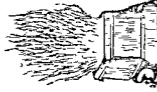

BHARATIYA LIBRARY

॥ अथ आचारलप्रारंभः ॥

10-11-12
11-12

यो देवः सवितासाकं धियो धर्मादिगोचरे । प्रेरेयेत्तस्य तद्भगस्तद्धरेण्यमुपासहे ॥

मुक्ताधिदुमहेमनीरधवलच्छायैमुखीशनेयुक्तामिदुकलानिवद्धमुकुटां तत्त्वार्यघर्णोत्तिकाम् ।
गायत्री वरदाभयांकुशकशाशुभ्रं कपालं गुणं संखं चक्रमथारविन्दयुगलं हस्तैर्वहंती भजे ॥

अथात्रकिंचित्प्रास्ताविकम् ।

आचाररत्ननामधेयोऽस्त्यं ब्राह्मणप्रतिपादकोऽभिनवआह्निकप्रमाणनिबंधः । अत्ररुजोदयादारभ्याद्वितीयसूर्योदयमहरहः कर्तव्यानां ब्राह्मणकर्मकाचाराणांतत्तद्विधिनिषेधानामकरणप्रत्यवायानांचयथावद्विचारः प्रमाणैर्निर्णीतोऽस्ति । तत्रकोनामायंब्राह्मणाचारः किंच ब्राह्मणलक्षण-
 मिति संभवति जिज्ञासेतितदत्र किंचिदुल्लिख्यते—आचारः प्रवृत्तिविषयत्वं, यथाऽऽलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वमिति, अपिच—विद्वेष-
 रागरहिताभनुतिघंतिघ्निकाः । विद्वासंस्तदाचारधर्ममूलविदुर्बुधा । इत्याचारलक्षणम् । ब्राह्मणश्चाऽऽष्टविशेषप्रयोज्यधर्मवान् । ब्रह्म-
 वेद, परब्रह्मवा वेस्यधीतेवेति ब्राह्मणशब्दव्युत्पत्तिः । लक्षणंच—विशुद्धमातापितृजन्यत्वं ब्राह्मणत्वमिति । विशुद्धत्वं नाम पट्टर्माधिकारव-
 र्त्वम् । तथा—जात्याकुलेन वृत्तेन स्याध्यायैर्न श्रुतेन च । एभिर्युक्तो हि यस्तिष्ठेन्नित्यं स द्विज उच्यते । इति । वसिष्ठोऽपि—योगस्तपोदमोदानंसत्यं
 शौचंदयाश्रुतम् । विद्याविज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् । इत्याह । ब्राह्मणगुणप्रयुक्तं फलंतु—सर्वत्रदांता श्रुतपूर्णकर्णोजितेंद्रियाः प्रा-
 णिवधान्निवृत्ताः । प्रतिग्रहे संकुचिताग्रहस्तास्ते ब्राह्मणास्तारयितुंसमर्थाः । इति । एवंगुणविशिष्टत्वमीप्सिततममस्तिलोकानाम् । तदेवचेह
 प्रह्ववर्चसेजोर्पकत्वेनात्यन्तश्रेयसकरमभवतिस्यः पदार्थदंचामुन । तदिदयथावद्ब्राह्मणारावगमपूर्वकाचरणमृतेन सुलभं सदाचारोऽप्याह्निकप्र-
 माणनिषेधैकवेद्यइत्यन्यसंबद्धत्वादत्यन्तावश्यकीतज्ज्ञानापेक्षा । आचाराशसकाविद्यन्ते यपि भूयिष्ठा आह्निकप्रथास्तथापि नैकेन पुंसानेके पा-
 सप्रह्वालोचनपरस्परविसंबादमार्जनादिशस्यमिति श्रीमद्द्वाराणसीधेनमंडनायमानश्रीमन्नारायणभट्टपौत्रेण लक्ष्मणभट्टषिदुपाखिलाह्निक-

निर्णयकप्रमाणसमुच्चयात्मकोऽयं यथोच्यते । सोऽयं भूयसायासेनसंपाद्यथामतिसंशोध्यानं कथंचप्रकाशितोऽस्माभिरधुना । अस्यादर्शपुस्तकेष्वेकं गोमातृकांतर्गतमाशौचप्रवासिभिः वे. शा. सं. वासुदेवशास्त्रिभूपकरैर्देवतामार्गपरहितमंतरांतरात्प्रयुक्तं च । द्वितीयं श्रीकाशी-
क्षेत्रवासिभिः वे. शा. सं. वायुरामचंद्रदीक्षितजडेइत्याख्ययाप्रसिद्धैर्देवतां कंनानात्प्रयुक्तं च । तिस्रस्तु परस्परविसहशाभ्यामप्यस्य सु-
खकंसंवाद्यथाकथंचित्संस्कृत्यप्रकाशितमिमं यं निसर्गदयालवो विद्वांसोऽन्यानि शोधनावसरेमानुपशेषीमुखलभानिस्खलितानिपरिशोध्यनेना-
भिनवप्रथमत्रैलस्वीयभारतीकोशोद्भवसिंतानिमंडयं लिख्याशास्त्रे-

विद्वदेकांतवशंवदःपणशीकरोवासुदेवशर्मा ।

आचाररत्नविषयानुक्रमणिका ।

विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं
मंगलचलम्	...	सकल्पिण्य	...	सशापोरुक्मभ्यक्षणाशुभा	...
परिभाषा	...	नित्यकर्मसंहरा	...	प्रधानापापदृश्यादिविचारः	...
उपवीतविचारः	...	ताम्रेणव्यग्रोपस्यजानि	...	वारिधारायाकर्मनियेषः	...
ऊर्ध्वरुक्मणम्	...	प्रीत्यादरुणम्	...	दक्षिणबाहूद्वारविचारः	...
उपवीतमानम्	...	धुलादाबन्धेनयतंजीवेतिकथनम्	...	जपकालेऽयंभाष्या	...
उपवीतस्यरुक्मणोद्वेषेप्रत्ययवितम्	...	समिदादिग्रहणविचारः	...	तत्कालव्यापिनी तिथिविचारः	...
उपवीतविचारः	...	दीपारिष्ठायापर्वणम्	...	एकद्विन्यद सुकर्मलोपेप्रत्ययवितम्	...
आयनम्	...	मौनस्थागाणि	...	गृह्णिगर्तव्यानि	...
ज्ञानसाधः	...	कर्मकर्तुर्दिक्कियम-	...	द्वारदेशोरंगवत्यादिकरणम्	...
विदूतचरणा	...	मुन्यकाद्यासभवेगौणकारानुशा	...	मार्गनीचुडपाचान्यवत्तिकमणीयानि	...
अप्यंतीरेषाम्फलविचारः	...	रात्रावधिविहितकर्मणि	...	अभिप्रायणाद्याअनतरागमनीयाः	...
वर्तिगुणविचारः	...	अन्यद्वारदशादायुय काले विकर्म	...	यादनाणनिरिद्धस्थानानि	...

विषयाः	पत्रं	निरसाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं
कृष्णोपवीतरत्ननेत्रायधिताम्	११	नाभेरुर्ध्वदशह्रस्वोऽधस्तुभामः...	१४	आचमनासंभवेकणंस्वराः	१९	श्रोत्रितमर्तुकायारजस्वलायाश्चदंत	२२
शोषश्लश्रिचारः ...	११	पादप्रक्षालननिर्णयः ...	१५	द्विस्त्रिाचमननिमित्तानि	१९	धावन निषेधः ...	२२
यस्त्रिभ्रष्टानि ...	१२	गंडूपासंहया ...	१५	कालतआचमनापवादः...	१९	कर्तुर्नियमाःप्रतिनिधेरविस्तुः ...	२३
शोचनेउपानस्त्राणनिषेधः ...	१२	वृणाद्वादसमलाः ...	१५	महानिशालक्षणम् ...	२०	दंतधावननिषेधेषिजिह्वोल्लेख्या ...	२३
रिन-रात्रि-शंख्याकालविचारः	१२	शीचनियमातिक्रमेप्रयथिस्तम्...	१५	निसिरोप्यनाचमनेप्रयथिस्तम् ...	२०	उपःपानलक्षणम् ...	२३
शुतिरमृतिविरोधेषुतेःश्रावत्यम् १२-५८	१२-५८	आचमनविचारः ...	१५	आचमनापवादः ...	२०	पुंड्रधारणम् ...	२३
प्रानान्यंगागुप्तारेमूनपुरीनोत्पत्ते- निषेधः ...	१२	हस्तावतिनास्त्रादितीयांनि ...	१६	आचमननिषेधः ...	२०	आज्यावलीकनम् ...	२३
अभ्यंगलक्षणम् ...	१२	सव्योपरद्वीतदशह्रस्वेकलाधिरयम्	१६	यस्योपवीतेनष्टेविचारः ...	२०	कुराविचारः ...	२३
मस्रामूर्तेपिनाशुष्कीमलोत्तर्णैचप्रपथ०	१२	पूतप्रक्रमंधिपविश्रोनावाभेत् ...	१६	आचतेव्यशुचितम् ...	२१	पवित्रकरणप्रकारः ...	२४
देवोद्यानेमूत्रोषारेदंडः ...	१३	आचमनेजलप्रमाणम् ...	१६	अनुच्छिद्यस्थलानि ...	२१	शुत्तप्रथिद्राप्रप्रथिलक्षणम्	२४
बाह्यादीनांनेत्रेनियमाः ...	१३	गोक्रुर्गाहृतिह्रस्वेनाचमनम् ...	१६	अलाञ्छयिद्यतिपात्रालि...	२१	पवित्रस्यमंत्रवद्वारणम्	२४
शोचविचारः ...	१३	आचमनेशीर्षंघ्नानांघानांस्वराः	१७	यतेःपरदसोदकेनाचमनम्	२१	पवित्रेदभंसंख्या	२४
शोचकृतिभिराम्युदोप्रायाः ...	१३	उपसर्षोदश-शंखादिमतभेदी १७-१८	१७-१८	दंतधावनम् ...	२१	हेम-रजत-खत्रधारणविचारः ...	२४
दृष्टिब्रह्मणार्थादिभेदेनशोचम् ...	१४	व्याप्रपादमतेनाचमनम् ...	१७	दंतध्यातककृष्टानि ...	२१	लोहत्रयधारणविचारः ...	२४
आतुरश्रीयुष्मदिरिगौचम् ...	१४	गायत्रीगादैव्यांहृतिभिर्वोचमनम्	१७	निषिद्धकृष्टानि...	२२	रक्षार्थमंगुलीयकम् ...	२५
मंपलेपस्यंशावच्छैचम् ...	१४	आचमननिमित्तानि ...	१८	दंतधावनेनिषिद्धदिनानि	२२	माणिक्यादिरत्नखचितमंगुलीयकया-	२५
		रौद्रविश्यागुरमंत्रतेऽन्यस्वराः ...	१८	विहितविषिद्धानिकाष्ठानि	२२	रणम् ...	२५

विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं
कुसुमप्रहणविचारः	२५	नदीलक्षणम्	२८	कुशप्रतिकृतिद्वाराज्ञानम्	३१	उत्तरीयलक्षणम्	३३
कुरानांसमुल्लिखितप्रहणनिर्णयः	२५	महानदीपरिगणनम्	२८	ज्ञानांगतर्पणविचारः	३१	उत्तरीयस्थानेतृतीयश्लोपवीतम्	३४
शमेष्यादभ्रः	२५	रजसलस्रस्त्रपितोत्सर्जनादौज्ञाननिषेधः	२८	नित्येतिलनिषेधः	३१	कच्छविचारः	३४
दर्भप्रहणमंत्रः	२६	राश्रीनद्यादिज्ञाननिषेधः	२८	निवीतस्थलानि...	३२	तिलकविचारः	३४
दशविषादभ्रः	२६	मंगलयुविहितनियिद्धज्ञानानि	२९	दर्भलागस्थलानि	३२	त्रिपुंड्रविचारः	३४
गोरोमकृतपवित्रधारणम्	२६	नित्यज्ञानेतिष्यादिनिविचार्यम्...	२९	ज्ञानलोपेप्रायश्चित्तम्	३२	ऊर्ध्वपुंड्रविचारः	३५
प्रातः ज्ञानम्	२६	द्विवाच. ज्ञानमेकवाससाच	२९	ज्ञानोत्तरकृत्यम्	३२	गोपीचंदनाद्यायार्थामृदः	३५
एभर्तृकणामशिरस्कंज्ञानम्	२६	ज्ञानमृदादिसंभाराः	२९	पुनःज्ञानहेतून्यस्पृश्यवस्तूनि	३२	जलेनापितिलकोमृदुःकसासंभवे	३५
उप. द्वादशलक्षणम्	२७	शिराबंधः	२९	ज्ञानवर्षेणानांगमार्जनम्	३२	तिलकप्रमाणानि	३५
आध्रमभेदेनप्रातर्मेष्याद्विषयवन्		द्योतोभिमुखंमूर्याभिमुखंवाज्ञानम्		वज्रधारणविचारः	३२	कर्मभेदेनतिलकभेदः	३६
ज्ञानविचारः	२७	गृहेगृहमुखंज्ञानम्	३०	वज्रधारणमंत्राः	३२	ग्राह्यंमस्स	३६
कंठज्ञानमागुरादीनाम्	२७	ज्ञानकालेकणैसादिनिरोधः	३०	वर्णपरत्वेनवज्रवर्णाः	३३	भस्मधारणमंत्राः	३६
नदीज्ञानप्रशंसा	२७	ज्ञानकालेगंगदिस्तरणम्	३०	नियिद्धवज्राणि	३३	शंखचक्रादिमृदुतिलकाः	३६
महानदीपुत्रमुद्रगाशुविशेषः	२७	परिशिष्टेक. ज्ञानविधिः	३०	विषवायानीलीधारणनिषेधः	३३	उपासनाभेदेनतिलकभेदाः	३६
पारलमजलाशयज्ञानेनमृत्पिंडोत्सारः	२७	शंखमुद्रालक्षणम्	३०	नीलवज्रनिषेधः	३३	तप्तमुद्राधारणविचारः	३७
ज्ञानेतिषिद्धजलानि	२८	योनिमुद्रालक्षणम्	३०	धौतवज्रप्रागप्रमुद्रगप्रवाप्रसारयेत्	३३	संघ्यानिर्णयः	३७
रजसलासुनदीपुनज्ञानम्	२८	असामर्थ्यंमंत्रज्ञानप्रभ्रः	३०	ज्ञानशौमादिधारणम्	३३	यथाशलेजलाभविधूल्यार्थदानम्	३७

विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं
संन्यासप्रसङ्गा	३८	संन्यासभेदेनार्थभेदाः	४२	मालासंस्कारविधिः	४६	अनुदितहोमिनोर्गीणकालः	५१
संन्यासरूपम्	३८	अपर्योत्तरकचित्पर्यणम्	४२	अप्राज्ञामालाः	४६	होमेषुसहस्र्यौणकालावाह	५१
आगतनिर्णयः	३८	गायत्रीस्वरूपम्	४२-४४	अंगुलिचिर्जपप्रकारः	४७	होमकालातिक्रमेप्रायश्चित्तम्	५१-५२
प्राणायामनिर्वचनम्	३९	गायत्र्याद्यद्वयपादः	४२	विधानांतरम्	४७	वर्षार्धाद्विनोहोमक्रमः	५२
पूरुष्-कुंडलक-देवकलक्षणम्	३९	आत्मरक्षा	४२	गायत्रीतर्पणम्	४७	सुसभित्तेहोमविधानम्	५२
माशालरूपम्	३९	प्रणवन्यासः	४२	गायत्रीपुरश्चरणम्	४७	अग्निधमनस्वाधानति	५२
नासिकाचारणैर्गुरुत्वः	४०	महाब्रह्माहतिन्यासः	४२	पुरश्चरणप्रयोगः	४८	होमद्रव्याणि	५२
प्रणवसारविचारः	४०	अक्षरन्यासः	४३	उपस्थानम्	४८	आहुतिमानम्	५२
शुभ्यादिस्मरणविचारः	४०	पदन्यासः	४३	अभिवादनम्	४९	आपत्कालेहोमप्रकारः	५२
ब्याहतीनागृपयः	४०	पादन्यासः	४३	नामविचारः	४९	समस्यहोमः	५२
न्यासविचारः	४०	अक्षरदेवताः	४३	उत्तरकृत्यम्	४९	पुनराधानप्रसंगाः	५२
संन्यायांजलमहणविचारः	४०	मुद्राप्रकारः	४३	संन्यायाजककालातिक्रमेप्रायश्चित्तम्	४९	श्रीपासनविच्छेदेप्रायश्चित्तम्	५३
मार्जनम्	४०	गायत्रीजपप्रकारः	४४	राधिप्रहरपर्यंतंदिवाकर्मान्यनुज्ञा	५०	ग्रामसीमालक्षणम्	५३
मंत्राचमनम्	४१	जपस्थानानि	४५	श्रीपासनहोमनिर्णयः	५०	मद्राचारिणोऽभिकार्षम्	५३
नवविभर्द्धीतीयंमार्जनम्	४१	जपकालेऽदर्शनीयानि	४५	श्रीपासनहोमः	५०	अभिकार्यलोपेप्रायश्चित्तम्	५३
अपमर्षणम्	४१	जपगताविधिधामेदाः	४५	अन्यकृत्वहोमेविशेषः	५१	श्रुत्वजांविद्यमाः	५३
रूपार्पणदानम्	४१	अपमालाविचारः	४६	अनुदिततद्विलक्षणम्	५१	व्रतिनामभक्ष्यवस्तुनि	५५

विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं
मुलतीग्रहणादौविशेषः	७५	शंखप्रमाणम्	७८	पूजनेदिङ्खियमः...	८१	शिवनिर्माल्यलंघननिषेधः	८६	पञ्च	८६
अधोमुखापुष्पार्पणनिषेधः	७६	प्रस्थप्रमाणम्	७८	सूर्यपूजा	८१	पुरुषार्थप्रबोधेचतुर्धाव्यवस्था	८७		८७
लक्षपूजायांविशेषः	७६	पूजाधिकारिणः...	७८	परार्थपूजाजपादौदोषः	८१	नैवेद्यग्रहणाग्रहणविचारः	८७		८७
वित्त्वपत्रेषुविशेषः	७६	सत्रियादीनांपूजाप्रकारः	७८	पुण्यविचारः	८२	चंडाधिकारः	८७		८७
भूषणविचारः	७६	स्त्रीशूद्रविषयेविचारः	७८	गणेशपूजा	८२	विष्णुनैवेद्योप्राप्तः	८८		८८
विजयधूरः	७६	देवप्रतिष्ठाधिकारिणः	७८	पुण्याभ्यायोद्देवीपुराणीयः	८२	विष्णुपूजा	८८		८८
दीपविचारः	७६	श्रीतार्चनम्	७९	शिवपूजा	८३	विष्णुपूजाप्रशंसा	८८		८८
यत्नादिप्रमाणम्	७७	न्यासादिविधिः...	७९	स्वाक्षधारणविचारः	८३	केशवादिचतुर्विंशतिमूर्तयः	८८		८८
दीपनिर्वाणनिषेधः	७७	पुरुषसूक्तन्यासः	८०	शिवमूर्तिलिगादिविचारः	८४	पंचायतनपूजासारेशालग्रामपूजा-			
नैवेद्यविचारः	७७	पङ्गन्याराः	८०	शिवनाभिलिङ्गलक्षणम्...	८४	विचारः	८९		८९
पकनैवेद्येभेदेवस्पर्शापरीभावः	७७	पुरुषसूक्तेनार्चनक्रमः	८०	लिंगमानम्	८४	पूजालोपेदिनसंख्ययार्चाद्युक्तिः	८९		८९
नैवेद्याशदानम्...	७७	पूजातेहोमः	८०	बौधायनोक्तशिवपूजा	८४	चंद्रिकायांविष्णुपूजाविधिः	८९		८९
फलतांबूलदानम्	७७	ब्रह्मविष्णुदुर्गादिपूजाविचारः	८०	शिवपूजायांविशेषः	८५	अन्नपुण्याणि	९०		९०
प्रणामविधिः	७७	पौराणिकमः	८१	विहितनियुक्तपुण्याणि	८५	द्वात्रिंशदपराधाः	९०		९०
प्रदक्षिणाविधिः	७८	आगमोक्तक्रमः...	८१	धूपविचारः	८६	प्रकारांतरेणद्वात्रिंशदपराधाः	९१		९१
गीतवादित्रादिदानम्	७८	पंचायतनस्थापनविचारः	८१	प्रदक्षिणाप्रमाणम्	८६	शालग्रामचिह्नविशेषेणमूर्तयः	९१		९१
शंखपूजा	७८	पूज्यपूजकौतरालंघनी	८१	सोमसूद्रविचारः	८६	पूज्यशालिग्रामपरिगणनम्	९१		९१

विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं
स्याभ्याशिला ...	१२	फलाहारैणापिविश्वदेवः ...	१७	नित्यश्राद्धेनदेशकालादिनियमः	१००	भोजनपात्राणि	१०३
द्वारवतीचक्रमाहात्म्यम्	१२	फलमूलरसादिभिरपि ...	१७	स्त्रीयाहारेणापिश्राद्धंभवति	१००	निषिद्धपात्राणि...	१०३
शालग्रामतीर्थप्रशंसा ...	१३	वैश्वदेवीनिषिद्धद्रव्याणि...	१७	नादीश्राद्धोत्तरंखर्ज्यानि...	१००	तिथिपरत्वेनपात्रविचारः	१०४
तीर्थप्रहणविचारः ...	१३	क्षारपरिगणनम्	१७	नित्यश्राद्धविधिः ...	१०१	शुद्धरयुतपात्रावलिनियेधः	१०४
वैश्वदेवः ...	१३	उत्तानहस्तेनहवनम्	१७	अन्नवर्ज्यकृत्यानि	१०१	भोजनेदिगादिनियमाः ...	१०४
विभक्त्याविभक्तानां वैश्वदेवविचारः	१४	भूतयज्ञः ...	१८	नित्यश्राद्धलोपेप्रायश्चित्तम्	१०१	मंडलविचारः ...	१०४
वैश्वदेवाहुतिमानम् ...	१४	पश्याअप्यधिकारः ...	१८	नित्यश्राद्धसंयोगः ...	१०१	आसंदांपात्रस्थापनविचारः	१०४
वैश्वदेवयज्ञः ...	१५	विष्णुपुराणेऽन्येपिबलयः	१८	मनुष्ययज्ञः ...	१०२	भोजनकालविचारः ...	१०५
अस्यादिताप्यनादितामिभिन्नता	१५	बलिदेशसंस्कारः ...	१९	अतिथिप्रतीक्षा...	१०२	दिवाभोजनद्वयविचारः...	१०५
अन्ननित्यश्राद्धविचारः ...	१५	बलिहरणेविशेषः ...	१९	अतिथिलक्षणम्	१०२	ब्रह्मवारिष्टहिणोर्द्विभोजनम्	१०५
वैश्वदेवश्राद्धयोःश्राद्धविचारः ...	१५	काकयलिः ...	१९	अतिथिपूजासंज्ञः ...	१०२	द्वयदश्यादौबल्योनि	१०५
पाकनिष्पत्तिविचारः ...	१५	बलिहरणभेदाः...	१९	प्रास-अन्न-पुष्कलानांप्रमाणम्...	१०२	तिथिपरत्वेनभोजनविचारः	१०५
वैश्वदेवेऽग्निनिर्णयः ...	१६	बल्युद्धरणम्	१९	संन्यासिनेभिक्षादानप्रकारः ...	१०३	उपवासेश्राद्धशेषावग्रहणम्	१०६
स्वात्तपाकरूपे विशेषः ...	१६	पितृयज्ञः ...	१९	गोप्राससमर्पणम्	१०३	भक्ष्याभक्ष्यविचारः ...	१०६
अन्नाभावेतदुलाभ्यनुज्ञा	१६	नित्यश्राद्धम्	१९	भोजनविधिः ...	१०३	वर्ज्यान्नानाविचारः ...	१०६
श्रीपितृपिवैश्वदेवः ...	१६	स्वधापितृभ्य इत्यन्नगोत्रायूहः	१९	पंचादशभोजनंचरैत्	१०३	स्वसुतामभोजननिषेधः	१०६
दृषिय्याणि ...	१७	इदंश्रावपि ...	१९	भोजनशालायामाचमननिषेधः	१०३	नित्यश्राद्धभोजनेऽनुविधानोक्तानिप्राय-	१०६
						क्षिप्तानि ...	१०६

विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं
शूद्रादिरविप्राप्यस्वनि ...	१०७	घात्रीफलंराश्रीवर्ज्यम् ...	११०	अपोजनविचारः ...	१११
पुनर्निषिद्धाभानि ...	१०७	दियाकपियंराश्रीदधिवर्ज्यम् ...	११०	पात्राशेषविशेषः ...	११२
पृथतेलपक्वान्यापणादपिप्राप्त्यापि ...	१०७	तिथिपरत्वेनवर्ज्यानि ...	११०	भोजनकालेनानविचारः ...	११२
पित्रानुच्छिद्यंमालम् ...	१०७	वारपरत्वेनवर्ज्यानि ...	११०	प्राणाहुतिकलोगोभिलीयः ...	११२
केशकीटपिपीठिकापुपहंतलाज्यम् ...	१०८	परिवेषणम् ...	११०	प्राणाहुतिध्वंगुलिविचारः ...	११२
विशेषात्रेकाशयुपहृतेप्रदणानुशा ...	१०८	हस्तेनाऽपरिवेषणीयानि ...	११०	बौधायनीयःप्राणाहुतिकल्पः ...	११२
पलाङ्गुलिनियुक्तवर्गः ...	१०८	आयसपात्रनिषेधः ...	११०	भोजनविचारः ...	११२
मतिवतिवर्ज्येनि ...	१०९	एकपंखीवैषम्यकरणनिषेधः ...	११०	उत्तरापोदानम् ...	११५
तालकलादिभक्षणनिषेधः ...	१०९	परिवेष्टुक्षिच्छिद्यंसीदी ...	११०	दंतलभोद्धरणविचारः ...	११५
विद्वज्जगतांडुलीयादीनांनिषेधः ...	१०९	आपोशनप्राणाहुत्यादि ...	१११	कांस्यपात्रेनगंधपत्यागः ...	११५
आज्यपात्रस्तंक्रंतास्यसंगम्यंन- नियुक्तम् ...	१०९	आपोशनमृत्युविभस्यापि ...	१११	भोजनशालायामाचमनविषेधः ...	११५
धुनवचोभिहतादिनिषिद्धम् ...	१०९	ससधान्यादिलक्षणम् ...	१११	शतपदयमनम् ...	११५
पिप्पलाकायुद्धृतसारंनिषिद्धम् ...	१०९	विप्राहुतिवलिदानादि ...	१११	तांबूलभक्षणविचारः ...	११६
आभियग्नः ...	१०९	तत्रनमःसाहाकारादिविचारः ...	१११	केवलपूगभक्षणवर्ज्यम् ...	११६
अनिर्देशंगव्यादिवर्ज्यम् ...	११०	श्राद्धेविप्राहुतिनिषेधः ...	१११	श्राद्धदिनेतांबूलादिवर्ज्योनि ...	११६
संस्कारभोजननिषेधः ...	११०	विप्राहुतिपुतिपिद्धपदार्थाः ...	१११	दिनशेषभागकृत्यम् ...	११६
		पत्युद्धरणावश्यकता ...	१११	सायंशेषविचारः ...	११६

विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं
श्राद्धभोक्तुं सायं संध्यानिषेधः ...	११६	स्वापेनिषिद्धस्थलानि ...	११८	अटुतावपित्रीसंभोगेऋचिदनुज्ञा	११९
श्राद्धगुजाप्रायश्चित्तम् ...	११७	संभोगेनिषिद्धदेशादीनि	११८	गम्याःस्त्रियः ...	११९
सायं वैश्वदेवविचारः ...	११७	तत्रवर्ज्यदिनानि	११८	अगम्याःस्त्रियः ...	१२०
रात्रौ नयमयायेकायांशि	११७	पर्वणिचतुर्दश्यादीनि	११८	गर्भिणीपतिवर्ज्यानि	१२०
रात्रौ नयनविचारः ...	११७	निषिद्धवारानक्षत्रादि	११८	सुखसंभोगयोगः	१२०
रात्रौ धीरुत्तीक्ष्णनेयोरिया	११७	ऋतुदिननियमः	११९	भार्याप्रसूता	१२०
रात्रौ नयनेदिग्गिपचारः ...	११८	आपदिपर्यस्वपि संभोगाम्यनुज्ञा	११९	दुःस्वप्नसातिः	१२०
स्नापकाण्डेशिरोदेशेऽस्याप्यानि	११७	संभोगोत्तरं शौचविचारः	११९	आशौचेकार्याकार्यनिर्णयः	१२०
रात्रौ नयनेजाप्यम् ...	११७/११८	आमहेमप्राक्कादौ नप्राक्कनियमाः	११९	अत्र संध्याहोमादेर्निर्णयः	१२०
				आशौचेऽपंचमहायज्ञनिर्णयः ...	१२१
				आशौचे वैश्वदेवविचारः ...	१२१
				आशौचिनो दीक्षाश्रौतयोर्विचारः	१२१
				ऋत्विजां दीक्षितानां नाशौचम् ...	१२१
				श्रीते विशेषः ...	१२२
				भोजनोत्तरं कर्तव्या कर्तव्ये	१२२
				पृजादशाहेप्रातः संध्यामृतकिवत्	१२२
				प्रथोपसंहारः ...	१२२

॥ इत्याचाररत्नगते विषयानुक्रमणिका ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीवेदपुरुरायनमः ॥ मंगलाचरणम् । सिंदूरारुणगण्डेवंविधौघतिमिरमार्तडम् । नृत्यच्छुंडादंडसिद्धीशंगणपति
 वदे ॥ १ ॥ सतिमिरजगदुदयोतद्युमणेर्वशांकुरःश्रीमत् । तअयतिरामनामरजनिचराणांविभेदनंधाम ॥ २ ॥ नारायणंराजभिरचिंतांधिनमा
 मिहंसीवयदीयकीर्तिः । तेजोतरात्तन्महसांविभेदंस्वस्यापिकीर्त्यतरतस्तमाह ॥ ३ ॥ विद्याप्रद्योतनोद्भवोतखद्योतकृतवादिनम् । पितरं
 रामकृष्णाख्यवंदेस्नेहभरान्वितम् ॥ ४ ॥ स्वर्धामग्निनिवेशादुमयाप्राप्तासुमासमाख्यातः । द्युनदीनिर्मलचित्तामातरमेकांसतीसदावंदे ॥ ५ ॥
 येनोद्धृतास्वस्यकुलप्रतिष्ठामहावराहेणमहीवतोयात् । गेवविद्याभिससारयस्माद्विवाकरंनौमितमग्रजाग्रयम् ॥ ६ ॥ अधीत्यलक्ष्मणाल्येनकम
 लाकरसोदरात् । आचाररत्नसुधियायथामतिवितन्यते ॥ ७ ॥ तत्रपरिभाषा ॥ तत्रविधिरूपआचारेशुचित्वमधिकारितावच्छे
 दकम्—सदाकुर्याद्धर्मकार्यमापद्यशुचिर्नर इतिटोडरानंदेससर्पिस्मृततेः । श्रुतिस्मृत्युदितंकर्मनकुर्यादशुचिःक्वचिदितिप्रयोगपारि
 जातेभृगूक्तेश्च । अतएवत्रिकांडमंडनः—पतितो नैवकुर्वीतशास्त्रीयंकर्मकिंचन । अद्विजेष्वेवयोधर्मोधर्मःसाधारणोऽपिवा । सत्यंवक्त
 व्यमित्यादि.पतितोऽपिसमाचरेत् । नन्वेवंपतितस्यस्नानसंध्यादिनस्यात् । स्यात् । सचतेपूदकोपस्पर्शीशुद्ध्येदितिगौतमोक्तेः पतितस्य
 स्नानांगमंप्राप्तिः सांगाधिकारन्यायात् । नचमंत्रहीनंस्नानम् । तद्राहित्यविध्यभावात् । अतएवाशौचेपिसमंत्रकंस्नानंभोजनंचभवतीत्युक्तं स्मृ
 त्यर्थसारे । शुचिनाकर्मकर्तव्यमित्यस्यसर्वकर्मसाधारण्याच्छौचार्थसंध्याप्राप्तिः । संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हःसर्वकर्मस्वितिस्मृततेः । अत्रसं
 ध्यापदंसर्वसंध्यापरमविशेषादितिचिज्ञानेश्वरः । नचद्विजातिकर्मम्योहानिः पतनमितिवचनाग्रसंध्येतियुक्तम् । पतितस्यव्रतोपदेशात्तदंगत्वे
 नैवसंध्यादिप्राप्तेः । वचनत्वज्याध्ययनादिनिवृत्त्यर्थमितिविज्ञानेश्वरः । तेनव्रतारंभात्प्राक्पतितावस्थायांसंध्यादि नेतिसिद्धम् । त्रिकांडमं
 डनः—पतितोऽपिनिपिद्धानांवर्जनेऽधिकृतोभवेदिति । केचित्तु—अदीक्षितसवामोरूतंसर्वनिरर्थकमितिपाद्मात्कार्तिकमाहात्म्या

दागमदीक्षाप्यधिकारिविशेषणमित्याहुः । तन्न । उपक्रमानुरोधेनतस्यकार्तिकव्रतमात्रपरत्वात् । अनर्थकंपरमपुरुषार्थसाधनंनेत्याचार्यं
द्रोदयः । शक्तिश्चाधिकारिविशेषणम् । तदभावेऽन्येनकारणीयं पाठन्यायात् ।—यथाकथंचित्त्रिल्यानिशक्त्यवस्थानुरूपतः । येनेकेनापिका
र्याणिनैवनित्यानिलोपयेदिति माधवीयेबौधायनोक्तेश्च । यथाकथंचित्किंचिदंगहीनेनापीत्यर्थः । येनेकेनापि स्वतःपरतोवेत्यर्थः । नित्या
नीतिनैमित्तिकप्रारब्धकाम्योपलक्षणम् । नैत्यिकस्याप्यकरणेप्रत्यवायात् । समाप्तेःशास्त्रार्थत्वेनप्रारब्धकाम्यंनित्यायतइतिन्यायाच्च । यस्तु—का
म्येप्रतिनिधिर्नास्तिनित्येनैमित्तिकेचइति तदनारब्धकाम्यपरम् । अन्येनाप्यसंभवेनदोषः । अत्यंतोगत्युक्तेराजचौरभयादिषु । गुर्वग्निदेवकृत्ये
पुनित्यहानौनपापभागितिमाधवीयेशैवागमात् । अत्रनित्यपदेनप्रारब्धकाम्यग्रहणम् । औपदेशिकनित्यग्रहेणैवसिद्धावातिदेशिकनित्यग्रहे
मानाभावात् । शौचिस्नानादौचनप्रतिनिधिः । अन्यशौचेनान्यस्याप्रायत्यानपगमात् । मंत्रस्नानादिविधिवैयर्थ्यापत्तेश्च । उपवासोऽप्यधिका
रिविशेषणम् । स्नानंसंध्यातर्पणादिजपहोमामारार्चनम् । उपवासवताकार्यसायंसंध्याहुतीर्विनेतिचाराहात् । उपवासवताऽनश्रतत्यर्थः । उप
वासोऽनशनम् । अनुवादोयम्—सायंप्रातर्द्विजातीनां उपास्यपश्चिमांसंध्यामित्यादिनैवसिद्धेरितिकेचित् । तन्न । इहवचनाभावेकर्मवैगुण्या
नापत्तेः । सायंसंध्याहुत्योःशौर्वाह्निकस्यच भोजनोत्तरपूर्वकालत्वसिद्धावपिमाध्याह्निकादेरनश्रदधिकारित्वासिद्धेश्च । इक्षुरापःफलंमूलंतांबू
लंपयऔषधम् । भक्षयित्वापिकर्तव्याःस्नानदानादिकाःक्रिया इतिचतुर्विंशतिमतेस्मृत्यर्थसारेचेक्ष्वादिपरिगणनानुपपत्तेश्च । नचायम
पूर्वविधिः । रागतःप्राप्तेः । नापिभक्षयित्वैवेतिनियमः । अपिशब्दवैयर्थ्यापत्तेः । इक्ष्वादिभक्षणोत्तरमनाचम्यापिक्रियाःकार्याइतिस्मृतिरत्ना
चली । तन्न—आचांतःकर्मशुद्धःस्यात्तांबूलौषजग्धिक्वृदितिचिष्णूक्तिविरोधात् । अनाचम्येत्यध्याहारप्रसंगाच्च । तस्मादशक्तंप्रत्येतदपि
शब्दादित्युक्तम् । अस्नाताशीमलंभुंक्तेअजपीप्यूशोणितम् । अहुताशीकुमीन्शुक्लेअदत्त्वाविद्विभोजनः । अजपीअदत्त्वेत्यत्राशीत्यनुपप्यते ।

कालिकापुराणे—जलस्यापिनश्चेष्टप्राशनान्नेपजाद्यते । नित्यक्रियानिवर्ततकाम्यनैमित्तिकैःसह । शिवपुराणे—उपवासयुतःकर्मशिव
 पूजादिकंचरेत् । स्नानमप्यधिकारिविशेषणम्—स्नातोऽधिकारीभवतिदेवेष्वियेचकर्मणि । पवित्राणां तथाजप्येदानेचविधिदर्शित इतिवर्धमान
 परिभाषायांविष्णुक्तेश्च । पवित्रंपुनातेभ्रमःपवित्रमुच्यतेइतिनिरुक्तात् । अस्नात्वानाचरेत्कर्मजपहोमादिकिचनेतिदक्षोक्तेश्च । आग्नेये-
 स्नानानामपिसर्वेषांरूपेणचमानवः । कर्तुमर्हतिकर्माणिविधिवत्सर्वदाद्विजः । मार्कंडेये—शिरःस्नातस्तुकुर्वीतदेवंपिच्यमथापिवा । आ
 ग्नेये—अशिरस्कंभवेत्स्नानंस्नानाशक्तौर्कर्मिणाम् । तथा—असामर्थ्याच्छरीरस्यकालशक्त्याघपेक्षया । मंत्रस्नानादयःपंचएकइच्छंतिसूरयः ।
 आर्द्रणवाससावापिमार्जनंदैहिकंविदुः । उपवीतित्वं वद्धशिश्रुत्वंचाधिकारिविशेषणम् ।—सदोपवीतिनाभाव्यंसदावद्धशिवेनच । त्रिशिखो
 व्युपवीतश्चयत्करोतिनतच्छ्रुतमितिकाल्यायनोक्तेः ॥ उपवीतं द्विधा—नवसूत्रंसंस्थानविशेषश्च । तत्राद्यंशूद्रस्वनेत्युक्तंमिताक्षरा
 याम् । अंशुशूद्रस्यापिभवति । उपवीतिनाकर्मकर्तव्यमित्यस्यापिसर्वकर्मशेषत्वेनशूद्रस्याप्यदृष्टार्थकर्मण्युपवीतावश्यंभावात् । यत्तुशूद्रंप्र
 कृत्य—नशिश्रुनोपवीतीत्याशोचरेत्संस्कृतांगिरामितिपाद्भ्रतदसच्छूद्रपरमकर्मकालपरंनवसूत्रपरंवा । उपवीताद्युत्तरीयवस्त्रेणापीतिपारिजा
 तकल्पतरू । विश्वामित्रः—यज्ञोपवीतेद्वेधार्थेऽश्रौतेस्मर्तेचकर्मणि । तृतीययुत्तरीयार्थवस्त्राभावेतद्विष्यते । तृतीययुत्तरीयार्थमित्येताव
 तैवानुकल्पत्वेसिद्धेयस्त्राभावइत्युक्तिरुत्तरीयाभावएवानुकल्पत्वार्था । तेनतृतीयेधृतेउत्तरीयलाभेदपिधार्यमितिकेचित् । तन्न । एकस्यैवकदा
 चिदनुकल्पत्वेप्राधान्येचविरोधात् । ययंतूत्तरीयस्यसर्वकर्मांथत्वात्प्रतिकर्मधारणानुपपत्तेश्चतदुपवीतवत्सर्वार्थसकृदेवधार्यम् । एवंतृतीयोप
 चीतमपितदंगीकारेणकर्मविशेषपरंभोत्तरंसुख्योत्तरीयलाभेपिनतद्ग्रहः । पाष्ठन्यायात् । नचतृतीयत्यागापत्तिः । सर्वांथत्वेनधृतत्वात् उत्तरीय

स्यसर्वदासत्त्वासंभवादितियुक्तमुत्पश्यामः । शिष्टाचारोप्येवम् । उपवीतमुक्तंगोभिलसूत्रे—उपवीतंकुस्तेसूत्रं वक्ष्वाकुशरज्जुमिति । सूत्रोपवीतकरणप्रकारश्छंदोगपरिशिष्टे—शुचौदेशे शुचिःसूत्रं संहतांगुलिमूलके । अथेष्टयपण्यवत्यातत्रिगुणीकृत्ययत्नतः । त्रिगुणीकृत्यपण्यवतित्रयं गृहीयादित्यर्थः । अब्जिगैकैस्त्रिभिर्मंत्रैः प्रक्षाल्योर्ध्वं वृत्तं त्रिवृत् । सप्रदक्षिणमावर्त्य गायत्र्या त्रिगुणीकृतम् । ततः प्रदक्षिणावर्तसमं स्यान्नवसूत्रकम् । त्रिरावेष्टयदृढं द्वाद्वान्नवसूत्रकम् । यज्ञोपवीतं परममिति मंत्रेण धारयेत् । सूत्रं सलोमकं चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् । सावित्र्यादशकृत्वोद्भिर्मंत्रिताभिस्तदुक्षयेत् । विषवारचितं सूत्रमनध्यायकृतं च यत् । विच्छिन्नं वाप्यधोयातं भुक्तवानिर्मितमुत्सृजेत् । अधः कटिदेशात् ॥ ॥ ऊर्ध्वं वृत्तलक्षणं मदनरत्ने—करणदक्षिणेनोर्ध्वं गतेन त्रिगुणीकृतम् । वलितं मानवे शस्त्रे सूत्रमूर्ध्वं वृत्तं स्मृतम् । आद्वालोके देवलः—यज्ञोपवीतंकुर्वीतिसूत्राणि न वतंतवः । एकेन ग्रंथितं संतुष्टिं गुणस्त्रिगुणो यवा । त्रिगुणवतंतुकासंभवे एकेनेति गोपालसिद्धांतः । हरनाश्रीये आद्वालोके च दृष्टमनुः—विष्टताग्रं थिरेकेन त्रिभिः पंचभिरेववा । एकैनेतत्प्रवरसंख्यया ग्रंथौ चोपनिमित्तिहरनाथः । रत्नाचल्याम्—यज्ञोपवीतेमौज्यांचतथाकुशपवित्रके । ब्रह्मग्रंथिविजानीयादन्यत्र तु यथा रुचि । देवलः—सावित्र्या त्रिवृत्तंकुर्यान्नवसूत्रंचतद्भवेत् । वमीयातस्सजीवंतुपितृभ्योनमइत्यथ । अमदेवोक्षितं व्यस्यात्पितृणांतु सिद्धं हितत् । त्रिस्ताडयेत्करतले देवानांतु सिद्धं हितत् । सव्ये मृदं गृहीत्वा स्मिस्थापयेद्भूरिति भुवन् । अभिमंथ्याथ भूरग्निश्चेति वृत्तत्रयं त्रिभिः । हरिब्रह्मेश्वरेभ्यश्च प्रणम्य च दधात्यथ । मनुः—ॐकारश्चाग्निनागौ च सोमः पितृप्रजापती । वायुः सूर्यः सर्वदेवा इत्याहुस्तु देवता इति ॥ उपवीतमानं छंदोगपरिशिष्टे—पृष्ठवंशे च नाम्नां च धृतं यद्विदते कटिम् । तद्वार्यमुपवीतं स्यान्नतो लंघनचोच्छ्रितम् । देवलः—स्तनादूर्ध्वमधोनाभेर्नकर्तव्यं कदाचन । मदनरत्ने भृगुः—उपवीतं वटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्मृते । एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रविनिश्चयः । इतरौ गृह्णिवनस्यौ । यतिश्चिदंडी । स्मृत्यर्थं सारे—ब्रह्मचारिण एकं स्यात्स्नातस्य द्वे बहूनि वा ।

आपस्तंबः—वह्निवायुक्रामस्येति । हेमाद्रौ भरद्वाजः—दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य वामस्कंधे निवेशितम् । यज्ञोपवीतमित्युक्तं देवकार्येषु श
 स्यते । कंठावलंबितं चैव प्रब्रह्मसूत्रं यदा भवेत् । तन्निवीतमिति ल्यातं शस्तं कर्मणि मानुषे । उल्लिखते वामवाहौ तु दक्षिणस्कंधमाश्रितम् । प्राचीनावीत
 मित्युक्तं तत्सिद्ध्यैव कर्मसु । कृष्णभट्टीयेऽत्रिः—ऋषिर्पणचंडालभाषणे शववाहने । विष्णुत्रोत्सर्जने स्त्रीणां रतिसंगे निवीतयः । देवलः—
 सहृद्योद्धरणत्तस्य प्रायश्चित्तीयते द्विजः । आशार्कः—मंत्रन्यस्तोपवीतं यन्नोद्धरेत्तत्कदाचन । मोहाद्विजस्तदुद्धृत्य पुनर्मंत्रेण धारयेत् । हेमा
 द्रौ भृगुः—मंत्रपूतं स्थितं कार्यं यस्माद्यज्ञोपवीतकम् । नोत्तारयेत्ततः प्राज्ञो यद्दृच्छेच्छ्रेय आत्मनः । देहस्थमेव तत्क्षाल्यमुत्तार्य न कदाचन । कृष्ण
 भट्टीये आचारचंद्रोदये च भृगुः—चैत्रो मंत्रः कठः कण्वश्चरको वाजसेनकः । कंठादुत्तार्य सूत्रं तु कुर्याद्विक्षालनं द्विजः । बह्वृचः सामगश्चैव यश्चा
 न्योयाद्युपस्तथा । कंठादुत्तार्य सूत्रं तु पुनः संस्कारमर्हति । अम्यंगे चोदधिस्नाने मातापित्रोः क्षये हनि । कंठादुत्तार्य सूत्रं तु कुर्याद्विक्षालनं द्विजः । आद्वा
 लोके यमः—श्राद्धे धावनकाले च तैलाभ्यंगं गार्दिकर्मणि । अत्र कायाद्बहिः क्षुर्यान्नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः । अपरार्कः—उपानहौ च वासश्च धृतमन्यै
 न धारयेत् । उपवीतमलंकारं छत्रं करकमेव च । दोडरानंदं गौतमः—उपानहश्चेतुकृतनिर्णेजने आपदि धार्ये इति । मनुः—मेखलामजिनं दंडमु
 पवीतं च नित्यशः । अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मंत्रतः । हारीतः—मनोव्रतपतीभिश्च तस्त्राज्याहुतीर्हुत्वा पुनर्यथार्थं प्रतीयादिति ।
 यथार्थं प्रतीयात् उपनयनोक्तमार्गेण समंत्रकंधारयेदित्यर्थः ॥ ॥ स्कंधाचरो हणे प्रायश्चित्तामुक्तं भृगुणा धर्मप्रकाशे—स्कंधाचरो हणे
 यज्ञसूत्रे निःप्राणसंयमः । पददूर्परंगते तस्मिन्द्विपङ्कमणिबंधके । वामहस्तव्यतीते तु तत्त्यक्त्वा धारयेन्नवम् । तस्माद्यज्ञोपवीतस्य चलनं न कदाचनेति
 प्रायश्चित्तं संयोपवीतनाशे ॥ ॥ कात्यायनवाक्ये पूर्वार्धे पुरुषार्थः शिखाबंध उक्तः । उत्तरार्धे तस्य कर्मार्थतोक्ता । प्रायश्चित्तद्वयार्थं मन्वृतवदनवर्जनव
 त्गनुशिखाबंधद्वयं उपवीतेऽपि भेदापत्तेरित्युक्तं प्रयोगरत्ने पितामहचरणैः । वर्धमानोप्येवम् । एतेन प्रतिकर्मशिखाबंधोऽप्यास्तः । या

तुलानकालेशिखाबंधोक्तिः सादैवान्मुक्तशिखस्यशिखाबंधार्थनतुसतीमपिशिखांमुक्त्वापुनर्बंधनीयेत्येतदर्थमित्याचारादर्शः । शूद्रस्यत्वनि-
 ताः केशवेषा इति वसिष्ठोक्तेः शिखाविकल्पः । सच सदसच्छूद्रविषयत्वेनव्यवस्थितइतिशिखाबंधेपिविकल्पइतिशूद्राचारशिरोमणिः ।
 कौमुद्यांतु कर्मकालेशूद्रस्यनशिखाबंधनियमइत्युक्तम् । सर्वेषांशिरसिक्वचिक्वशसत्वेतत्रैवशिखाबंधः । सशिखवपनेनखल्वाटत्वादिनावासर्वथा
 कशाभोवकौशीशिखाब्रह्मग्रंथियुतादक्षिणकर्णस्थायेतिदिवोदासः । तथाचाचारचंद्रोदेयकाठकगृह्ये—अथचेत्प्रमादान्नशिखास्यात्
 दाकौशीशिखाब्रह्मग्रंथियुतादक्षिणकर्णेनिदध्यादिति । शिखाभिन्नकेशानामपिकर्मकालेबंधः । मुक्तकेशैर्नकर्तव्यंप्रेतखानंविनाकचित् । खानं
 दानंजपहोमंमुक्तकेशोनकारयेदिति वृद्धवसिष्ठोक्तेः । नचपूर्वधेप्रेतखानान्यखानएवमुक्तकेशनिषेधः । उत्तरार्धेखानपदवैयर्थ्यापत्तेः । खाने
 तदनुवादेदानादौतद्विधौवैरूप्यापत्तेः उत्तरार्धेएवसर्वत्रत्रिषेधेवाक्यभेदापत्तेः पूर्वार्धेवैयर्थ्यापत्तेश्च । नचप्रेतखानपर्युदासार्थपूर्वार्धे । आद्यपाद
 वैयर्थ्यापत्तेः । तेनोत्तरार्धेकवाक्यतया प्रेतखानान्यकर्ममात्रेमुक्तकेशनिषेधः । नचोत्तरार्धेवैयर्थ्यम् । सर्वकर्मप्राह्यर्थत्वात् । नचकेशपदंशिखा
 परम् । लक्षणायांमानाभावात् । मुक्तकेशइत्यत्रापितथापत्तेश्च ॥ उत्तरीयमप्यधिकारिविशेषणम् । सोत्तरीयस्ततःकुर्यात्सर्वकर्माणि
 भावितइतिब्रह्मांडात् । यत्तु—कर्तव्यमुत्तरंवासःपंचस्वेतेपुर्कर्मसु । स्वाध्यायोत्सर्गदानेपुभोजनाचमनेतयेतिवौधायनोक्तौपंचग्रहणान
 र्थक्यप्रसंगान्नसर्वत्रब्रह्मद्वयनियमइति । तन्न । सर्वत्वस्यानुपसंहार्यत्वात् । अतःसर्वत्रब्रह्मद्वयनियमइतिमाधवः ॥ आचमनमप्यधि
 कारिविशेषणम् । देवार्चनादिकार्योणितथागुर्वभिवादनम् । कुर्वतिसम्यगाचम्यप्रयतोपिसदाद्विजइतिमार्कंडेयात् । यःक्रियाकुरुतेमोहाद
 नाचम्येहनास्तिकः भवंतिद्विदुथातसक्रियाःसर्वानसंशयइतिवर्धमानपरिभाषायांवायुपुराणाच्च ॥ प्राणायामोपि—प्राणानाय
 म्यः कुर्वीतसर्वकर्माणिसंयतइतिघट्टमनःकेः । प्रयोगगणारिज्जानेसंग्रहे—देवार्चनेजपेहोमेसंध्ययोःश्राद्धकर्मणि । यतोतानेवतेज्जानेप्र

णायामाश्रयद्वयः । प्रणवोपि—त्रिमात्रस्तुप्रयोरुच्यः कर्मारंभेऽसर्वत इति स्मृतः । सर्वत इति सार्वभक्ति कस्तसिः । अनौकृत्यकृतसर्वभवेत्सि
 द्विकारकमिति शांतिहेमाद्रौ योगियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ॥ चिद्वत्तापि—नह्यविद्वान्विहितोस्ति हि विदुष्वेव कर्मण्यधिकारात् ॥
 ॥ आर्षच्छंदोदैवतंच विनियोगस्तथैव च । ब्राह्मणेन प्रयत्नेन वेदितव्यं विपश्चिता । अविदित्वा तु यः कुर्याद्वाजनाध्यापनं जपम् । होममंतर्जलादीनि
 तस्य चाल्पफलं भवेदिति तत्रैव तदुक्तेः—मंत्रार्थज्ञेजपञ्चप्यं कुर्वन्नध्ययनं द्विजः । स्वर्गलोकमवाप्नोति न कंतु विपर्यये इति प्रयोगपारिजाते व्या
 सोक्तेः । अविदित्वासुनिच्छंदोदैवतं योगमेव च । योऽध्यापयेद्यजेद्वापि पापीयान्जायते हिंसः । ब्राह्मणं विनियोगं च छंदोऽर्पचदैवतम् । अज्ञात्वा
 पंचयोमंत्रेन सतत्फलमश्रुतिचंद्रिकायां व्यासोक्तेः । अयमेव ऋष्यादिस्मरणकर्मः । यच्चुस्वर्वांनुक्रमेऽपि देवतच्छंदांस्यनुक्रमिष्या
 मो न ह्येतज्ज्ञानमृते श्रौतस्मार्तकर्मप्रसिद्धिरिति तद्गवेदिपरम् । अथ ऋग्वेदाग्नाये शाकल इत्युपक्रमत् । कृष्णभट्टीये संग्रहे—न च स्मरे
 दपिच्छंदः शब्देवैतानि केमले । ब्रह्मयज्ञे च वैतर्हि यज्ञतर्पणकर्मणि इति ॥ ॥ कटिसूत्रं गृहस्थेन धार्यम् । कौपीनं कटिसूत्रं च ब्रह्मचारी तु धारयेदिति
 यमोक्तस्य तस्य सर्वेषां चैतदविरोधीति गौतमीये गृहस्थादावतिदेशात् । गृहस्थस्य कौपीननिषेधानुपपत्तेश्चेतिकेचित् । तत्र । यत्किंचित्कुरुते ध
 र्मवैदिकं वा थात्रिकम् । कटिवधेन संयुक्तं सर्वतश्चिष्फलं भवेत् । रौप्यं कार्पासकं हेमपट्टसूत्रकृतं तथा । वर्जयेत्कर्मकालेषु कांचीं त्रिप्रोविशेषत इति सं
 स्कारप्रयोगपारिजाते गृहस्थधर्मेष्वाम्बलायनोक्तेः । कटिवंधः कटिसूत्रबंधः । प्रकरणाद्गृहस्थस्यैवायं निषेधः । कर्मकालप्रहादकर्मकाले
 न निषेधः । रौप्यादेरेव निषेधे तं तादृशं त्वापत्तैरौर्णैरेरिपि निषेधः । श्रुतौ न म्लेच्छित्तवैनापभापितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति तत्कर्मकालपरम् ।
 पर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो च भूबुसो पर्वाणस्तर्वाण इति प्रयोक्तव्ये यद्ब्रानस्तद्ब्रान इति प्रयुज्यते यज्ञेषु नः कर्मणि नापभापंत इति श्रुतेरिति केचित् । अन्ये
 तु ते सुराहेलयो हेलय इति वदंतः परावभूवुरित्यकर्मकालेषु दोष इत्याहुः । पृथ्वीचंद्रोदये नारदः—आसने शयने

मितिचंद्रिका । कामवर्जितइत्युक्तेःकाम्यपरतास्यात्तदपितत्रैवोक्तम्—नाहंकर्तासर्वमेतद्ब्रह्मैवकुल्लेसदा । एतद्ब्रह्मार्पणंप्रोक्तमृषिभिस्त
 त्वदक्षिभिः । प्रचेताः—तावृलाम्यंजनचैवकांस्यपानेचभोजनम् । यतिश्चब्रह्मचारीचविधवाचविवर्जयेत् ॥ ॥ पंचायतनसारेषु
 त्रिंशन्मते—स्नानतर्पणदानेपुताग्नेगव्यंनदुष्यति । होमेकार्ये तथादोहेपकेचपरिवेपणे । अपराकर्मरीचिः—निवस्यभक्षणं तैलं तिलस्त
 र्पणमंजनम् । सप्तम्यांनैवकुर्वीतताम्रपात्रेचभोजनम् । भारते—बलिभिक्षातथार्घ्यचपितृणांचतिलोदकम् । ताम्रपात्रेणदातव्यमन्यथाल्प
 फलंभवेत् । आद्धेमाद्रौपैठीनसिः—लौहानांसीसकायसरीतिशेषाणिपात्राणिचेलययज्ञियानि । ब्राह्मे—कृत्वामूत्रपुरीषेचरथ्यामानम्य
 वापुनः । पादप्रक्षालनंकुर्यात्स्वाध्यायेभोजनेतथा ॥ ॥ श्राद्ध्यायनिः—दानमाचमनंहोमंभोजनं देवतार्चनम् । श्रौढपादोनकुर्वीतस्वा
 ध्यायंपितृतर्पणम् । इदं सर्वकर्मोपलक्षणम् । श्रौढपादलक्षणं तैवोक्तम्—आसनाखूढपादोवाजान्वोर्वाजंघयोस्तथा । कृतावसविक्रयोश्च
 श्रौढपादःसुच्यते । पादोपरिपाददाताश्रौढपादइतिहरदत्तः । तत्र । नाक्रम्यपादंपादेननचव्यवहितौकरौ । जयेन्नश्रौढपादस्तुनप्रकाशकरः
 सदेतिस्मृतिरत्नाचल्यांपुनःश्रौढपादोक्तेः ॥ ॥ मदनरत्नेचवर्धमानपरिभाषायांचवायवीये—दानंप्रतिग्रहोहोभोजनंवल्लिरे
 वच । सांगुष्ठेनसदावार्यंभसुरेभ्योऽन्यथाभवेत् । अंगुलिसंगतांगुष्ठेनेतिहेमाद्रिः । बौधायनः—भोजनंहवनंदानमुपहारःप्रतिग्रहः । बहि
 र्जानुनकार्याणितद्ब्रदाचमनंस्मृतम् । ज्योतिर्निबंधे—क्षुतस्खलनजृभासुनृणामायुःप्रहीयते । तदेतरेणकर्तव्योजीवपूर्वोंगुलिध्वनिः । मद्
 नरत्नेचिष्णुपुराणे—जीवेतिक्षुवतोब्रूयांजीवेशुःरुस्रवेपिच ॥ ॥ अपराकर्मशापात्पः—अजाविरिणुसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्चहीयते । श्वका
 कोश्रुखरोत्कसूकरग्रामपक्षिणाम् । कृष्णभट्टीये—शूर्पावतोनखाग्रांशुस्नानवत्क्षेपटोदकम् । मार्जनीरेशुकेशांशुहंतिपुण्यपुराकृतम् । दिवाकृत

मित्तिकाचित्पाठः । षटोदकं षटस्फोट्रेतकुंभोदकम् । स्मृतिसारे—अजारजःखरजस्तथासंमार्जनीरजः । दीपमंचकयोश्छायाहंतिपुण्यं दि
 वाकृतम् ॥ ॥ हारीतः—समित्पुण्यकुशादीनिश्रोत्रियःस्वयमाहरेत् । शूद्रानीतैःक्रयक्रीतैःकर्मकुर्वन्नजत्यधः । अत्रशूद्रानीतैःक्रयक्रीतै
 रितिसामानाधिकरण्येनसंबंधः । अन्यथावेतनदानेनक्रयत्वविशेषादारामादेःस्वयमपिपुण्याद्याहरणेदोषापत्तेः । कुशेष्वप्येवम् । अतोद्विजे
 भ्यःकुशक्रयेनदोषः । स्वयमितिशक्तपरम् । तेनैव नियमसिद्धौशूद्राहृतनिषेधानुपपत्तेः । तेनस्वाशक्तौशिव्यपुत्राद्याहरणेष्वदोषः । आद्वहे
 माद्री—जपेहोमेतथादानेस्वाध्यायेपितृकर्मणि । तत्सर्वेनश्यतिक्षिप्रमूर्ध्वपुंड्रंविनाकृतम् । स्कांदेकार्तिकमाहात्म्ये—अधौतेनतुवल्ले
 णनित्यानेमित्तिकीक्रियाम् । कुर्वन्फलनचाम्नोतिदत्तंभवतिनिष्फलम् । चंद्रिकायांयमः—अग्न्युक्षेत्रुप्रयत्नेनप्रातराश्रुपितोष्टहम् । मध्याह्ने
 चैवसायंचनचानग्न्युक्षितेयजेत् । तत्रैवप्रचेताः—वैश्वानरेणयत्किंचित्कुरुतेप्रोक्षणंद्विजः । गंगातोयसमंसर्वप्रवदंतिमनीषिणः । भारते—
 सर्वाणियेषांगांगेयैस्तोयैःकार्याणिदेहिनाम् । गांत्वक्त्वामानवाविप्रदिवितिष्ठतितेजनाः । मार्कंडेये—दीपभांडमयीछायाविभीतकुरंटाजा ।
 वर्जनीयासदापुत्रयदिजीवितुमिच्छसि । अधोवक्षेणयोवायुंकुरुतेशिरसिद्विज । स्थालेनचर्मशूर्पाभ्यांसुकृतंतस्थनश्यति । भारते—रक्तमाल्यं
 नधार्यस्याच्छुद्धार्थपुंड्रितैः । वर्जयित्वातुकमलंतथाकुवलयंप्रभो । रक्तेशिरसिधार्यतुतथावनेयमित्यपि । कांचनीयापियामालानसादुध्यतिक
 हिंचित् ॥ ॥ अग्निपुराणे—प्रचारैर्मथुनेचैवप्रस्तावेदंतथावने । स्नानेभोजनकालेचपदसुमौनंसमाचरेत् । प्रचारःपुरीपोत्सर्गः । प्रस्तावो
 मूत्रोत्सर्गः । अत्रविशेषोवक्ष्यते । नागादेवाह्निकगिराः—संध्योरुभयोर्येष्वेभोजनेदंतथावने । पितृकार्येचदेवेचस्नानेमूत्रपुरीपयोः ।
 गुरूणांसनिधौदानेयोगेचैवविशेषतः । एषुमौनंसमातिष्ठन्स्वर्गमाप्नोतिमानवः । चंद्रोदयेयोगीश्वरः—यदिवाग्यमलोपःस्याजपादिपुकथं

चन । व्याहरेद्व्यायं त्रंस्मरेद्वाविष्णुमव्ययम् । छंदोगपरिशिष्टे—यत्रदिद्वियमोनस्याजप्रहोमादिकर्मसु । तिस्रस्तत्रदिशःश्रोक्ताः एद्रीसौ
 म्यपराजिता । तत्रैव—यत्रोपदिश्यते कर्मकर्तुरंगनकथ्यते । दक्षिणस्तत्रविज्ञेयः कर्मणां पारगः करः । मनुः—कुत्सिते वामहस्तः स्यादक्षिणः स्या
 दकुत्सिते । छंदोगपरिशिष्टे—आसीनऊर्ध्वः प्रहोवानियमो यत्रनेदशः । तदासीनेन कर्तव्यं न प्रह्वेण न तिष्ठता । आद्धदीपकलिकायां
 विष्णुः—दक्षिणाभिमुखः कर्मचरे तिस्र्यं यथाविधि । उत्तराभिमुखो दैवमिति दिङ्निमित्तम् । पित्र्ये दक्षिणा मुखत्वं बृचेतरपरम् । तेषां
 पिंडपितृयज्ञप्रकरणे सर्वकर्माणि तां दिशमिति सूत्रे पित्र्ये आग्नेयीमुखत्वोक्तेः । कात्यायनः—मुख्यकाले यदा वश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते । गौणका
 लेऽपि कर्तव्यं गौणोऽप्यत्रेदशो भवेत् । त्रिकांडमंडनः—स्वकालादुत्तरः कालो गौणः सर्वस्य कर्मणः । उत्तरग्रहान्न पूर्वकालस्य गौणत्वम् । तेन सम
 स्य पक्षहोमादावल्पद्वादस्यां च माध्याह्निकस्य चापकर्षे न प्रायश्चित्तम् । उत्तरकालावधिरुक्तो बृहन्नारदीये—दिवोदितानि कर्माणि प्रमादाददकृता
 निवै । यामिन्याः प्रथमं यामं यावत्कर्माणि कारयेत् । चंद्रोदये संग्रहे—रात्रौ प्रहरपर्यंतं दिवा कर्माणि कारयेत् । ब्रह्मयज्ञं च सौरं च वर्जयित्वा
 विशेषतः । रात्रौ ब्रह्मयज्ञनिषेधस्तौ त्रिरीयेतरपरः । तसद्भावनध्यायौ यदात्माऽशुचि र्यद्देशइतितत्सूत्रात् । तैत्तिरीयश्रुतौ रात्रावपि ब्रह्मयज्ञोक्ते
 श । नित्यश्राद्धमपि रात्रौ वैवितवक्ष्यते । त्रिकांडमंडनः—यद्वागामिक्रिया मुख्यकालस्याप्यंतरालवत् । गौणकालत्वमिच्छंतिकेचित्प्राक्तन
 कर्मणि । इदं श्रौतपरम् । स्मृत्यर्थसारे—सर्वत्र गौणकालेषु कर्मचोदितमाचरन् । प्रायश्चित्तं व्याहृतिभिर्हुत्वा कर्म समाचरेत् ।—प्रायश्चि
 त्तमकृत्वा वा गौणकाले समाचरेत् । अनयोः पक्षयोः शक्ताशक्तविषयत्वेन व्यवस्थेति पारिजातः । रत्नावल्ल्याम्—मुख्यकालं समाश्रित्य गौ
 णमप्यस्तु साधनम् । न मुख्यद्रव्यलोभेन गौणकालप्रतीक्षणम् । कालहेमाद्रौ स्कांदे—यदा भवति चाल्पाद्वादशी ह्यरुणोदये । उपः काले
 द्वयं कुर्यात्प्रातर्माध्याह्निकं तदा । सर्वधर्मादिकं कृत्वाद्वादशीं साधयेन्नरः । यत्नत एवाब्दि कादिश्राद्धापकर्षोपीतिकेचित् । तन्न । तस्यापराह्णका

लनियमात् । धर्मपदस्यग्रातर्माध्याह्निकपदाभ्यामुपसंहाराच्च ॥ ॥ शान्तिहेमाद्रौ—तस्मात्सर्वप्रयत्नेनस्वसूत्रंनविलंघयेत् । वसिष्ठः—
 पारंपर्यागतोयेपांवेदःसपरिवृंहणः । तच्छाखंकर्मकुर्वतितच्छाखाध्ययनंतथा । वर्धमानपरिभाषायां—स्वशाखायंयःसमुत्सृज्यपरशाखा
 श्रयंद्विजः । कर्तुमिच्छतिदुर्मेधामोघंतत्तस्ययत्कृतम् । शान्तातपः—सर्वश्रुत्युपसंहारादुक्तःश्रौतोयथाविधिः । सर्वस्मृत्युपसंहारात्स्मात्तौप्युक्त
 स्तथाविधिः । अस्यापवादरच्छंदोगपरिशिष्टे—बहुलंवास्वगृहोक्तयस्यकर्मप्रचोदितम् । तस्यतावतिशास्त्रार्थेकृतेसर्वःकृतोभवेत् । अत्र
 कर्मोपासनाधेवनतुश्राद्धादीतिस्मृतिरत्वावली—यत्तुस्वगृह्णेनोक्तंचसाकांक्षमुक्तत्परकीयमप्रिग्राह्यम् । तथाचकर्मप्रदीपे—यन्नाग्ना
 तंस्वशाखायांपारक्यमविरोधिच । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् । अपराकैप्येवम् । यत्त्वाशार्कं—अक्रियात्रिविधाप्रोक्ताविद्वद्भिः
 कर्मकारिणाम् । अक्रियाचपरोक्ताचतृतीयाचायथाक्रिया । परोक्तापरशाखोक्ता । तत्स्वगृह्यविरुद्धपरशाखोक्तनिषेधकम् । शक्तस्यसर्वस्मृत्युप
 संहारः । अशक्तस्यस्वगृहोक्तमितिनिष्कर्षः । आपस्तंबादीनांस्वसूत्रेऽनुक्तौविशेषोयज्ञकांडे—आपस्तंबादिभिरपिस्वसूत्राभावतस्तथा ।
 धौधायनोक्तकर्तव्यमन्यथापतितोभवेत् । अग्निहोत्रादिकंचयच्छाखोक्तमाध्वर्यवंतदीयमेवांगीकार्यम् । आधानंयेनसूत्रेणतेनैवेज्यादिकाःक्रिया
 इतियज्ञपाश्वोक्तेः । छंदोगपरिशिष्टे—प्रवृत्तमन्यथाकुुर्याद्यदिमोहात्कथंचन । यतस्तदन्यथामूतंततएवसमापयेत् । समाप्तयदिजा
 नीयान्मयैतदन्यथाकृतम् । तावदेवपुनःकुर्यान्नवृत्तिःसर्वकर्मणः । प्रधानस्याक्रियायांतुसांगंतत्क्रियतेपुनः । तदंगस्याक्रियायांतुनावृत्तिर्नच
 तत्क्रिया । अन्यथावैपरीत्येनेत्यर्थइतिहेमाद्रिः । तत्र । तदंगस्येत्यग्निग्रंथविरोधात् । गुणक्रमानुरोधेनप्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वाच्च । अतस्त्या
 गस्तदर्थः । यतइति प्रयोगमध्येगत्यागेप्रधानत्यागेवाशतेतदारभ्यांगवृत्तिःप्रधानादिचकार्यमित्यर्थः । तावदेवेत्यंगपरम् । पुनस्त्वर्थे ।
 तदंगस्येत्यंगांगपरम् । आवृत्तिःसांगप्रधानस्यतत्क्रियांगांगानुष्ठानं । तेनसांगप्रधानांगस्यांगांगस्यचोपवीतित्वादेरकरणे नसांगप्रधानप्रवृत्तिर्नापि

तन्मात्ररूपं क्रितुमिच्छुस्मरणादिकं प्रायश्चित्तमितिवर्धमानः । कल्पत्तरुप्रप्रधानांगस्यैवाकरणे प्रायश्चित्तं त्वंगागाकरण इत्याह । अंगि
 राः—मार्जनंतर्पणं श्राद्धं नक्षत्राद्वारिधारया । हारीतः—मार्जनार्चनफलकर्मभोजनानि देवतीर्थेन कुर्यादिति । अपराकौपेठीनसिः—आ
 चमनद्वोमर्तर्पणानि श्रापत्येन कुर्यादिति । आपस्तम्बः—देवागारे तथा श्राद्धे गवांगोष्ठे तथा ध्वरे । संध्ययोश्च द्वयोः साधुसंगमे गुरुसंनिधौ । अश्व
 गारत्रिधा ह्येह सुस्वाध्याये भोजने तथा । उद्धरेद्दक्षिणं बाहुं न्नाल्लणानां क्रियापथे । उद्धरेत् सव्यं से उत्तरीयं कृत्वा दक्षिणबाहुमुत्तरीयाद्बहिः कुर्यादित्यर्थः
 इति त्रतद्दमाद्विः । वीश्यायनः—नाभेरधश्च संस्पर्शकर्मसुक्तो विवर्जयेदिति । वृद्धपराशरः—प्रच्छन्नानि चदानानि ज्ञानं च निरहंकृतम् ।
 जप्यानि च सुगुप्तानि तेषां फलमनंतकम् । योगियाज्जवल्च्यः—स्त्रीशुद्धपतितांश्चैव रासभं च रजस्वलाम् । अपकालेन भापेत्तत्र तहोमादिकेपुच ।
 श्रम्यापनादमाह सपच—एते चैवावसेत्केतुयथागच्छेद्द्विजोत्तमः । अभिवाद्यततो विप्रयोगक्षेमं च कीर्तयेत् । कालहेमाद्रौ स्कां दे—अभ्यंगे
 जलधिराग्नेदंतथावनमैथुने । जाते च निधने चैव तत्कालव्यापिनीतिथिः । भारते—प्रसाधनं च केशानां दंतधावनमंजनम् । पूर्वाह्नि एव कर्तव्यं
 देवतानां च पूजनम् । तत्रैव—नक्तं कुर्यात्पित्र्याणि मुक्त्वा चैव प्रसाधनम् । पित्र्यंतर्पणश्राद्धादि । संध्योपासनहनौ तु दिवा स्नानं विलुप्य च ।
 होमं नैत्यं कं गुद्धेत्सामिन्द्रियमहसकृत् । द्वादशशतं दक्षिणैश्चिदष्टाधिकं सहस्रम् । यत्तु जमदग्निः—एकाहं समतिक्रम्य प्रमादादकृतं यदि ।
 अहोरात्रोपितः स्यात्वागायत्र्याश्चायुतं जपेत् । द्विरात्रे द्विगुणं श्रोत्रे त्रिरात्रे त्रिगुणं तथा । त्रिरात्रात्पत्तश्चैव शुद्ध एव न संशयः । इति तदेकदिनसाध्या
 द्विकलोपेनेयम् । तथा—नित्ययज्ञाल्ये चैव वैश्वदेवद्वयस्य च । भोजने पतितान्नस्य च रक्षैश्चानरो भवेत् । उज्ज्वलायाम्—दिवोदितानां नि
 त्यानां कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकत्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् । (गृहिणां कर्तव्यानि) मार्कंडेयः—उदुपरे वसेन्नित्यं भवानी सर्व

देवता । ततःसाप्रत्यहंपूज्यांगधपुष्पाक्षतादिभिः । अशून्यादेहलीकार्याप्रातःकालेविशेषतः । यस्यशून्याभवेत्सातुशून्यंतस्यकुलंभवेत् । पाद
 स्यस्पर्शनंतत्रब्रह्मसंपूज्यचलंधनम् । कुर्वन्नरकमाप्तोतितस्मात्तत्परिवर्जयेत् । प्रातःकालेस्त्रियाकार्यगोमयेनानुलेपनम् । निशायाःप्रथमेयाभेधान्य
 संस्करणादिकम् । कुरुतेयातुमोहेनवन्ध्याजन्मनिजन्मनि । अकृतस्वस्तिकांयातुक्रमेच्छिसांचमेदिनीम् । तस्यास्त्रीणिविनश्यंतिवित्तमायुर्यश
 स्तथा । मार्जनीचुहिकंठीवंद्यपदंचोपलंतथा । नाक्रमेदंघ्रिणाजातुपुत्रदारधनक्षयात् । उलूखलंचमुसलंतथाचैवघट्टकम् । पादक्रमणात्पा
 पीयान्नाशुयादुत्तमांगतिम् ॥ ॥ मदनरत्नेवसिष्ठः—नाग्निब्राह्मणांतरेव्यवेयान्नाभ्योर्नान्नाभ्योर्नगुरुशिष्ययोः अनुज्ञायव्यवेयादिति ।
 अंगिराः—दंपत्योर्विप्रयोरभ्योर्विप्राभ्योर्गोद्विजात्पि । अंतरंयदिगच्छेत्तुविप्रश्चांद्रायणंचरेत् । एतल्कामतोऽत्यंताभ्यासे । सकृत्वेत्वेकदि
 नामोजनमितिशूलपाणिः । आपस्तंबः—अभ्यगारेगवांगोष्ठेब्राह्मणानांचसनिधौ । आहारेजपकालेचपादुकेपरिवर्जयेत् । आरुह्यपादुके
 यस्तुगृहात्परगृहंनजेत् । छेत्तव्यौचरणौतस्यनान्योदंडोविधीयते । प्रयोगपारिजातेभृगुः—नैकवासानचद्वीपेनांतरालेकदाचन । श्रुति
 स्मृत्युदितंकर्मनकुर्वाद्दशुचिःक्वचित् । द्वीपेविशेषस्तनैवोक्तः—वृषभैकशतंयत्रगवांतिष्ठत्यसंयतम् । नतद्धर्महंतद्वीपमितिब्रह्मविदोविदुः ।
 चंद्रिकायां देवलः—येषुदेशेषुयतोयंयाचयत्रैवमृत्तिका । येषुदेशेषुयच्छौचंधर्माचारश्चयादशः । तत्रतत्रायमन्येतधर्मस्तत्रैवतादृशः ॥
 इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजसामकृष्णभट्टसुतदिनकरभट्टात्मजलक्ष्मणभट्टकृताचारलेपरिभाषा ॥

अथाह्निके । [ब्राह्मसुहृर्तलक्षणं] चंद्रोदयेब्राह्मे—ब्राह्मेसुहृर्तेउत्थायचितयेदात्मनोहितम् । तलक्षणंतत्रैवस्कांटे—रजनी
 प्रांतयामार्धत्राह्नःसमयउच्यते । चिष्णुपुराणे—रात्रेःपश्चिमयामस्यसुहृर्तोयस्तृतीयकः । सत्राह्नइतिविज्ञेयोविहितःसप्रबोधने ।

चंद्रिकायाम्—रात्रेस्तुपश्चिमोयामोमुहूर्तोब्राह्मणोऽप्युच्यते । स्मृतिरत्नावल्याम्—ब्राह्मेमुहूर्तयानिद्रासाण्यक्षयकारिणी । तां करोति तु
 योमोहात्पादकृच्छ्रेणशुद्ध्यति । एतन्निपिद्धकर्मश्रान्तनिद्रापरम् । अन्यथातुक्तंबहुचकारिकायाम्—अविध्युक्तक्रियाश्रांतमतिनिद्राव
 शंगतम् । अर्कोऽस्युदेतिचेदहःशेषस्थित्वासवाग्यतः । उदितेयस्यतेविश्वेत्यृग्भिश्चतसृभीरविम् । उपतिष्ठेतविहितकर्मश्रांतस्यनेष्यते ।
 ब्राह्मेमुहूर्तोत्थानमावश्यकत्वार्थम् । अंगिराः—उत्थायपश्चिमेयमेरात्रिवासःपरित्यजेत् । प्रक्षाल्यहस्तपादास्यान्युपस्पृश्यहरिस्मरेत् ।
 वामनपुराणे—ब्राह्मेमुहूर्तेबुद्ध्येतस्मरेद्देववरानृपीन् । स्मृतिरशुचित्वेऽपि । यदास्यादशुचित्त्रस्मरेन्मंत्रंनचूचरेदितिनारसिंहात् ।
 नाशुचिर्देवपिपितृणांनानि कीर्तयेदिति विष्णुभिन्नपरम् ॥ ॥ ब्राह्मे—उत्थायमातापितरौपूर्वमेवाभिवादयेत् । आचार्यमथविप्रांश्च
 भूमार्केनपाणिना । इदंमूर्खकर्मके । अजाकर्णेनविदुषोमूर्खानामेकपाणिनेतिविष्णुक्तः । श्रोत्रसमौकरोकृत्वापुनःसयुक्तेनकरद्वयेनेति
 मदनपारिजातः । अजावत्कर्णवानम्येतिवा । यत्तु—जन्मप्रभृतियत्किंचिद्रतंधर्मसमाचरेत् । सर्वतन्निष्फलंतस्यएकहस्ताभिवादाना
 दितिमदनपारिजातेवचनं तद्भूम्यसंस्पृष्टपाणिपरम् ॥ ॥ अत्रप्रसङ्गात् अभिवाच्यनिर्णयः । जमदग्निः—देवताप्रतिमांघट्ट्याय
 त्तिदृष्ट्वात्रिदंडिनम् । नमस्कारनकुप्यच्चिदुपवासेनशुद्ध्यति । यतिग्रहणंनान्यमात्रपरमितिस्मृतिरत्नावल्याम् । यवीयसोमातुलादीन्नामिवा
 दयेदित्याहगौतमः । ऋत्विक्श्चशुरपितृव्यमातुलानांप्रत्युत्थानमनभिवाद्याहितेति । बृहस्पतिः—जपयज्ञगणश्चसमित्युष्णकुशनलान् ।
 उदपात्रार्धभैक्षान्नवहंतंनभिवादयेत् । नारदीये—तथात्नानंप्रकुर्वंतंजलमध्यगतं तथा । विवादशीलमशुचिंशयानंनभिवादयेत् । ज्ञाता
 तपः—पाखंडंपतितं ब्राह्मणं महापातकिनंशठम् । सोपानत्कंकृतमंचनाभिवादेत्कदाचन । धावंतंचप्रमत्तंचमूर्खोच्चारकृतं तथा । उच्चारः

पुरीषोत्सर्गः । भुंजानमाचमानार्हं(?) नास्तिकं नाभिवादेयेत् । वमंतं जृम्भमाणं च कुर्वंतं दंतधावनम् । अभ्यक्तशिरसं चैव स्नातं नैवाभिवादेयेत् ।
 सुकृपाणि कमनाज्ञातमशक्तं रीपुमातुरम् । योगिनं च तपःसक्तं कनिष्ठनाभिवादेयेत् । स्मृत्यर्थसारे—अभिवाद्यद्विजश्चैतानहोरात्रेण शुद्ध्यति ।
 सर्वेषां पिनमस्कार्याः सर्वावस्थासु सर्वदा । चिष्णुधर्म—समित्युष्णकुशादीनि वहंतं नाभिवादेयेत् । तद्धारी चैव नान्यान्दिनिर्माल्यंतद्भवेत्तयोः ।
 मदनरत्ने—सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेषु च । प्रत्येकं तु नमस्कारो हंतिपुण्यं पुराकृतम् । मिताक्षरायाम्—दंतधावनगीतादिप्रसन्नचारी
 विवर्जयेदिति । योगीश्वरः—वाक्पाणिपादचापल्यं वज्रैश्चातिभोजनम् । मनुः—नेक्षेतो घंतमादित्यनास्तं यंतं कदाचन । नोपसृष्टं न वारि
 स्थं न मध्यं न भसोगतम् । अत्र न अप्युदासाथो निनिषेधार्थः । व्रतशब्दैकवाक्यत्वात् । स्पएव—नाश्रीयाद्धार्ययासाधेन नामीक्षितचाश्रतीम् ।
 क्षुवतीं जृम्भमाणं वानचासीनां यथासुखम् । नांजयंतीं स्वकेनेत्रेण चाप्यक्तामनावृताम् । नपश्येच्च प्रसूयंतीं तेजस्कामो द्विजोत्तमः । योगी—ष्टी
 वनासृक्शकृन्मूत्रेतां स्पृशन्निक्षिपेत् । पादौ प्रतापयेद्वाग्रौ नचैनमभिलंघयेत् । जलं पिबेच्चांजलिना नशयानं प्रबोधयेत् । शयानं श्रेष्ठम् । श्रेयांसं
 नप्रबोधयेदित्युक्तेः । नाक्षैः क्रीडेन्नधर्मद्वैव्याधि तैवानसंविशेत् । विरुद्धवर्जयेत्कर्मप्रतधूमनदीतरम् । केशभस्म तु पांगारकपालेषु च संस्थितिम् ।
 नाचक्षीतयंतीं गांनाद्वारेण विशेषकृत् । गौतमः—नवाव्यश्रिप्रिादित्यापो देवान्नाश्च प्रतिपादौ प्रसारयेदिति । तत्र क्वचिद्दृष्टदोषः क्वचिद्दृष्टो
 बोध्यः । देवत्विक्स्नातकार्यराज्ञां छायां परस्त्रियः । नाक्रमेद्रक्तविण्मूत्राणीवनोद्धर्तना निच । गुरोर्वश्रुणो दीक्षितस्य चेति मनौ । स्नानोदकं श्लेष्म
 वांता निच नक्रमेत् । दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादांभांसिसमुत्सृजेत् । श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्निन्यमाचारमाचरेत् । विप्राहि क्षत्रियात्मानो नावज्ञेयाः
 कथंचन । आमृत्योः श्रियमाकांक्षन्नकंचित्कर्मणि स्थेत् । गोब्राह्मणानलाज्ञानिनोच्छिष्टो नपदास्थेत् । नर्निदाता डने कुर्यात्पुत्रं शिष्यं च ताडयेत् ।

१ नोपरच्छेदिति पाठः । २ नपश्येत्प्रसूयतीति च ।

कर्मणामनसावाचायत्नाद्धर्मसमाचरेत् । अस्वर्गलोकविद्विष्टधर्ममप्याचरेन्नतु । मातृपित्रतिथिभ्रातृजामिसंबंधिमातुलैः । वृद्धवालतुराचार्यवै
 द्यसंश्रितवांधवैः । ऋत्विक्पुरोहितापत्यभार्यादाससुतादिभिः । विवादवर्जयित्वासुसवाह्लोकान्जयेदृही । पराशव्यापरोधानगृहयानानिवर्जयेत् । वैष्णवीं
 पराण्यदत्तानीति—राक्षायणीत्रसूत्रविणुमान्सकमंडलुः । कुर्यात्प्रदक्षिणदेवमृदोविप्रवनस्पतीन् । दाक्षायणंहेम तन्मयेकुंडले । वैष्णवीं
 धारयेद्यष्टिसोदकचकमंडलुम् । यज्ञोपवीतेदंडचशुभैरौक्मेचकुंडलेइतिमनुः । योगीश्वरः—मृशुद्धिर्मार्जनाद्वाहात्कालाद्भोक्तृमणात्तथा ।
 सेकादुल्लेखनल्लेपाद्द्वंद्वमार्जनलेपनात् । गृहस्यपृथग्रहोमार्जनलेपयोःप्रत्यहप्रास्यर्थइतिविज्ञानेश्वरः । बह्वचगृह्ये—पापकंगंधमाघ्रायाक्षि
 संदने कर्णधननेसुचक्षाग्रहमक्षीम्यांभूयांसंसुवर्चासुखेनसुशुल्कर्णाभ्यांमयिदक्षकृतुइतिजपेदगमनीयांगत्वाऽयाज्यंयाजयित्वाऽभोज्यंमुक्त्वाऽ
 प्रतिप्राहं प्रतिगृह्यचैत्यंपुंवोपहृत्य—पुनर्ममैत्विद्रियंपुनरायुःपुनर्भगः । पुनर्द्रविणमैतुमांपुनर्ब्रह्मणमैतुमांस्वाहा । इमेधिष्ययासोअन्नयोयथा
 स्थानमिहकल्पताम् । वैश्वानरोवावृथानोतयच्छतुमेमनोत्दधंतरमृतस्यकेतुःस्वाहेतिजपेत् ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजश्रीमद्रामकृष्णभट्टसूनु

दिनकरभट्टानुजलक्ष्मणभट्टकृतेआचारलेप्रातःकृत्यपरिभाषाशेषः ॥ ॥

अथप्रातःस्मरणादि । विष्णुपुराणे—प्रातःस्मरामिभवधीतिमहातिशयैन्नारायणं गुरुडवाहनं भञ्जनाभम् । ग्राहामिभूतवस्वारण
 मुक्तिहेतुं चक्रायुधं तरुणवारिजपत्रनेत्रम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिमनसावचसाचमूर्धोपादारविंदयुगुलंपरमस्यपुंसः । नारायणस्यनरकार्णवतारण
 स्वपारायणप्रवणविप्रपरायणस्य ॥ २ ॥ प्रातर्भजामिभजतामभयंकरंतं प्राक्सर्वजन्मकृतपापभयापहृत्यै । योग्राहवक्रपतितांघ्रिगजेंद्रघोरशोकप्र
 णाशमकरोद्भुतशंसचक्रः ॥ ३ ॥ पंचायतनसारे—प्रातःस्मरामिगणनाथमनाथबंधुंसिंदूरपूरपरिशोभितगंडयुगमम् । उद्विद्विषपरिखंड

नचंडडमाखंडलादिसुरनायकवृंदबंधम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिचतुराननबंधमानमिच्छानुकूलमखिलंचवरंदधानम् । तंतुंदिलंद्विरसनाधिपय
 ज्ञसूत्रंपुत्रं विलासचतुरं शिवयोः शिवाय ॥ २ ॥ प्रातर्भजाभ्यभयदंखलुभक्तशोकदावानलंगणविभुंवरकुंजरास्यम् । अज्ञानकाननविनाशनहव्य
 वाहमुत्साहवर्धनमहंसुतमीश्वरस्य ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदंपुण्यंसदासाम्राज्यदायकम् । प्रातरुत्थायसतंतयःपठेत्प्रयतःपुमान् ॥ ४ ॥ प्रातः
 स्मरामिखलुतत्सवितुर्वरेण्यंरूपंहिमंडलमृचोयतनुर्यंजुपि । सामानियस्यकिरणाःप्रभवादिहेतुं ब्रह्माहारात्मकमलक्ष्यमचिल्यरूपम् ॥ १ ॥ प्रातः
 र्नमामितरणितनुवाच्यनोभिर्ब्रह्मैन्द्रपूर्वकसुरैःस्तुतमर्चितंच । वृष्टिप्रमोचनविनिग्रहहेतुभूतत्रैलोक्यपालनपरंत्रिगुणात्मकंच ॥ २ ॥ प्रातर्भजा
 मिसवितारमंतशक्तिपापौघशत्रुभयरोगहरंपरंच । तंसर्वलोककलनात्मककालमूर्तिगोकंठबंधनविमोचनमादिदेवम् ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदं
 भानोःप्रातःपठेत्तुयः । सर्वव्याधिविनिर्मुक्तःपरमंसुखमाप्नुयात् ॥ ४ ॥ प्रातःस्मरामिशरदिंदुकरोज्ज्वलाभांसद्रत्नन्मकरकुंडलहारभूपाम् ।
 दिव्यायुधोजितसुनीलसहस्रहस्तारक्तोत्पलाभचरणांभवतींपरेशाम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिमहिपासुरचंडमुंडशुंभासुरप्रमुखदैत्यविनाशदक्षाम् ।
 ब्रह्मैन्द्ररुद्रमुनिमोहनशीललीलांचंडींसमस्तसुरसूर्तिमनेकरूपाम् ॥ २ ॥ प्रातर्भजामिभजतामंभिलापदात्रींघात्रींसमस्तजगतांदुरितापहंत्रीम् ।
 संसारबंधनविमोचनहेतुभूतांभायांपरामधिगतांपरमस्यविष्णोः ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदंदेव्याश्चंडिकायाःपठेत्तुयः । सर्वान्कामानवाप्नोतिविष्णु
 लोकेमहीयते ॥ ४ ॥ प्रातःस्मरामिभवतीतिहरंसुरेशंगंधरंवृषभवाहनमं विकेशम् । खड्गशूलवरदाभयहस्तमीशंससारोगहरंमौपथमद्विती-
 यम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिगिरिशं गिरिजार्धदेहसर्गस्थितप्रलयकारणमादिदेवम् । विश्वेश्वरंविजितविश्वमनोभिरामंसंसारोगहरं ॥ २ ॥ प्रातः
 र्भजामिशिवमेकमंतमाधंवेदांतवेधमनधंपुररूपंपुराणम् । नामादिभेदरहितंपद्भावावशून्यंसंसारं ॥ ३ ॥ प्रातःसमुत्थायशिवंचिचिल्यश्लोकत्र

१ हारशोभाम् । दिव्यायुधैर्किंतेतिपाठः । २ मरिचलाधंदात्रीइतिपाठः । ३ परांसमधिगम्येतिपाठः । ४ पठेत्रः ।

यंयःपठतीहभक्त्या । सद्गुःखजातंविषयप्रभूतंहित्वापदंयातितदेवशंभोः ॥ ४ ॥ पराशरमाधव्याम्—ब्रह्मागुरारिषिपुरांतकारीभानुः
 शशीभूमिसुतोद्युधश्च । गुरुश्चशुकःसंहमातुजेनकुर्वतुसर्वेभमसुप्रभातम् ॥ १ ॥ भृगुर्वसिष्ठःऋतुरंगिराश्चमनुःपुलस्त्यःपुलहःसगौतमः ।
 रैभ्योमरीचिश्च्यवनश्चदक्षःकुर्वतुसर्वेभमसुप्रभातम् ॥ २ ॥ सनत्कुमारःसनकःसनंदनःसनातनोप्यासुरिर्षिगलौच । सप्तस्वराःसप्तस्रस्रतलानि
 कुर्वतुसर्वेभमसुप्रभातम् ॥ ३ ॥ सप्तार्णवाःसप्तकुलाचलाश्चसप्तसर्पयोद्वीपवराश्चसप्त । भूरदिकृत्वाभुवनानिसप्तकुर्वतुसर्वेभमसुप्रभातम् ॥ ४ ॥
 पृथ्वीसंगंधासरसास्तथापःस्पर्शीचवायुर्ज्वलितंचतेजः । नमःसशब्दंमहतासहैवकुर्वतुसर्वेभमसुप्रभातम् ॥ ५ ॥ श्रीःकामधेनुःसचवक्रतुंडश्चि
 तामणिःश्रीतुलसीचर्गंगा । अरुंधतीकौस्तुभकल्पवृक्षाःकुर्वतुसर्वेभमसुप्रभातम् ॥ ६ ॥ इत्थंप्रभातेपरमंपवित्रंपठेत्स्मरेद्वाशुशुयाचभक्त्या ।
 दुःस्वप्ननाशस्त्विहसुप्रभातंभवेच्चनित्यंभगवत्प्रसादात् ॥ ७ ॥ पुण्यश्लोकानलाराजापुण्यश्लोकौयुधिष्ठिरः । पुण्यश्लोकाचवैदेहीपुण्यश्लोकौजना
 र्दनः ॥ १ ॥ कर्कोटकस्यनागस्यदमयंत्यानलस्यच । ऋतुपर्णस्यराजर्षेःकीर्तिकलिनशनम् ॥ २ ॥ अश्वत्थामवलिर्व्योसोहनूसांश्चवि
 भीषणः । कृपःपरशुरामश्चसत्तेचिरजीविनः ॥ ३ ॥ सप्तैतान्संस्मरेन्नित्यंमार्कण्डेयमथाष्टम् । जीवेद्वयंशतंसाग्रमपमृत्सुविवर्जितः ॥ ४ ॥
 अहल्याद्रौपदीकुंतीतारामदोदरीतथा । पचैताःसंस्मरेन्नित्यमानवो नैववध्यते ॥ ५ ॥ इत्यादिपठेत् ॥ प्रयोगपारिजातेस्कांदे—समुद्र
 वसनेदेविपर्वतस्तनमंडिते । विष्णुपत्निमस्तेस्तुपादस्पर्शक्षमस्वमे ॥ कात्यायनः—श्रोत्रियंसुभगंगांचअग्निमग्निचिंततथा । रोचनांचंदनंगं
 धंष्टदंगंदर्पणमणिम् । गुरुमग्निर्विपश्यन्नमस्येत्यातरेवहि । आचारादर्शेशेषःभारते—अबलोक्योनचादर्शमलिनोबुद्धिमत्तैः ॥

१ शनिगण्डुकेयव इतिपाठ । २ ज्वलन सत्तेजा इतिपाठ । ३ सीतातारामदोदरीतथा । पचकनाम्भरेनित्यमहपातकनाशनमितिपाठ ।

॥ काल्यायनः—पापिष्ठुभंगंधनग्रमुत्कृतनासिकम् । श्रातरुत्थाययःपश्येत्तकलेरुपलक्षणम् । नम्रवालभिन्नम् । दुष्टत्वात् । इतिश्रीलक्ष्मणभट्टकृतेआचारलेखातःस्मरणम् ॥

अथवहिविहारः ॥ प्रयोगपारिजातेशौनकः—ग्रामाद्धिःसमागत्यमलमूत्रेसमुत्सृजेत् । पराशरः—ग्रामाद्धनुःशतंगच्छेन्नगराच्चतुर्गुणम् । धनुर्द्विपदमितिकेचित् । चतुररलीतिस्मृत्यर्थसारे । माधवीयेविष्णुपुराणे—नैऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याम्यधिकंभुवः । दूरादावसथान्मूत्रपुरीपंचसमाचरेत् । मनुरपि—दूरादावसथान्मूत्रदूरात्पादावनेजनम् । उच्छिष्टान्ननिषेकंचदूरादेवसमुचरेत् । दिनपरमिदम् । रात्रौमूत्रपुरीपेतुर्गृहाम्याशेसमाचरेदितिसंग्रहादितिचंद्रोदयः । देवलः—विष्णुत्राघाचरेत्रिल्यसंध्यासुपरिवर्जयेत् । एतन्निरुद्धतरपरम् । नवंगंधारयेन्नोपरुद्धःक्रियांकुर्यादितिगौतमोक्तः । विष्णुः—ब्राह्मेमुहूर्तेमूत्रपुरीपोत्सर्गंकुर्यादिति । स्वापादौनिमित्तेआचम्यमूत्रपुरीपेकुर्यादित्युक्तंचंद्रिकायाम् । प्रयोगपारिजातेदक्षः—उभेमूत्रपुरीपेतुर्पूर्वमादायमृत्तिकाम् । आदानश्चवैपश्चात्सचैलोजलमाविशेत् । नचप्रह्वोनचोत्तिष्ठन्नाशुचिर्नल्पन्द्बुजः । क्रमादभ्यादिवाय्वंतदित्युखोनाहेरन्मृदम् । हलायुधे—अष्टगुलंखनित्वाचद्वादशांगुलमेववा । तदथोमृत्तिकाग्राह्यासर्ववैवविचक्षणैः । चाचतुर्गुलम् । यत्तु—विनालोहंविनाकाष्ठमृत्तिकायेनचोद्धृता । विष्टानुलेपंतस्यपुनःस्नानेशुद्धतीत्याचारचंद्रोदयेवचंतत्रिमूलम् । सायणीयेमरीचिः—विप्रेशुक्लतुमृच्छौचैरक्ताक्षेत्रेविधीयते । हारिद्रवर्णवैश्येतुशूद्रेकृष्णेतिनिर्दिशेत् । कौमुद्यांकरुपः—कृष्णास्त्रीशूद्रयोस्तथेत्याह । मनुः—यस्मिन्देशेतुयत्तोयंयाचयत्रैवमृत्तिका । सैवतत्रप्रशस्तास्या

१ चोपंधनंइतिपाठः । २ तत्रत्रायाद्विदितमाह—कर्मोदकस्यनागस्येतिक्लोकंपठेदितिस्मार्तकुतूहले । ३ छंदोविरहितोनामइतिवेदविरहितोब्राह्मणइत्यर्थइतितत्रैव ।

४ गृहेशीचस्थलाभाये—मूत्रोत्थारविसर्गवाग्देहकुर्याच्छुचिस्यलेदतिसरणत् । ज्योतिषमंत्रेषुपिगृहेमूत्रपुरीपस्थाननियमादितिशेषकृतआहिके ।

त्तयाशौचं प्रीथीयते । एतेन ययोक्तमृदलाभे किंचिद्गुणहीनामृदेवग्राह्या न तु तद्दर्शनं द्रव्यांतरं प्रतिनिधेयम् । युक्तं चैतत् । गुणीभूतशुक्लत्वात्तुरोधेन
 प्रथानीभूतमृत्वत्यागोमानाभावात् । आश्वलायनः—अंतर्जले देवगृहे वल्मीके मूपकस्थले । अन्यशौचावशेषाश्चान्नाह्याः पंचमृत्तिकाः । अ
 न्यशौचेत्यत्र कर्मधारयो न तु पृष्ठीतस्य रूपः । तस्य रूपेक्षया कर्मधारयस्य लघुत्वात् । तैत्तैकस्यैव शौचांतरशेषाथापि निषिद्धाः । स्पष्टव—मार्ग
 व्याप्तमथानस्यांशुलांमलिनां लज्जत् । कीटांगारास्थिसहितानाहरेच्छर्करान्विताम् । वापीकूपतडागेषु नाहरेद्वाह्यमृत्तिकाम् । अंतर्जलगताग्राह्या
 दूरतोमणिबंधनात् । जलांतःस्थितमृत्निषेधउद्धृतोदकशौचविषयः । जलांतःशौचेतुयमः—वापीकूपतडागेषु नाहरेद्वाह्यतोमृदम् । इदं चारण्य
 विषयम् । स्मृत्यर्थसारे—आरण्यकेपुलेवंस्याद्वाह्येण विदुरित्युक्तेः । स्मृतिचिंतामणावप्येवम् । आचारादर्शो हारीतः—मृ
 द्वात्री कंठे ममासज्यदक्षिणपार्श्वे कर्मण्डलुमाधायेति । चंद्रिकायां चिष्णुः—ब्रह्मसूत्रं ग्रीवायामासज्योच्चोरेदिति । तत्रैवापस्तंबः—कृत्वामू
 र्भ्युपवीतकमिति माधवीयं ऽगिराः । कृत्वायज्ञोपवीतंतु पृष्ठतः कंठलवितम् । निष्मृत्तंतु गृहीकुया घट्टाकर्णसमाहितम् । पृष्ठे निधानं चानेकव
 गम्य । एकग्रसमांख्यायनेन यथेकवक्षोयज्ञोपवीतकर्णे कृत्वेत्युक्तेरिति पृश्चीचंद्रचंद्रिकादयः । कर्णश्च दक्षिणः । पवित्रदक्षिणे कर्णे
 कृत्वा निष्मृतं गुलुञ्जेदिति लिङ्गात् पवित्रस्य दक्षिणकर्णस्थत्वात्कैरुपवीतमपितत्रैवेति माधवीये । द्विवक्षत्वे—नियम्य प्रयतोवाचं निवीतांगो
 वगुञ्जित इति मन्त्रे कर्णनिर्वीतमित्याचारादर्शः । मदनरत्नेष्वेवम् । स्मृतिरत्नाचल्यांतु—दिवासंध्यासुकर्णस्थ ब्रह्मसूत्र उदञ्चु खइति
 ब्रह्मचारिप्रकरणे याज्ञवल्क्योक्तेर्ब्रह्मचारिणः कर्णे निधानं गृहिणस्तु पृष्ठलं वितमित्युक्तम् । वस्तुतस्तु निवीतपृष्ठलं वितयोर्विवक्षादिपरत्वात्
 यथेकग्र इत्यस्य ब्रह्मचारिपरत्वासंभवात् पृश्चीचंद्रोक्तिरेव न्याया । ब्रह्मचारिप्रकरणे याज्ञवल्क्योक्तिस्तु प्रथमं ब्रह्मचारिधर्माभिधानात्
 प्रत्युत्साधिका । गौतमीये इतरेषां चैतदविरोधीति गृहस्थादौ ब्रह्मचारिधर्मातिदेशसाधकत्वादित्युक्तम् । अतएव स्मृत्यर्थसारे—उपवीतं नि

वीतंप्रुतःकंठलघितंकृत्वाएकत्रश्चद्विधिनकरणेनिधयेति । ज्योतिर्निबंधे—दक्षेकर्णेचमूत्रेतुपुरीषेवामकर्णेके । धारयेद्रससूत्रंतुमैथुनेद्युप
 वीतवानित्युक्तम् । स्मृतिसारेकृष्णभट्टीयेचैवम् । अत्रमूलंमृगयमित्यपिकेचित् । तत्रदेशाचारतोव्यवस्था । शूद्रस्यनकर्णेनियानं उपयी
 ताभावात् । नचोपवीतंवह्नविन्यासादितियौघाधनादिभिरुपवीतकार्यत्वेनोक्तस्यवह्नोत्तरीयादेःकर्णेनिधानंतत् कर्णेनिधानसंस्कारोनिवीता
 दिवदंगम् । मानाभावात् । विशिखोव्युपवीतश्चेत्यादेःश्रौतस्मार्तकर्मपरत्वात् । नचैतत्स्मार्त रगतःश्रप्तेः । भोजनादौतुप्रायश्चित्ताप्तानात्तन्नि
 यमः । नच—पिवतोमेहतश्चैवभुजतोऽनुपवीतिनः । प्राणायामत्रयंपदंनक्तंचव्रितयंक्रमादितिवाक्यान्मेहनांगत्वं । तस्यद्विजपरत्वात् । तदा
 हवृद्धपराशरः—यज्ञोपवीतेनविनाभोजनंरुलेद्विजः । अथमूत्रपुरीषेवारेतःसेचनमेववा । त्रिरात्रोपोपितोविप्रःषादकृच्छ्रंतुमूमिपः । अहो
 रात्रोपितोवैश्यःशुद्धिरेपापुरातनी । अतःशूद्रस्योत्तरीयवाससोनकर्णेनिधानमितिशूद्राचारशिरोमणिः । तन्न । संस्कारत्वेमानाभावात्भोजना
 दावपिप्रायश्चित्तस्यद्विजपरत्वापत्तेश्च । नैमित्तिकंहीदंकर्णेनिधानम् । केचित्तुबंगुलादिनिर्मितोत्तरीयस्यकर्णेनिधानंस्थूलवस्त्रादेरसंभवादित्याहुः ।
 वस्तुतस्तुकर्मकालेएवोपवीतोत्तरीयादिधारणनियमात्सदोपवीताभावात्तत्रकर्णेनिधानमिति ॥ ॥ यमः—राजमार्गश्मशानानिक्षेत्राणिचखलानि
 च । उपरुद्धेनसेवेतछायादृश्यंचतुष्पथम् । उदकंचोदकांतंचपथानंचविवर्जयेत् । राजमार्गंचतुष्पथयोरुक्तिदोषाधिक्यार्था पथःपृथगुक्तेरित्ये
 के । दंडधारणरूपदृष्टप्रयोजनिकेत्याचारादर्शः । समीपलक्षणार्थतिहलायुधः । स्वच्छायायांत्वेवमेहेदित्युक्तेःपुरांतरच्छायापिनिषिद्धे
 त्याचारादर्शः । शौनकाः—अग्नौचगच्छंस्तिष्ठन्नैरथ्यातीर्थेऽमशानके । अंगारेगोमेयेनधांयज्ञमूमिपुसर्वदा । फालेजलेचितायांचवल्मीके
 गिरिमस्तके । देवालेयेनदीतीरेदर्भेषुष्कुशस्थले । सेव्यच्छायेपुष्ट्युपमार्गगोष्ठांबुभस्मसु । स्थानेष्वेतेपुसर्वेषुपुर्यान्मूत्रादिकंचन । वायुवार्थके
 गोसोमलुसीस्त्रीद्विजन्मनः । पश्यन्नभिमुखोमूत्रपुरीषादीन्नकारयेत् । नफालकृष्टेनजलेनधांनचपर्वतेइतिमनुनापर्वतमात्रनिषेधात् । गिरि

मस्तकग्रहणंदोषाधिक्यार्थम् । अतःपर्वतवासिनांपर्वतापरिहारेपिमस्तकःपरिहार्यइतिचंद्रिका । कात्यायनः—मूत्रपुरीषेष्ठीवनंचातपेनकुर्वा
 दिति । याज्ञवल्क्यः—नप्रत्यर्थकंगोसोमसंध्याबुद्धीद्विजन्मनः । विष्णुः—गोमयांगारवल्मीकफालकृष्टेऽचरेतरौ । संसत्वेशद्वलोद्या
 नेनेहेतकदाचन । अर्वरेऽतरिक्षे । विष्णुः—नोच्चोरेदाकाशेइति । आकाशःस्मृतोमीमस्तस्मान्नासंवृतेकचित् । कुर्यान्मू
 त्रपुरीषंवानभुंजीतपिबेन्नवेतिवायुपुराणात् । अतोद्दालिकादौननिषेधइत्याचारादर्शः । तन्न । अंतरिक्षनिषेधेनैवतन्निषेधात् । चंद्रो
 दयेष्टद्वमनुः—दशहस्तंपरित्यज्यमूत्रंकुर्याञ्जलाशयात् । शतहस्तंपुरीषेतुतीर्थैवचतुर्गुणम् । मनुः—दूरादावसथान्मूत्रदूरात्पादावने
 जनम् । उच्छिष्टान्ननिषेकचदूरादेवसमाचरेत् । मदनपारिजातेवृहद्विष्णुः—अंतर्धायतृणैर्भूमिशिरःप्राघृत्यवाससा । वाचंनियम्ययले
 नष्टीवनोच्छ्वासवर्जितः । तृणैरयज्ञियै । अयज्ञियैरनद्रैःसंछाद्यकाष्ठतृणैर्महीमितियमोक्तेः ॥ ॥ यज्ञियकाष्ठान्युक्तानित्राह्मे—
 शमीपलाशान्यग्रीषष्ठक्षवैकंकतोद्भवाः । अश्वत्थोदुंबरौविल्वश्वंदनःसरलस्तथा । सालश्चदेवदारुश्रखदिरश्चेतियज्ञियाः । काष्ठाघंतर्धानंकुर्या
 न्नवेतिस्मृत्यर्थसारे । प्रयोगपारिजातेसंग्रहे—नसोपानत्पादुकीवाछत्रीवानंतरिक्षगः । ह्यारीतः—प्राणास्यसमावेष्टयेदिति ।
 याज्ञवल्क्यः—दिवासंध्यासुकर्णस्यत्रसूत्रउदञ्चुलः । कुर्यान्मूत्रपुरीषेचरात्रौचेदक्षिणामुलः । केचित्तुदिवापदेनैवसंध्याप्राप्तौपुनरुक्तिरह
 निमनूत्कसुखमुखत्ववार्थेत्याहुः । तन्न । संध्यायादिवारात्रिभेदेनपुनरुक्तेरुपपत्तेः । अतएवाखंडमंडलावच्छिन्नःकालोदिवसः । खंडमं
 डलावच्छिन्नःकालःसंध्या । तद्विन्नारात्रिरितिशास्त्रेषुचव्यवहारः । अतोरात्रौदक्षिणामुखोऽन्यथोदञ्चुलइतिवाच्येपुनःसंध्याग्रहोऽव्यभिचारा

१ ससत्त्वशाग्निप्रचुरम् । २ स्नातकधर्मप्रकरणेभाषस्तं च -नसोपानत्क्वोमूत्रपुरीषेकुर्वादिति । इदं च स्नातकधर्मप्रकरणे स्नातकविषयम् । उपानहृत्पेथस्तु स्नानदेवया
 शाशुपुष्कोपानहरोदृष्टार्थं । सोपानकं प्रकुर्वीतमूत्रोचारविदर्जनमितिस्मृत्यतरात् ।

र्धइतितुवयम् । यत्तु—प्रत्यञ्जुखस्तुपूर्वाङ्घ्रिपराङ्घ्रिप्राञ्जुखस्तथा । उदञ्जुखस्तुमध्याङ्घ्रिनिशायां दक्षिणामुखइतियमोक्तिः सासूर्यसांमुख्यनिपे
धपरा । सदैवोदञ्जुखः प्रातः सायाङ्घ्रिदक्षिणामुखइति देवलोकेरिति पृथ्वीचंद्रपारिजातादयः । प्रातः पदं दिनपरम् । सायाह्नपदं रात्रि
परम् । योगीश्वरोक्त्यनुसाराद्विकल्पइति चंद्रिकामदनपारिजातकृत्यरत्नेषु । युक्तस्तूपसंहारः सामान्यविशेषयोर्विकल्पायोगात् ।
तस्याष्टदोषग्रस्तत्वाच्च । केचित्तु तुल्यार्थत्वेपिमनुविपरीतायास्मृतिः सानशस्यतइति बृहस्पतिस्मृतेरन्यस्मृतीनां दुर्बलत्वेनाप्रामाण्यं न तु विकल्प
इत्याहुः । तन्न । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेपि स्मृतीनामप्रामाण्यं नास्तीत्युक्तमाचार्यैर्विरोधाधिकरणे । किंत्वनुष्ठानलक्षणं तत् । स्मृतिविरोधेष्य
प्रामाण्यं स्मृतीनां दूरापास्तम् । बृहस्पतिस्मृतिस्तु प्राशस्त्यार्थाकृत्युगपरा । कृते तु मानवाधर्मास्त्रे तायां गौतमाः स्मृताः । द्वापरेशंखलिखितौ कलौ
पाराशरस्मृतिरिति माधवीये बृहस्पतिस्मृतौ । यत्तु मनुः—छायायामंधकारे वारात्रावहनिवाद्भिजः । यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणवाधाभयेपुच ।
तन्नीहारादिजातदिब्योहविषयमिति माधवः । शिवधर्मोत्तरे—न विष्णुमूत्रमेवेक्षेत छायां नैवात्मनोऽपि च । दर्शनेयमः—दृष्ट्वासूर्यनिरीक्षे
तगामग्निप्राब्रणं तथा । कृत्यरत्ने जाचालिः—स्नानं कृत्वा द्रवासास्तु विष्णुमूत्रं कुरुते यदि । प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुद्ध्यति । कौर्म—तै
लाम्यक्तोऽथवा कुर्याद्यदि मूत्रपुरीषके । अहोरात्रेण शुद्ध्येत श्मश्रुकर्मणि मेशुने ॥ ॥ अभ्यंग उक्तः प्रायश्चित्ताशूलपाणावायुर्वेदे—मूर्ध्नि
दत्तं यदा तैलं भवेत्सर्वांगसंगतम् । स्रोतांसितर्षयेद्ब्राह्मणः स उदाहृतः । तैलमल्पं यदा गेपुन च स्याद्ब्राह्मणं तर्षणम् । सामाष्टिः पृथगभ्यंगो मस्तकादौ
प्रकीर्तितः । माधव्यां शातातपः—अनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचैलं स्नानं व्याहृतिहोमं च कुर्यादिति । एतच्छौचं विना चिरकालं स्थिताविति
मदनपारिजातः । विलंबाभावे स्नानमात्रम् । विनाङ्घ्रिस्सुवाप्यंतः शरीरं यो निषेवते । सचैलोवाद्बिराहृत्य गामालम्यविशुद्ध्यतीति मनुः क्तः ।
असंतर्तसेदमिति शूलपाणिः । मिताक्षरायां मरीचिः—ब्रह्मसूत्रं विना संतुक्ते विष्णुमूत्रं कुरुते तथा । गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुद्ध्य

ति । स्मृत्यर्थसारे—विनायज्ञोपवीतेनविष्णुत्रेपदश्राणायामाः । मत्स्यभक्षणनविष्णुनेत्वष्टशतजपइति । प्रयोगपारिजातेभरद्वाजः—
मलमूत्रेत्यजेद्विष्णुत्रेपदश्राणायामाः । उपवीतंतदुत्सृज्यदध्यादन्यन्नवंतदा । निवीतादिविस्मृत्येत्यर्थः । स्मृत्यर्थसारे—चांडालादिस्पृष्टश्चे-
त्युरीपादिकरोतितदानिरात्रसुपवासइति । माधवीयेसंवर्तः—कृतमूत्रपुरीषोवामुक्तोच्छिद्योपिवाह्विजः । श्वादेःस्पृशेजयेद्देव्याःसहस्रंस्नानपू-
र्वकम् । प्रयोगपारिजातेकौर्मे—देवोधानेतुयःकुर्यान्मूत्रोच्चारंसकृद्विजः । छिद्याच्छिभंतुशुद्ध्यर्थंचार्वाद्रायणव्रतम् । देवायतनेत्येतत् ।
विष्णुपुराणे—तिष्ठन्नातिचिरंतरेति । तत्र मूत्रपुरीषोत्सर्गस्थले । हारीतः—लोष्टेनप्रसृजीतशुष्ककाष्ठेनवेति । लोष्टकाष्ठाभावेगौतमो
क्तिविरोधादित्याचारादर्शः । भरद्वाजः—अपकृष्यचविष्णुमंत्रंकाष्ठलोष्टतृणादिना । यत्तुगौतमः—नपर्णलोष्टाश्मभिमूत्रपुरीषेअपकर्प-
येदिति । तदशीर्णविषयं यज्ञियपर्णविषयंवा । मार्जनंवामहस्तेनवीरणाधैरयज्ञियैरितिस्मृत्यंतरात् । गौतमोक्तिरुक्तकाष्ठादिसंभवइतिचंद्रि-
का । अत्रिः—शुद्ध्यर्थंचात्रिभिःकाष्ठैस्तृणैर्वापिनिघर्षयेत् । आश्वलायनः—विष्णुत्रेत्सर्जनंकुर्याद्भृत्तश्चिश्चउदञ्जुखः । स्कांदे—वा-
भेनपणिनाशिशुद्धत्वोत्तिष्ठेत्सदाह्विजः । देवलः—आशौचान्नोत्सृजेच्छिशंभ्रत्स्रावोच्चारयोस्तथा । नैतेवालसनियमाउदञ्जुखादयः । तं
प्रकृत्य—नतसाचमनकल्पोविधतेनतस्योदञ्जुखोदिवारात्रौदक्षिणामुखइत्यादयोनियमाइतिगौतमोक्तेः ॥ इतिश्रीमन्नारायणमहात्मजश्री०
लक्ष्मणभट्टहृतेआचारलेखेमूत्रपुरीषोत्सर्गविधिः ॥ ॥

अथशौचम् ॥ दक्षः—शौचेयत्नःसदाकार्यःशौचमूलोह्विजःस्मृतः । शौचाचारविहीनससमस्तानिष्फलाःक्रियाः । ब्रह्मांडपुराणे
सुनिर्णितेसुदंढधान्यदंतेत्वपएवच । सुनिर्णितेक्षालितेपाणिपादादावितिकल्पतरुः । काष्ठादित्रोच्छितइत्यन्ये । गौतमः—गंधलेपाद्यग-
मेशौचममेध्यसतदद्विःपूर्वस्यदाचेति । अपणमइतिनिमित्तसप्तमी । स्मृत्यर्थसारे—त्रिपर्वपरमात्रावाप्तिकाक्षप्रमाणिका । अक्षोऽशीति

गुंजः । परिमाणमिदं न गुदे । अर्धप्रसृतिमात्रमिति दक्षेण गुदे प्रमाणान्तरोक्तेरित्याचारादर्शः । मृद्ग्रहणं ग्रावासक्तमृद्भावीतः । तदसंभवे न्यतो वेति । शौचं चिद्वोदञ्चुखोरात्रौ दक्षिणामुखः कुर्यादित्युक्तम् । चंद्रिकायां शौनकः—लिंगशौचपुराकार्यगुदशौचंततः परम् । एकातुमृत्तिका लिंगे तिस्रः सव्यकरे मृदः । करद्वये मृद्द्वयस्यान्मृत्प्रमाणमथोच्यते । आर्द्रामलकमात्राचलिंगशौचे तु मृत्तिका । मूत्राद्युद्विगुणं शुक्रमिथुने त्रिगुणं भवेत् । शुक्रमैथुनं विनाशुक्रोत्सर्गे । पुरीपेतु—पंचापाने मृदः क्षेप्याः करे वामे दशस्मृताः । हस्तयोः सप्तदातव्याः पुरीपे मृत्प्रमाणकम् । अर्धप्रसृतिमात्रं स्यात्तदर्थतुततः परम् । एकैकं पादयोर्दद्याद्धस्तयोर्लिंगशौचवत् । एकैकमिति मूत्रपरमितिकृष्णभट्टीये । उभयपरमितियुक्तम् । दक्षः—अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमामृत्तिका स्मृता । द्वितीया च तृतीया च तदर्धाः प्रकीर्तिताः । लिंगेऽप्येवं समाख्याता त्रिपर्वापूर्येते यया । चंद्रिकायां त्वंगिराः—प्रथमा प्रसृतिज्ञेया द्वितीया तु तदर्धिका । तृतीया मृत्तिका ज्ञेया त्रिभागकरपूरिणीति । एकाल्लिङ्ग इति मूत्रशौचे । पंचापाने इति विदशौचे । पंचापाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्तमृत्तिका इति याज्ञवल्क्योक्तेः । यत्तु चिचखान्—तिस्रो मृदो लिंगशौचे ग्राह्याः सांतरमृत्तिकाः । वामे पाणौ मृदः पंच तिस्रः पाण्योर्द्वयोरपीति । सांतराः किंचिच्छूनाना इत्यर्थः । यच्च यमः—द्वेल्लिङ्गमृत्तिके देये इति । यदपिशंखः—मेहने मृत्तिकाः सप्तलिंगे द्वेपरिकीर्तित इति । तल्लेपभूयस्त्वे विष्णुत्वोत्सर्गशुद्ध्यर्थम् । मृद्धार्यादेयमर्थवदिति मनूक्तेः । गुदे पंचेति प्रयोगपारिजातपृथ्वीचंद्रादयः । चंद्रिकाचारादर्शोत्तु—एकाल्लिङ्गो गुदे तिस्रस्तथैकत्र करेर्दशेति मनूक्तेर्गुदे तिस्रः । गुदे पंचसंख्यातु—अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमामृत्तिका भवेत् । पूर्वपूर्वार्धमात्रास्तु चतस्रो न्याः प्रकीर्तिता इति वृद्धवसिष्ठेनाल्पपरिमाणोक्तेरविरुद्धा । यत्तु शातातपः—आर्द्रामलकमात्रास्तु

१ दशविभागाः करमध्ये चतस्रः शुश्रेयडिति । षट्शुष्ठत इति हारितीयादिति मेधिलाः । २ अर्धामलकमात्रास्तु इति पाठः ।

क्तिःपरास्ता । वृहन्नारदीये—व्रतस्थानांचसर्वेषांयतिवच्छौचमिष्यते । विधवानांचराजेंद्रएवंशौचंप्रकीर्तितम् । अतोऽर्धसंख्यासधवास्त्री
परेतिवंप्रतीमः । यत्तुदक्षः—एकस्मिन्विंशतिर्हस्तेद्वयोर्देयाश्चतुर्दशेति । तत्पूर्वोक्तशौचेनगंधलेपानपगमेशेयमितिकेचित् । ब्रह्मचार्यादिप
रमितिमाधवीये । गृहस्थस्याप्यवदानसमाप्त्यादितिमरीच्युक्ताल्पपरिमाणश्चुतेरविरोधइतिचंद्रिका । अपराकेंदक्षः—न्यूनाधिकं
कर्तव्यंशौचशुद्धिमभीप्सता । प्रायश्चित्तेनयुज्येतविहितातिक्रमेकृते । इदंसंख्यामानमुभयपरमविशेषादितिटोडरानंदः । तदपि यावदुक्तेन
गंधलेपनाशे । अनाशेत्वधिकम् । यावत्तुशौचंमन्येततावच्छौचंविधीयतइतितत्रैवदेवलोक्तः । तेनशौचंदृष्टार्थं संख्यानियमोऽदृष्टार्थइत्युक्त
मित्याचारादर्शःपरास्तः । यावन्नैत्यमेध्याक्तोर्गंधोलेपश्चतत्कृतः । तावन्मृद्धारिचादेयंसर्वासुद्रव्यशुद्धिष्वितिमनूक्तिविरोधात् । चंद्रि
काव्येवम् । इदंवाक्यद्वयंदक्षोक्तिविरोधाच्चतुराश्रम्येतरपरं तत्रसंख्यादेरश्रुतेरितिप्रांचः । संगंधलेपानामेवतेपांकर्मस्यादितियत्किंचिदेतत् ।
पुरीषाद्युत्सर्गेप्रवृत्तस्तदभावेसायणीयेप्रयोगपारिजातेचवृद्धपराशरः—उपविष्टस्तुविष्णुत्रंकर्तुयश्चनविंदति । सकुर्यादधशौचंतुस्व
ल्पशौचससर्वदा । दातव्यमुदंक्तावन्मृदभावोयदाभवेत् । वृहस्पतिः—भुंजानस्तुविप्रस्यकदाचित्प्रस्रवेद्भुदम् । उच्छिष्टमशुचित्वंचत
स्यशौचंविधीयते । पूर्वकृत्वैवशौचंतुततःपश्चादुपस्पृशेत् । ततःकृत्वोपवासंचपंचगव्येनशुद्ध्यति । पैठीनसिः—मूत्रोचारेकृतेशौचनस्यादं
तर्जलशये । इदंनद्यादिविषयमितिप्रयोगपारिजाते । असंभवइतिस्मृतिरत्नावल्याम् । पात्रवतोवा । अपात्रस्यतुचिवस्वान्—
रत्रिमात्रंजलंस्वाकुर्व्यच्छौचमनुद्धृतैः । पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थमन्यथाह्यशुचिर्भवेत् । तीर्थशौचस्थानम् । यस्मिन्स्थानेकृतंशौचंवारिणातद्वि
शोधयेदितिऋष्यशृंगोक्तः । पराशरः—धर्मविदक्षिणहस्तमधःशौचिनयोजयेत् । तथाचवामहस्तेनभेरूर्ध्वंनशोधयेत् । देवलः—
प्रकृतिस्थितिरिपाहिकारणादुभयक्रिया । कारणद्वस्तरोगादेः । उभयक्रियावामेनपूर्ध्वंदक्षिणेनाप्यधइत्यर्थः । स्मृतिसंग्रहे—करस्थमुद

पात्रं चेत्कुर्यान्मूर्त्नपुरीषयोः । तजलंमूर्त्नसदृशंशुंरापाणेनतत्समम् । एतदपवादमाहदृष्ट्वापराशरः—अरण्येनिर्जलेरात्रौचौरव्यालकुलेपथि ।
 कुर्वन्मूर्त्नपुरीषेतुद्रव्यहस्तो नदुष्यति । मृदादिहस्तेधृत्वानदुष्यतीत्यर्थः । स्मृतिदीपिकायामाचारादर्शोचदेचलः—प्रथमं प्राञ्जुलः
 स्थित्वापादौ प्रक्षालयेच्छनैः । उदञ्जुखोवादेवत्यैपैतृकेदक्षिणामुखः । इत्येवंमृद्धिराजातुप्रक्षाल्यचरणौपृथक् । हस्तौवामणिपंपथाञ्जुर्योदाच
 मर्नतः । यत्त्वापस्तंबआह प्रत्यमपादावसेचनमिति तत्क्रेवलप्रदक्षालनपरमित्वाचारादर्शः । कृष्णभट्टीये—स्वयंप्रक्षालयेत्पादौशु
 द्रादिर्विकथंचन । शौचाद्येतेवामपादंपश्चाद्दक्षिणमेवच । शौचेप्रथमंदक्षिणं अन्यत्रवामम् । अत्रदक्षिणंपादमवनेनिजे सव्यंपादमित्या
 दिल्गितात्पादप्रक्षालनक्रमोज्ञेयः । क्षत्रियवैश्ययोःक्षालयितुसत्वेसव्यंवापूर्वदक्षिणवेत्यनियमइतिनारायणवृत्तिः । दक्षिणोपक्रमंपादौ
 क्षालयेदितिकात्यायनभाव्याञ्चशौचाद्येतेवामपादमितिनिर्मूलम् ॥ निवीतंपृष्ठलवितंकरणंश्लवाआहस्तशौचात् । तावत्तयोरपवित्रत्वेनो
 पवीतसंबंधायोग्यत्वात् । अपवित्रत्वंचशौचाज्ञानात् । उपवीतस्यकर्मागत्वेनविधानान्निवीतादिनाचमनासंभवाच्च । अतएवदृष्ट्वापरा
 शरः—कृत्वातुशौचप्रक्षाल्यपादौहस्तौचमृज्जलैः । निषद्धशिक्षकच्छस्तुद्विजवाचमनचरोत् । कृत्वोपवीतंसव्येसेवागतःकार्यसंयतम् । शिख
 कच्छइत्यत्रव्युत्क्रमोवाच्यः । कच्छवंधोक्तेःपूर्वशौचान्मुक्तकच्छत्वम् । शिखावंधश्चदेवान्मुक्तशिखास्यशिखावंधार्थंनतुमूर्त्नपुरीषोत्सर्गकालेशिखा
 मोचनार्थम् । आश्वलायनः—कुर्याद्वादशंगंइष्टानपुरीषोत्सर्जनेबुधः । मूर्त्नोत्सर्गंतुचतुरोसोजनंतुपोडश । मध्यमो ज्य्यावसानेचंगंष्टुपाए
 कमाचरोत् । स्मृतिरत्नावल्याम्—पुरतःसर्वदेवाश्चदक्षिणेपितरस्तथा । ऋषयःपृष्ठतःसर्ववामेगंडूपमुत्सजेत् । स्मृतिरत्नावल्यांकु
 ष्णभट्टीयेच—चतुरष्टदिपदद्व्यष्टंगंइष्टैःशुद्धतेकृमात् । मूर्त्नेपुरीषेसुज्यंतेरेतःसंस्तवणेपिच । स्मृतिंसंग्रहे—सकर्दमेतुवर्षामुत्रविश्ययाम

संकटम् । जंघयोर्मृत्तिकास्त्रिस्तःपादयोर्द्विगुणंभवेत् । चिष्णुः—नाभेरधस्तात्कायिकैर्मलैःसुराभिर्वोपहतौमृतौयैस्तदंगप्रक्षाल्याचातःशुद्धयेत् । अन्यत्रोपहतौमृतौयैस्तदंगप्रक्षाल्यस्त्रात्वेन्द्रियोपहतस्तूपोष्यपंचगव्येनदशनच्छदोपहतश्चेति । मनुः—वसाशुक्रमसृज्जामूत्रविट्पूर्णाविण्णखाः । क्षेप्माशुदूपिक्वास्वेदोद्वादशैतेनृणांमलाः । दूषिकानेत्रमलः ॥ अत्रशौचमाहवौधायनः—आददीतमृदोयश्चपटसुपूर्वपुशुद्धये । उचरेपुतुपदस्त्रिःकेवलमिर्विशुद्धयति । मनुस्तुद्वादशस्वपिभृज्जलाभ्यांशुद्धिमाह—विष्णुत्रोत्सर्गशुद्धयर्थमृद्वायदियमर्थवत् । दैहिकानांमलानांशुद्धिपुद्वादशस्वपीति । कृत्यरत्नेयमः—मूत्रादौपादयोस्त्रिस्रोहस्तयोस्त्रिस्रएवच । मृदःपंचदशामेधेहस्तादीनांविशेषतः । एतदात्मीयमूत्रादिस्पर्शे । परस्यशोणितस्पर्शैतोविष्णुमूत्रजेतथा । चतुर्णामपिवर्णानांद्वात्रिंशन्मृत्तिकाःस्मृताः । शूलपाणौदेवलस्तु—मानुपास्थिवसांविष्टामार्तवंमूत्रैतसी । मज्जानंशोणितंवापिपरस्यदिसंस्पृशेत् । स्वात्वासंमृज्यलेपादीनाचम्यसशुचिर्भवेत् । तान्येवखानिसंस्पृश्यपूतःस्यात्परिमार्जनात् । मार्जनोत्तरमाचमनंच । शंखः—तिस्रस्तुमृत्तिकादेयाःकृत्वाचनखशोधनम् । नखशोधनंनखांतर्गतमलशोधनम् । एवंपादयोः । मनुः—अज्ञानात्प्राश्यविष्णुमूत्रंमुरासंस्पृशेमेवच । पुनःसंस्कारमर्हतित्रयोवर्णाद्विजातयः । रेतःप्राशनेष्येवम् । विज्ञानेश्वरीयेप्रचेताः—नरकेशमृशोष्ठभक्षणेअहोरात्रमभोजनाच्छुद्धिरिति । संवर्तः—कृत्वामूत्रपुरीपंवायदानैवोदकंभवेत् । स्वात्वालब्धोदकःपश्चात्संचलस्तुविशुद्धयति ॥ शौचोक्तेनियमातिक्रमेप्रायश्चित्तंस्मृतिरत्नावल्याम्—गायत्र्यष्टशतंचैवप्राणायामत्रयंतथा । प्रायश्चित्तमिदंप्रोक्तंनियमातिक्रमेभसति ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजंलक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेशौचविधिः ॥

अथाचमनम् । शौचोत्तरमाचामेत्—एवंशौचंतुनिर्वर्त्यपश्चादाचमनंचरेदितिचृहन्नारदीयात् । पूर्वोक्तचृद्धपराशरोक्तेश्च । याज्ञवल्क्यः—अंतर्जानुशौचैदेशेउपविष्टउदच्युखः । प्राग्वात्राक्षेणतीर्थेनद्विजोनित्यमुपस्पृशेत् । उपस्पृशेदाचामेत् । अत्रविज्ञानेश्वरेणद्विजोनशूद्रा

दिरित्युक्तेः शूद्राचमने उपवेशनादि नियमोनेतिकेचित् । युक्तं तु ब्राह्मतीर्थस्यैव द्विजे नियमः । उपवेशनादिसर्वसाधारणम् । स्थितस्याचमननिषेधात् ।
हारीतः— ऐशान्यभिमुखो भूलोपस्थशुभ्रुथाविधि । हेमाद्रौ देवलः— उदञ्चुखो वा देवस्यैतुके दक्षिणमुखः । स्मृतिरत्नावल्याम्—
ग्राम्यप्रसञ्चुखत्वेन कृतमाचमनं यदि । प्रायश्चित्तं तदा कुर्यात्स्नानमाचमनं क्रमात् ॥ ॥ तीर्थान्याह याज्ञवल्क्यः— कनिष्ठादेशिन्यंगुष्ठमूलान्य
अंकरस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् । वसिष्ठः— अंगुल्यग्रेषु मानुषं पाणिमध्ये आग्नेयं तीर्थमार्पकानिष्ठाकामूलइति तीर्थानि । ब्राह्मणस्य
दक्षिणहस्ते पंचतीर्थानि ति प्रचेतः स्मृतेः । दक्षिणेत्युपलक्षणम् । अंजलितर्पणे दक्षिणहस्ताभावे च वामहस्ते पितृदपेक्षणात् । ब्राह्मणपदं क्षत्रिया
द्युपलक्षणम् । ब्राह्मणतीर्थेन द्विजोनित्यमुपस्थशेदितियाज्ञवल्क्येन द्विजपदोक्तेः । हेमाद्रौ चंद्रिकायामप्येवम्— कायंकनिष्ठिका मूले तीर्थमुक्तं
द्विजसत्विति चर्धमानपरिभाषायां शंखोक्तेश्च । शूद्रस्य तर्पणादौ पित्रादितीर्थोक्षेपाच्च । अतएव— ब्राह्मणविप्रस्तीर्थेनेति मन्त्रोक्तौ विप्रपद
माचमनकर्तृमात्रोपलक्षणमित्याचारादर्शः । अत्र विकल्पिततीर्थस्वीकरणमाचमनाद्यप्रयोगे वेधं न प्रतियोगमिति चंद्रिका । वस्तुतस्तु एकाचम
नांतर्गतत्रिःशशनेत्येकमेव तीर्थम् । ब्राह्मणनित्यमुपस्थशेदितियाज्ञवल्क्योक्तेर्ब्राह्मणमुल्यम् । यद्युहेमाद्रौ शंखः— प्राजापत्येन तीर्थेन त्रिः-
प्राश्रीयाजलंशुचिरिति । यच्च मनुः— कायत्रैदशिकाभ्यां वानपिन्येण कदाचनेति । तद्ब्राह्मतीर्थस्य क्षताघरो धेज्ञेयमिति पृथ्वीचंद्रः । हारीतः—
वामहस्ते कुशांकृतत्वात्समाचामतियो द्विजः । उपस्थं भवेत्तेन रुधिरणमलेन च । वामहस्ते केवले । उभयत्र स्थितैर्दभैः समाचामतियो द्विजः । सोमपा
नफलं तस्य भोक्ता यज्ञफलं भेदिति गोभिलोक्तेः । आग्नेहेमाद्रौ गौतमः— वामहस्ते स्थितेर्दभे दक्षिणेन पिबेन्नतु । वस्त्राजिनोपग्रहणेन दोषः
पिबतो भवेत् । चंद्रोदये यमः— तावन्नोपस्थशेद्विद्वान्यावद्वाभेन न स्पृशेत् । दक्षिणं करमिति शेष इति पृथ्वीचंद्रः । जलमिति चंद्रिका पराकाँ ।
हस्तस्यंजलमित्याचारादर्शः । आचारप्रदीपे— दक्षिणे संस्थितो यंतर्जन्यासु व्यपाणिना । ततो यं स्पृशेत् यस्तु सोमपानफलं लभेत् ।

आचारचंद्रोदयेष्वेवम् । आश्वलायनः—ग्रंथीकृतपवित्रेणनमुंजीयान्नचाचमेत् । ग्रंथिर्ब्रह्मग्रंथिः । नब्रह्मग्रंथिनाचमेन्नदूर्वाभिःकदा
चनेतिचंद्रोदयेस्मृतिसारात् । कौशिकः—अपवित्रकरःकश्चिद्ब्राह्मणोयद्युपस्पृशेत् । अकृतंतस्यतत्सर्वंभवत्याचमनंतथा । याज्ञव
ल्क्यः—अद्रिस्तुप्रकृतिसामिर्हानाभिःफेनवुद्भुदैः । हृत्कंठतालुगामिस्तुयथासंख्यंदिजातयः । शुद्धेरन्ध्रीचशूद्रश्चसकृत्स्पृष्टाभिरंततः । प्र
कृतिस्याभिरफेनाभिः । अंततस्तालुनेतिविज्ञानेश्वरः । तत्समीपवर्तिनादंतेनेतिहेमाद्रिः । ओष्ठप्रांतेनेत्याचारादर्शः । मापमञ्जनमात्रा
हृदयंगमाभवंतीत्युत्रानःस्मरणार्देकपादहान्याकंठतालुतदंतर्गतत्वमितिहेमाद्रिः । द्विजपदादनुपनीतानामपितेषामुपनीतवदाचमनमित्या
चारचंद्रोदयः । तत्र । नद्यस्मिन्युज्यतेकर्मकिंचिदार्मोविबंधनात् । शूद्रेणहिसमस्तावधावद्धेनयुज्यतइतिमनूक्तेः । उपनयनात्पूर्वशूद्र
समत्वोक्तेशूद्रवदाचमनमितियुक्तम् । यौधायनस्तुशूद्राणामार्कच्छिष्टि(?)तानामार्यवदाचमनं वैश्यवच्छौचमिति । हारीतः—विवर्णगंधव
सौयंफेनिलंचत्रिवर्जयेत् । प्रकृतिस्याभिरित्युक्तेयत्स्वभावतएवंगंधादिमत्तन्ननिषिद्धम् । माधव्यांप्रचेताः—अनुष्णाभिरफेनाभिःपूताभिर्वस्त्रच
धुपा । हेमाद्रौयौभाग्यनः—शब्दमकुर्वन्स्त्रियोहृदयंगमाःपिवेदितिदोडरानंदेगोभिलः । हृदयस्पृशएवापउपस्पृशेदुच्छिद्येहैवातोन्न्य
यामनतीति । दक्षः—श्रद्धाल्यपादौहस्तौचत्रिःपिवंदुर्वीक्षितम् । यमः—रात्राववीक्षितेनापिशुद्धिरुक्तामनीपिभिः । उदकेनातुराणांतुयथो
ष्णेनोष्णपायिनाम् । माकंडेयगारुडयोः—अंतर्जानुतथाचामेत्त्रिश्चतुर्वापिवेदपः । अत्रचतुष्टयत्रित्वेनैच्छिकोविकल्पइतिमाधव्यांहै
माद्रौच । देवपितृकर्मविपत्येनव्यवस्थेत्यन्ये । त्रित्वेनचतुष्टयाभावेइतिमदनपारिजातः । मैथिलाश्च—त्रित्वेर्वाङ्निषेधपरमितिम
दनपारिजातः । यत्रमंत्रवदाचमनंअग्निश्रमेत्यादि तेनसहचतुष्टयमन्यत्रत्रिरितिहरदत्तः । हेमाद्रौदेवलः—अथापःप्रथमातीर्थोद्दिक्षिणा
त्रिःपिवेत्समम् । प्रथमाद्राक्षात् । समव्यवधानेनेत्यर्धेइत्युक्तं । तत्रैव भरद्वाजः—आयतंपूर्वतःकृत्वागोकर्णाकृतिवत्करम् । संहतांगुलि

नतोपगृहीत्वापाणिनाद्विजः । मुक्तांगुष्ठकनिष्ठाम्यांशेषेणाचमनं चरेत् । मापमजनमात्रास्तुसंगृह्यन्निःपिवेदपः । मापमजनमात्रपानं ब्राह्मणमात्र
 परम् । क्षत्रियादेस्तुन्यूनम् । स्मृत्यर्थसारे—पीतावशिष्टांबुपानेवामहस्तेनपानेपराकार्धमिति । भविष्ये—दक्षिणंतुकरंकृत्वागोकर्णाकृति
 वस्तुनः । त्रिःपिनदक्षिणेनांबुद्विरास्यपरिमारजयेत् । पुनर्ग्रहणात्पूर्वगोकर्णाकृतिनाहस्तेनोदकंगृहीत्वांगुष्ठकनिष्ठिकेचहिःकृत्यपुनर्गोकर्णाकृतिंकुर्या
 दितिहेमाद्रिः । बह्वृचपरिशिष्टे—पाणिपादमुखंप्रक्षाल्यशुचौदेशेभूमिष्ठपादःकनिष्ठांगुष्ठौविश्लिष्टौवितत्यत्खित्वांतरांगुलीःसंहतोर्ध्वाःकृत्वान्निः
 पिवेत् संहतमध्यमांगुलिभिःपाणिंप्रक्षाल्यसव्यपाणिपादौशिरश्चास्युक्षेयति । आचारादर्शेभविष्ये—समौचचरणौकृत्वातथावद्धशिखो
 नृप । घनांगुलिकंकृत्वाएकात्रःसुमनाद्विजः । आचामेदितिशेषः । याज्ञवल्क्यः—त्रिःप्राश्यापोद्विरुन्मृज्यखान्यद्विःसमुपस्पृशेत् । कुर्वन्नाच
 प्रतिस्मुदकंग्राह्यम् । अंतरापाणिमात्स्लाव्यवारिणेशिवधर्मोत्तरात् । शौनकः—ताम्रपात्रस्थितैर्वापितथातोयाशयस्थितैः । कुर्वन्नाच
 मनंमित्रोन्मितंखानिसमालभेत् । तदभावेतुकुर्वीतपात्रधारोदकेनच । खानि शीर्षण्यानि । खानि शीर्षण्यानि । चंद्रोदयेहारीतः—वाम
 र्षण्यानिततःखानिमूर्धनंचनृपालभेदितिविष्णुपुराणाचेतिहेमाद्रिः । नाभेरूर्ध्वानीतिमिताक्षरायाम् । चंद्रोदयेहारीतः—वाम
 हस्तेल्पःकृत्वायःखानिसमुपस्पृशेत् । वृथैवाचमनंतस्यप्रायश्चित्तीयेतेहिसः । दक्षः—संमृज्यांगुष्ठमूलेनद्विरुन्मृज्यात्ततोमुखम् । संहतांगुलि
 भिःपूर्वमास्यमेतदुपस्पृशेत् । अंगुष्ठेनप्रदेशिन्याप्राणंचसमुपस्पृशेत् । अंगुष्ठानामिकाम्यांतुचक्षुःश्रोत्रेततःपरम् । अंगुष्ठमध्यमाभ्यांचक्षुपी । अंगु
 ष्ठानामिकाम्यांश्रोत्रे । कनिष्ठांगुष्ठाम्यांनाभिहृदयंतुतलेनचै । सर्वाभिश्चशिरःपश्चाद्बाहूचांग्रेणसंस्पृशेत् । अंगुलिभिस्त्रिभिरमध्यमाभिः । मध्य
 माभिर्मुखंपृथ्वीतिष्ठभिःसमुपस्पृशेदितिचंद्रिकायांयोग्याज्ञवल्क्योक्तेः । पाठादेवक्रमेसिद्धेपश्चादितिवचनंचाह्नंतरंशिरःस्पर्शार्थम् । शं
 खस्तु—तर्जन्यंगुष्ठयोगेनस्पृशेन्नान्नासापुटद्वयम् । अंगुष्ठस्यानामिकयायोगेनश्रवणेस्पृशेत् । मध्यमांगुष्ठयोगेनस्पृशेन्नत्रद्वयंततः । कनिष्ठांगुष्ठ

योगेनस्पृशेत्स्कंधद्वयंततः । नाभिचहृदयंतद्वत्स्पृशेत्पाणितलेनतु । संस्पृशेच्चतुर्थाशीर्षमयमाचमनेविधिः । चंद्रोदयेपैठीनसिः—अश्विंरंगु
 ष्टस्तस्मात्तेनैवसर्वाणिस्पृशेदिति । आश्वलायनः—पाणिनापोऽग्निमंत्रेणअवमृज्याथसंस्पृशेत् । विप्रस्यनेतराणांतुतन्मुखांलंभनंस्मृतम् ।
 सूर्यायदक्षिणेनेत्रेवामेसोमायवायेवे । नसोदिग्भ्यःश्रवणयोर्वाहोर्द्विरायासंस्पृशेत् । पृथिव्यैपादयोर्जान्वोर्तंरिक्षायगुह्यके । दिवेनाभौब्रह्मणेचवि
 ष्णवेहृदयेतथा । शिवायेतिशिरस्येतेहस्तंप्रक्षालयेत्ततः । अंगुष्ठतर्जन्यग्राभ्यांनित्रयोराचमंस्पृशेत् । अंगुष्ठमध्यमाभ्यांचनासाश्रवणयोस्ततः । अंगुष्ठा
 नामिकाभ्यांचकनिष्ठाभ्यांचवाहुके । सांगुष्ठरखिलैरेवस्थानेष्वन्येषुसंस्पृशेत् । व्याघ्रपादः—केशवादित्रिभिःपीत्वाचतुर्थेनमृजेत्करम् । पंचमे
 नचपष्ठेनद्विरोष्ठाबुन्मृजेत्करमात् । तौसप्तमेनावमृजेदेकवारंतुमंत्रवित् । अष्टमेनतुमंत्रेणत्वभिमंत्र्यजलंशुचि । वामंसंश्लेषयेत्पाणिमन्यंचनवमेनच ।
 दक्षिणंदशमेनांप्रिवाममेकादशेनवै । मूर्धानंद्वादशेनाथस्पृशेद्दूर्ध्वोष्ठापृष्ठकम् । संकर्षणायनमइत्यनेनांगुलिमूर्धनि । अंगुष्ठतर्जन्यग्राभ्यांसंस्पृष्टाभ्यांज
 लैःसह । नासारंध्रेवासुदेवंप्रद्युम्नाभ्यामुभेस्पृशेत् । अंगुष्ठानामिकाम्यांचसंश्लिष्टाभ्यांजलैःसह । अनिरुद्धायनमइतिसंस्पृशेद्दक्षिणेक्षणम् । पुरुषोत्तमं
 त्रेणताभ्यांवाभांस्पृशेद्दृशम् । तथांगुष्ठकनिष्ठाभ्यांसंश्लिष्टाभ्यांजलैःसह । अधोक्षजवृसिहाभ्यांश्रोत्रेद्वेसंस्पृशेत्करमात् । नाभिमच्युतमंत्रेणताभ्यामेवस्पृ
 शेद्दुधः । श्रीजनार्दनमंत्रेणतलेनहृदयंस्पृशेत् । उपेंद्रायेतिमूर्धानंस्पृशेत्सजलपाणिना । सर्वांगुल्यग्रभागैस्तुसमाश्लिष्टैर्जलैःसह । भुजौतुहरिकृ
 ष्णाभ्यांसंस्पृशेद्दक्षिणोत्तौ । प्रयोगपारिजातेभरद्राजः—देव्याःपदैस्त्रिभिःपीत्वाअब्जैर्नवधास्पृशेत् । पुनर्व्याहृतिगायत्र्याशिरोमंत्रैर्द्वि
 धास्पृशेत् । स्मृत्यर्थसारे—तदोकारेणाचमनंयद्वाव्याहृतिभिर्भवेत् । सावित्र्याचापिकर्तव्यंयद्वाकार्यममंत्रकम् । तैत्तिरीयश्रुतौ—त्रि
 राचामेद्भिःपरिमृज्यसकृदुपस्पृश्यशिरश्चक्षुपीनासिकेश्रोत्रेहृदयमालभतइति तदेतद्ब्रह्मयज्ञप्रकरणपाठात्तदंगमेवेति नपुरुषार्थाचमनेकमर्गागाचम
 नेवाप्रवर्तते । हेमाद्रौचौधायनः—त्रिःपरिमृजेद्द्विरित्येकइति । तत्रैवकण्वः—अथर्ववेदेतिहासपुराणानिध्यायनत्राक्षिणतीर्थेनोष्ठयोः

सलोमदेशमुन्मुज्यादिति । हेमाद्रौदक्षः—नाग्रांगुल्यानपृष्ठैर्परिमृज्यात्कथंचन । आपस्तंबः—दक्षिणेनपाणिनासव्यंश्रोक्ष्यपादौ
 शिरश्चेंद्रियाण्युपस्पृशेत् । चक्षुषीनासिकांश्रोत्रेचेत्यथापउपस्पृशेदितिव्यासः । अक्षिणीनासिकेकर्णवोष्ठौचतदनंतरम् । ततःस्पृशेन्नाभि
 देशंपुनरापश्चस्पृशेत् । बौधायनः—खान्यद्विःसंस्पृश्यपादौनाभिंशिरःसव्यंपाणिमंततःप्रोक्षेदिति । पैठीनसिः—पादौश्रोक्ष्यसव्येपाणौशे
 पाअपोनिनयेदिति । अत्रदेशाचारतोव्यवस्थेतिपृथ्वीचंद्रः । चंद्रिकायांतुयथाशाखंव्यवस्थेत्युक्तम् । शूद्राधिकारैर्गौतमः—आचमनार्थे
 पादप्रक्षालनमेवैकइति । ब्राह्मे—स्त्रीशूद्रयोरनित्यांभःक्षालनाचक्रौष्ठयोः । आचमनक्रियेतिशेषइतिपृथ्वीचंद्रः ॥ ॥ अथाचमननि
 मित्तानि । यमः—उत्तीर्योदकमाचमेदवतीर्यतथैवच । ब्रह्मांडे—निष्ठीवितेतथाभ्यंगेभुक्त्वाचपरिधायच । उच्छिष्टानांचसंस्पर्शत
 थापादावसेचने । उच्छिष्टस्यचसंभायादशुव्यप्रयतस्यच । संदेहेषुचसर्वेषुशिखांसुक्त्वातथैवच । विनायज्ञोपवीतेननित्यंचसमुपस्पृशेत् । जि
 ह्वाचैवसंस्पृश्यदंतासक्ततथैवच । देवलः—भोजनेदंतलग्नानिनिहृत्याचमनंचरेत् । हारीतः—स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषणेमूत्रपुरीषोत्सर्गद
 र्शनेदेवतामभिंगंतुसाचामेदिति । जपदौस्त्रीशूद्रभाषणेइत्युक्तमाधवीयेस्मृत्यर्थेसरेचप्रजापतिः—उपक्रमेविशिष्टस्यकर्मणःप्रयतोपि
 सन् । कृत्वाचपितृकर्मणिसकृदाचम्यशुद्ध्यति । चंद्रिकायांहारीतः—सुषुसुराचामेदिति । आपस्तंबः—स्वप्नेक्षवथौसिंघाणिकाल
 भेलोहितस्यकेशस्यवसानामशेर्गवांब्राह्मणसस्त्रियाश्चालंभेनीवीपरिधायउपस्पृशेदिति । सिंघाणिकानासामलः । केशस्यभूमिगतशिरोगतस्यचेति
 प्रयोगपारिजातः । च्युतेकेशनखस्यशौंतिस्मृत्यर्थेसारे । अथ्यादिस्पर्शआचमनंनिमित्तंविनास्पर्शेइतिपृथ्वीचंद्रः । ब्राह्मणस्पर्शेआच
 मनमग्निगोस्पर्शवत्प्राथम्यवित्तेनविहितेइतिमदनरत्ने । ब्राह्मणस्योच्छिष्टसेतिप्रयोगपारिजातः । नीवीअधोवासोअंधिरितिचंद्रिका ।

मार्कण्डेयपुराणे—देवार्चनादिकार्याणितथागुर्वभिवादनम् । कुर्वीतसम्यगाचम्यतद्देवमुजिक्रियाम् । बृहस्पतिस्मृतौकर्मप्रदीपेच—
 पितृमंत्रानुचरणेआलम्लभक्षणे तथा । अधोवायुसमुत्सर्गेआक्रन्देक्रोधसंभवे । मार्जारमूषिकास्पर्शेग्रहसेनृतभाषणे । निमित्तेष्वेपुसर्वेषुकर्मकुर्वन्नपः
 स्पृशेत् । आलंभेविहितेहृदयस्पर्शइतिकल्पतरुः । आत्मस्तुतावितिवर्धमानः । स्पृशेदितिस्पर्शमात्रमितिस्मृतिरत्नावलिः । आचामेदि
 तिवर्धमानः । मार्जारकर्तृकेस्पर्शेआचमनंस्वयंकृतेखानमित्याचारचंद्रोदयः । वनमार्जारस्पर्शेखानम् । अभोज्यसूतिकापंडमार्जारालूश्च
 कुक्कटान् । संस्पृश्यशुद्धयतिखानादुदक्यात्रामसूकरावितिवचनादितिशूलपाणिः । केचितुमार्जारस्पर्शःपुच्छान्यदेशपरः । कर्मकालेअबुद्धि
 पूर्वस्पर्शविषयोवा । पुच्छेविडालकंसृष्ट्वाखात्वाविभ्रोविशुद्ध्यति । भोजनेकर्मकालेचविधेरपउदाहृतइतितत्रैवबुद्धिपूर्वेखानविधानादन्यदाशु
 चिरेव । मार्जारश्चैवदर्वीचमारुतश्चसदाशुचिरितिमनूक्तेरित्याहुः । याज्ञवल्क्यः—रौद्रपित्र्यासुरान्मंत्रास्तथाचैवाभिवारकान् । व्याहृत्या
 लभ्यचात्मानमपःस्पृष्ट्वान्यदाचरेत् । अपःस्पृष्ट्वान्यदाचरेदित्युक्तेयत्ररौद्रादिपाठोत्तरंकर्मनोक्तंनोदकस्पर्शः । संग्रहे—श्राद्धारंभेऽवसानेच
 चपादशौचार्चनांतयोः । विकिरेपिडदानेचकुर्यादाचमनंकृती । तत्रप्रथममेवद्विःशेषाणितुसकृत्सकृत् । चंद्रिकायांकौर्भे—उच्छिष्टंपुरूपं
 दृष्ट्वाऽभोज्यंचापितथाविधम् । आचामेदश्रुपातेचलोहितस्यतथैवच । ज्ञातातपः—आचामेचर्वणेनित्यंभुक्त्वातांबूलचर्वणम् । ओष्ठी
 विलोमकौस्पृष्ट्वावासोविपरिधायच । चर्वणेआदावंतेच । अनाचम्यभक्षणेऽष्टशतजपोभोजनेतूपवासइतिस्मृत्यर्थसारात् । अपरांकं—
 प्राणस्थायमनंकृत्वाआचामेत्ययतोपिसन् । मनुः—वेदमध्येष्यमाणश्चाप्यन्नप्रशंश्चसर्वदा । आचामेदितिसंधयः । चिष्णुः—पंचनखा
 स्थिनिःखेहंसृष्ट्वाचामेचंडालम्लेच्छसंभापेचेति । पाराशरे—श्वपाकंपाचिचंडालंविप्रःसंभापेतयदि । द्विजसंभाषणंकुर्यात्सावित्रीतुसकृजपेत् ।
 उच्छिष्टैःसहसंभापेन्निरात्रेणविशुद्ध्यपि । द्विजोचानइतिमाधवः । चंद्रिकायांपाद्रे—चंडालादीन्जपेहामेदृष्ट्वाचामेद्विजोत्तमः ।

यत्तु स्पृष्टव्यर्थसारे—शंस्यसंभाषणे कर्मकुवत्राचामेदित्युक्तं तच्चित्तम् ।—तुष्णीमासीत्तत्र जपं शृङ्खलपतित्तादिकान् । हृष्टता न्वायुस्पृष्टश्याभाष्यत्वा
 त्वापि शुद्धतीति चंद्रोदये वर्धमानपरिभाषायां योगयाज्ञवल्क्योक्तेः ।—चंडालपतितौ हृष्टानरः पश्येत्तथास्करम् । स्नातस्त्वैतौ समा
 लोक्यसचैल्लानमाचरेदिति चंद्रिकायां व्यासोक्तेश्च । माधवीये—चंडालैकप्रथंगत्वागायत्रीस्मरणान्छुचिः । यत्तु व्याघ्रपादः—
 चंडालपतित्तैव दूरतः परिवर्जयेत् । गोवालव्यजनादर्वाभिसवासाजलमाविशेदिति । तत्संकटपरम् । अतएव बृहस्पतिः—युगंच द्वियुगचैव
 त्रियुगंच चतुर्युगम् । चंडालसुतिकोदक्यापतितानामथः रुमात् । अंगिराः—धादीन्स्पृष्ट्वापि वाचामेत्कर्णवादिक्षिणस्पृशेत् । नो मेरथः स्पृशे
 तत् ।—नामेरुर्ध्वं करौ मुक्त्वा शुनायद्युपहन्यते । तत्र खानमथस्ताचेत्यक्षाल्याचम्य शुद्धतीति नैवोक्तेः । चंद्रिकायां ज्ञातातपः—चर्म
 कांजकाश्चैव व्याधव्यालोपजीविनौ । निर्णेजकः सौनिकश्च नटः शैलूपकस्तथा । मुखे भगस्तथाश्वाचयनिताः सर्ववर्णगाः । चक्रीध्वजीवध्यजीवीत्रा
 म्यकुट्टसूरौ । एते यदंगस्पृष्टस्याच्छिरोवर्जद्विजातिषु । तोयेन क्षालनं कृत्वा आचांतः प्रयतो मतः । रजकोवस्त्रादिरागकर्ता । आचारादर्शे सं
 वर्तः—चर्मारंजकं वैष्णवीं वनटमेव च । एतान्स्पृष्टानरो मोहादाचामेत्प्रयतोपि सन् । इदं शिरोहीनांगस्पर्शे । शिरःस्पर्शे स्नानं वक्ष्यते । ज्ञांस्ता
 यनः—श्रुतेऽङ्गिप्रित्तैव वदतोच्छिष्टे तथा नृते । पतितानां च भापेदक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् । आदित्यावसवोरुद्रावायुरग्निश्च धर्मराद् । विप्रस्यदक्षि
 णे कर्णे सर्वे तिष्ठंति सर्वदा । विप्रोक्तेः क्षत्रियादीनां दक्षिणकर्णं स्पर्शेत् । विप्रप्रदमाचमनं कर्तुमात्रोपलक्षणमित्याचारचंद्रोदयः । तत्र । उप
 लक्षणत्वे मानाभावात् । इदं चाचमनासंभवे । तथा च हरनाथीये मांकेडगे—कुर्यादाचमनसंशोष्य स्वार्कदर्शनम् । कुर्वीतालं मनवापि

दक्षिणश्रवणस्य च । यथाविभवतो ह्येतत्पूर्वाभावेपरंपरम् । विज्ञानेश्वरादावप्येवम् । टोडरानंदे पराशरः—गंगाचदक्षिणे श्रोत्रेऽना
मिकायां हुताशनः । उभयोः स्पर्शने चैव तत्क्षणादेव शुद्धतीति । बौधानयः—नीवीं विस्त्रं सपरिधायाप उपस्पृशेदाद्रूतृणंगोमयं भूमिगामोपधी
वेति ॥ अथ द्विराचमननिति मित्तानि । याज्ञवल्क्यः—स्नात्वा पीत्वा धुते सुसेमुक्त्वा रथ्योपसर्पणे । आचांतः पुनराचामेद्वासो
विपरिधाय च । बह्वपरिधाने सकृद्द्विराचमनयोर्विकल्पइतिकेचित् । पूर्ववासः परित्यज्यान्यवासः परिधाने द्विराचमनम् । तस्यैवान्यथापरिधाने स
कृदाचमनमिति टोडरानंदः । कर्माधिकारार्थं द्विरन्यत्र सकृदित्यन्ये । कौमें—रेतो मूत्रपुरीपाणामुत्सर्गेऽशुचिभाषणे । संध्ययोरुभयोस्तद्बदा
चांतोप्याचमेत्युनः । मूत्रपुरीपयोर्द्विराचमनं कर्माधिकारार्थं । हारीतेन तत्र सकृदाचमनविधेर्व्यवस्थासंभवेऽष्टदोषदुष्टविकल्पयोगात् । त्रा
ह्मे—होमे भोजनकाले च संध्ययोरुभयोरपि । आचांतः पुनराचामेज्जपहोमार्चनेषु च । उभयोरित्युपलक्षणम् । संध्यात्रयांबुपाने पुपूर्वपश्चाद्द्विरा
चमेदिति स्मृत्यर्थसारात् । संध्यात्रयैऽंबुपाने चेत्यर्थः । सायणीयेनंदस्वरिः—मूयुपवीत विन्यासे सखेहोपधमक्षणे । पैतृके कर्मणि खेहभ
क्षणे ताद्ययोः सकृत् । बौधायनः—हविर्भक्षणकाले च तद्विराचमनं स्मृतम् । कौमें—प्रक्षाल्य पाणिपादौ च भुजानोद्विरुपस्पृशेत् । ष्ठीवित्वांदा
वनारंभे कासश्वासागमे तथा । चत्वारंशमशानं वासमागम्य द्विजोत्तमः । स्मृत्यर्थसारे—रोदने पीत्वा वलीढिमुक्त्वा चाम्यंगे द्विराचामेदिति ।
द्विराचमनेऽंगभूतपाणिपादक्षालनं सकृत् । दृष्टोपकारस्यैकत्वात् । आस्यस्पर्शादित्त्वदृष्टमेदादावर्तते । तत्र त्रिराचम्यांगान्युपस्पृश्य पुनः सांगाच
मनक्रियेत्येवं दाक्षायणयज्ञे दर्शपूर्णमासावृत्तिवित्याचारादर्शः ॥ अथाचमनापवादः कालतः । हेमाद्रौ पैठीनसिः—
अपेयं हि सदतायं रात्रौ मध्यमयामयोः । स्नानं चैव न कर्तव्यं तथैवाचमनक्रिया । तत्रैव विश्वामित्रः—महानिशातु विज्ञेयामध्यस्थं प्रहरद्वयम् ।

तस्याद्यानकुर्वीतकाम्यमाचमनतथा । तत्रैतत्त्रिंशन्मते—मूत्रोचारेमहारात्रौकुर्यान्नाचमनतुयः । प्रायश्चित्तीयतेविप्रः प्राजापत्याधम
 द्वितीयस्यांत्यातृतीयस्याधैत्यर्थः । द्वि
 त्ति ॥ ॥ महानिशाद्येधा । तत्राधामाहमाकडेयः—महानिशाद्येपटिकेरात्रौमध्यमयामयोः । द्वितीयस्यांत्यातृतीयस्याधैत्यर्थः । द्वि
 तीयातृत्रिंशामित्रोक्ता । द्रव्यतःस्मृत्यर्थसारे—अस्त्रिंशत्तृतीयोपपत्तौ । तथात्वकतृणकाष्ठेषुनाचामेदामक्षणे । म
 मक्ष्येषुसंसारेषुगधिषु । तावूलेऋमुकेहोमेषुक्लेहानुलेपने । इक्षुदेतिलेमूलपत्रपुष्पफलेषुच । तथात्वकतृणकाष्ठेषुनाचामेदामक्षणे । म
 धुपर्कचसोमेचप्राणाद्दुतिपुचाप्सुच । आसहोमेषुसर्वेषुनोच्छिद्येभवतिद्विज । ऋमुकादिष्वित्यनादिशब्दात्तावूलादीनि । पुनरत्रेतावूलऋमुक
 योत्रैद्दण्डानपूर्वाचमननिषेधः । अतएवशुद्ध्यर्थमित्युक्तम् । प्राणाद्दुतिष्वित्यनादिशब्दात्तावूलादीनि । पुनरत्रेतावूलऋमुक
 पेयः । तेनपिपयससमीयम् । तेनभोजनेअमृतोपस्तरणमसीत्येतदुत्तरनाचमनम् । अतएवाप्स्वितिप्राणाद्दुतिसाहचर्यादमृतापिधानमसीतिपीता
 प्पर । अन्ययोच्छिष्टम्यमत्रपाठासभवात् । तेनतस्मिन्नध्यानेकर्तव्येनोच्छिष्टत्वमित्युक्तम् । नचैवपुरीपाद्युत्सर्गोत्तरमाचमनेकर्त
 व्येतनाधिकारसिद्ध्यर्थमाचमनातरापत्तिः । आरभणीयान्यायेनोपपत्तेः । यथादर्शपूर्णमासागारभणीयातिदेशादारभणीयायाप्रासानवस्थाप्रस
 गात्स्वात्मनिस्वातिदेशासभवाच्चतयेहापि । नचैवमाचमनेसकृजलपानोत्तरमाचमनापत्तिः । पुनर्जलपानस्यगायत्र्यादिमन्त्रसाध्यत्वादुच्छिष्टस्य
 तदसभनादित्युक्तम् । अनवस्थापत्तेर्दत्तोत्तरत्वात् । हेमाद्रावेवसमव्यवधानेनेत्युक्तेश्च । कृष्णभट्टीये—अनाचातपिवेद्यस्तुपीत्वाना
 चामयेद्यदि । गाययष्टशतजन्प्राणायामेनशुद्ध्यति ॥ ॥ आचमनापवादाचारसारे—अपोजघ्नोपधजघ्वाकृत्वातावूलचर्वण
 म् । सौगधिकानिसर्वाङ्गिनाचमेतविचक्षणः । अपोजघ्नेत्यमृतापिधानमसीतिमन्त्रैः । पीत्वायोःयेष्व्यमाणश्चाचामेत्प्रयतोपिसन्नितिमन्त्रैरेति

कल्पतरुः । अप्सूच्छिष्टतानिपेधात्पीत्वापइतिनैमित्तिकमाचमनमित्याचारादर्शः । विश्वादर्शे आपस्तंबः—संध्यार्थे भोजनार्थे वापितृदे
वप्रयोजने । शूद्राहतेननाचामेअपादिहवनेपुच । संवर्तः—शूद्राशुच्येकहस्तैश्चदत्ताभिर्नकदाचन । शूद्राहृतजलनिपेधः सर्वकर्मसुज्ञेयः । स्मृत्य
र्थसारे—नपादप्रक्षालनशेषेणनाचमनशेषेणनाशुदकशेषेणकर्माणि कुर्यात् । यदि कुर्याद्भूमौ जलं स्नावयित्वा तत्रांबुपात्रं स्थापयित्वा त्र्योद्धृत्य कुर्यादिति ।
आपस्तंबः—नवर्षधारयाचामेअप्रदरोदकेनाकारणादिति । प्रदरः स्वयंभिन्नोभूभागः । वसिष्ठः—प्रदरादपि गोतुमेराचामेतेति । नेदंकलौ ।
गोतृप्तिशिष्टेपयसि शिष्टैराचमनक्रियेतिमाधवीयेकलिवज्यैपुपाठात् । स्मृतिसारे—एलालवंगकर्पूरगंधाधैर्वासितैर्जलैः । नाचामेदद्भिरुष्णा
भिस्तथाशौचावशेषितैः । चंद्रोदयेसंग्रहे—पात्रावशिष्टं यच्चौचपाणिपादावनेजने । भूमौ तदंबुनिःस्त्राव्यशेषेणाचमनं चरेत् । चंद्रिकायां
चिष्णुस्मृतावप्येवम् । देवजानीये—शौचशेषपादशेषपीतशेषतथैवच । अपेयंतद्विजानीयात्पर्युक्षणकृतिविना । स्मृत्यर्थसारे—पाद
शौचशिलाकच्छबंधौतोपवीतकम् । विनाचांतोऽशुचिर्नित्यंबद्धेकंठेशिरस्यपि । प्रयोगपारिजातेभृगुः—आच्छन्नदक्षिणांसस्तुनाचामे
द्विकदाचन । अकृत्वापादशौचं चतिष्ठन्मुक्तशिल्होपिवा । विनायज्ञोपवीतेन आचांतोप्यशुचिर्भवेत् । तिष्ठन्निति जलस्थेतरपरम् । जानोरूध्वजले
तिष्ठन्नाचांतःशुचितामियात् । अधस्ताच्छतकृत्वोपिसमाचांतोनशुद्धयतीति विष्णुः । अधस्ताञ्चान्योः । चंद्रिकायां चिष्णुः—नस्पृ
शन्नहसन्जल्पन्नश्चचांडालदर्शने । आचामेदितिशेषः । तत्रैवप्रचेताः—नासमपादआचामेदिति । स्मृत्यर्थसारे—उपविष्टः समाचामेजानु
मात्रादधोजले । तथा—सोपानत्क्रोधतोष्णीपः पर्यंकासनयानगः । दुर्देशे प्रपदश्चैवनाचामन्शुद्धिमाप्नुयात् । आचांतः कर्मशुद्धः स्यात्तांबूलौपधि
जग्धि कृत् । नागदेवाह्निकेयमः—मधुपर्कभोजनतिसंध्यादौ नित्यकर्मणि । आसनस्थोपि चाचामेदन्यत्रकुण्डासनः । स्मृत्यर्थसारे—
नयज्ञोपवीतमुत्तरीयंचान्यथाकृत्वाचामेत् सम्यग्धृत्वापुनराचामेत् ॥ यज्ञोपवीतेनष्टेअन्यत्सुत्रं बंधंचोपवीयाचामेत् । हारीतः—नजले

शुक्रवधेणस्थलेचैवाद्रिवाससा । तर्पणचमनंजप्यमार्जनादिकमाचरेत् । पैठीनसिः—अंतरेकचहिरैककृत्वापादमाचमेदिति । व्यासः—
 शिरःप्राप्त्यकंडंचमुकच्छशिखोपिवा । अकृत्वापादयोःशौचमाचंतोप्यशुचिर्भवेत् । गौतमः—नमुख्याविप्रुपउच्छिष्टकुर्वतिनचेदंगेनिपतं
 तीति । अंगस्यैवापस्तंबः—यथास्याद्धिदवःपतंतउपलभ्यंतेप्याचामेत् । गौतमः—मंत्राह्वणमुच्चारयतोविदवःशरीरउपलभ्यंतनते
 प्याचमनमिति । मनुः—स्थंतिधिदवःपादौयस्याचामयतःपरान् । तेषाधिकैःसमाज्ञेयानतैरप्रयतोभवेत् । अत्रपादग्रहणाञ्जवादिस्पर्शोदोष
 इतिमन्त्रातिथिः । तत्र । प्रयांत्याचमतोयाश्चशरीरेविमुपोनृणाम् । उच्छिष्टदोषोनास्त्यत्रभूमितुल्यास्तुतेस्मृताइतिमाधवीयेयमोक्तौ
 शरीरग्रहणात् । अतःपादावितिप्राधिकम् । तेनांगांतरस्पर्शोपिनदोषइतिसर्वज्ञनारायणः । माधवीयेप्येवं । आपस्तंबः—
 नदमशुभिरुच्छिष्टोभवतियावन्नहस्तेनोपस्थशतीति । मुखगतैरित्यर्थः । याज्ञवल्क्यः—मुखजाविमुपोमेध्यास्तथाचमनविदवः इति ।
 शंखः—दंतवदंतलग्रेपुरसर्वमन्यत्रजिह्वाभिमर्शनादिति । गौतमस्तुप्राक्च्युतरेकेइत्याह । च्युतेतुशंखः—च्युतेष्वास्त्राववद्विद्यात्रिगिरिश्च
 तच्छुचिः । मुखोदकमास्त्रावः । शातातपः—दंतलग्रेमूलफलेमुकलेहेतयैवच । तांबूलेचेक्षुदंडेचनोच्छिष्टोभवतिद्विजः । स्मृत्यंतरे—
 अलाबुताम्रपात्रसंकरकथंचयत्पयः । आचम्यस्वयमादायशुद्धोभवतिनान्यथा । स्वयंगृहीत्वाचाचामेन्नपरःप्रयच्छेदित्यर्थः । अलब्वादिपात्रं
 यतिपरम् । यतिपात्राणिद्वेणुदार्बलाबुमयानिचेतियाज्ञवल्क्योक्तेः । अतैजसानिपात्राणितस्यस्युर्निर्घ्रानिचेतिमनूक्तेश्च । अलाबुदार
 जंवापिवैणवंमृन्मयंतया । एतानियतिपात्राणिगृहस्थोनसमाचरेदितिपंचायतनसारेव्यासोक्तेश्च । तत्रैवसंवर्तः—सौवर्णराजंतताम्रं
 मुख्यंपात्रंप्रकीर्तितम् । तदभावेस्मृतंपात्रंस्त्रवतेयन्नधारितम् । कृष्णभट्टीयेमरीचिः—कांसेनायसपात्रेणत्रपुसीसकपित्तलैः । आचांतःश
 त्रकन्योपिनकटाचनश्लथति । यस्तुस्मृत्यर्थसारे—सौवर्णरौप्यपात्रैश्चवेणुविल्वाश्मचर्मभिः । अलाबुदाराशात्रैश्चनारिकैलैःकपित्थकैः । तु

णैःकाष्ठैर्जलाधारैरन्यातरितस्मृत्यैः । वामेनोद्धृत्यवाचामेदन्यदातुरसंभवेइति । तन्मृन्मयमात्रपरम् । तस्यैवसंनिहितत्वात् । तत्राप्यन्यदातुर
संभवेवामेनसंदाशादिनोद्धृतैश्मृन्मयैरित्यर्थः । अतएवाग्नेस्मृत्यर्थसारे—तत्रमृन्मयपात्रस्थंजलमैवोपहन्यतइत्युक्तमितिकेचित् । अन्येतुवामे
नपात्रमुद्धृत्यनपिषेद्धक्षिणेनत्वित्युपक्रम्य सौवर्णरौप्यपात्रैश्चैत्याद्युक्तेर्यदिस्वहस्तेनाचमेत्तदैतैरेवेतिपरिगणनयलाद्वियमेनान्यैरित्यर्थास्तिपलका
स्यादिभिवामोद्धृतैर्नाचामेदित्याहुः । प्रयोगपारिजातसंग्रहे—करकालाबुपात्रेणताम्रचर्मपुटेनच । गृहीत्वास्वयमाचामेच्छमिलनेनना
न्यथा । अत्रभूमिलयत्वेमूलंचित्यम् । वामेनोद्धृत्येतिस्मृत्यर्थसारविरोधात् । माधवीयेस्मृत्यन्तरे—करपत्रेषुयुतोयंयतोयंताम्राभाजने ।
सौवर्णराजतेचैववैवाशुद्धंतुतस्मृतम् । अपराकंस्मृत्यन्तरे—ताम्राश्मनालिकेरब्जवेणुकालाबुचर्मभिः । स्वहस्तेनापिचाचामेत्सर्वदाशुचि
रेवसः । नकेवलमन्यदत्तेनेतितत्रैव ॥ इतिश्रीमन्नारायण०लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेआचमनम् ॥

अथदंतधाचनम् ॥ अत्रिः—मुखेषुपित्तितिलंभवत्यप्रयतोऽनरः । अथार्द्रकाष्ठंशुष्कंवाभक्ष्येदंतधावनम् । तस्याधंतयोराचामेत् ।
आग्नेये—शौचकृत्वाप्तदाचम्यभक्ष्येदंतधावनमित्युक्तेः । प्रक्षाल्यभक्त्वातुशुचौदेशेत्यक्त्वातदाचमेदितिगारुडाच्च । आचारादर्श
विष्णुः—प्रातर्भुक्त्वाचयतवाग्भक्ष्येदंतधावनम् । भुक्त्वेतियतिपरमितिहलाशुभः । विष्णुः—कंटकक्षीरिवृक्षोत्थंद्वादशांगुलमग्रणम् ।
कनिष्ठांगुलिवत्स्थूलंपर्वीथकृतकूर्चकम् । दंतधावनमुद्दिष्टंजिह्वोल्लेखनिकातथा । द्वादशांगुलकंवित्रिकाष्टमाहुर्मनीपिणः । क्षत्रविद्दशद्रुजातीनां
नवपदचतुरंगुलम् । स्मृत्यर्थसारेतु—तित्तकपायकदुसुगंधिकट्वाक्षीथ्यग्रणशुकीटाघदूपितंद्वादशांगुलंवित्रे क्षत्रादिज्वंगुलिहासइत्युक्तम् ।
शंखः—कुमाराणांचनारीणांकर्तव्यंचतुरंगुलम् । अथतत्काष्ठानि मदीयाःश्लोकाः—आम्रात्रातकसर्जेषुवृहतीश्रीपर्णिषुग्रागकान्
चंपवैकदंशिरिपखदिरापामार्गनिवाशुनान् । नारिगंवदरीप्रियंगुकुटजान्घात्रीतमालं तथाकंकोलंस्वरिमर्दलोप्रमधुकान्नाजादनंपर्णकम् । जाल्याट

रूपवतिमुक्तजंघुक्षान्कपायंकडुकटकंच । गृह्णीतशुद्धैदंतानामन्यांस्तत्रविवर्जयेत् । आम्रातकआंवाडाइतिप्रसिद्धः । सजारालइति
 सिद्धः । राजादनंचारोली । कदरःश्वेतसारःखदिरः । खदिरोरक्तसारः । अतिमुक्तजंभोगरावेलीइतिमध्यदेशे । मधूकोज्येष्ठीमधुः ।
 संग्रहे—अपामागंधृतिभेधाप्रज्ञाशक्तिर्वपुःशुचिः । अंगिराः—प्रक्षाल्यभंक्त्वातब्रह्माच्छुचौदेशेसमाहितः । जातूकर्ण्यः—ईशान्य
 भिमुखःकुर्याद्द्वारगतोदतधावनम् । कृत्यरत्नेगर्गः—प्राबुखसद्युतिःसौख्यशरीरारोग्यमेवच । दक्षिणेनतथाकार्यपश्चिमेनपराजयः ।
 उत्तरेणगवांनशःस्त्रीणंप्रिष्यजनस्यच ॥ ॥ अथनिषिद्धानि । मदीयाःश्लोकाः—श्लेष्मातकःपिप्पलित्तिकौपारिजातरिष्टाकमुकेंगु
 दीच । कार्पासमव्यौशणपारिभद्रौकुशेष्टकेवैवकुलश्चशुष्कम् । शाल्मल्यक्षौशिशुमोचानखानिकाशोलोष्ठसंधंचंगुलिश्च । मुक्त्वांगुष्ठानामिके
 शिशपायामृत्स्नापणगारपापाणतार्णम् । कुंभोविभीतकधवौसिकताश्वमल्योनिर्गुण्डिगुण्डौकनकश्चकच्छः । नंदाखद्यमिरंभ्रयोव्रतदिनेदर्श
 वौभूमिजेथ्राद्धेजन्मदिनेचतुर्दशियुगेक्रांतौव्यतीपातके । द्वादश्यांनिजजन्मभेपरतेरत्पूर्वभेषोणमास्यामांगल्यदिनोपवासदिनयोश्छायासुतेवा
 भृगौ । प्रतीचीमुखोदक्षिणाशामुखोवाह्विजानांविशुद्धिनकुर्यादमीभिः । अत्रमूलपृथ्वीचंद्रादिपुस्पष्टम् । पारिभद्रोनिवतरुरिल्यमरः । रक्त
 मदारइतिहिमाद्रिः । यत्तुआद्धकाशिकायांस्मृतिः—शणशाकंतृमांसंकरेणमथितंदधि । अंगुल्यादंतसंधर्षस्तुल्यंगोमांसमक्षणेगिति
 तदंगुष्ठानामिकान्यपरम् । इष्टकालोष्ठपापाणैरितरांगुलिभिस्तथा । मुक्त्वात्वनामिकांगुष्ठौनकुर्यादंतधावनमितिचंद्रिकायांवृद्धयाज्ञच
 ल्ययोक्तेः । चाराहे—अज्ञातपूर्वाणिनदंतकाष्ठान्यघान्नपत्रैश्चसमन्वितानि । नयुगपत्राणिनपाटितानिनचार्द्रशुष्काणिविनात्वचाच । आ
 श्वलायनः—दीक्षितोब्रह्मचारीचयतिश्चविधांगना । नित्यमथादंतकाष्ठममायांतुविवर्जयेत् ॥ ॥ ब्रह्मचारिणंप्रकृत्यकौर्भे—नाद
 र्शचैववीक्षेतनाचेरदंतधावनम् । अतोब्रह्मचारिणोविकल्पइतिकेचित् । वस्तुतस्तुपूर्ववाक्येब्रह्मचारिपदनैष्ठिकपरं यतिसाहचर्योदितियुक्तम् ।

स्मृतिमंजरी—रजस्रलाचतुर्थेहिंसृत्तिकादशमेहनि । स्नानात्पूर्ववंधमोक्षेनिघेष्वपिचरेदिति । वंधोनिगडः ॥ ॥ अथचिहितनिषिद्धा
नि—खर्जूरपीलुवटधिल्वकदंबंधूकाश्वत्थकिंशुकमधूकशमीचजातिम् । अर्ककरंजकुटजावथतिंतिणीचनिर्गुड्युंदुवरविशोकककोविदारान् ।
विद्वानेतांसदाविद्याप्रतिषिद्धविधिसिस्तान् । अत्रदंतधावनकरणत्वेनसामान्यप्राप्तौविशेषविधिनशेषनिषेधेसतिपुनर्निषेधःप्रतिनिधित्वेनग्रहणं
नेत्यर्थकोमापनिषेधवदित्याचारचंद्रोदयः । विहितनिषिद्धेषुविकल्पइतिकश्चित् । तन्न । व्यवस्थासंभवेविकल्पायोगात् । वयंतुविहितग्रहणेन
तदन्यनिषेधेसिद्धेषुनस्त्रहणंविहितालाभेनिषिद्धान्यग्रहार्थविहितनिषिद्धान्यालाभेविहितनिषिद्ग्रहार्थतद्गणनमितिब्रूमः । नारदः—आस
नेशयनेयोपेपादुकादंतधावने । पलाशाश्वत्थकौवज्यैसर्वकुत्सितकर्मसु । धर्मसारे—स्त्रीसंगंखादनंपानंस्वाध्यायंशुकरर्मच । नकुर्यादंतसं
र्षयतैलेशिरसिसंस्थिते । घमः—चतुर्दश्यष्टमीदर्शपूर्णिमासंक्रमेवौ । एषुस्त्रीतैलमांसानिदंतकाष्ठचवर्जयेत् । भविष्ये—दशम्यादंतकाष्ठे
नजिह्वलिलेखयतेयदा । एकादशीविधानायनिराशःसाधमस्तदा । वृद्धमनुः—गतेदेशांतरेपत्यौगंधमाल्यांजनादिच । दंतकाष्ठचतांबूलवर्जये
द्ग्नितासती । प्रयोगपारिजातेदक्षः—अजनाभ्यंजनेस्नानंप्रवासंदंतधावनम् । नकुर्यात्सर्तवानारीग्रहाणामीक्षणंतथा । संवर्तः—स्वौ
विवाहभाशौचवर्जयेदंतधावनम् । मरीचिः—नाद्यादजीर्णवमथुश्वासकासज्वरादितः । गोभिलः—श्राद्धेयज्ञेयनियमेनभक्ष्यंप्रोदितेवौ ।
यमः—मथ्याह्वस्नानवेलायांयोमक्षेदंतधावनम् । निराशास्तस्यगच्छंतिदेवताःपितरस्तथा । अत्रप्रोदितेइतिमथ्याह्वेपितत्रिषेधेसिद्धेमथ्याह्वनि
षेधोदोषाधिव्यार्थइतिकेचित् । वस्तुतस्तुमथ्याह्वेतत्रिषेधस्तत्पूर्वप्रोदितेपितत्र्यास्यर्थः । अन्यथानिषेधवैयर्थ्यादितियुक्तम् । श्राद्धेदंतधावन
निषेधस्तुकर्तुं । श्राद्धमुक्त्वातरूपायप्रकुर्यादंतधावनम् । श्राद्धकर्तानकुर्यादंतानांधावनंबुधइतिप्रचेतोचचनात् । अविमत्तानांज्येष्ठसक
र्तृत्वेपिफलभाक्त्वात्फलसंस्कारादंतधावनवर्जनादयःसर्वेषाम् । एवंप्रतिनिधेरपि ।—श्राद्धंशिव्येणुत्रेणतदन्येनापिकारयेत् । नियमानाचरेत्सो

पिनिपतांश्वपुंधेइतिहेमाद्रौवाराहाच । विष्णुरहस्ये—उपवासेतथाश्राद्धेखादित्वादंतधावनम् । गायत्र्याशतसंपूतंभुवुप्राश्यविशु
 द्ध्यति । काशीखंडे—अलाभेदंतकाष्ठाननिषिद्धेवाधवासरे । गंडूपाद्वादशग्राह्यामुखस्यपरिशुद्धये । स्कांदेप्रभासखंडे—वर्जितेदिव
 सेदेविगंडूयांश्चैवपोडश । तत्तपत्रैःसुगंधैर्वाकारयेदंतधावनम् । यस्तु—उपवासेपिनोदुष्येदंतधावनमंजनम् । एकादश्यांतृणैःपर्णैर्नकुच्येदंत
 धावनमितिकृष्णभट्टीयेस्कांदं तत्सभर्तुकोपवासपरम् । अंजनसाहचर्यात् । हेमाद्रावप्येवम् । दंतधावननियेधेऽपिजिह्वेहोत्रेखोभवति—
 प्रतिपत्पर्वपृष्ठीपुनवम्पादंतधावनम् । पर्णैरन्यत्रकाष्ठैस्तुजिह्वेहोत्रैःसदैवहीतिव्यासोक्तेः । स्कांदे—दंतधावनकाष्ठेनजिह्वापरिमार्जयेत् ।
 आयुर्वलयशोवर्चःप्रजापशुवसूनिच । ब्रह्मप्रज्ञांचमेधांचत्वंनोधेहिवनस्पते । मंत्रेणानेनमतिमान्भक्षयेदंतधावनमिति काशीखंडान्मंत्रोभक्षणे
 इतिपृथ्वीचंद्रमदनपारिजातौ । छंदोगपरिशिष्टेप्येवम् । अभिमंत्र्याहताशाखामंत्रेणानेनवैद्विजाः । तत ऊर्ध्वंक्रमेणैवधावयेच्छाख्या
 तयेत्यंगिरःस्मृतेः । शाखाभिमंत्रणइतिस्मृतिरन्नाचली । वचनद्वयादुभयत्रेतितुयुक्तम् । सपृच—पतितात्स्यजपांखंडिदेवाजीवरजस्वलाः ।
 भिपक्यातकिचंडालान्प्रेक्ष्यादंतधावने । शुनकंविडुराहं चगर्दभंताम्रचूडकम् । अन्यात्रैवेदशान्श्येद्विजशुद्धौविचक्षणः । देवाजीवोदेवलकः ।
 यस्तु कल्पतरौ—ऊर्ध्वनिपतितेसिद्धिस्तथाचामिमुखेस्थिते । अतोऽन्यथा निपतिते आनीयपुनरुत्सजेदिति तत्सिद्धार्थकादिसप्तमीत्रितप्रकरणान
 भिन्नत्वाधारिकिचिदेव ॥ ॥ उपःपानम् । बृहदात्रेयसंहितायाम्—पिबतिपर्युषितंजलमन्वहंतिमिरवांश्चरमप्रहरेनिशः । यदितदा
 लभतेसतुगारुडीदशमपास्तसमस्तगदोनरः । आयुर्वेदेभोजोपि—अंभसःप्रसूतीरष्टौरवावदुदितेपिधेत् । नवनागवलंप्राप्यजीवेद्वयशतनरः ।
 शौनकः—पश्चाद्वादशगंडूपैःशुद्धिकृत्वाद्रिाचमेत् । ललाटेऽहदिवाहोथऊर्ध्वपुंड्राणिधारयेत् । चतुर्भिःसंकर्षणादिनाममिश्रंदनादिभिः ।
 विष्णुपुराणे—खाचंतस्तुपुनःसुर्यास्तुमान्केशप्रसाधनम् । आदर्शजनमांगल्यदूर्वाद्यालंभनानिच । मार्कंडेयपुराणे—दक्षिणाभिमुखो

यस्तुविदिवसंमुखएव । केशानसंस्कुस्तेमल्योधननाशंसर्विदति ॥ इतिश्रीमन्नारायण०लक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेदंतधावनम् ॥

अथाज्यावलोकनम् ॥ मदनपारिजातेब्राह्मविष्णुपुराणयोः—स्वमात्मानंघृतपश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम् । स्कांदे—आदीविप्रस्वरणंकुर्याद्ब्रह्मानुलेपनेः । ततःप्रतिष्ठयेत्पात्रंस्वैर्मन्त्रैश्चप्रपूजयेत् । पश्चाद्विप्रायदातव्यंस्वर्णेकेनसमन्वितम् । प्रातराज्यपात्रदानमंत्रो हेमाद्रौगोपथब्राह्मणे—आज्यंतेजःसमुद्भूतमाज्यपापहरंपरम् । आज्येनदेवास्तृप्यंतिआज्येलोकाःप्रतिष्ठिताः । भौमांतरिक्षदिव्यादियन्मेकत्पममागतम् । सर्वतदाज्यसंस्पर्शात्प्रणाशमुपगच्छतु । अन्यच्च—याऽलक्ष्मीर्यच्चदौस्स्थ्यंमेसर्वगात्रेज्ववस्थितम् । तत्सर्वशमयाज्यत्वलक्ष्मीपुष्टिचवर्धय । इति ॥ ॥ अथकुशाः । चंद्रोदयेऽन्निः—उभयानामिकाभ्यांनुधार्थेदर्भपवित्रके । पवित्रमाहर्माकैड्यः—चतुर्भिर्दर्भपिंजूलैर्ब्रह्मणस्पपवित्रकम् । एकैकन्धूनमुद्दिष्टवर्णवर्णैयथाक्रमम् । यत्तुकाल्यायनः—अनंतर्गभिणंसाग्रकौशंद्दिदलमेवच । प्रादेशमात्रंविज्ञेयपवित्रंयत्रकुत्रचिदितितद्वैश्यपरंपूर्ववचनादितिपृथ्वीचंद्रः । स्मृत्यर्थसारेतु—सर्वेषांवाभवेद्वाभ्यांपवित्रंयत्रकुत्रचिदित्युक्तम् । चंद्रिकायांतु—सप्तभिर्दर्भपिंजूलैःकुर्याद्ब्राह्मपवित्रकम् । पंचभिःक्षत्रियसैवचतुर्भिश्चतथाविशः । द्वाभ्यांशूद्रस्यविहितमितरेपांतैवचेति । तथाऽनंतर्गभिणमित्यादितुस्थालीपाकपरमित्युक्तम् ॥ ॥ रत्नावल्याम्—प्रथमंलघयेत्सर्वद्वितीयंतुनलंघयेत् । अग्रपर्वस्थितोदर्भस्तपोवृद्धिकरोहिषः । मध्येचैवप्रजाकामोमूलेसर्वार्थसाधकः । चंद्रिकायाम्—अंगुलीमूलदेशेतुपवित्रंधारयेद्विजः । राज्ञांद्विपर्वकेचैवविशामत्रेकरस्यतु । रत्नावल्याम्—यज्ञोपवीतेर्भोज्यांचतथाकुशपवित्रके । ब्रह्मार्थविजानीयादन्यथातुयथारुचि । पवित्रप्रकारस्तत्रैव—अंगुष्ठवर्षयेद्विद्वान्तर्जन्यापिपुनःपुनः । ज्ञानमुद्रामधःकुर्यात्पूर्ववद्ब्रथिवंधनम् । आश्वलायनः—तारेणकुर्याद्ब्रथिवंधनंविजोत्तमः । ग्रंथिरकांगुलस्तद्वत्तद्व्यंगुलंमतम् । तारः प्रणवः । भरद्वाजः—अत्रोक्तसंख्यापिंजूलानेकीकृत्यसमंयथा । मूलानिदक्षिणेहस्तेधृत्वाप्राण्यन्यपाणिना । दक्ष

हस्तो न द्वाभामनुवर्त्य प्रदक्षिणम् । तथैवाग्नेयचावेष्ट्य कुर्याद्ग्रथियथा दृढात् । वृत्तग्रंथिलक्षणं हेमाद्रौ गारुडे—अर्धप्रदक्षिणीकृत्य शिखाया
 शंप्रवेशयेत् । वैष्णवै नैवमार्गेण वृत्तग्रंथौपवित्रके । वैष्णवो मार्गः पश्चाद्भागः । ब्रह्मग्रंथिरप्यितत्रैव—संत्यज्य वैष्णवं मार्गं ब्राह्ममार्गं विभिन्नि
 तम् । सकृत्प्रदक्षिणीकृत्य ब्रह्मग्रंथिः स उच्यते । कर्तुरभिसुखप्रदेशो ब्रह्ममार्गः । क्षेमप्रकाशेशंखः प्रकारांतरमाह—त्रियुणीकृतरञ्जुस्तु
 त्रिवृत्यासंनियोजयेत् । ब्रह्मग्रंथिः स विज्ञेयः सदा मौजादिपुद्बिजैः । चंद्रोदये न्यासः—करे कंठे शिखायां च कर्णयोर्ह्रस्वयोरपि । पवित्रधारकोय
 श्वनसपापेन लिप्यते । कात्यायनः—सपवित्रः सदर्भो जाकर्मोपितु कर्मणि । अशून्यंतुं करं कृत्वा सर्वत्राचमनं चरेत् । नोत्सृज्यंत पवित्रंतुस्तु
 क्त्वोच्छिष्टंतु वर्जयेत् । ब्राह्मे—मंत्रविना धृतं यत्तत्पवित्रमफलं भवेत् । तस्मात्पवित्रमंत्राभ्यां धारयेदभिमंत्र्य च । पवित्रं ते तु इत्यादि मंत्रद्वितयम
 स्यतु । प्रणवस्त्वस्य मंत्रः स्यात्समस्ताव्याहृतिस्तुवा । पृथ्वी चंद्रोदये—धृतपवित्रं कर्मतिग्रंथिमुक्त्वा तु तस्य जेत । विस्मृत्य यदि पात्रेषु पवित्रं वि
 सुजे तथा । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं तत्क्लिप्त्वा पवित्रं शुद्धये । आश्वलायनः—तस्मिन्क्षीणे क्षिपेत्तोर्येव ह्यौवापयज्ञसूत्रवत् । मूर्मिज्ञात्वा तथा शुद्धांस्त
 द्विस्तारेण पूरयेत् । भरद्वाजः—कर्मते पुनरादाय पवित्रद्वितयं द्विजः । शुचौ देशे विनिक्षिप्य दध्यादे तस्य पुनः । यद्युच्छिष्टाद्युपहतं पवित्रं वि
 हंतं भवेत् । तदैवग्रंथिमुत्सृज्य लजेदितरथानहि । मदनपारिजाते कौशिकः—पवित्रस्य तु नाशौचमाचाते तु कदाचन । पितृणां तर्पणे त्या
 ज्यमुच्चारे पूजने तथा । दर्भेषु तु हेमाद्रौ स्कां दे—अनामिका धृतादर्भो ह्येकानामिकयापि वा । द्वाभ्यामनामिकाभ्यां तु धार्ये दर्भपवित्रके । आ
 श्वलायनः—अथवानामिकाभ्यां तु ग्रंथिहीनं कुशादिकम् । हेमादीन्वाथ विभृयात्सर्वकर्मस्वपि द्विजः । गौडास्तु—मध्यमानामिकाभ्यां तु धा
 र्ये द्विदलं कुशम् । संध्यादिकर्मजाप्येषु स्वाध्याये पितृतर्पणे । केवलानामिकायां तु अज्ञानाद्वारयेत्कुशम् । श्वानमूत्रसमंतोर्यपीत्वा चां द्रायणं चरे

१ मनुना तु—मेखला मन्त्रिनद उमुपवीत रुमडुलम् । अमुन्नाम्यविनष्टानि गृहीतान्या नियमवत् । (मनु अ २ श्लो. ६४) इत्युक्तेरनलोबकितिक्षेपो विचारणीय ।

द्विदिहारीतोरकेः कुशधारणमध्यमानामिकयोरित्याहुः । तत्र । वचनस्य महानिर्घेषुक्ताप्यनुपलंभात् । सर्ववचनेषु कुशहेसरूप्यपवित्राणाम
 विशेषोक्तेश्च । कुशान्ध्वशाग्निभृथात् । वज्रं यथासुरद्रस्यशूलहस्तेहरस्य च । चक्रायुधं यथाविष्णोरेवं विप्रकरे कुश इति चंद्रिकायां गोभि
 लोचनी संदिग्धेषु वाक्यशेषादिति न्यायेन शूलसाम्योक्त्या निर्णयाच्छूलद्वयान्तएव मुख्यः । अतएव तत्रैव हस्तग्रहं त्रिशालत्वादिना त्रिशूलसाम्याच्च ।
 दर्भसंख्यामाह—समूलाग्नौ विगर्भौ तु कुशौ द्वौ दक्षिणे करे । सर्व्ये चैव तथा त्रीन्वै विभृथात्सर्वकर्मसु । छंदोगपरिशिष्टे—द्वौ दर्भौ दक्षिणे ह
 स्ते सर्व्ये त्रीनासने सकृत् । उपधीते शिखायां च पादमूले सकृत्सकृत् । अत्र चत्वारः पक्षाः । हस्तद्वये पवित्रधारणम् । दक्षिणे प
 वित्रं चामे कुशाः दक्षिण एवोभयमिति । तृतीयः कातीपरः—सर्व्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रक इति कात्यायनोक्तेः । लघुहारीतः—
 जपे ह्येमेतथादाने स्वाध्यायेऽपि वृत्तर्पणे । अशून्यं तु करं कुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैः । सुवर्णरजतैरिति बहुत्वमेकसुवर्णाद्यवयवविधारणेऽपि युक्तम् । सुवर्ण
 त्वादेव यववयवविष्टुत्तित्वात्सुवर्णादीनां समुच्चयः । अनामिकायां तद्धेमाधारे दक्षिणे करे इति देवीपुराणे—अनामिकायां हेमधारणोक्तेस्तत्समभि
 व्याहृतं रजतमपि तत्रैव धार्यम् । तर्जन्यां रजतं धार्यमिति वचनं तु निर्मूलम् । कल्पतर्वादिभिरनादरादिति वर्धमानः । तत्र । अनामिकाधृतं
 हेमतर्जन्यां रूप्यमेव च । कनिष्ठिकाधृतं खड्गं तेन पूतो भवेन्न इति श्राद्धहेमाद्रौ चंद्रिकायां च योगयाज्ञचल्च्यध्विरोधात् तर्जन्यां रूप्यं जीव
 त्पित्रन्यपरम्—उत्तरीययोगपट्टं तर्जन्यां रजतं तथा । नजीवत्पितृकैर्धार्थं ज्येष्ठो वा विधेते यदीति चंद्रोदये संग्रहात् । आश्वलायनः—अन्यै
 धृतं न गृहीयात्पवित्रं तु संभवम् । हेमादयस्तु संग्राह्याः सम्यङ्निष्ठप्यवह्निना । स एव—पवित्रेऽपि ते ज्ञाते तथा जपणे भुवि । प्राणायामत्रयं कुर्या
 त्सात्त्वाविप्रोऽप्यभर्षणम् । जपणो माला—ह्रैव सर्वदा सर्वं कुर्षेदेवा विचारयन् । रौप्यं दक्षप्रदेशिन्यां विभृथादीक्षितो द्विजः । अग्रं थिकं च हेमं च
 तथा लोहयोरुवम् । गायत्र्यध्वर्येण गृहीयात्ताम्रतमम् । अनुष्टुभस्तथा रूप्यं त्रिष्टुभः कनकोत्तमम् । गायत्री चतुर्विंशत्यध्वरा तावदंशं ताम्रम् ।

एवमत्रेपि । द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप् । चतुश्चत्वारिंशदक्षरान्निष्टुप्—शलाकाः कारयित्वातोऽभिसृजेदंगुलीयकम् । शुद्धौघार्थेदिवारात्रयंसममथापिवा ।
 लोहभागाःसगुद्विष्टाःस्वराद्यक्षरसंख्य
 आगमेत्वन्यथोक्तम्—सोमसूर्याग्निरूपाःस्युर्वर्णालोहत्रयंतथा । रौप्यमिदुःस्मृतोहेमसूर्यस्ताम्रंहुताशनः ।
 काद्यामांताःपंचविंशतिः२५हेमः । यादयःशान्ता
 जपःपूर्वोक्तमातृकामंत्रस्य कं खं गं इत्यादिः ।
 या । तैलैर्हैःकारयेन्मुद्रामसंकलितसंगताम् । अकारादयःपोडश १६स्वरास्तावतोभागारौप्यस्य । इयंरक्षाक्षुद्ररोग
 दश १०ताम्रस्य । सांप्रंसहस्रसंजप्यस्पृष्ट्वातांलुहुयात्ततः । तस्यांसंपातयेन्मन्त्रीसर्पिणापूर्वसंख्यया ।
 अभिषिच्यविनीतायदद्यात्तांमुद्रिकांगुरुः । इयंरक्षाक्षुद्ररोग
 निक्षिप्यकुभेतांमुद्रामभिषेकोक्तवर्त्मना । आवाह्यपूजेयेद्वीमुपचारैःसमाहितः ।
 हिंशुमुचंमंगोरानीश
 विप्वरविनाशिनी । शारदातिलकेतु—तारताम्रसुवर्णानामर्कपोडशखंडुभिरित्युक्तम् । खंडवोदश ।
 हिंशुमित्याद्यक्षरद्वंद्वानिहीरकशुक्रादिप्रहवोधकानि । मंत्र
 वैकेपुगुंगुगो । प्राच्याद्रत्नानिखेटाश्चमध्येमाणिक्यमुष्णगोः । उष्णगुः सूर्यः । हिंशुमित्याद्यक्षरद्वंद्वानिहीरकशुक्रादिप्रहवोधकानि ।
 वैडूर्यनवरत्ना
 शास्त्रे—अकंदुरक्तजगुरुभृगुमंदारिहिकेतवः । माणिक्यंमौक्तिकंचारुविट्टुमंगारुडपुनः । पुष्परंगलसद्भ्रंणीलंगोमेदकंशुभम् । वैडूर्यनवरत्ना
 निमुद्रांतैःकल्पयेच्छुभाम् । जपहोमादिकंसर्वकुर्वात्पूर्वोक्तवर्त्मना । योमुद्रांधारयेदेनांतस्यस्युर्वशगाग्रहाः ।
 विन्यासेविशेषोज्योतिषे—
 माणिक्यमंतस्तरणेनिधेयवंत्रमुक्ताविलसत्प्रवालम् । गोमेदकंनिर्मलमिद्रनीलवैडूर्यकंपुष्पमतस्तुपाचिः ।
 पूर्वोदितःशुकशशांकमौराहकिंके
 त्विज्यशशांकजानाम् । रत्नानियत्वेनचमुद्रिकायांन्यस्यानिखेटुनिजोच्चगेषु ॥ इतिलक्ष्मणमष्टकृताचाररत्नेगुलीयकप्रकरणम् ॥

अथकुशग्रहणम् । कुशाःकतिविधाःरुदाकथंकरांद्वाःकेऽधिकारिणोऽगृहीतानामहर्मर्यादांचाह स्मृतिचिंतामणौ—अहन्यहनि
 कर्मार्थकुशोद्धारःप्रशस्यते । तत्रैव—मासिमास्युद्धृतादर्भासासिमास्येवचोदिताः । उत्तरोत्तरमासेषुधर्मविद्भिरसंमताः । पट्टत्रिंशन्मते—
 मासेनस्यादमावास्यादर्भोऽश्विनवःस्मृतः । मदनरत्नेशंस्वमरीची—मासेनमस्यमावास्यातस्यादर्भोच्चयोमंतः । अयातयामास्तेदर्भानियो

ज्याश्रपुनःपुनः । आर्द्राहुनीयाद्रात्रौनलुनीयाद्वापिसंधयोः । मासःशुक्लादिरितिवधमानः । हेमाद्रौहारीतः—मासेनभस्यमावास्यातस्यां
 दर्भोच्चयोमतः । यत्तुशंखः—अमायांचैवनच्छिद्याल्कुशांश्रसमिधस्तथेति तत्तत्कालकर्मपर्याप्तव्यतिरिक्तकवियम् । कुशाःकाशाश्चदूर्वाघाग
 वार्धचतृणादिकम् । निषिद्धेवापिशृङ्गीयादमावास्याहनिद्विजइतिजावाल्युक्तेरितिपृथ्वीचंद्रः । वनस्पतिगतसोममुहूर्तपरोनियेधः । त्रिसु
 हूर्तवसेदकेत्रिसुहूर्तजलेवसेत् । त्रिसुहूर्तवसेद्रोपुत्रिसुहूर्तवनस्पतौ । वनस्पतिगतेसोमेयस्तुहिंस्याद्वनस्पतीन् । घोरायांभृणहत्यायांपच्यतेनात्र
 संशयइतिसौपणोक्तेरितिमदनपारिजातः । रागप्राप्तसायंनिषेधः वैधतद्विषेधेविकल्पापत्तेरितिचंद्रिका । तत्रैवयमः—समूलस्तुभ
 वेदर्भःपितृणांश्राद्धकर्मणि । श्राद्धमेकोद्विष्टम् । एकोद्विष्टेकुशाःकार्याःसमूलायज्ञकर्मणि । वहिर्दूनाःसकृद्दूनाःसर्वत्रपितृकर्मस्वितितेनैवोक्तेः ।
 वहिर्दूनाःउपमूलंदूनाः । तेचैकोद्विष्टतरश्राद्धपराइतिचंद्रिका । तत्रैवपुराणे—पित्र्यंमूलेनमध्येननारंदांनंचयत्नतः । दैवंकर्मकुशाग्रैणक-
 र्त्तव्यंभूतिमिच्छता । तत्रैवसंग्रहे—होमेतर्पणकालेचविवाहेयज्ञकर्मणि । अगभिणस्तुयेदर्भाःपुत्रदारधनप्रदाः । तत्रैवहारीतः—पितृदे
 वद्विजार्थेषुसमूलागहरेद्विजः । स्मृतिचिंतामणौ—सप्तरात्रंशुभादर्भोस्तिलक्षेत्रसमुद्भवाः । भरद्वाजः—पलशाश्वत्थखदिरवटप्लक्षस
 मीपगाः । विल्ववैकंक्रतांतस्थास्तच्छायास्थाःकुशाःशुभाः । गृह्यपरिशिष्टे—दर्भाःकृष्णाजिनंत्राह्वणाहविरजयः । अयातयामान्येतानि
 नियोज्यानिपुनःपुनः । इदंनभस्यदर्शच्छिन्नदर्भविषयमितिवधमानः । एतदपवादस्तत्रैव—येचपिंडाश्रितादर्भयैःकृतंपितृतर्पणम् । अमेध्या
 ऽशुचिलिप्तायेतेपांत्यागोविधीयते । हारीतः—पथिदर्भाश्चितौदर्भोयेदर्भायज्ञभूमिषु । स्तरणासनपिंडेषुपदकुशान्परिवर्जेयेत् । अत्रपदत्व
 मविवक्षितम् । ब्रह्मयज्ञेचयेदर्भोयेदर्भाःपितृतर्पणे । हतामूत्रपुरीषान्पांत्यागोविधीयते । मूत्रोच्छिष्टधृतायेचेतिवधमानधृतःपाठः ।
 येत्वन्तर्गभितादर्भोयेचच्छिन्नानलैस्तथा । काथिताश्चाग्निनादर्भोस्तान्दर्भोन्परिवर्जेयेदितिचृद्धहारीतोक्तेः । शंखः—नीवीमध्येस्थिताद

भाष्यसूत्रे च यथुताः । पवित्रांस्त्रान्विजानीयाद्येतु कर्णं च दक्षिणे । नीवीपरिधानं वस्त्रग्रंथिरितिकल्पतरुः । चंद्रोदये संग्रहे—अग्निकार्ये
 च योगे च समूलान्परिवर्जयेत् । संग्रहे—आचांतः प्राकुशांस्त्यक्त्वा पाणान्यांश्च धारयेत् । श्राद्धारंभेतु येदर्भाः पादशौचे विसर्जयेत् । अर्च-
 नादौ तु ये दर्भा उच्छिद्यंते विसर्जयेत् । पार्वणादौ तु ये दर्भा आघ्राणंते विसर्जयेत् । मार्जनादौ तु ये दर्भाः पिंडोत्थाने विसर्जयेत् । उत्तानादौ तु ये दर्भा
 दक्षिणांते विसर्जयेत् । प्रार्थनादौ तु ये दर्भानमस्कारे विसर्जयेत् । विकिरेपिंडदाने च तर्पणस्नानकर्मणि । आचांतश्च प्रकुर्वीत दर्भसंलयनं बुधः ।
 काल्यायनः—समूलाः पितृदेवत्याः कल्पापावैश्वदेविकाः । हस्वाः प्रवर्णीयाः स्युः कुशादीर्घास्तु वहिपः । प्रवर्णीयाः स्नानार्थाः । दर्भ
 ग्रहणमंत्रमाह शंखः—विरिचिनासहोत्पन्नपरमेष्ठिनिसर्गज । नुदसर्वाणि पापा निदर्भस्वस्तिकरो भव । स्मृत्यर्थसारे—हुं फट्कारेण मं
 त्रेण सकृच्छित्त्वा समुद्धरेत् । हेमाद्रौ काटर्णाजिनिः—पूर्वतु शिथिलीकृत्य खनित्रेण विचक्षणः । आदद्यात्पितृतीर्थे न हुं फट् हुं फट् सकृत्सकृत् । भिपजा
 भरद्वाजः—शुनाशुद्धवरो हेणमार्जरेणैकचक्षुषा । खरेण कुक्कुटैव स्पष्टः कर्मरिपुः कुशः । कपिना कृकलासेन पतिनां त्यजातिना । भिपजा
 रोगिणा स्पष्टः कुशः कर्मस्वशोभनः । देवलेन चपंढेन त्रात्येनाज्ञातजन्मना । वज्र्यः सूतकिना स्पष्टः कुशोऽनुष्टेयकर्मसु । रक्तश्लेष्माश्रुभिः स्पष्टः क्रि
 यायुक्तः पुराधृतः । उच्छिष्टजनसंस्पष्टः कुशः कर्मविनाशकः । सूतिकात्रेयिकावेश्याज्ञातपूर्वाभिसारिकाः । अन्याः सदोपायास्ताभिः कुशः स्पष्टः । बल्व
 क्रियारिपुः । आत्रेयिका गर्भिणी । अपराकै—कुशः काशाय वादूर्वागोपूमाश्वाथकुंदुराः । उशीरा व्रीहयो मुंजा दशदर्भाः सबल्वजाः । बल्व
 जादक्षिणदेशे मोळइति प्रसिद्धा इति हेमाद्रिः । दर्भत्वोक्तिः काशादिस्तुत्यर्थो । दर्भाभावे द्विजः कर्मकाशैः कुर्वीत संयत इति शंखोक्तेः । नागदे
 वाहिके सुमंतुः—कुशः काशः शरो गुंद्रो यवादूर्वाश्च बल्वजाः । गोकेशकंदौ मुंजश्च पूर्वाभावे परः परः । वृद्धपराशरः—दर्भैर्लोहितदर्भैश्च का

शरीरणवल्बैः । शुक्यान्यतृणैर्वापिदर्भकार्यचरेद्विजः । सएव—काशहस्तस्तुनाचामेन्द्रदूर्वाभिःकदाचन । बौधायनः—हस्तयोरुभयो
द्वौद्वावासनेपितथैवच । लेखनेचतथाद्वौत्स्रणेपोडशस्मृताः । कौशिकः—गवांवालपवित्रेणसंध्योपास्तिकरोतियः । सर्वैद्वादशवर्षाणिद्वृत
संध्योभवेन्नरः । भरद्वाजः—रोम्यापवित्रकरणेनियमोनकुशेष्विव । पाद्मे—नदर्भानुद्धरेच्छूद्रोऽनपिधेत्कापिलंपयः । नोचरेत्प्रणवंमंत्रपुरो
डाशंनभक्षयेत् ॥ इतिश्रीभन्नारायणभट्टात्मज० लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररेत्वेकुशप्रकरणम् ॥

अथप्रातःस्नानम् । शंखलिखितौ—अनश्नन्त्यायादिति । अनश्नन्तांबूलाद्यभक्षयत्रितिकल्पतरुः । हेमाद्रौकौर्म—नित्यमभ्यु
दयात्पूर्वस्नातव्यंशुद्धिमिच्छता । एषाधारणोधर्मश्चतुर्वर्णस्यनित्यशः । स्त्रीभिःशूद्रैश्चकर्तव्यंमंत्रवर्ज्यविगाहनम् ॥ ॥ भारते—ब्रह्मक्ष
त्रविद्यांचैवमंत्रवत्स्नानमिष्यते । तूष्णीमेवतुशूद्रस्यसनमस्कारकंस्मृतम् । तूष्णीमितिश्रौतस्मार्तमंत्रनियेषेप्रप्तेनमइतिनमस्कारमंत्रोविधीयते ।
सएवसूक्तोमयस्नानेपिविज्ञेयः । तेनाश्रुक्तांतेइत्यादिमंत्रोनेतिमदनपालः । श्रीदत्ताह्निकेतु तूष्णीमितिवैदिकमंत्रनिषेधोनपौराणानमित्यु
क्तम् । दोडरानंदेप्येवम् । कल्पतरुस्तु—कर्मागमंप्राठःशूद्रस्येत्याह । वस्तुतस्तुपौराणोऽपिब्राह्मणैरेवपठनीयः । शूद्रोऽनमइत्येवोच्चार
येदिति । शूद्रशिशोर्भणावप्येवम् ॥ ॥ समर्तृकाणांस्त्रीणांनित्यस्नानमशिरस्कम् । सचैलस्नाननिमित्तेप्यशिरस्कत्वविधानात् । व्रतांगे
सशिरस्कताविधानाच्च । जाबालिः—धृतंप्रातरुत्थायंदंतधावनपूर्वकम् । आचरेदुपसिद्धानंतर्पयेद्देवमानुषान् । आशुचंद्रिकायां
पुराणे—चतस्रोषटिकाःप्रातररुणोदयउच्यते । यतीनांस्नानकालस्तुगंगामःसदृशःस्मृतः । यतयो नियताः । अरुणोदयःसंध्यापूर्वकालः ।
संध्यायांनिषेधादितिहरिहरः । तन्न । संध्यापूर्वकालेऽपिरात्रित्वेननिषेधादित्याचारादर्शः । तदपिन । वक्ष्यमाणपराशरवाक्येनापर
रात्रेस्नानोक्तेः । वृद्धपराशरः—उपस्तुपसिद्धानंक्रियतेऽनुदितेरावौ । प्राजापत्येनततुल्यंमहाप्रातकनाशनम् । उपःकालस्तुलोहितदिगु

पलक्षितकालात्प्राक्कालइतिकल्पतरुः । नागदेवाह्निकेक्षेमप्रकाशेचविष्णुः—नाहिकापट्टपंचाशत्यातस्त्वेकाधिकोरुणः । उपका
 लोऽष्टपंचाशच्छेषःसूर्योदयःस्युतः । यत्तुमार्कण्डेयः—सूर्योदयंविनानैवल्लानदानादिकःऋमः । अथेर्विहरणंचैकत्वभावश्चलक्ष्यते । इतितदुपः
 कालसंभवेइतिकेचित् । उदयपदेनोपःकालोलक्ष्यतइतिवर्धमानःपृथ्वीचंद्रश्च । तेनरात्रौनक्षुर्यादिलर्थः । अविहितविशेषविषयमिति
 टोडरानंदः । इदं नित्यकाम्यंच । सप्ताहंप्रातरस्नायीद्विजःशूद्रत्वमाप्नुयादितिचसिद्धोक्तेः । उपस्युपसीतिवीप्साश्रुतेश्च । प्रातःस्नानंह
 रत्पापमलक्ष्मीग्लानिमेवच । अशुचित्वंचटुःस्वप्तुष्टिपुष्टिचयच्छतीति काशीखंडाच । प्रातःस्नायीमेवेन्नित्यमध्यस्नायीसदाभवेदितिच्यया
 घ्रपादोक्तेर्मध्याह्नस्नानमपिनित्यमितिहेमाद्र्यादयः । नित्यमेवतुमध्याह्नेप्रातश्चकचकस्यचिदितिस्मृत्यर्थसारात्मध्याह्नेएव नित्यमित्या
 चारादर्शः । कामधेनावप्येवम् । दक्षस्मृतिगारुडयोः—प्रातर्मध्याह्नयोःस्नानंवानप्रस्थगृहस्थयोः । यतेस्त्रिपवणंस्नानंसकृष्टु
 ब्रह्मचारिणः । सकृदित्यशक्तपरम् । स्नायात्प्रातश्चमध्याह्नेब्रह्मचारीगृहीतथेतिचंद्रोदयेसंश्रद्धोक्तेः । बहूचपरिशिष्टे—स्नानप्रक्र
 म्य तत्रातर्मध्याह्नेचगृहस्थःकुर्यादेकतरत्रवेति । कात्यायनः—यथाह्नितयाप्रातर्नित्यंस्नायादनातुरः । दंतान्प्रक्षाल्यनद्यादौगेहचतद
 मंत्रवत् । अह्नि मध्याह्ने । आतुरस्यमंत्रस्नानादिवेतिपृथ्वीचंद्रः । अमंत्रवदत्पमंत्रम् । गृहेपिहिद्विजातीनामंत्रवत्स्नानमिष्यतेइतिहे
 माद्रौजैमिनिस्मृतं । सामनेघादावप्येवम् । अल्पत्वाद्धोमकालस्यबहुत्वात्स्नानकर्मणः । प्रातःसंक्षेपतःस्नानंहोमलोपोविगहितइति
 कात्यायनोक्तेः । चतुर्विंशतिमते—प्रातर्मध्याह्नयोःस्नानंगृहस्थस्यविधीयते । शक्तश्चेद्भुग्यंकुर्यादशक्तस्त्वापराह्निकम् । तत्सश
 रस्कम् । जायातिः—अशिरस्कंमेवत्स्नानंस्नानाशक्तौतुर्मिणाम् । स्मृत्यर्थसारे—चक्षुरोगीकर्णरोगीशिरोरोगीकफाधिकः । कंठस्त्रा
 नंप्रकुर्वतिशिरःस्नानसमंहितत् । मुखवरुत्वापादक्रोरोगः । आयुर्वेदेषु—स्नानमर्दितेनत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु । आध्मानपीनसाजीर्णे

भुक्तवसुचगार्हितम् । हेमाद्रौवाराहे—त्रिभिःसारस्वतंतोयंपंचाहेनतुयामुनम् । सद्यःपुनातिगांगेयदर्शनादेवनार्मदम् । समुद्रगानां
 सरितामन्यामपियत्स्यः । पावनंस्नानदानेपुत्राजापत्यसंस्मृतम् । रूपनारायणीयेत्राह्मे—नद्यांप्रत्येकशःस्नानेभवेदोदानजंफलम् ।
 गोप्रदानैश्चदशभिःस्नानेपुण्यंतुसंगमे । अग्निपुराणे—भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यंततःप्रक्षवणोदकम् । ततोपिसारसंपुण्यंतस्मान्नोदयमुच्यते ।
 तीर्थतोयंततःपुण्यंगांपुण्यंतुसर्वतः । चंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्यः—त्रिरात्रफलदानघोयाःकाश्चिदसमुद्रगाः । समुद्रगास्तुपक्ष
 स्यमासस्यसरितांपतिः । त्रिरात्रफलदाः नदीभिन्नजलाधिकरणकत्रिरात्रस्नानफलदाः । पक्षादावप्येवमितिरूपनारायणः । त्रिरात्रोपवासफल
 दाइतिहेमाद्रिः । वृद्धयाज्ञवल्क्यः—नदीस्नानानिपुण्यानितडागमेध्यमानिच । वापीक्षूपेजघन्यानिगृह्वल्यवराणिच । गारुडे—
 नित्यंनैमित्तिकंक्राम्यंक्रियांगमलकर्षणम् । तीर्थाभावेतुकर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः । माघवीयेगार्ग्यः—कुर्यान्नैमित्तिकंस्नानंशीताद्भिःकाम्य
 भवेच । नित्यंयादृच्छिकंचैवयथारुचिसमाचरेत् । हेमाद्रावप्येवम् । असमुद्रगताश्चापियाःकाश्चिद्विपुलोदकाः । अशोष्याग्नीष्मकालेऽपि
 तामुस्नानंसमाचरेत् । गुप्यंतियाःकुसरितोग्रीष्मेसूर्याशुतापिताः । तामुस्नानंनकर्तव्यंदृष्टतोयास्वपिकचित् । इदंकाम्यपरम् । रूपनाराय
 णीयेभविष्ये—शिवलिंगसमीपस्थयत्तोरपुरतःस्थितम् । शिवगंगेतिज्ज्ञेयंतत्रस्नानाद्विवंजते । तत्रैव—देवार्चादृष्टितुस्नानंकृत्वान्
 लाशये । सर्वपापविनिर्मुक्तःक्षणान्नवतिनिर्मलः । चंद्रोदयेदृष्ट्वापराशरः—क्षुपेदृष्टततोयनस्नानंकुर्वीतवामुवि । योगयाज्ञवल्क्यः—
 अलभेदेवलातानांसरितांसरसांतथा । उद्धृत्यचतुरःपिंडान्पारक्येस्नानमाचरेत् । सरउत्सृष्टम् । पराशरः—कदाचिद्विदुषामत्यानस्नात
 व्यंपरांभसा । पंचवाससत्वापिंडान्स्नायादुद्धृत्यत्रतु । शौनकः—उद्धृत्यमृत्तिकापिंडान्दशपंचतथाक्षिपेत् । पैठीनसिः—त्रीन्पिंडा
 नुद्धृत्यस्नायादिति । वीधायनः । निरुद्धासुतुमृत्पिंडान्कूपाच्चत्रीन्घटांस्तथा । अत्राप्रतिष्ठितमात्रेपिंडोद्धारइतिप्रांचः । तत्र । अप्रतिष्ठित

जलत्वेन तत्र स्नानाभावात्परस्वोपयोगे चौर्यापत्तेश्चेति हरिहरादयः । अतः पिंडवयोद्धारः सेतुपरः । पंचपिंडोद्धारस्तदन्यपरः । समादिपिंडोद्धार
स्तर्पणाद्यर्थमिति पृथ्वीचंद्रः । यथासामर्थ्यव्यवस्थेति चंद्रिका । सर्वमेतददत्तुष्टविषयम् । अनुत्सेष्टुनखायात्तथैवासंस्कृतेषु चेति मरी
च्युक्तेः । पराशरः—नतीर्थे ह्ययाकुले स्नायात्वा सजनसमावृते । दर्भहीनोऽन्यचित्चनन्नोन शिरोविना । बौधायनः—शाल्म
लीति तिणीचैव करंजश्च हरीतकी । क्रोविदारकविल्वाकां वदरीचविभीतकः । शेलुश्च खादकश्चैषां छायास्नानविवर्जयेत् । माघवीये आप
स्तंबः—अत्यजैः खानिताः कृपास्तडागो वाप्यएव च । एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन शुद्धयति । खानितग्रहणादखानितेन दोषः । तत्रै
व विष्णुः—जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थानेषु मंहीतले । कूपवत्कथिताशुद्धिर्महत्सु न तु दूषणम् । चंद्रिकायां बौधायनः—अघोवर्णोदके स्ना
नवर्ज्यं नद्यां द्विजातिभिः । तस्यां रजकतीर्थं तु दशहस्तेन वर्जयेत् । तत्रैव पुराणे—स वन्नदीयुनखायात्प्रविश्यातः स्थितो द्विजः । मरीचिः—
नद्याय च परिग्रहं नद्याय च विवर्जितम् । गतप्रत्यागतं यत्ततो यपरिवर्जयेत् । खानादाविति शेषः । परिभ्रष्टं विच्छिन्नम् । विवर्जितं नदीतोनिः सु
तम् । गतप्रत्यागतमविच्छिन्नमावर्तत इति चंद्रिका । व्याघ्रपादः—सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वानघोरजसलाः । तासु स्नानं कुर्वीत वर्जयित्वा स
मुद्रगाः । स्नानतर्पणादेरुपलक्षणम् । न स्नानादीनि कर्माणि तासु कुर्वीत मानव इत्यत्रिस्मृतेः तीरवासिनां निषेधः । न तु तत्तीरवासिनामिति
त्रिस्थलीसेतौ निगमात् । समुद्रगान्तु हेमाद्रौ देवीपुराणे—समुद्रगामिनीनांतु पद्मवंजइष्यते ॥ नदीराहकाल्यायनः—
धनुःसहस्राण्यष्टौ तु गतिर्यासां विद्यते । नतानदीशब्दवहागतीं स्ते परिकीर्तिताः । धनुश्चतुर्हस्तमिति वाचस्पतिः । भविष्योत्तरे—आदौ
कर्कटके देविमहानघोरजसलाः । त्रिदिनतु चतुर्थे द्विशुद्धाः स्युर्जाह्नवीयथा ॥ महानघश्चोक्ता ब्राह्मे—गोदावरीभीमरथीतुंगभद्रा

चेवणिरू । तापीपयोष्णीर्विध्यस्यदक्षिणेतुप्रकीर्तिताः । भागीरथीनर्मदाचयमुनाचसरस्वती । विशोकाचवितस्ताचविध्यस्योत्तरतःस्थिताः । चंद्रिकायां वामनपुराणे—गोदावरीभीमरथीकृष्णावेणीसरस्वती । तुंगभद्रासुप्रयोगासत्याकावेरिरेवच । दुग्धोदानलिनीरेवावारिसीता कलस्रना । एताअपिमहानद्यःसहस्रमूलाद्विनिर्गताः । अपराकंमरीचिः—तपनस्यसुतांगंगौतमीचसरस्वती । रजसानाभिभूयंतेवेणाचन दसंज्ञिताः । देवलः—शोणसिंधुहिरण्याख्याःक्रोकलोहितधर्षराः । शतद्रश्चनदाःसप्तपावनाःपरिकीर्तिताः । हेमाद्रौवामनपुराणे—सर स्वतीनदीपुण्यातथात्रैतरणीनदी । आपगानर्मदाचैवंगंगामंदाकिनीनदी । मधुस्रवाअंशुमतीकौशिकीयमुनातथा । द्यद्वतीमहापुण्यातथाहैरण्व तीनदी । रजस्रलात्वमेतासांविद्यतेनकदाचन । इदंत्रिदिनाधिकरजोनिपेधपरम् । पूर्वोक्तभविध्यविरोधादितिहेमाद्रिः । प्रथमंककेटेदेविव्य हंगंगारजस्रलेत्यंतर्गतर्जोत्रिपयम् । गंगार्धर्मद्रवःपुण्योयमुनाचसरस्वती । अंतर्गतर्जोदोषाःसर्वावस्थासुचामलाइतिनिगमादितिभट्टाः ॥ रजोयुक्तनदीस्नानेनायश्चित्तमुक्तंत्रिस्थलीसेतौसंग्रहे—कालेनभस्यशुद्धंस्यात्रिरात्रंनुनवोदकम् । अकालेतुदशाहंस्यात्स्नात्वानाघादहर्नि शम् । काल्यायनः—उपाकर्मणिचोत्संगंप्रेतस्नानेतथैवच । चंद्रसूर्यग्रहचैवरजोदोषोनविद्यते । श्रेतपदेप्रातःपदमित्याचारादर्शोडोडरा नंदेचपाठः । दृष्ट्याज्ञचल्पर्यः—प्रभूतेविद्यमानेपिउदकेसुमनोहरे । नाल्योदकेद्विजःस्नायान्नदीचोत्सृज्यकृत्रिमे । दृष्टपराराशरः— नस्नायाद्ध्रद्रहस्तेनैकहस्तेनवातथा । उद्धृताभिरपिस्नायादाहृताभिर्द्विजातिभिः । आपस्तंबः—सशिरोमञ्जनमप्सुवर्जयेदस्तमितेचस्नान मिति । अशिरोमञ्जनमितिपाठेमञ्जनयोग्यजलेगात्रक्षालनंकार्यमित्यर्थइतिहरिहरः । व्यासः—नद्यांचास्तमितेसूर्येवर्जनीयंसदाबुधैः । न स्नानमाचरेद्भुक्त्वानातुरोनमहानिशि । नवासोभिःसहाजस्त्रनाविज्ञातेजलाशये । अत्रास्तमितशब्देनाघयामोनिपिद्धोमहानिशाशब्देनमध्य यामः । आचारादर्शेतुजस्तमितपदेनसर्वरात्रिनिपेधः । महानिशानिपेधोपाधिक्यार्थइत्युक्तम् । नैमित्तिकंतुस्नानंरात्र्यादावपिकार्यम् ।

नैमित्तिकं कर्तव्यं स्नानं च रात्रिष्विति च नात् । हेमाद्रौ भविष्ये—न स्नायादुत्सवेऽतीति मंगलं विनियुक्तम् । तत्रैव—मंगलेष्विव्यते स्नानं वृद्धौ पर्वोत्सवेषु च । खेह
 प्रदेवताः । अत्र शीतलजलस्नानमेव निषिद्धमिति शिष्टाः । स्नानमात्रमिति युक्तम् । अपूर्वस्नानविधिवे तियुक्तं प्रतीमः । योगयाज्ञवल्क्यः—दर्श
 मंत्रसमायुक्तं मध्यह्नात्प्राग्विशेषतः । अयं पूर्वोक्तप्रतिप्रसव इति हेमाद्रिः । अपूर्वस्नानविधिविवक्षितमिति पृथ्वीचंद्रः । दर्शरागप्राप्त
 स्नानं कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतोः । स्नानं कुर्वीत पित्रोश्च पित्रोश्च रुद्रति जीविते । मातापित्रोरिति साहित्यं विवक्षितमिति पृथ्वीचंद्रः । शूद्रविदक्षत्रियाः
 स्नानपरिमिति पारिजातः । दर्शप्रयुक्तस्नानपरिमिति टोडरानंदः । यत्तु गर्गः—त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां चैव सर्वदा । तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यं नैमित्तिकेन त्वित्या
 स्नानं नाचरेयुः कथंचनेति तन्नित्यं नैमित्तिकान्यपरम् । यादृच्छिकं तु यत्स्नानं भोगार्थं क्रियते द्विजैः । रागप्राप्तस्नाननिषेधो
 पस्तंबोक्तैरिति मदनपारिजातः—अंभोवगाहनं स्नानं विहितं सर्ववर्णिकमिति वचनोक्तस्नाननिषेध इति कल्पतरुः । रागप्राप्तस्नाननिषेधो
 वैधनिषेधे विकल्पाद्यापत्तेरिति टोडरानंदः । गर्गपैठीनसि वसिष्ठाः—पुत्रजन्मनि संकृतौ श्राद्धे जन्मदिने तथा । नित्यस्नाने च कर्तव्येति थि
 दोपोनविद्यते । अपराकैब्राह्मे—स्नानं संकमणं स्वप्नं दिग्वासानसमाचरेत् । व्यासः—नादशकेन वस्त्रेण स्नायात्कौपीनकादते । नान्यदी
 येन नार्द्रेण न सूच्याग्रथितेन च । अत्रेतरकर्मवद्धृद्यधारणं नियमितमिति कल्पतरुः । मेघातिथिस्तु—एकेन वाससास्त्रायाद्वाभ्यामनियमः
 स्मृतः । बहुभिः प्रतिषेधस्तु स्नाने फलमभीप्सितमित्याह । अपराकस्तु—अस्पृश्यस्पर्शने चैव वार्तायां पुत्रजन्मनि । तीर्थे द्विवासास्नानमन्यत्रै
 केन वाससेत्याह । वार्ता मरणवार्ता । सदोपवीतिनाभाव्यं सदा वद्धशिक्षेन चेति वाक्येन वद्धशिक्षित्वज्ञोपवीतित्वयोः सर्वदा प्राप्तौ पुनः स्नानप्रकर
 णे वद्धशिक्षित्वज्ञोपवीतीति काल्यायनोक्तिः शिखाभिन्नकेशबंधोत्तरीयनिवृत्त्यर्थेति हरिहरः । तन्न । अनेनैव सिद्धावेकवस्त्राः प्राचीनावीतिन

इतिकाल्याग्रनोक्तिवैयर्थ्यापत्तेः । यत्तत्त्वैमितिक्रान्तान्तरेद्विवक्षताज्ञापकमितिनैतज्ज्ञापकायत्तंकिंतुवाचनिकं वांतरादनादावपितथापत्तेः । मुक्तकेशीर्नकर्तव्यंप्रेतस्नानंविनाकाचिदितिदृढवसिष्ठोक्तेश्च । अतएवाचारादर्शोऽस्यानुवादत्वात्तत्तरीयादिनिवृत्तिरित्युक्तम् । ब्रह्मदत्ताचार्यांऽपिसवसोऽहरहरामुलेतिशांलायनसूत्रेसवक्ष्यग्रहणंद्वितीयवक्ष्यप्रार्थयमित्याह । हेमाद्रौशौनकः—तथाभ्युक्षणमाहर्तुपात्रमौदुंबरदृढम् । जपार्थमक्षमालां चरुद्राक्षादिविनिर्मिताम् । एवंसंभृतसंभारःस्नानकर्मसमाचरेत् । अभ्युक्षणं जलम् । औदुंबरं ताम्रमयम् । ग्राज्ञयत्स्वयः—मृद्रोगयतिलान्दर्भान्पुष्पाणिसुरभीणिच । आहरेत्स्नानकालेतुस्नानार्थेप्रयतःशुचिः । इदंकातीयानांप्रातर्मध्याह्नयोः । आश्वलायनानांतु षट्चपरिशिष्टे—प्रातर्गोमयेनकुर्यान्मृदामध्यंदिनेशुद्धाभिरद्भिःसायमिति । स्मृतिसारे—जलतितिलदर्भास्तुयोऽनुष्ठानाययाचते । नानुष्ठानफलंतसदातुरेवहितफलम् । वामने—निपिच्यतीरेकुशपिंडुलानिपूर्वोत्तराग्निमृदंन्यसेच । प्रक्षाल्यपादौचमुखंचकंठंयज्ञोपवीतंचजलंपिचेत्रिः । यज्ञोपवीतंकेठकृत्वात्रिःप्रक्षाल्येत्यन्वयः । पादप्रक्षालनमलस्नानवहिःकार्ये । जलंदेवगृहंचैवशयनंचद्विजालयम् । निर्णिकृपादःप्रविशेन्नानिर्णिकःकथंचनेतिव्यासोक्तेः ।—मलस्नानंचहिःकृत्वाआचम्यप्राञ्जुलःस्थितः । प्राणायामांस्ततःकुर्यात्ततोध्यात्वादिवाकरमितिचंद्रिकायांयमोक्तेश्च । वामने—कराभ्यांधारयेद्दर्भान्शिलाबंधंविधायच । ग्राणायामंतथाकुर्यादितिब्यासः । स्मृत्योकारंतुंगाव्यानिवभीयाञ्छिखांततः । पद्मत्रिंशन्मते—शिखाबंधस्तुगाव्यानैर्ऋत्याब्रह्मंभ्रतः । विष्णुः—संकल्पपूर्वकंस्नानंकुर्याद्विप्रः समाहितः । मनुः—तिथिवारादिकंज्ञात्वासुसंकल्प्यथाविधि । स्नायादितिशेषः । व्यासः—स्रोतसोऽभिमुखःस्नायान्मार्जनंचावमर्षणम् । अन्यत्रार्कमुखोरत्रौप्राञ्जुलोऽग्निबुलोऽपिवा । संध्यामुखस्तुसंध्यायांतथाचांधंतयामयोः । स्रोतोभिमुखत्वंवहचपरम् । स्रोतसोभिमुखःसरित्सुस्नायादन्यत्रादित्याभिमुखइतिवहचपरिशिष्टात् । कातीयतैत्तिरीयादीनांसर्वत्रार्काभिमुखंस्नानम् । आचारदर्पणेप्येवम् । तेषामपि

रात्रीप्रयाहाभिमुखं स्नानं घादादित्युपक्रम्य सूर्याभिमुखो मञ्जेदिति सामान्येन कात्यायनोक्तोरिति हरिहरः । अथ मर्षणादिसर्वपांशो तोभिमुख
 म् । ततो गुण्डलीभिस्तु श्रोत्रद्वन्द्वनासिकासुखम् । पिघायातः प्रतिस्रोतस्त्रिजैपदधमर्षणमिति व्यासस्मृतैः । आश्वलायनः—गृहे गृहमुखं
 त्रिघादन्यत्रापि मुखसंयोगः । एतद्बहुचरम् । अन्येषां तु दृष्ट्या ज्ञवन्त्यः—स्यां वरेषु गृहे चैव सूर्यसंमुखमाप्नुवेत् । जीवत्पितृकनिर्णये—ना
 भिमानजले गत्वा कृत्वा केशान्द्विधा द्विजः । जीवस्वितानकुर्वीत दक्षिणकेशसंचयम् । वृद्धपराशरः—निरुध्य कर्णौ नासां च त्रिःकृत्योन्मज्जन्त
 तः । कृष्णभट्टीये च विश्वामित्रः—नाभिमात्रे जले तिष्ठन्सद्वादशसंचया । त्रिवारं वापि चाहुत्यस्नानमेवं विधीयते । हेमाद्रौ संग्रहे—गं
 गां गयां कुरुक्षेत्रं प्रयागोदधिसंगमम् । तीर्थान्येतां निःसृज्य ततो मञ्जलाशये । तत्रैव व्यासः—कुरुक्षेत्रं गयां गंगं प्रभासं नैमिषं तथा । तीर्थान्ये
 तानि सर्वाणि स्नानकाले भवन्तु मे । तत्रैव गंगाचाक्यम्—वंदिनी नलिनी सीता मालती च मलापहा । विष्णुपादाब्जसंगूलांगं गात्रिपथगामिनी ।
 भागीरथी भोगवती जाह्नवी त्रिशेत्री । द्वादशैतानि नामानि यत्र यत्र जलाशये । स्नानोद्यतः स्मरेन्नित्यं तस्य तत्र भवाम्यहम् । तीर्थस्थितिः कृत्रिमे ।
 न नदीपुनर्दीप्यात्पर्वते पुनर्पर्वतम् । नान्यां प्रशंसते तत्र स्थस्तीर्थेष्व्यायतनेषु चेति चंद्रोदये देवलोक्तेः । गंगादिषु ण्यतीर्थानि कृत्रिमादिषु संस्मरेदि
 त्ति पराशरोक्तेः । गयादिस्थितिः संनिहिततीर्थाभावे । गंगायाम् तु सर्वत्र । यत्र स्थाने तु यतीर्थं न दीपुण्यतमाचया । तां ध्यायन् मनसा स्नायादन्यत्रे
 ष्विचिंतनमिति हेमाद्रौ भृगुक्तेः । अन्यत्र उद्भूतजले इति टोडरानंदः । स्नानकाले न्यतीर्थेषु जप्यते जाह्नवीजनैः । विनाविष्णुपर्दीकान्यत्स
 मर्षां षपशोधन इति निर्णयामृतैस्कांदाद्य । प्रतापमार्तंडेऽप्येवम् ॥ ॥

अथपरिशिष्टोक्तः स्नानविधिः । गोमयं तं तरिक्षसंशुद्धं मूमिष्ठं चोपर्यधश्च संस्यज्य धौ तपादपाणिमुख आचम्य संध्योक्तुषदात्माभ्यु

क्षणादिकृत्वा द्विराचम्यसंयतप्राणः कर्मसंकल्प्य गोमयवीक्षितमादाय सव्येपाणौकृत्वा व्याहृतिभिस्त्रिधाविभज्य दक्षिणभागंप्रणवेनदिशुविक्षिप्योत्तरंतीर्थेक्षिप्त्वा मध्यमंमानस्तोकइत्युचाभिमंत्र्य गंधद्वारामित्युचाभूर्धादिसर्वांगमालिष्यप्रांजलिर्वरुणमवतेहृळइतिद्वाभ्यां असंभ्राजेवृहदचेति सूक्तेन हिरण्यशृंगवरुणंप्रपद्येतीर्थमेदेहियाचतः । यन्मयाभुक्तमसाधूनांपापेभ्यश्चप्रतिग्रहः । यन्मेमनसावाचाकर्मणावादुष्कृतंकृतम् । तन्नइंद्रो वरुणोवृहस्पतिः सविताचपुंगंतुपुनः पुनरितिद्वाभ्यांचप्रार्थ्य । याः प्रवतइतितीर्थमभिभृश्यावगाह्यस्नातोद्विराचम्य मार्जयेदंचयोर्यंत्यध्वभिरित्यष्टाभिरापोद्विष्टेतिनवभिरथतीर्थमंगुष्ठेनेमंगंगइतित्रिः प्रदक्षिणमालेढ्यप्रकाशपृष्ठमग्नौऽधमर्षणंत्रिरावर्त्यनिमज्ज्योन्मज्ज्यादित्यमालोक्य द्वादशकृत्वया शुल्यशंखमुद्रयायोनिमुद्रयोदकमादाय मूर्ध्निमुखेबाहोरुरसिचात्मानंगायत्र्याभिमिष्य त्वंनोअग्नेवरुणस्येतिद्वाभ्यां तरत्समंदीधावतीतिसूक्तेन पुनःस्नान्मूर्ध्निचामिषिचेत्तद्विष्णोरक्षाणोअग्नेयत्कचेदमित्येताजपेत् । साक्षताभिरद्भिः प्राञ्जुलउपवीतीदेवतीर्थेनव्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादिदेवान्सकृत्सकृत्तर्पयित्वोदञ्जुलोनिवीतीसयवाभिरद्भिः प्राजापत्येनतीर्थेनऋषीन्व्याहृतिभिर्द्विद्विस्तर्पयित्वा दक्षिणामुखः प्राचीनावीतीपितृतीर्थे नसतिलाभिरद्भिर्व्याहृतिभिर्भूरित्यादित्रिखिस्तर्पयेदथतीरमेत्यदक्षिणामुखः प्राचीनावीतीयेकेचास्मदिति वस्त्रं निष्पीड्योपवीत्यपउपस्पृश्य परिधानीयमभ्युक्ष्यपरिधाय द्वितीयंप्रोक्षितंप्रावृत्याचामेदशंध्यामुपासीतेति ॥ ॥ शंखमुद्रालक्षणाभागमे—वामांगुष्ठंतुसंगृह्यदक्षिणेनतुमुष्टिना । कृत्वोत्तानंततोमुष्टिमंगुष्ठंतुप्रसारयेत् । वामांगुल्यस्तथाक्लिष्टाः संयुक्ताः सुप्रसारिताः । दक्षिणांगुष्ठसंपृष्टाः शंखमुद्रेयमीरिता । योनिमुद्रापितत्रैव—मिथः कनिष्ठिकेवध्वातर्जनीभ्यामनामिके । अनामिकोर्ध्वसंछिष्टेदीर्घमध्यमयोरधः । अंगुष्ठाग्रद्वयंन्यसेधोनिमुद्रेयमीरिता । अयंप्रातः स्नानविधिर्वहृचानाम् । कातीयानांतुमध्याह्नानविधिरिव ॥ ॥ प्रातःस्नानेयोगयाज्ञवल्क्यः—यएपविस्तरेणोक्तः स्नानस्यविधिरुत्तमः । असामर्थ्यान्नकुर्वीचेत्तत्रायंविधिरुच्यते । स्नानमंतर्जलेचैवमार्जनाचमनेतथा । जलाभिमंत्रणंचैवतीर्थस्यपरिकल्पनम् ।

अथमर्पणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः । स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टमहात्मभिः । अन्यांश्च वारुणान्मंत्रान्कामतःसंप्रयोजयेत् । अयं चांगसंको-
 चोमध्याह्नस्नानेषु । मार्कंडेये—मातरं पितरं जायां प्रातरं सुहृदं गुरुम् । यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टमांशं भेतसः । चंद्रिकायां वृहदसिष्ठो
 चतौ तु—निमज्जेत यमुद्दिश्य द्वादशांशं भेतस इत्युक्तम् । पैठीनसिः—प्रतिकृतिं कुशमयीं तीर्थवारिणमज्जयेत् । कुशोसि कुशपुत्रोसि ब्रह्मणा
 निर्मितः पुरा । त्रयिस्नातेऽपि सस्नातो यस्येदं ग्रंथिबंधनम् । अत्र पूर्ववाक्ये निमज्जेतेति श्रुतेर्मज्जनरूपस्नानं जीवत्यतिनिधिलेन स्नाने । प्रतिकृतिमज्ज
 नंतु मृतप्रतिनिधिलेन स्नाने इति प्रयोगपारिजातः । स्नानोत्तरंतदंगतर्पणं कुर्यात् । स्नानादनंतरं तावत्तर्पणं कुर्यात् । अस्मद्भ्यस्पर्शादिनि
 ध्याकर्मतः परमिति चतुर्विंशतिमतात् । स्नानेषु चैव सर्वेषु तर्पणं कुर्यात् । तर्पणं तु भवेत्तस्य तदंगत्वेन कीर्तितम् । अस्मद्भ्यस्पर्शादिनि
 ध्योक्तेश्च । चंद्रोदये ब्रह्मांडे—नित्यैर्मित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते । तर्पणं तु भवेत्तस्य तदंगत्वेन कीर्तितम् । अस्मद्भ्यस्पर्शादिनि
 मित्स्नाने तु—असृश्यस्पर्शनेवति अश्रुपतेशुरेभगे । स्नानैर्मित्तिकं ज्येदैवपित्र्यविवर्जितमिति पराशरोक्तेर्न तर्पणमित्युक्तं गयादा
 सनिबंधे आचारचिंतामणौ च वाचस्पतिमिश्रैः । स्नानांगतर्पणं चिद्वान्कदाचिन्नैव ह्यप्येदिति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्ताच्च आशौचेपितभ्रव
 ति । स्मृत्यर्थसारेष्वेवम् । माघवीधेयमः—द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूर्येदुदकांजलिम् । गोशृंगमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् । चंद्रो
 देयदक्षः—प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राञ्जुलः सुरान् । उदञ्चतुर्भ्यां स्तर्पेत पितृन्दक्षिणतस्तथा । बौधायनः—अनुत्तीर्य मप उपसिं चतीत्यनु
 तीर्थेवेदम् । तत्प्रकारः पृथ्वीचंद्रोदये—भूर्देवांस्तर्पयामि । भुवर्देवांस्तर्पयामि । स्वर्देवांस्तर्पयामि । भूर्भुवः स्वर्देवांस्तर्पयामि । एवं ऋ

अनादेशे दक्षिणं प्रतीयादिति सूत्रका
 सूत्रे अंजलिचोदनाभावात् । सूत्रे अंजलिचोदनाभावात् । सूत्रोक्तप्रसन्नयज्ञांगं स्वपितृर्पणतद्दक्षिणेनैव कार्यं । सूत्रे अंजलिचोदनाभावात् ।

प्यादीन् । अथवाभूर्देवगणतर्पयामि । भुवर्द्धपिगणतर्पयामि । स्वर्मेनुष्यगणतर्पयामि । भूर्भुवःस्वःपितृगणतर्पयामि । कृष्णभट्टीये—उपवीती
 ब्रह्मादयोयेदेवास्तान्देवांस्तर्पयामि । भूर्देवानित्यादि । निवीतीकृष्णद्वैपायनादयोयऋषयस्तानृषींस्तर्पयामि भूर्ऋषीनित्यादि । प्राचीनावीतीसोमः
 पितृमान्यमोगिरिस्वानग्निप्यात्ताःकव्यवाहनादयोषितरस्तान्निवृत्तर्पयामि भूःपितृनित्यादि । सनकादयोयेमनुष्यास्तान्मनुष्यांस्तर्पयामिभूर्मनु
 ष्यानित्युक्तंजयंतवृत्तौ । स्मृत्यर्थसारेचैवम् । अत्रदेवपितृणामेव्यत्वात्सांगस्यचानुष्ठेयत्वाजीवत्पितृकक्ष्याप्यधिकारः । प्राचीनावीति
 तंत्वाप्रक्रीष्ठादित्युक्तंजीवत्पितृकनिर्णयेगुरुभिः ॥ ॥ संक्षेपातिशयमाहशंखः—आब्रह्मस्तंपर्यंतंजगत्पृथ्वितिक्रमात् । जलांजलि
 त्रयंदद्यादेतत्संक्षेपतर्पणम् । आचारदूषणेस्मृतिः—प्रातःस्नानेनकर्तव्यंकदाचित्तिलतर्पणम् । इदंचनैमित्तिकविषयमितितत्रैवोक्तम् । अन्ये
 तुप्रातःस्नानांगभूतेतर्पणेसर्वदातिलनिषेधः । प्रातःस्नानेविशेषोयंतद्विनैवतिलैर्युतम् । नैमित्तिकंचनित्यंचतिलैरेवविधीयते इतिस्मृतिरब्राह्मण्यं
 कौशिकोक्तेरित्याहुः ॥ ॥ अत्रविशेषोहेमाद्रौपाद्मे—प्राचीनावीतसंयुक्तःकुशपाणिस्तिलैःसह । असंस्कृतप्रमीतानांस्थलेदद्याञ्जलांज
 लिम् । प्रेक्षमाणोदिशंयाम्यांमंत्रेणानेनयत्नतः । असंस्कृतप्रमीतायेगोत्रजादुर्गतिगताः । तेषांहिदत्तमक्षय्यमिदमस्तुतिलोदकम् । तत्रैवव्या
 मः—अनपिदग्थायेजीवायेप्यद्गथाःकुलेमम । भूमौदत्तेनतोयेनवृत्तायांतुपरांगतिमिति । इदंजलस्थेनैवकार्यम् । जलाद्रैवासाःस्थलगोयःप्रद
 याञ्जलांजलिम् । यद्यनिश्चयतंग्रेताअपवार्यपिचंतिइतिसुमंतूक्तेः । अपवार्यजलित्यक्त्वेतिहेमाद्रिः । शौनकः—स्नानांगतर्पणंकृत्वा
 यक्ष्मणेजलमाहरेत् । अन्यथाकुरुतेयस्तुस्नानंतस्याफलंभवेत् । तत्रमंत्रः—यन्मयादूषितंतोयंशरीरमलसंभवैः । तदोपपरिहारार्थयक्ष्माणंत
 र्पयाम्यहम् । आश्वलायनः—येकेचास्मत्कुलइतिवद्वनिष्पीडनंस्थले । वृद्धमनुः—निष्पीड्यस्नानवधंतुपश्चात्संध्यांसमाचरेत् । अन्यथाकुरु

तेयस्तु खान्तस्याफलं भवेत् । सायणीये—मनुष्यतर्पणे चैव खानवस्त्रनिपीडने । निवीतीतु भवेद्विप्रस्तथा मृत्रपुरीपयोः । आशांकतु—वस्त्रान
 पीडनं चैव कुशानां चैविसर्जनम् । अपसव्येन कर्तव्यं हस्तप्रक्षालनं चेत्युक्तम् । अतो विकल्पः । वृहद्यानां त्रुणाचीनावीती । बह्वृचपरिशिष्टे—
 प्राचीनावीती वस्त्रनिपीडयेदित्युक्तेः । इदं च जीवत्पितृकोनकुर्यात् । न जीवत्पितृकः कुर्याद्वस्त्रनिपीडनं बुधइति जीवत्पितृकनिर्णयेपुरा
 णात् । यत्पुपराशरः—निराशाः पितरो याति वस्त्रनिपीडने कृते । तस्मान्न पीडयेद्ब्रह्मकृत्वापितृतर्पणमिति तद्रागप्राप्तवस्त्रनिपीडनपरम् ।
 अतएव मध्याह्नखानेद्देमाद्रौ ब्रह्मांडे—ततः स्नात्वा विधानेन संतर्प्य पितृदेवताः । जलाशयाद्विनिर्गल्यद्विराचामेत्समाहितः । खानवस्त्रमनिष्पी
 ष्यथाप्यमास्थलतर्पणात् । स्थले पितृपंगं कृत्वा ततो वस्त्रनिपीडयेत् । एवं वस्त्रनिष्पीड्यैकपादं जलेऽन्यस्थले कृत्वा आचामेत् । उदके चोदकस्थस्तु
 स्थलस्थस्तु स्थले शुचिः । स्नात्वा चामेत्तद्विप्रः पादौ कृत्वा स्थले जलेऽतिदक्षोक्तेः ॥ तर्पणोत्तरं दर्भत्याग उक्तः स्मृतिरत्नावल्याम्—
 विकिरेपिडदाने च तर्पणे श्राद्धकर्मणि । आचांस्तु प्रकुर्वीत दर्भसंयजनं बुधः । दर्भत्यागे प्राचीनावीतित्वमुक्तं प्राक् ॥ नदीखाने तत्प्रार्थनो
 क्तत्वाकौर्मे—ज्ञानतो ज्ञानतो वापियन्मदुश्चसितं कृतम् । तत्क्षमस्वाखिलं देविजगन्मातर्नमोस्तुते । खानाकरणे प्रायश्चित्तमुक्तं ऋग्विधाने—
 त्रिष्व(श्च) प्रसुवसूक्तं च खानलोपो भवेद्यदि । स्मृतिरत्नावल्यं तु—खानलोपे गायत्र्यष्टसहस्रजप उक्तः । खानमकृत्वा भोजने उपवासं त्रिरात्रं
 कुर्यादिति स्मृत्यर्थे सारे ॥ इति श्रीमन्नारायणमहा० लक्ष्मणभट्टकृता वाचारत्ने प्रातःखानम् ॥ ॥

अथ खानोत्तरकृत्यम् । हारीतः—स्नात्वा गानमवमृज्यान्नशिरोविधुनयान्नोत्तरीयविपर्यासं कुर्यादिति । त्रिकांडमंडनः—दीपं
 शूर्पितथाशय्यां पादत्राणं च मार्जनीम् । खानांतिसंस्पृशेद्यस्तुनः खानेन शुद्धति । विष्णुः—नतैलवसे स्पृशेन्नपूर्वघृतमक्षालितं वासोधिभृयत्

ग्रातएवसोष्णीपेपीतवामसीयिमृयात् म्लेच्छंत्वजपतिर्नसंभापेतइति । उष्णीपंकेशजलापकर्षणार्थवस्त्रमितिपृथ्वीचंद्रः । अतएव
 हारीतोक्तीगात्रग्रहणम् । केचिनुसोष्णीपवासोपारणानुवादेनधीतत्वविधानात्कर्मकालंविनाखानोत्तरमपिधैतप्रसिद्धोष्णीपधारणम् । वृद्ध
 पराशरेण—यश्मथुपुकेशुयज्रलं देहलोमसु । हस्ताभ्यांतन्नवक्षेणजलंविद्वान्विमार्जयेदिति शिरोमार्जनवस्त्रनिषेधादित्याहुः । वस्तुतस्तु—
 मार्जयेद्रमणेनोत्तरीयेणचाशिरइतिव्यासश्चनैकवाक्यतयाखानवस्त्रद्वयस्यैवनिषेधः । अतएवखानोनांगानिमृज्याच्चखानशाठ्यानपाणिने
 निविष्णुपुराणात् । मार्जननिषेधएतत्परइतिपारिजातस्मृत्यर्थसाराचारादर्शाः । नांगेभ्यस्तोयमुद्धरेदितिवस्त्रनिषेधेसिद्धेखानशा
 ठीनिषेधोद्गोपापिन्यार्थइतिटोडरानंदः । समर्थश्मार्जनाभावोऽसमर्थस्यपाणिशाठीमार्जनाभावइतिहरिहरः । चंद्रोदयेसंग्रहे—
 ग्रात्यादूरंतेटेतिष्ठत्याचीनावितिनाद्विजः । यावत्सवत्तिदेहांतुतुष्णीभृतादितुसये । सुरार्थिदुसमाज्ञेयाःपृष्ठतःकेशविंदवः । तएवपुरतोज्ञेयाः
 नर्तीर्योपमातुर्थेः । तिसःकोट्योर्थकोटीचयानिरोमाणिमानवे । खवंतिसर्वतीर्थानितस्मान्नपरिमार्जयेत् । देवलः—देवाःपिवंतिशिरसोमुख
 स्नाप्सरमन्त्राया । वक्षामोपिचंगंधर्वाअथस्तात्सर्वजंतवः । अंगानिशक्तौवश्रेणपाणिनाचनमार्जयेत् । धौतांशरेणवाप्रोच्छयविभृयाच्छुक्कवाससी ।
 अमार्जनपक्षेगोदोहन कालपर्यंतंयैवतिष्ठेदित्याचारदर्पणः । हेमाद्रौभरद्वाजः—यखोदकमपक्षेतेयमृतादासवर्गिणः । कंचित्कालंस्थित
 नस्मात्प्रलंभीनिपातयेत् । तदुत्तरमपिमार्जनंकार्यशक्तेन । आर्द्रएवतुवासांसिखाल्वासेवेतमानवइतिविष्णुरंकेः । कृष्णभट्टीयेस्कांदे—
 ततस्ताचमनंकृत्वाप्रोक्षितंवरमावहेत् । योगयाज्ञवल्क्यः—स्नात्वैवंवाससीधौतेअङ्गिन्नपरिधायच । प्रक्षाल्योरूमृदाङ्गिहस्तौप्रक्षाल
 नेत्तथा । जायालिः—स्नात्वानिवसवसनंजंशेष्येष्टुदंभसा । अपवित्रीकृतेतेहिकौपीनम्नानचारिणा । कौपीनपदोपादानाद्यतिपरिमिदमि
 तिहेचित् । प्रयोगपारिजानेभरद्वाजः—शुचीवोहृथ्यामस्तइत्युक्त्वाशुद्धमंवरम् । संप्रोक्ष्यदेवसत्येतिव्याहृत्यादायभास्करम् । उडु

संजातवेदसमित्युक्त्वालोकयेत्ततः । आवहंतौत्युदाहृत्यपरिधायद्विराचयेत् । भृशुः—ब्राह्मणस्यासितिवंखंनृपस्यरक्तमुल्यणम् । धीतैश्वर्यस्य
 शुद्रस्यनीलंमलवद्विद्यते । उल्बणंरक्तम् । मलवद्वृष्णमितिपृथ्वीचंद्रः । यचुनारसिंहे—नरक्तमुल्यणवांसोनीलंचप्रशस्यते । मलाक्तं
 चद्रशाहीनंबर्जयेदंबरंयुधइतिरक्तनीलवक्षयोर्निषेधःसपूर्ववाक्यात्क्षत्रियशूद्रभिन्नविषयः । व्यासः—नाग्निदीप्तनार्द्रेणनसूच्याग्नाग्निधितेनच । योग
 कौपीनशठितंभिन्नंमलिनंकेशदूषितम् । छिन्नाग्रंचोपवखंचकुसितंधर्मतोविदुः । भारते—वखं नान्यावृत्तंग्राखंनचातिविकृतंतथा । योग
 याज्ञवल्क्यः—दग्धंजीर्णंचमलिनंमूयकोपहंतंतथा । खादितंगोमहिष्याधैस्तात्याज्यंसर्वथाद्विजैः । प्रयोगपरिजानेसंग्रहे—खानं
 कृत्वाद्रवखंतुजर्ध्वमुत्तारयेदुधः । आर्द्रवखमथस्ताचेत्युनःखानेनशुद्धयति । तत्रैवोदाना—स्नात्वापुहंतंवखंपरिदध्याथधाविधि । अभावे
 पूर्ववखंवांसग्रीक्ष्यग्रणवेनतु । अनुपहंतंअपरिहितम् । जावाल्लिः—नार्द्रमेकंचवसनंपरिदध्यात्कथंचन । स्मृतिरत्नावल्यंअंगिराः—
 आर्द्रवासास्तुयत्पुर्याअपहोमव्रतादिकम् । सर्वतद्राक्षसंविद्याद्रहिर्जानुचयस्कृतम् । समवाताहंतंवखंशुष्कवत्यतिपादितम् । आर्द्रवाणिद्विजा
 तीनामाहंतंगौतमादिभिः । कृष्णभट्टीये—ईपद्धौतंस्त्रियाधौतंशूद्रधौतंतथैवच । अधौतंतच्चविज्ञेयंशुष्कंदक्षिणपल्लवैः । देवलः—स्वयंधौ
 तेनकर्तव्याःक्रियाधर्म्याविपश्चिता । नतुनेजकथौतेननाहतेनाचकुत्रचित् । नाहतेनेत्येकंपदम् । स्वंप्रहणदेश्चेककलितृसेत्लक्ष्मिपथेऽज्येऽग्नि
 ब्राह्मणादिनाधौतेनन्रियाकार्येलेतदर्थम् । अहंतलक्षणमाहपुलस्त्यः—ईपद्धौतंनवंश्वेतंसदंशयन्नधारितम् । अहंतंतद्विजानीयात्सर्वकर्म
 सुपावनम् । ब्राह्मे—अच्छिन्नाग्रंचयद्वखंशूद्राप्रक्षालितंचयत् । अहंतंथातुरकंवातस्यविभ्रमितिस्थितिः । माधवीयेप्रजापतिः—धौमं

१ खानंकृत्वाचाद्रवखंलेनयामधोद्विज. । गृहेखानमथोक्त्वाविष्टजेष्वतदूर्ध्वत । सस्कार्यंपरिधायाद्रवखंनयादावर्धं धियेत । गृहेतूर्ध्वमावर्धयदितिकृष्णभट्टीयेकम
 लाकरीयेत् ।

वासःप्रशंसतिर्षणसदशंतथा । कापायंधातुरक्तं वानोल्वणंत उक्रहिंचित् । भृगुः—दिवाकीर्तिकृतं वासः सर्वदापरिवर्जयेत् । काशीखंडे—
नीलीरक्तं तु यद्द्वंद्वं दूरतस्तद्विवर्जयेत् । स्त्रीणां क्रीडाार्थसंयोगशयनीयेन दुष्यति । अंगिराः—मृते भर्तरियानारीनीलीवस्त्रं प्रधारयेत् । भर्ता तु नर
कंयात्तिसानारीतदन्तरम् । चंद्रोदयेस्कांदे—स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् । वृथा तस्य महायज्ञानीलीवासो विभर्तियः । दोडरा
नंदे भविष्ये—नीलीरक्तं यदा वस्त्रं विप्रस्वंगेषु धारयेत् । अहोरात्रोपितो भूत्वा पंचगव्येन शुद्ध्यति । मिताक्षरायां मार्कंडेयः—रोमकूपै
र्यदगच्छेद्रजोनील्यास्तु कस्यचित् । त्रिवर्णे पुचसामान्या तस कृच्छ्रं विशोधनम् । नीलीदोषः कार्पासै एव । ऊर्णायां पट्टवस्त्रे वानीलीरागो न दुष्यती
तितत्रैवोक्तेः । नारायणदासनियंधे भृगुः—स्त्रीधृताशयने नीलीवस्त्रं न दुष्यति । नृपस्य वृद्धौ वैश्यस्य सर्पवर्ण्येव विधारणमिति । शाता
तपः—प्रागग्रमुदग्रं वा धौतं वस्त्रं प्रसारयेत् । पश्चिमाग्रं दक्षिणायं पुनः प्रक्षालनाच्छुचि । योगयाज्ञवल्क्यः—अभावे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौ
माजिनानिच । कुतपं योगपट्टं वा द्विवासायेन वा भवेत् । क्षौममत्सीसूत्रकृतम् । कुतपोनेपालकंवलः । धौतेति विशेषणपदाच्छाणादीनि प्रक्षा
लितान्यपि पृच्छीयात् । द्विवासेति पदोपादानाच्चोत्तरीयत्वेनैव शाणादीनां ग्रहणं न तु परिधानीयत्वेनेत्युक्तमपरांके । अन्येतु—परिधेयं स
दावासः कार्पासं सदशंसितम् । क्षौमं वा कुतपं वापि न कौशेयं कदाचनेति जातूकपर्णोक्तेः क्षौमाजिनयोः परिधानीयत्वमप्याहुः । यत्तु श्राद्धे
माद्रौ वौधायनः—क्षौमाणि वासांसितेषामलाभे कार्पासिकान्यौर्णकानि भवंतीति तच्छ्राद्धे देवस्त्रपरम् । स्मृत्यर्थसारे—केशनिर्मितवस्त्रधरणे
उपवासइति । न्यासः—नोत्तरीयमधः कुर्यान्नोर्ध्वनाधस्तनां परम् । नांतर्वासो विधायान्यद्वसीतवसनंबुधः ॥ उत्तरीयमाह जातू
कर्ण्यः—सत्रं थिपरिमंडलगुत्तरीयं कुर्याद्ब्रह्मोत्तरीयात्वे कांगुलं ध्यंगुलं चतुरंगुलं वा सूत्रैरेव कृतं परिमंडलमुत्तरीयं कुर्यादिति । अंतर्वासु
रं क्रमयोगपारिजाते संग्रहे—पोडशद्वादशाष्टाभिर्गुलैर्विस्तृतं च यत् । आयतं व्याममात्रं च तदंतर्वासुईरितम् । उत्तरीयांतर्वासुसोरभेदइति

केचित् । भेदइत्यन्ये । उत्तरीयार्थे यज्ञोपवीतं वेत्युक्तम् । परिहितवस्त्रस्य चोर्ध्वभागमुत्तरीयं कुर्यात् । एकं चेत्स्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयतीति पार
 स्क्रोक्तेः । उत्तरीयं च पुरोदेशावस्थितदशनधारयेत् । प्रागग्रं चोत्तरीयं तु कर्मकालेन धारयेदिति पृथ्वीचंद्रोक्तेः । उत्तरीयस्थानीयं तु तीयो
 पवीतं जीवत्पितृकोनधारयेत् ।—उत्तरीयं योगपट्टं जन्धारयेत् । नजीवत्पितृकैर्धार्यज्येष्ठो वा विधेयदीति चंद्रोदये संग्रहात् । उत्तरीयं
 च नोपरिवासो मात्रं किंतु संग्रंथिपरिमंडलमित्यादि जातूकण्योक्तं । उक्तपरिवासस्तु तस्यापि भवत्येव ।—एकवस्त्रो न भुंजीयान्न कुर्याद्द्विवत्तार्व
 नम् । न चार्थे द्विजान्नान्यत्कुर्यादेवं विधे न इति गोभिलेन निषेधात् । नन्वेकवस्त्रइत्यसामान्यरूपत्वात् जीवत्पितृकस्य सर्वोत्तरीयवाध इति
 चेत् । न । उत्तरीयशब्दस्य यौगिकत्वे पि जातूकण्योक्तोत्तरीये रूढे रिति पितृचरणाः । वर्धमानपरिभाषायां शातात्तपः—सव्यादं
 सात्यरिभ्रं कटिदेशधृतां वरम् । एकवस्त्रं विजानीयाद्द्वेषिष्ये च कर्मणि । बौधायनः—अकच्छः पुच्छकच्छो वा विकच्छः कटिवेष्टितः । यावदास्ते
 द्विजस्तावच्छूद्रएव न संशयः । पुच्छकच्छः पुच्छाकारकच्छः । सचाग्रद्वयस्य मेलनैकस्यैवाग्रस्य कच्छत्वेन भवतीति द्वयमपि निषिद्धम् । अत्र द्विज
 स्योद्देश्यत्वावच्छेदकत्वे सर्वस्यापितत्त्वापत्तेः । अकच्छत्वादिविशिष्टस्य तत्त्वैव परीत्येवागारवैम् । अतोऽकच्छत्वादेवोद्देश्यत्वात् स्त्रीशूद्रादेरपि क
 च्छावश्यकः । न च द्विजपदश्रुतेः शूद्रस्य शूद्रतुल्यत्वानुपपत्तेः कच्छइतियुक्तम् । द्विजत्वसाविवक्षितत्वात् । तद्ग्रहणं तु कैमुतिकन्यायार्थम् । अत
 एव शूद्रपदं अकच्छस्य न भवत्योक्तिश्च । आर्द्धहेमाद्रौ—नम्रः स्यान्मलवद्वासानम्रः कौशेयकेवलः । नम्रो द्विगुणवस्त्रः स्यान्नम्रो दग्धपटस्तथा ।
 नम्रश्च सूतवासाः स्यान्नम्रः कौपीनकेवलः । नम्रः कापायवस्त्रः स्यान्नम्रश्चार्धपटावृतः । विकच्छोऽनुत्तरीयश्च द्विकच्छोऽवस्त्रएव च । अथौतवस्त्रो
 मलवद्वस्त्रः रजकादिधौतवस्त्रो वा । एकस्य पटस्यार्धप्रावृणवानोऽर्धपटावृतः खंडपटवसानो वा । परिहितवस्त्रोपरितदुत्तरार्धेन वस्त्रांतरेण वा कटिबंधं

१ उपवीतं वा तुक्तमिति पाठः । २ वासस्यापि भवंत्येवेति पाठः । ३ विकच्छो विपरीतकच्छः ।

द्वितीयकच्छः । अत्रमलवन्निषेधःसमर्थपरः । नजीर्णमलवद्वासामवेचविभवेसतीतियाज्ञवल्क्योक्तेः । वस्तुतस्तुनमःस्थान्मलवद्वासामइत्यादौ निषेधश्रुतेः ननमःकर्मकुर्वतित्यनेनेकवाक्यत्वाच्चाननेनमलोक्तेःकर्मकालपरत्वादस्यपुरुषार्थत्वाद्भिन्नवाक्यमेवशुक्तिमितिहेमाद्रिः । कौशेयकेवलस्यनमलोक्तेः वासःसहितकौशेयत्वेनमत्वम् । भृशुः—नम्रोमलिनवक्त्रःस्यान्नम्रश्चार्द्रपटावृतः । नम्रोक्तपटस्तथेतिचंद्रिकायांद्वितीयापदेपाठः । सर्वकर्मस्वामुरकच्छानिषेधमाहयाज्ञवल्क्यः—अपेहोमेतथादानेदेवेपित्र्येचकर्मणि । वधीयात्रासुरीकच्छांशेपेकर्मणिवेच्छया । तच्छक्षणमाहसएव—परिधानाद्बहिःकच्छानिवद्वाहासुरीमता । बहिःकच्छातुसंवृतपरिधानवस्त्रातइतिवर्धमानः । स्मृत्यंतरे—संयोजितदशवापिस्वार्थेच्छन्नदशंतथा । नित्येनैमित्तिकेवापिप्रयत्नेनविवर्जयेत् । अकृत्रिमदशंब्रह्मप्रशस्तंसर्वकर्मसु । कृष्णभट्टीयेयोगयाज्ञवल्क्यः—अनुमूलंतुवस्त्रंसात्रिकच्छंधारयेद्दुयः । मनुः—नागौचवामकुक्षौचपृष्ठेचैवयथाक्रमम् । वस्त्रप्रावरणंयत्स्यात्तत्रिकच्छमुदाहृतम् । भारते—अन्येदेवमेवेद्वासःशयनीयेनराधिप । अन्यद्रथ्यासुदेवानामर्चायामन्यदेवहि । अन्यत्रलोकयात्रायामन्यदीश्वरदर्शने । सुमंतुः—अन्यत्स्नाने तथापानेभोजनेचान्यदेवहि । इतिश्रीमन्नारायणभट्टा०लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेनानोत्तरकृतम् ॥

अथतिलकविचारः । विष्णुस्मृतौवृहन्नारदीयेच—यागोदानंजपोहोमःस्वाध्यायःपितृतर्पणम् । भस्मीभवतितत्सर्वमूर्ध्वपुंड्रं विनाकृतम् । पाद्भोकार्तिकमाहात्म्येव्येवम् । इंदयागादिसर्वकर्मोपलक्षणार्थनपरिसंख्यार्थम् । उत्तरार्धेसर्वपदश्रुतेः । अपवित्रेणयज्ञसमस्तानेनचयद्भुतम् । यच्चशून्यललाटेनतदत्यल्पफलंभवेदित्याश्वलायनोक्तेः । यद्यपिसत्यंशौचमित्यादित्रिपुंड्रेपिवाक्यंतथापितत्क्षत्रियादिपम् । ऊर्ध्वपुंड्रंदिजःकुर्यात्क्षत्रियस्तुत्रिपुंड्रंकिमितिमाधवीयेविष्णुधर्मोत्तरात् । माधवचंद्रिकास्मृत्यर्थसारादिभिस्त्रिपुंड्राखिल

नाच । काशीखण्डेऽससर्पिचर्णनेऽर्ध्वपुङ्गुक्रितालिकाइत्युक्तेश्च । नचकालाग्निरुद्रोपनिपद्युक्तत्वाद्बलवत्त्रिपुङ्गुत्वम् । श्रुतौहिभस्मधारणमात्र
 माम्नातंतुपुङ्गुत्वेनकर्मागत्वेनवा । तच्चज्ञानत्वनाप्युपपन्नम् । यद्यपिकर्मागतथापिषैवकर्मपरम् ।—विनाभस्मत्रिपुङ्गेणविनारुद्राक्षमालया ।
 पूजितोपिमाहादेवोनस्यात्तस्यफलप्रदइतिनिश्चितत्वेऽल्लगात् । सितेनभस्मनातिर्यक्त्रिपुङ्गुत्वस्तुधारणम् । शैवागमेषु निष्ठानांतत्तन्मेवेषु शस्य
 तेइतिस्मृतिरत्वावल्यंवाचनाच्च । साधिकपरंवात्तत् ।—शाल्यापुङ्गुद्व्यङ्गुत्वावैवतुभस्मनेत्याभ्यध्वलाग्नोक्तेः । तयोरेष्वूर्ध्वपुङ्गुपदेषु
 वकुर्यात् । तयोराहितानाहितानाम्योः । ऊर्ध्वपुङ्गुविनामोहाद्यदिकुर्यात्त्रिपुङ्गुत्वम् । नतस्यफलमाप्नोतिदानस्याश्रोत्रियेयथेतिस्मृतिरत्वावल्यंवा
 चनात् । यत्तुपाद्मेकार्तिकमाहात्म्ये—ऊर्ध्वपुङ्गेत्रिपुङ्गुयःकरोतिसनराधमः । मुक्त्वाविष्णुशुद्धंपुण्यंसयातिनरकंध्रुवमितितद्भस्मान्यपरम् ।
 तद्धारणविधिवैयर्थ्यापत्तेः । यद्वाशुद्धताधिकपरम् । नचश्राद्धेत्रिपुङ्गुनिषेधानुपपत्तेस्तत्प्राप्तिः । तदधिकारिणिक्षत्रियेतद्विषेधचारितार्थ्यात् ।
 रागप्राप्तनिषेधोपपत्तेश्च । माघवीयेत्राहो—पर्वताग्नेदीतीरेयमक्षेत्रेविशेषतः । सिधुतीरेचवल्मीकेतुलसीमूलसंस्थिताः । मृदएतास्तुसंश्रा
 द्यावर्जयेदन्यमृत्तिकाः । चंद्रोदयेगोभिलः—गोरोचनंपंचगव्यंपंचांगंविष्वक्शतः । कालीयकंचदनंचपद्मकंरक्तचंदनम् । गोमयंहो
 लिकाभस्मथेतापीतास्त्राणायमृत् । पुण्यक्षेत्रोद्भवाग्राह्यानदनघोस्तुशर्कराः । पंचांगमूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि । कालीयकंपीतचंदनम् ।
 व्यासः—जाह्नवीतीरसंभूतांमृदंसर्ध्वविभर्तियः । विभर्तिरूपसोऽर्कस्यतमोनाशाशयकेवलम् । सत्यतपाः—गोमतीतीरसंभूतांगोपीवापी
 सपुद्गवाम् । मृदंसर्ध्ववेदेषुसर्वपापैःश्रमुच्यते । माघवीये—द्वारवत्युद्भवाद्रोपीचंदनादूर्ध्वपुङ्गुत्वम् । धारयेन्निलमेवंहिपापंहंतिदिनेदिने ।
 पाद्मे—मृत्तिकाचंदनभस्मतोर्यैवचतुर्थकम् । एभिर्द्रव्यैर्यथाकालमूर्ध्वपुङ्गुभवेत्सदा । चंद्रोदयेत्रह्माडे—जलेनतिलकंकुर्याज्जलातःकर्म
 सिद्धये । तोयेनतिलकंज्ञानोत्तरमावल्लपरिधानादितिपंचायतनसारः । वल्लपरिधानोत्तरमपिद्रव्यांतराभावाद्इतिचंद्रोदयः । आश्वला

यनः—शाल्वापुंड्रमृदाकुर्याद्धृत्वाचैवतुभस्मना । देवानभ्यर्च्यगंधेनसर्वापापनुत्तये । तत्रविशेषमाहृदयासः—ऊर्ध्वपुंड्रमृदाकुर्यात्रिपुंड्र
 भस्मनातथा । चंदनेनेभयंकुर्यान्नितिर्यगोपिचंदनम् । चतुर्विंशतिमते—येषुदेशेषुविप्रादेवास्तीर्थानिमृत्तिकाः । तत्रतान्नावमन्येतथ
 मां चाराश्रतत्रये । तिलककरणेविशेषोत्रह्मांडे—अंगुष्ठःपुष्टिदःप्रोक्तोमध्यमायुष्करीभवेत् । अनामिकान्नदानिलंमुक्तिदाचप्रदेशिनी ।
 एतैरंगुलिभेदैस्तुकारयन्नलैःस्पृशेत् । तिलकप्रमाणंत्रह्मांडेसत्यव्रतस्मृतौच—दशांगुलप्रमाणंतुउत्तमोत्तममुच्यते । नवांगुलंमध्य
 मंस्यादष्टांगुलमतःपरम् । सप्तपदं चभिःपुंड्रंमध्यमंत्रिविधंस्मृतम् । चतुर्बिड्यंगुलैःपुंड्रंननिष्ठंत्रिविधंभवेत् । तिलकाकृत्तितिशेषोपिपित
 त्रैच—वर्तिदीपाकृत्तिवापिवेणुपत्राकृत्तितथा । पद्मस्यमुकुलाकारंतथैवकुमुदस्यच । मत्स्यकूर्माकृत्तिवापिशंखाकारंमथापिवा । प्रयोगपारि
 जाते—निटिलेचैववाहोश्चंदं डवत्कर्णपहवे । हृदयेकमलाकारमुदरेदीपवह्निखेत् । वेणुपत्रसमाकारंवाहोर्मध्येलिखेत्सुधीः । अधःपृष्ठेस्कंधदे
 शेलिखंजंपूलाशवत् । निटिलेलाटे । यत्पुंपंचायतनसारेपाद्मे—नासामूलंसमारभ्यललाटांतलिखेन्मृदा । मध्येछिद्रंप्रकर्तव्यंतच्छिद्रं
 हरिमंदिरमिति । तत्रमूलंमृग्यम् । अत्रकश्चित्—वीक्ष्यादर्शजलेवापियोविदध्यात्प्रयत्नतः । ऊर्ध्वपुंड्रंमहाभागसयातिपरमांगतिमिति ब्रह्मां
 डोर्केर्जलेप्रतिविधंघट्टोर्ध्वपुंड्रंकुर्यादित्याह । तन्मंदम् । नपादुकास्थोनादर्शनजलेत्वलोकयन्नितिकृष्णभट्टीये—तिलकप्रकरणेस्मृत्यंत
 रात् । मयितेजइतिच्छायास्वांघृतांजपेदितियाज्ञवल्क्येनजलेस्वप्रतिविंवदर्शनेप्रायश्चित्तोक्तेश्च वाप्यसचंद्रिकाद्यलिखितत्वेननिर्मु
 लत्वाच्च । स्मृतिरत्नावल्यांघृथ्वीचंद्रेचत्राह्मे—सदर्भेणतुहस्तेनयःकुर्यात्तिलकंबुधः । आचम्यसविशुद्ध्येतदर्भत्यागेनचैवहि । ब्र
 ह्मांडे—नामान्युचार्यविधिनाधारयेदूर्ध्वपुंड्रकम् । ललाटेकेशवंविद्याद्वारायणमथोदरे । माधवंहृदयेन्यस्येदोविदंकंठकूपके । विष्णुदक्षिण

कुक्षौतुतुङ्गेमधुसूदनम् । त्रिविक्रमकर्णमूलेवामकुक्षौतुवामनम् । श्रीधरं च हृषीकेशं नाम योर्वाहुकर्णयोः । पद्मनाभं शुद्धशेकुकुद्दामोदरं स्मरेत् ।
वासुदेवं स्मरेन्मूर्ध्नितिलकंधारयेत्कमात् । केशवादिमंत्राश्चतुर्थीनिर्मोताद्रष्टव्याः । तिलकलापनकमोप्यमिति प्रयोगपारिजातः । आम्ब
लायनः—मूर्ध्निललाटेनाभौचहृदयेकं ठकूपके । पार्श्वबाहोः परगलेदक्षसव्ये च पश्चिमे । स्तनयोर्मूर्तिमंत्रैश्चस्थानेष्वेध्विन्द्रदिशुखः । तत्रैव—
संकर्षणादिभिः कृष्णशुक्ले च केशवादिभिः । कृष्णभट्टीयेत्येवम् । पंचायतनसारे पाद्मे—एवंद्वादशपुंड्राणि बाह्वणः सततं चरेत् । चत्वारि
रिसूत्रांशोक्तपुंड्राणि द्वेषिशांस्मृते । एकंपुंड्रं च नारीणां शूद्राणां च विधीयते । ललाटे हृदये द्वेतुभाले
लेकं विधीयते । मदनपारिजाते त्रिह्यांटे—श्यामशांतिकरं श्रोत्रं कंठस्थं कारंतथा । श्रीकरं पीतमित्याहुः श्वेतं मोक्षप्रदायकम् । श्यामं मृगम
दादेः । रक्तं सिंदूरदादेः । पीतं गोरुचनादेः । हारीतः—अभ्यंगे सूतेकैव विचोहोत्रजन्मनि । मांगल्येषु च सर्वेषु न धार्यगोपि चंदनम् । आद्ददी
पकालिकायां चिष्णुः—अर्धपुंड्रं द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः । श्राद्धकाले तु संग्रामे कर्ता भोक्ता च वर्जयेत् । तत्रैव नारायणः—अर्धपुंड्रं
त्रिपुंड्रं वा चंद्राकारमथापि वा । श्राद्धकर्तानकुर्वीत यावत्सिंहासन्ननिर्वपेत् । विश्वादर्शोप्येवम् । श्राद्धदिने तिलकनिषेधः प्रातः संध्यावंदनादाव
पीति आद्दकाशिका । तत्र । वर्जयेत्तिलकं भाले श्राद्धकाले कदाचनेति सत्यव्रतौक्तेः । यत्पुपराशरः—अर्धं च तिलकं कुर्वीद्वेषिव्ये च कर्म
णीति तत्तर्पणादिपरम् । यत्पु—अर्धं च तिलकं कुर्वीत कुर्वीत त्रिपुंड्रकम् । निराशाः पितरो यांति हृष्टा चैव त्रिपुंड्रकमिति बृद्धपराशरेण
श्राद्धे अर्धपुंड्रं भवतीत्युक्तम् तत्रोक्तं परं न कर्तृपरमिति पृथ्वीचंद्रः । निष्कर्षस्तु शिष्टाचाराद्यवस्था । अर्धपुंड्रं च तुलसीं श्राद्धेनेच्छतिकचन ।
बृद्धाचारः परिग्राह्यस्तस्माच्छ्रेयोधिभिर्नैरिति बृहन्नारदीयात् । आचारतिलके—न चोर्ध्वधारयेद्भस्मसुदंतिर्यद्भनधारयेत् । चंदनागरु
कस्तूरीकुंभानियथेच्छया । स्मृतिरत्नावल्ययां—बाह्वणानां नृपाणां च भस्ममिश्रं चंदनम् । नेत्रयुग्मप्रमाणं तु त्रिपुंड्रधारयेद्विजः । मध्यमा

नाभिकांगुष्ठैर्ललाटेयत्रिपुंड्रकम् । तत्रिपुंड्रभवेच्छस्त्रं महापातकनाशनम् । केदारखंडे—ललाटेगुष्ठेरेखाचआदौभाव्याप्रयत्नतः । मध्यमां व
 र्जयित्वातुअंगुलीद्वयकेनच । एवंत्रिरेखासंयुक्तंललाटेयस्यदृश्यते । सशैवःशिववज्ज्ञेयोदर्शनात्पापनाशनः । पुरुषार्थप्रबोधे—श्रौतंभस्मद्वि
 जामुख्यंस्मार्तगौणंप्रकीर्तितम् । श्रौतंभस्मत्तथास्मार्तद्विजानामेवकीर्तितम् । औपासनसमुत्पन्नंरुद्रहस्थानांविशेषतः । समिदशिसमुत्पन्नंधार्यवै
 ब्रह्मचारिणा । रुद्राणांश्रोत्रियागारेपचनाशिसमुद्भवम् । अन्येषामपिसर्वेषांधार्यदावानलोद्भवम् । अपक्वमतिपक्वंचसंत्यज्यभसितंसितम् ।
 आदायवाससालोड्यभस्माधारेविनिक्षिपेत् । चंद्रोदयेशैवे—तर्जन्यनामिकामध्यैस्त्रिपुंड्रंतुसमाचरेत् । पंचांगुलैर्न्यसेन्मूर्ध्निप्रणवेनतुमं
 त्रतः । अंगुलैर्विन्यसेद्भालेशिरोमंत्रेणदेशिकः । सव्येनदक्षिणेकर्णवामदेवेनवामतः । अधोरेणतुकंठेचमध्यांगुल्यास्पृशेद्बुधः । हृदयंहृदयेनैव
 त्रिभिर्गुलिभिःस्पृशेत् । विन्यसेद्दक्षिणेवाहौशिखामंत्रेणदेशिकः । वामेवाहौन्यसेद्धीमान्कवचेनत्रियंगुलैः । मध्येनसंस्पृशेन्नान्नाभ्यामीशानाभिध
 मंत्रतः । तत्रैवक्रियासारे—भस्मनावैत्रिपुंड्रंचगृहिणांजलसंयुतम् । धार्यत्रिपुंड्रंक्षीणांचयतीनांजलवर्जितम् । वनस्थप्रतिकन्यानांदीक्षा
 हीननृणांतथा । पङ्गुलायतमानमपिवाधिकमानकम् । नेत्रयुग्मप्रमाणेनभालेदीप्तत्रिपुंड्रकम् । अग्निरित्यादिभिर्मंत्रैःपङ्क्तिराथर्वणैस्तथा । व्या
 युपेणचमंत्रेणमेधावीत्यादिनाथवा । त्रैयंवकेणमंत्रेणसतारेणशिवेनच । पंचाक्षरेणमंत्रेणप्रणवेनयुतेनच । चंदनाद्युपरिप्राज्ञोधारयेद्भस्मवैदि
 कम् । लौकिकंचंदनाधंतुभस्मोपरिनधारयेत् । सूतसंहितायाम्—ऊर्ध्वपुंड्रयंत्रित्यंधारयेद्भस्मनामृदा । ललाटेऽहर्गमेनिष्ठश्वंदेनेनाथवा
 नरः । अर्होगमेनिष्ठस्तांत्रिकः । धारणप्रकारेचंद्रोदयेचवाराहे—दक्षिणेतुमुजेविप्रोविभृयाद्वैसुदर्शनम् । सव्येतुशंखंविभृयादितिवेद
 विदोविदुः । क्षत्रादेस्तुब्रह्मांडे—चक्रंचदक्षिणेवाहौशंखंवामेपिदक्षिणे । गदांवामेगदाधस्तात्सुनश्चक्रंचधारयेत् । शंखोपरितथापञ्चपुनः

पद्मचक्षणे । हलायुधे—यमेवाहीगदापद्मशंखचक्रचक्षणे । उपर्ययः क्रमोक्तनधृत्वापापक्षयोभवेत् । हृदयेवाललाटेवाविलिखेन्मत्स्य
 कच्छपौ । मंत्रमष्टाक्षरंवापिप्रियतेतस्यकेशवः । रामार्चनचंद्रिकायां—ललाटेतुगदाधार्यामूर्ध्निचापःशरस्तथा । नंदकक्षेत्रवह्न्मध्येशंखच
 क्रमुजद्वये । प्रयोगपारिजातेसायणीयेचंशंखः—चक्राकितःसदातिष्ठेन्मङ्गलःसर्वदाशुचिः । अनयोर्व्यवस्थामूर्ध्निचक्रादापूर्व
 वेदमार्गकनिष्ठानविदोक्तैर्नववर्त्मना । ललाटेभस्मनातिर्यक्त्रिपुंड्रधार्यमेवहि । विष्णवागमादितत्रेपुदीक्षितानांविधीयते । शंखचक्रगदापूर्व
 कर्णान्यदेहिनाम् । वेदमार्गकनिष्ठस्तुमोहेनाप्यं कितोयदि । पतत्येवनसेदेहस्तथापुंड्रतरादपि । अत्रैपाब्धवस्था—शुद्धवैदिकेनशिवभ
 क्तेनधर्मतिरेवधार्या । शुद्धवैदिकेनविष्णुभक्तेनगणपत्यादिभक्तेनचित्तिलकोधार्यः । तांत्रिकवैदिकवैष्णवेनत्वच्छिद्रतिलकश्चक्रादियधार्यम् ।
 तांत्रिकवैदिकेनशैवेनविभूतिस्तिलकश्चधिमूर्तिमात्रधार्यम् । शुद्धतांत्रिकेणविष्णुभक्तेनसच्छिद्रतिलकश्चक्रादियधार्यमिति । यच्चुविष्णुः—
 शंखचक्रार्धकनचगीतनृत्यादिकंतथा । एकजातेरयंयमोनजातुस्याद्विजन्मनः । शंखचक्रमृदायस्तुक्रुयात्तसायसेनवा । सशूद्रवद्बहिष्कार्यःसर्व-
 स्माद्विजकर्मणइति । यद्याभ्यलायनः—यथाश्मशानजंकाष्ठमनर्हैसर्वकर्मसु । तथाचक्राकितोविप्रःसर्वकर्मसुगर्हितइति । यच्च—यस्तुसं
 तप्तशंखादिलिगचिह्नतुर्नरः । ससर्वयातनाभोगीचांडालोजन्मकोट्टिपु । द्विजंतुतप्तशंखादिलिगांकिततुर्नरः । संभाष्यरौरवंयातियावादिद्राश्च
 तुर्दशेतिवृहन्नारदीयंतच्छुद्धवैदिकपरम् । स्मृतसंहितावाक्येनवैदिकस्यचक्रादिधारणनिषेधादेनेनतांत्रिकस्यापितन्निषेधेशंखचक्रादिविध्या
 नर्थक्यापत्तेः । नचतस्यशूद्रविपयत्वेनसावकाशत्वम् ।—शंखवाशंखचक्रेवातथापंचायुधानिवा । धारयित्वाथविप्रोवैब्रह्मकर्मसमारभेदिति
 नृसिंहप्रसादेपाद्मेन, ब्राह्मणःक्षत्रियवैश्यःशूद्रोवायदित्चेन्नरः । शंखचक्राकिततनुःशिरसामंजरीधरः । गोपीचंदनलिप्तगोदृष्टश्चेत्तदचक्रं कुत
 इतिकाशीखंडेन, दक्षिणेचमुजेविप्रोविभूयाद्विसुदर्शनमितिचंद्रोदयेधारणप्रकाशेचवाराहेणब्राह्मणोदरपितद्विधानात् । यत्त्वत्रिप्रा

द्रिपदं गावोवाएतत्सत्रमासतेत्यादिवत्स्तुत्यर्थनविप्रादीन्प्रतिविध्यर्थमिति स्मृतिरत्नावली । तन्न । विधिश्च्युतेः । तत्रतदभावात्तथेति । एतेषां वाक्यानांपतितब्राह्मणविषयत्वोक्तिरज्ञधीदं ब्रणायैव । अत्रयच्चशून्यललाटेनेतिलकाभावेऽल्पफलश्च्युते रूर्ध्वपुंड्रं त्रिपुंड्रं तिलकमित्येकवचनात्तद्विवक्षायां मानाभावाच्चललाटे एकपुंड्रं नित्यं द्वादशपुंड्राणितु काम्यानीतिकेचित् । तन्न । कामयोगाभावात् । नचात्रविश्वजिज्ञयायः । स्वर्गकल्पनानुपपत्तेः फलान्तरे त्रिनिगमकाभावात् । अतएकंपुंड्रमदीक्षितपरं, द्वादशपुंड्राणितुमंत्रसाध्यत्वाद्दीक्षितपराणीतियुक्तं प्रतीमः । द्वादशपुंड्राणिविष्यवपराणीत्याचारचंद्रोदयः । इति श्रीमन्नारायणभट्ट० लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्ने तिलकप्रकरणम् ॥ ॥

अथसंध्यानिर्णयः । स्कांदे—उदयात्प्राक्तनीसंध्याघटिकात्रयमुच्यते । सायंसंध्यात्रिघटिकाअस्तादुपरिभास्वतः । दक्षः—रात्र्यंतया मनाब्जौ द्विसंध्यादिः कालइष्यते । दर्शनाद्रविरेखायास्तंदस्तोमुनिभिः स्मृतः । सुधानिधौ—उत्तमातारकोपेतामध्यमालुप्ततारका । अधमासूर्यसहिताप्रातःसंध्यात्रियामता । उत्तमासूर्यसहितामध्यमालुप्तभास्करा । कनिष्ठतारकोपेतासायंसंध्यात्रियामता । संवर्तः—प्रातःसंध्यासनक्षत्रामुपासीतयथाविधि । सादित्यांपश्चिमांसंध्यामर्धास्तमितभास्कराम् । संध्यायामुपस्थानमेवप्रधानं मार्जनादित्वंगम् । तेतथैवमहाराजदंशितारणमूर्धनि । संध्यागतंसहस्रांशुमादित्यमुपतस्थिरे । इतिभारतादितिचंद्रिका । अर्धदानस्यश्रौतत्वादाशौचेतेदेवानुष्ठेयमित्तिचंद्रिकोक्तेर्गायत्रीजपोपस्थानयोराशौचेपाक्षिकत्वसवक्ष्यमाणत्वात् । उभयोःसंध्योःकालेजसावाध्यर्धमुत्क्षिपेदितिवाक्याच्चाध्यर्धदानंप्रधानमिति वयम् । भट्टदिनकरस्तुसंध्यामुपासीतेतिमन्वादिस्मृत्युपपूर्वस्यासतेरुपस्थानमेववाच्यम् । नोपतिष्ठंतियेसंध्यांसंस्थावस्थामुवैद्विजाइत्यत्रिस्मृतेरुपस्थानमेवप्रधानमित्याह । उपपूर्वस्यासतेर्ध्यानंवाच्यमितिमाधवः कृष्णभट्टश्च । स्मृतिरत्नाचल्यांशंखः—प्रातःसंध्यांसनक्षत्रां

मध्यमांस्नानकर्मणि । स्नानकर्मणीतिमध्याह्नस्नानोत्तरमितित्तैवोक्तम् । संध्यायाअकरणेप्रलयवायो मनुः---नानुतिष्ठतियःपूर्वाणोपास्त्रेयस्तुपश्चि
 माम् । मशूद्रवद्वहिःकार्यःसर्वस्माद्धिजकर्मणः । याज्ञवल्क्यः---सर्वावश्योपियोविप्रःसंध्योपासनतत्परः । ब्राह्मण्याचनहीयतह्यन्यजन्यग
 तोपिसः । याज्ञवल्क्यः---अनर्तश्रोत्सृजेबस्तुसविप्रःशूद्रसंमितः । भारते---येनपूर्वायुपासतेद्विजाःसंध्यांनपश्चिमाम् । सर्वास्तान्यामि
 कोराजशूद्रकर्मणिकारयेत् । स्कांदकौर्मयोः---संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हःसर्वकर्मसु । यत्किंचित्कुरुतेकर्मनतस्यफलमाप्नुयात् । वि
 ष्णुपुराणे---सर्वकालमुपस्थानंसंध्ययोःपार्थिवेष्यते । अन्यत्रसूतकाशौचविप्रमातुरभीतितः । विप्रमःअत्रादिनासंध्याकालज्ञानं यैशाच्यंवा ।
 संध्याविधियुद्धिजपदोर्केर्नशूद्रस्यसंध्या आगमदीक्षायुक्तस्यतुतदुक्तास्येवेतिपंचायतनसारेस्मृतिकौमुद्यांस्तुते । ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यासुत्सन्नयोः
 कुंडगोलकयोरपिसंध्या---कुंडोवागोलकोविप्रःसंध्योपासनमात्रविदितिस्मृतिकौमुद्यांस्तुते । श्रान्तातपः---अनृतमद्यगंधंचदिवाभैथुन
 मेवच । पुनातिवृषलस्यात्रंवहिःसंध्याह्युपासिता । गृहेप्राकृतीसंध्यागोष्ठेदशगुणास्युता । नदीपुशतसाहस्राअनंताशिवसंनिधौ । अवंतावि
 ष्णुसंनिधावितिचंद्रिकायांचसिष्ठपाठः । प्राकृतीएकगुणा । न्यासः---वहिःसंध्यादशगुणागर्तप्रस्रवणादिषु । ख्याततीर्थेशतगुणासाह
 स्त्रीजाद्वीजले । माधवीयेऽत्रिः---उभेसंध्येतुर्कृत्येन्नाह्यैश्चगृहेष्वपि ॥ ॥ अथप्रयोगः । बृहत्पराशरः---पूर्वासंध्यातुगायत्री
 ब्राह्मणीहंसवाहना । रक्तपदारुणादेवीरक्तपदासनस्थिता । रक्ताभरणभारंगीरक्तमाल्यांवरातथा । अक्षमालजलाधारवरहस्तामराचिता ।
 विश्वमातःसुराभ्यर्च्यैषुण्येगायत्रिवैधसि । आवाहयासुपास्त्यर्थमहेनिम्नपुनीहिमाम् । संध्यामाध्याह्निकीश्वेतासावित्रीरुद्रदेवता । वृषेद्रवा
 हनादेवीज्वलान्निशिखधारिणी । श्वेतांबरधरोश्वेतनागाभरणभूषिता । श्वेतस्रगक्षमालापिकृताजुरक्तशंकरा । जलाधारजटाघात्रीधरेद्रप्रभवा

तथा । मातर्भवानिश्चेशिविश्वेश्वजनाचिते । शुभेवरेवरेण्येत्वमाहूतैहिपुनीहिमाम् । संध्यासायंतनीकृष्णाविष्णुदेवीसरस्वती । खगाकृष्णव
 स्त्रातुशंखचक्रगदाधरा । कृष्णस्त्रग्भूणैर्युक्तासर्वज्ञानमयीवरा । वीणाक्षमालिकाचापहस्तास्मितवरानना । मातर्वाग्देवतेदेविवरेण्येचधन
 प्रदे । सर्वाभरणस्तुलेआहूतैहिपुनीहिमाम् । त्रिशिखंत्रिशूलम् । खगोगरुडः । मदनरत्ने—वृद्धांसरस्वतीकृष्णापीतवस्त्रांचतुर्भुजाम् ।
 शंखचक्रगदापद्महस्तांगरुडवाहनाम् । बदर्याश्रमवासांतामायांतीसूर्यमंडलात् । सामवेदकृतोत्संगानमालाविभूषिताम् । वैष्णवीमक्षरांशां
 तांदेवीमावाहयाम्यहम् । आचारादर्श—रक्ताभवतिगायत्रीसावित्रीशुक्लवर्णिकेतिपाठः । संवर्तः—अथाचम्यकुशैर्युक्तासासनेसमुप
 स्थितः । करसंपुटकंकृत्वासंध्यांसंध्यांनित्यंसमारभेत् ॥ ॥ आसनम् । स्मृतिसारे—कौशेयंकेवलंवापिअजिनंपटमेवच । दारुजंतालपर्णवा
 आसनंपरिकल्पयेत् । श्रीपर्ण्यादिदारुविहितं । चंद्रिकायांकौशिकः—कुशासनंसदापूतंयतीनांतुविशेषतः । योगयाज्ञचल्क्यः—कौशे
 यंवाथवाचर्मचैलंमूलमथापिवा । मार्कंडेये—चित्रासनंयोगपट्टंतथैवमृगचर्मच । कृष्णाजिनंतथातातवर्जयेत्सुव्रवान्दृही । स्मृतिसमु
 चये—वंशासनेतुदारिद्र्यपापणेव्याधिसंभवः । धरण्यांदुःखसंभूतिदौर्भाग्यंभिन्नदारुजे । तृणासनेयशोहानिःपल्लवेचितविभ्रमः । कृष्णाजि-
 नेज्ञानसिद्धिर्नोक्षश्रीव्याघ्रचर्मणि । वस्त्रासनेव्याधिनाशःकेवलदुःखमोचनम् । अभिचारेनीलवर्णोर्क्तोवश्यादिकर्मणि । शांतिकेधवलःप्रोक्तः
 सर्वार्थधित्रकंचलः । मार्कंडेये—तद्वद्वोपविशोत्प्राज्ञःपादेनाक्रम्यचासनम् । वृहस्पतिः—वध्वासनेनियम्यासूस्त्वचाचर्व्यादिकंततः ।
 सन्निमीलितहृद्यौनीप्राणायामंसमभ्यसेत् । आसनंतुवायुपुराणे—पद्ममार्धासनंवापिथास्त्रस्तिकमासनम् । शांतिहेमाद्रौकौर्भे—
 ऊर्वोरुपरिविधैद्रुकृत्वापादतलेउभे । समासीनात्मनःपद्ममेतदासनमुत्तमम् । एकंपादमथैकस्मिन्विन्यस्योरुणिसत्तम । आसीनोर्धासनमिदं

योगसाधनसुतमम् । उभेकृत्वापादतलेजानूर्वीतरेणहि । समासीनात्मनःश्रोक्तमासनस्वस्तिकंपरम् । छंदोगपरिशिष्टे—रक्षयेद्धारणा
 त्मानंपरिक्षिप्यसमंततः । रक्षा शिखाबंधइतिकेचित् । तत्र । शिखाबंधस्तत्रानुक्तेः । साप्राणायामात्पूर्वमित्याचारादर्शः । प्राणायामोत्तर
 भित्तिकाभधेनुः ॥ ॥

प्राणायामनिर्वचनंतुकौर्म—प्राणाःस्वेदेहजोवायुरायामस्तुनिरोधनम् । तद्वैचिध्यं कौर्म—सएवद्विविधःश्रोक्तःसगर्भोऽगर्भएवच ।
 सगर्भमाहुःसजपमगर्भमजपबंधाः । अगर्भयोगाभ्यासोपयोगी । व्यासशौनकौ—प्रणवव्याहृतियुतांगायत्रीशिरसासह । त्रिःपठेदायत
 प्राणःप्राणायामःसउच्यते । प्रणवव्याहृतीतिद्वैद्व्याहृतीनांप्रणवयोगोनस्यात् । मध्यमपदलोपिसमासेगायत्र्यास्तद्योगोनस्यात् । मास्त्वितिचे
 त् सव्याहृतिसप्रणवमितियोगयाज्ञचल्क्यविरोधः । अतोगायत्रीशिरसासाधजेपद्म्याहृतिपूर्विकाम् । अतिप्रणवसंयुक्तांत्रियंप्राणसंयमइ
 तियाज्ञचल्क्ययाद्यवस्था । गायत्र्याएवप्रणवयोगोऽप्रतीतिव्यर्थस्यात् । नचव्याहृतिगायत्रीशिरसांप्रत्येकंतद्योगांत्रिःप्रणवत्वेनप्रतीतिसार्थकम् ।
 सप्तव्याहृतिभिःसार्धसप्तोकारसमन्वित्तम् । शिरसासहितंदिवीप्राणायामेनियोजयेदितिचंद्रोदयेयोगयाज्ञचल्क्यविरोधात् । यत्त्वतएव
 व्याहृतीनामेवादौप्रणवइतिविज्ञानेश्वरस्तच्चित्तम् । गायत्रीविशेषणत्वाद्भुक्तोऽगोच्यन्वयः । पष्ठथाःसंधसामान्येऽपपत्तेश्च । नचात्रतथा । अतोयथाज
 तान्वयायोगाच्च । नचवाजेन्यन्यायः । तत्रप्रधानेन्ययायोगाद्युक्तोऽगोच्यन्वयः । पष्ठथाःसंधसामान्येऽपपत्तेश्च । नचात्रतथा । अतोयथाज
 पेतिवृणमेकेनप्रणवपूर्वत्वंतथात्रापिशंक्रानिरसार्थविज्ञानेश्वरोक्तिःसमाधेया । अतीत्युक्तेरेवशिरसापिप्रणवान्वयः । अतोऽनवप्रणवाइतिचं
 द्रिका । तदपिन । व्यासस्मृतौ प्रणवांतशिरोमिधानात् । अतिप्रतीकंप्रणवसुच्चारयेदंतेचशिरसइतिछंदोगपरिशिष्टाच्च । अतोदशप्रण
 वाइतिपृथ्वीचंद्रः । शिष्टाचारोपेवम् । युक्तंचैतेदेव—एतामेताःसहानेनतथैभिर्दशभिःसह । त्रिःपठेदायतप्राणःप्राणायामःसउच्यतेइ

तिष्ठंदोगपरिशिष्टाच्च । एताव्याहृतयःसप्त एतांगायत्री अनेनशिरसा एभिःप्रणवैः दशभिरितियथाप्राप्तानुवादः प्रतिप्रतीकमित्युक्तेः नतुसंततमोकारदशकं । व्याहृतयःसप्त । भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपःसत्यंतथैवच । इतिसप्तव्याहृतयःप्राणायामेषुनित्यशइतिचंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्ययोक्तेः । व्यासः—आदानरोधमुत्सर्गवायोस्त्रिभिःसमग्यसेत् । शांतिहेमाद्रौयोगयाज्ञवल्क्यः—नासिकाकृष्टउच्छ्वासो धृतःपूरकउच्यते । कुंभकोनिश्चलश्वासोरिच्यमानस्तुरेचकः । नीलोत्पलदलदश्यामंनभिदेशेव्यवस्थितम् । चतुर्भुजंमहात्मानंपूरकेणविचिंतयेत् । कुंभकेनहृदिस्यानेध्यायीतकमलासनम् । ब्रह्माणंगौरवर्णचतुर्वक्रंपितामहम् । रेचकेनेश्वरंविद्याल्ललटस्थंमहेश्वरम् । शुद्धस्फटिकसंकाशं निर्मलपापनाशनम् । पूरकेणेत्यादितृतीयासप्तम्यर्थे । गौरंरक्तम् । रक्तंप्रजापतिध्यायेदितिव्यासोक्तेः । पूरकादीनांमिलितानांप्राणायामत्वम् । पूरककुंभकरैःप्राणायामश्चिलक्षणोज्ञेयइतियोगयाज्ञवल्क्ययोक्तेः । प्रत्येकंत्रिर्मंत्रपाठेप्रत्येकंप्राणायामत्वमित्याचारादर्शः । शौनकः—नासिकामंगुलीभिश्चतर्जनीमध्यमाहते । दक्षिणेनसमाकृष्यसव्येनतुविसर्जयेत् । देवजानीयेस्मृत्यंतरे—दक्षिणेश्वासमाहृत्यवभैचवविसर्जयेत् । शांतिहेमाद्रावीश्वरगीतासु—रेचकंदक्षिणेप्रोक्तंपूरकंक्वामतश्चेत् । जपारंभेतुविज्ञेयोविपरीतश्चसंस्थितौ । संस्थितिःसमाप्तिः । विपरीतोदक्षिणेनपूरकोवामेनरेचकइत्यर्थः । बह्वृचपरिशिष्टे—दर्भपाणिःप्रथममंत्रकंपंचदशमात्रिकंप्राणायामत्रयंकृत्वासमंत्रकंसकृत्सुर्यादिति ॥ ॥ मात्रास्वरूपमुक्तंसंग्रहे—यावत्कालंत्रिरावेष्यजानुहस्तेनदक्षिणम् । छोटिकाकरण्यत्सामात्रेतिपरिपठ्यते । मात्राभिःपंचदशभिःप्राणायामोऽधमःस्मृतः । मध्यमोद्विगुणःश्रेष्ठस्त्रिगुणोधारणास्मृता । विज्ञानेश्वरोप्येवम् । गायत्रीरहस्येस्मृतिसारे—पंचांगुलीभिर्नासाग्रपीडनंप्रणवाभिधा । मुद्रेयंसर्वपापघ्नीवानप्रस्थगृहस्थयोः । कनिष्ठानामिकांगुष्ठेर्नासाग्रस्यचपीडनम् ।

ओंकारमुद्रास्रोक्तायतेश्चत्रलचरिणः । चंद्रोदयेसंग्रहे — अंगुष्ठतर्जनीभ्यां तु ऋग्वेदीसामगायनः । अंगुष्ठानामिकाभ्यां च ग्राह्यं सर्वैरथर्वभिः ।
 व्यासः — अंगुष्ठेन पुटं धार्यनासायादक्षिणपुनः । कनिष्ठानामिकाभ्यां तु वामप्राणसंग्रहे । मनुः — श्राणायामत्रयं कार्यं संध्यासु च तिसृष्व
 पि ॥ ॥ प्रणवस्वरमाह चंद्रोदये चृद्ध पराशरः — ऋग्वेदे स्वरितोदात्त उदात्त उदात्तश्च यजुः श्रुतौ । सामवेदे सविज्ञेयो दीर्घः सहुत एव च । योग
 याज्ञवल्क्यः — आथर्वणे समुद्दिष्ट उदात्तो नात्र संशयः । शान्तिहेमाद्रौ — अनुदात्तोदात्त ऋग्वेदे पणमात्रः स्वर उच्यते । सर्वोदात्तो यजुः सा
 म्प्रोष्ठतातीतः श्रुतस्तथा । पूर्वोस्ति सोऽनुदात्तास्ति स उदात्ताः । तत्रैव शौनकः — वाष्कलैकमात्रो यमोकारः समुदाहृतः । शकलायनवाचार्यो
 द्विसाममभिवाळति । सार्षेदिमात्रं तं ग्राह्यमुद्रलोसुनिपुंगवः । सार्षेदिमात्रमोकारं च सिष्टो मुनिरब्रवीत् । पराशरश्चतुर्मात्रं ग्राह्यत्वव्यात्मतत्त्ववित् ।
 मात्राश्चार्धचतस्रोऽस्य विज्ञेयाः परमार्थतः । अथर्वणश्रुतौ — यद्येकमात्रमभिध्यावीतित्येकमात्र उक्तः ॥ ॥ ऋष्यादिस्मरणं कार्यमित्युक्तं तत्र च
 द्रोदये व्यासः — अणवस् ऋषिर्ब्रह्मगायत्री छंद एव च । देवोऽग्निः सर्वकर्मदौ विनियोगः प्रकीर्तितः । देवोऽग्निरिति जपपरम् । ध्यानकाले पत्रलज
 पकाले अग्निरिष्वत् इति योगयाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ॥ व्याहृतीनामृषीनाह भरद्वाजः — भरद्वाजः कश्यपश्च गौतमोऽत्रिस्तथैव च । वि
 श्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठश्चर्षपः क्रमात् । चंद्रिकायाम् — विश्वामित्रो जमदग्निर्ब्रह्मजो गौतमः । ऋषिरत्रिर्वसिष्ठश्च कश्यपश्च यात्रामम् ।
 आग्नेये — गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च वृहती षंक्तिरेव च । त्रिष्टुप् च जगती चेति छंदांस्येतान्यनुक्रमत् । अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो वृहस्पत्यप एव च । इंद्रश्च
 विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः । सूर्यस्थाने आदित्यः अपांस्थाने वरुणः चंद्रिकायां पठितः । तत्रैव — व्याहृतीनां च सर्वासां सृष्टिरुक्तः प्रजाप
 तिः । गायत्र्या ऋष्याद्याह योगयाज्ञवल्क्यः — सवितो देवतायसा गुलमग्निश्चिपात्स्थिता । विश्वामित्रऋषिश्छंदो गायत्रीसाविशिष्यते ।

गृह्याचारशिरोमणौशातातपः—तत्सविदुर्वेण्यमितिसावित्रीब्राह्मणस्य देवसवितरितिराजन्यस्य विश्वारूपाणीतिवैश्यस्येति । योग
 याज्ञवल्क्यः—आषोष्योतिरिलेपमंत्रोयस्तुप्रकीर्त्यते । तस्यप्रजापतिश्चर्पिर्धनुश्छंदोपिवर्णितम् । ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्चदेवताःसमुदाहृताः ॥ ॥
 न्यासाः चंद्रिकायाम्—पादयोश्चतथाजान्वोर्जघयोर्जठरोपिच । कंठयुखेतथामूर्ध्निकमेणव्याहृतीर्न्यसेत् । भ्रूंगुष्ठद्वयेन्यस्यभुवस्तर्जनि
 काद्वये । ज्येष्ठांगुलिद्वयेधीमान्स्वःपदंविनियोजयेत् । करन्यासविधिंकृत्वाअंगन्यासंसमारभेत् । भूःपदंहृदिविन्यस्यभुवःशिरसिविन्यसेत् ।
 शिखायांस्वःपदन्यस्यकवचेतपदन्यसेत् । अक्ष्णोर्भगंपदन्यस्यदिविद्विधुधियःपदम् । तदित्यादिपादपरम् । ततःशिरसासर्वांगन्यासः ।—
 शिरस्तस्यास्तुसर्वांगेप्राणायामेपरंन्यसेदितिभ्यासोक्तेः । न्यासांतरमाहचंद्रोदयेभ्यासः—आपोगुह्येन्यसेउच्योतिश्चक्षुष्यथरसोमुखे ।
 अमृतंजानुर्नोर्ब्रह्महृदयेभूःपदन्यसेत् । भुवर्नाभौललाटेस्वरोकारंभूर्धिविन्यसेत् । शौनकः—प्राणानायम्यविधिवद्वाग्यतःसंयतेंद्रियः । अय
 संध्यामुपासिष्यइतिसंकल्प्यमार्जयेत् ॥ ॥ चंद्रिकायांवृहन्मनुस्मृतौब्रह्मांडिच—नद्यातीर्थेहेदेवापिभाजनेमृन्मयेथवा । औदुंबरेच
 सौवर्णेराजतेदारवेजलम् । कृत्वाथवामहस्तेवासंध्योपास्तिस्मारभेत् । औदुंबरे ताम्रपात्रे । यत्तुभ्यासः—वामहस्तेजलंकृत्वायेतुसंध्यामुपा
 सते । सांध्यावृप्लीज्ञेयाह्यसुरास्तेस्तुतर्पिताइति । तत्पात्रांतरसत्वेइतिचंद्रिकादयः । नद्यादिपरमितिवयम् । गंगायांवापिकायांवातडागे
 पित्तथैवच । वामहस्तेजलगृह्णन्नकुर्यान्मार्जनंकचिदितिगायत्रीरहस्येआपस्तंबोक्तेः । बह्वचपरिशिष्टे—स्थिरतूदकाशयेयावतिकर्म
 कुर्वतितावदुदकस्यविभागंकल्पयित्वातीर्थानितत्रावाह्येत्युक्तम् । बृहस्पतिः—धारान्युतेनतोयेनसंध्योपास्तिर्विगहिता इति ॥ ॥
 मार्जनं योगयाज्ञवल्क्यः—आपोहिष्ठेतिमिधुभिर्ऋग्भिस्तुप्रयतःशुचिः । नवप्रणवयुक्ताभिर्जलंशिरसिमार्जयेत् । नवप्रणवाःप्रतिपादम् ।

बहूचपरिशिष्टे—सदर्भपाणिनादायोचानंशिरसिमाजयेत् । छंदोगपरिशिष्टे—शिरसोमार्जनकुर्व्यात्कुशैःसोदकाविदुभिः । ऋगंतेमार्जनं
 कुर्व्यात्पादतेवासमाहितः । प्रणवोभ्रुवःस्वर्द्धौगायत्रीचतृतीयकम् । अब्देवतंतृचैवचतुर्थमितिमार्जनम् । योगीश्वरनारायणौ—तृच
 स्यातेथवाकुर्व्याद्यपीणांमतमीदृशम् । एवंचत्रयःपक्षाः—ऋगंतेमार्जनमित्येकः । नवभिःपादैःप्रणवोपेतैर्नवमार्जनानीतिद्वितीयः । तृचांतेमा
 र्जनमितितृतीयः । व्यासः—यस्यक्षयायेतिजलसकुशंशिक्षिपदधः । हारीतः—मार्जनंचकुशाभावेदेवतीर्थेन यद्वाकुशसहितेनदेवतीर्थेन ।
 यत्तुस्मृत्यर्थसारे—पच्छोर्ध्वंशशःशशमार्जनेतन्मयेतृचे । ब्रह्मस्तच्युतंतोयंस्वयंशिरसिधारयेदिति तन्मंत्रलानपरम् । मंत्रलानोपक्रमात् ।
 प्रकारांतरमुक्तं काशीखंडे—आपोहिष्ठेतिष्ठमिर्मानंनंतुततश्चेत् । भूमौशिरसिचाकाशेआकाशेशुविमस्तके । मस्तकेचतथाकाशेशुभूमौ
 चनवधाक्षिपत् । भूमिशब्देनचरणावाकाशंहृदयंस्थतम् ॥ आपोहिष्ठेत्यस्यऋष्याद्याहयोगयाज्ञवल्क्यः—सिधुद्धीपोभवेदापगायत्रंछं
 दएयच । आपश्चदेवतंप्रोक्तंविनियोगश्चमार्जने । भृगुः—आपोहिष्ठानवस्थुसिधुद्धीपऋषिःस्मृतः । अब्देवत्यास्तुसप्तर्चोगायत्र्योद्धेत्वनुष्टुभौ ।
 मैत्रायणीयपरिशिष्टे—प्रातःसूर्यश्चमेतुक्त्वासायमग्निश्चमेतिच । आपःपुनंतुमध्याह्निकुर्यादाचमनंततः । प्राणायामोत्तरंसूर्यश्चमेत्या
 चम्यमार्जयेदितिक्रमःऋत्यायनादीनाम् । अन्येषांप्राणायामोत्तरमाचम्यमार्जयित्वासूर्यश्चेतिसकृदाचमनद्वयमितिपृथ्वीचंद्रदेवयाज्ञि
 कौ ।—होत्वामंत्रवदाचम्यपुनराचमनंचरेदितिदोडरानंदेनारसिंहात्सकृदाचमनमेव । पितामहः—सूर्येश्चलनुवाकस्यछंदोगायत्रमु
 च्यते । सवितादेवतातस्यऋषिरत्रिरितिस्मृतः । चंद्रोदयेसंग्रहे—आपःपुनंतुमंत्रस्यऋषिःपूतइतिस्मृतः । छंदोनुष्टुभमेवेद्वापिपृथिवीतस्यदे

१ मार्जनेचत्वारःपक्षाः—आदीप्रणवेनसप्तव्याहृतिभिर्गायत्र्यामार्जनंकृत्वासप्तवृचैर्नैकमार्जनंकुर्व्यादित्येकः । प्रणवोपेतैर्नवभिःपादैर्नवमार्जनानीतिद्वितीयः ।
 ऋगंतेमार्जनमितितृतीयः । तृचांतेमार्जनमितिचतुर्थइत्यप्यन्यत्र ।

वता । तत्रैव—अग्निश्चेतिष्वितोयंत्वस्यसूर्यमृषिविदुः । देवताग्निर्भवेच्छंदोगायत्रप्रोक्षणेविधिः । सूर्यस्येत्यस्याग्निर्ऋषिः प्रकृतिश्छंदःसूर्यमन्यु
 मन्युपतिरात्रयोदेवताइतिचंद्रिकामदनपारिजातौ । नारायणऋषिःसूर्योदेवतागायत्र्युपरिष्टाद्बृहतीछंदइतिहरिहरः । ब्रह्माऋषिःप्रकृति
 श्छंदुःआपोदेवतेति पृथ्वीचंद्रः । अग्निश्चेत्यास्यसूर्यऋषिः प्रकृतिश्छंदः अग्निमन्युमन्युपत्याहानिदेवताइतिचंद्रिका । आपःपुनंत्वित्यस्यमारी
 चःकश्यपोविष्णुर्वाऋषिः आपोदेवताअनुष्टुप्छंदइतिसएव । नारायणऋषिरितिदेवजानीये ॥ ॥ छंदोगानामाचमनेमंत्रमाहगौतमः—
 अहश्चमादित्यश्चपुनात्वितिग्रातः । रात्रिश्चमावरुणश्चपुनात्वितिसायमिति । अनयोःप्रजापतिर्ऋषिलिंगोक्तादेवतेतिचंद्रिका । विष्णुः—
 जानुभ्यामुपरिष्टात्सुशुक्वासाःस्थितोजले । सांध्यमाचमनंकुर्वन्शुचिःस्यादशुचिस्त्वधः । पुनर्मार्जनमुक्तं बहुचपरिशिष्टे—अथपुनराच
 म्यमार्जयेत्प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिरापोहिष्टेति सूक्तेनेति । शौनकीयेऽप्येवम् । गायत्रीकल्पेतु—आपोहिष्टेतित्रिभिःपादान्ते शंनोदे
 वीरितिचतुर्भिरर्चते इदमापइतित्रिभिर्ऋगंते । मार्जनोत्तरमघमर्पणंयोगयाज्ञवल्क्यः । जलपूर्णतुलुकंनसिकात्रेविधृत्यच । प्राणा
 त्रिरुन्द्पदांपठित्वातजलक्षिपेत् । कात्यायनः—जपेदनायतासुर्वात्रिःसकृत्वाघमर्पणम् । कौर्मे—आपःपाण्योःसमादायघ्राणमासज्यत
 त्रच । बहुचपरिशिष्टे—अथगोर्कणवल्कतेनहस्तेनोदकमादायनासिकात्रेधारयन्कृष्णघोरपुरुषाकृतिर्मोत्मानमंतव्याप्यस्थितंविचिंत्य संयतप्रा
 णोऽघमर्पणसूक्तंप्रदाभृचंवावर्तयेत्तपाणिस्थेउदकेपतितंध्यात्वावामतोभुवितीव्रपातेनक्षिपेदित्येवमेकेनकुर्वतीति । संध्याकल्पे—स्वहस्तवा
 रिनासात्रेपठित्वाद्रुपदाक्षिपेत् । अर्धभूमौशिरस्यर्धसर्वमुव्यधमर्पणम् । अत्रकरपाण्योरैच्छिकोविकल्पः । योगयाज्ञवल्क्यः—अघमर्पण
 सूक्तस्यऋषिश्चैवाघमर्पणः । आनुष्टुभंभवेच्छंदोभाववृत्तंचदैवतम् । अश्वमेधावभृथेकविनियोगोस्यकल्पितः । अघमर्पणोत्तरमाचमनमाहचंद्रि

कादौ शंखः—उपस्थे ततः पश्चान्मंत्रेणानेनमंत्रवित् । अंतश्चरसिभूतेषु गृह्याया विश्वतो मुखः । लयज्ञस्त्वंबपदकारआपोज्योतीरसोमृतम् ॥ ॥
 अस्यसूर्यार्धः । कौमं—३०कारव्याहृतियुतांगायत्रीवेदमातरम् । जहवाजलंजलिदद्याद्वास्करं प्रतितन्मनाः । अंजलयज्ञयः । कारभ्यां
 तोयमादाय गायत्र्याचाभिमंत्रितम् । आदित्याभिसुखस्तिष्ठंस्त्रिरूर्ध्वसंध्ययोः क्षिपेदिति व्यासोक्तेः । अतएवकेवलागयत्र्यार्थत्रयं नव्याहृतियु
 तथा । तदुह्वयतेन ह्यवादिनः पूर्वाभिसुखाः संध्यायांगायत्र्याभिमंत्रिता अपूर्ध्वविक्षिप्युद्यंतमस्तंयंतमादित्यमितितैत्तिरीयारण्यकात् ।
 अतएवचतुर्थार्धतुगायत्र्यादद्याद्वाहृतिसंयुतमिति प्रायश्चित्तार्थे विशेषः । कौमंतु कालायनपरमिदमित्युक्तम् । उत्थायार्कं प्रति प्रोहे त्रिकेर्णाजलिमं
 भसाइति कात्यायनस्मृतैः । त्रिकं प्रणवव्याहृतित्रयगायत्र्यः । संध्याकल्पे आश्वलायनः—सकृन्मंत्रेण द्विस्तूष्णीमर्धदद्याद्विचक्षणः ।
 मनुः—परंमंत्रः प्रभाते सान्मध्याह्ने तु ऋतुः स्थितः । द्विजोऽर्धमंत्राक्षिपेदेव्यासायं चोपविशन्सुवि । प्रातर्मीध्याद्विकीं संध्यां तिष्ठन्नेव समर्पयेत् । उप
 विरयतु सायाह्ने जले त्वर्धं न निक्षिपेत् । यन्तु बसिष्ठः—उपविश्य च यत्रार्धसर्वतन्निष्कलं भवेदिति तत्सायं संध्याभिन्नपरम् । कश्यपः—
 त्रिशक्लौ व्योमहावीर्यामंदेहानामराक्षसाः । कृष्णातिदारुणाघोराः सूर्यमिच्छंति खादितुम् । ततो देवगणाः सर्वैः ऋषयश्च तपोधनाः । उपासते त
 दासंध्यां प्राक्षिपंत्युदकांजलिम् । दहते ते न ते दैत्यावप्रीभूतेन वारिणा । अर्धयं कालः काशीखंडे—अर्धो दयास्तसमेतस्मादर्चोदकं क्षिपेत् ।
 कौमंमार्कंडेययोस्तु—जस्वाजलंजलिदद्याद्वास्करं प्रतितन्मनाः । सावित्रीं जपेद्विद्वान्प्राञ्जुश्वः प्रयतः शुचिः । अथोपतिष्ठेददित्यमुदयंतं
 सर्माहितइत्युक्तम् । देवजानीयेप्येवम् । चंद्रिकायामपि गायत्रीजपोत्तरमुपस्थानमुक्तम् । न च आदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिरूर्ध्वसंध्योः
 क्षिपेदिति व्यासोक्तेः सूर्योदयोत्तरमर्धदानमिति वाच्यम् । तस्या आदित्यदिगभिमुखत्वार्थत्वात् । यत्तूष्णानोत्तरं जपउक्तः सशाखांतरपरः ।
 शौनकाः—असावादित्यमंत्रेण प्रदक्षिणमतः परं । अयःस्पृष्ट्वा दक्षिणेतुष्यो देवान् विजयते । प्रदक्षिणोत्तरं जलं स्पृशेत् । सायंमंत्रवदायम्यत्रोक्ष्य

सूर्यसंचाललिम् । दत्त्वाप्रदक्षिणंकृत्वाजलंस्पृष्ट्वाविशुध्यतीतिचंद्रोदयेनारसिंहात् ॥ ॥ अर्घ्यदानोत्तरसंध्यातर्पणमुक्तंप्रयोगपारिजा
ते—अस्यकरयपऋषिः ब्रह्मादेवता गायत्रीछंदः तर्पणेविनियोगः । भूःपुरुषंतर्पयापि ऋग्वेदंतर्पयामि । मंडलं आत्मानं ब्रह्मरूपिणी गायत्री
वेदमातरं सांस्कृतिं संध्यां बालां ब्रह्मणीं उपसं निमृचं सर्वसिद्धिकरीं सर्वमंत्राधिपां । सायंतु विष्णुदेवता अनुष्टुप्छंदः स्वःपुरुषंतर्प
यामि सामवेदंतर्पयामि विष्णुरूपिणीं परमात्मानं सरस्वतीं वृद्धां वैष्णवीं । एवंपंचदशकृत्वस्तर्पयित्वाहिराचामेदिति । संध्याकल्पेप्र
योगपारिजातेचस्मृत्यंतरे—ततस्त्वाचम्यविवित्प्राणायामान्नवाचरेत् ॥ ॥

गायत्रीस्वरूपध्यानन्यासादि । चंद्रोदयेवृद्धपराशरः—जपेत्तुत्रिपदाज्ञेयाअर्चनेतुचतुष्पदा । न्यासेजपे तथाध्यानेअग्निकार्ये
तथाचने । सर्वत्रत्रिपदाज्ञेयाब्राह्मणैस्तत्त्वचित्तकैः । पदशब्दःपादपरः । गायत्र्याश्चतुर्थपादउक्तोगारुडे—परोरजसेसावदौचतुर्थपदमीरितम् ।
पदात्रिंशन्मते—मानस्तोकेतिमंत्रेणशिखाबंधंतुकारयेत् । जपंहिसंतिरक्षांसिरक्षार्कमविवर्जितम् । कात्यायनः—भूर्भुवसुवदित्यापोऽभिमं
त्र्यचपरिक्षिपेत् । रक्षयेद्धारिणात्मानंपरिक्षिप्यसमंततः । प्रणवाद्याव्याहृतीस्तुसावित्रीचजपेत्ततः । शांतिहेमाद्रौब्राह्मे—छंदोगायत्रीगाय
त्र्याःसविताचैवदेवता । शुक्लोवर्णोमुखंचाम्निविश्वामित्रऋषिस्तथा । त्रयीशिरःशिखारुद्रोविष्णुर्हृदयमेवच । उपासनेविनियोगःसांख्यायनस
गोत्रजा । त्रैलोक्यंचरणंज्ञेयंपृथिवीकुक्षिरेवच । एवंध्यात्वातुगायत्रीजपेद्वादशलक्षणम् । न्यासाकरणेदोपउक्तः शांतिहेमाद्रौ—
कर्मणोन्यासहीनस्यगृह्ण्यर्धहिराक्षसाः । अश्वेणकरशुद्धिकृत्वान्यासंकुर्यादित्युक्तंचंद्रिकायाम् । प्रणवन्यासमाहयोगयाज्ञवल्क्यः—
अकारंनामिदेशेतुउकारंहृदिविन्यसेत् । मकारंमूर्ध्निविन्यसेदेपन्यासोविमुक्तिदः । व्याहृतिन्यासमाहपराशरः—भूर्लोकंपादयोन्यस्य
भुवर्लोकंतुजानुनोः । स्वर्लोकंगुह्यदेशेतुनाभिदेशेमहस्तथा । जनलोकंतुहृदयेकठदेशेतपस्तथा । भुवर्ललाटसंधौतुसत्यलोकःप्रतिष्ठितः । मध्य

देशं भुवरिति । पारिजाते गायत्री रहस्ये—तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धियो नमो । धियो यो नः प्रचोदयात् ।
 नमः । भगो देवस्य शिवात्मने गौरीशक्तिर्मध्यमाभ्यां नमः । धीमहि परमात्मने ज्ञानशक्तिरनामिकाभ्यां नमः । धियो यो नः निरञ्जनात्मने ईपणाश
 क्तिः कनिष्ठिकाभ्यां नमः । प्रचोदयात्त्रिरासात्मने मायाशक्तिः करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धियो नमः । धियो यो नः
 विष्ण्वात्मने लक्ष्मीशक्तिः शिरसे स्वाहा । भगो देवस्य रुद्रात्मने गौरीशक्तिः शिखायै वपद् । धीमहि परमात्मने ज्ञानशक्तिः कवचाय हुम् । धियो यो नः
 निरञ्जनात्मने ईपणाशक्तिर्नेत्रत्रयाय वौपद् । प्रचोदयात्त्रिरासात्मने मायाशक्तिः रूपाय फद् इति पङ्गः । चन्द्रिकायां ब्रह्मकल्पेऽक्षरान्यास
 उक्तः—तकारं विन्यसेत्स्वांगे पादांगुष्ठद्वये द्विजः । सकारं गुल्फदेशे तु विकारं जघन्यो न्यसेत् । जावोस्तुकारं विन्यस्य वकारं चोत्पदेशके । रेकारं वि
 न्यसेद्दृष्टेणकारं त्रुपणे न्यसेत् । कटिदेशे यकारं तु विकारं नयनद्वये । मुवोर्मध्ये तु योकारं ललाटे तु द्वितीयकम् । पूर्वाने तु नः
 वतु । धीकारमास्ये विन्यस्य मकारं तालुके न्यसेत् । हिकारं नासिकाग्रत्रुपणकारं सव्यापिनीश्वरम् । अथ पदन्यासः—तत्पादांगुष्ठाभ्यां ।
 कारं प्रकारं दक्षिणाने । उत्तरास्ये तु चोकारं दकारं पश्चिमाने । विन्यसेन्मूर्ध्नि यकारं सर्वव्यापिनीश्वरम् । अथ पदन्यासः—तत्पादांगुष्ठाभ्यां ।
 नमः । सवितुर्जघाम्यां । वरेण्यं कटिभ्यां । भर्गो नाम्यै । देवस्य हृदयाय । धीमहि कंठाय । धियो मुखाय । यो चक्षुर्भ्यां । नः ललाटाय ।
 प्रचोदयात् मूर्ध्ने । अथ पादन्यासः—प्रथमपादस्य ऋग्वेदऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः ब्रह्मा देवता भूस्तत्सवितुर्वरेण्यं पादयोर्ब्रह्मणो नमः । द्वितीयपादस्य
 यजुर्वेदऋषिः अनुष्टुप्छन्दः रुद्रो देवता भुवो भर्गो देवस्य धीमहि हृदये रुद्राय नमः । तृतीयपादस्य सामवेदऋषिः जगतीछन्दः विष्णुर्देवता स्वर्धियो यो
 नः प्रचोदयात् ललाटे विष्णवे नमः । तुरीयपादस्य त्रिमलऋषिः परमात्मा देवता गायत्रीछन्दः परोरजसे सावदोत्रं ब्रह्मं अथ परमात्मने नमः । अक्षरदे
 चता ब्राह्मे—आग्नेयं प्रथमं वायव्यं द्वितीयं तृतीयं सौर्यं चतुर्थं वैद्युतं पंचमं वारुणं षष्ठमं वाह्रिस्पत्यमष्टमं पार्लन्यं नवमं मरुदं दशमं गांधर्वौष्णमेकादशं

श्रीवंदादंगं तत्र प्रयोदशमयं चतुर्दशं मारुपंचदशं सोम्यपोडशमंगिरिसंसप्तदशं वैष्णवमष्टादशमाश्विनमेकोनविंशं प्राजापत्यं विंशं सर्वदेवमेकविंशं
रींद्रादिंशं त्र्यंबकं योविंशं वैष्णवं चतुर्विंशमिति । चंद्रिकायाम्—अथ तत्त्वानिवक्ष्यामि अक्षराणां विशेषतः । पृथिवीबहुदकंते जोवायुरंबरमेव
च । गंगोरमोरूपं च सर्गः शब्दो यथा गति । दृन्तातुपसं पायुश्च पञ्चोत्रे त्वक् च क्षुपी । जिह्वाघ्राणं मनस्तत्त्वमहंकारो महांस्तथा । गुणत्रयं च
गतं क्रमशस्तत्त्वनिधयः । तत्रैव—सहानित्या विश्वहृदया विलासिनी प्रभावती लीलाशांता शांतिर्दुर्गा सरस्वती विश्वरूपा विशाला आप्यायनी वि
मलानमो मयी हिरण्यरूपा सूक्ष्मा विश्वायो निर्जया वह्ना पञ्चालया वराशो भनागदारूपेति शक्त्य इति । अक्षरदेवता तत्त्वशक्तीनामुक्तिरक्षरान्यासोत्तरं
देवतादिन्यासार्था । यद्वा मुक्ते देवताका मुक्तशक्तिका मुक्तत्वका मुक्ताक्षराय नम इत्यक्षरान्यासार्था । अक्षरविन्यासकाले तत्तद्देवतादिव्येयमित्येवमर्थ
या । चंद्रिकायामंगन्यासमाह्वयामः—हृदितत्त्ववितुर्न्यस्यसेत्कंडे वरेणियम् । भगो देवस्येति खंडं शिखायां तु तोन्यसेत् । धीमहीति
न्यसेद्भक्तैः पियो न धनेत्रयोः । प्रचोदयादिति पदमगार्थे विनियोजयेत् । ॐ भूर्गुण्यो न्यस्य ॐ भुवस्तर्जनीद्वये । ॐ स्वश्चैव तथान्यस्य मध्यमा
भ्यां यत्तैः द्वियः । अनामि रूद्रये धीमान्यसेत्तत्पदमग्रतः । कनिष्ठिकाद्वये भर्गः पाण्योर्मध्ये धियः पदम् । अत्र सर्वे भंत्राः सप्रणवानमोताश्च । ॐ कार
माद्राचार्यं मंत्रवीजमतः परम् । नामग्राहं नमो तं प्रपन्न्यामः प्रकीर्तित इति चंद्रिकायां शांतिहेमाद्रौ च भृगुरक्तेः ॥ ॥ अथ गायत्री
कथनम् । चंद्रिकायां ॐ मिति हृदि । भूरिति मुखे । भुव इति शिरसि । स्वरिति सर्वांगे । तत्रैव च व्यासः—विन्यस्यैवं जपेद्यस्तु गायत्री
वेदमातरम् । बल्लोकमवाप्नोति व्यासस्वचयं यथा ।

मुद्राप्रकारः—चंद्रिकायां ब्रह्मरूपे च—अथातो दर्शयेन्मुद्राः संमुखं संपुटं तथा । ततो विततविस्तीर्णे द्विमुखत्रिमुखेततः । चतु
र्मुखं च गुप्तं पुखाधो मुखेततः । व्यापकां जलिकाख्यं च शुकं तदन्तरम् । यमपाशं च ग्रथितं ततः स्यात्संमुखोन्मुखम् । प्रलंबं मुष्टिकोमीनः

क्रुमोवाराहएवच । सिंहाक्रांतमहाक्रांततोगुद्रपरहवाविति । तल्लक्षणंतत्रैव—संमुखंसंधितौहस्ताबुत्तानौकुंचितांगुली । कुंचितावक्राः ।
 संपुटंप्रक्रोशागौकरावन्योन्यसंहतौ । विततंसंहतौहस्ताबुत्तानावायतांगुली । विस्तीर्णसंहतौपाणीमियोमुक्तांगुलिद्वयौ । अंगुल्यौकनिष्ठे । सं-
 मुखसक्तयोःपाणयोःकनिष्ठद्वययोगतः । शेषांगुलीनवैकल्येद्विमुखत्रिमुखादयः । कनिष्ठयोगेगुणुष्टयोगेचशेषांगुलीनवैकल्येद्विमुखम् ।
 तर्जन्योगेत्रिमुखम् । मध्यमयोगेचतुर्मुखम् । अनामिकयोगेपंचमुखम् । शेषांगुलीनांसयोगेकनिष्ठायोगनाशने । तिर्यक्संयुज्यमाना-
 ग्रीसंयुक्तांगुलिमंडलौ । हस्तौपण्णमुखमित्युक्तामुद्राविशारदैः । आकुंचिताग्रीसंयुक्तौन्युज्जौहस्तावधोमुखम् । उत्तानैतादृशविवव्यापकां
 जलिकंकरौ । अधोमुखौबद्धमुष्टीमुक्ताग्रांगुष्ठकौकरौ । शकटंनामकथितयमपाशमतःपरम् । बद्धमुष्टिकयोःपाण्योरुत्तानावामर्तजनी । कुंचिता
 ग्रान्ययायुक्तातर्जन्यानुज्वक्रया । उत्तानसंधिसंलीनबद्धांगुलिदलौकरौ । संमुखौषटितौदीर्घांगुष्टौग्रथितमुच्यते । संचितोर्ध्वांगुलिर्वामस्ता
 दृशादक्षिणेनतु । अधोमुखेनसंयुक्तःसंमुखोऽभ्युखमुच्यते । संचितासंबद्धा । उत्तानोजतकोटीचप्रलवःकथितौकरौ । उत्तानानामिकाकनिष्ठि
 काविल्यर्थः । मुष्टीचान्योन्यसंबद्धाबुत्तानौमुष्टिकोभवेत् । मत्स्यस्तुसंमुखीभूतौयुक्तानामकनिष्ठिकौ । ऊर्ध्वसंयुक्तवक्राग्रीशेषांगुलिदलौकरौ ।
 अधोमुखःकरोवामस्तादृशादक्षिणेनतु । शृष्टदेशेसमाक्रांतःक्रुमोनामाभिधीयते । ऊर्ध्वमध्वेवामभुजःपश्चान्यामाश्रयेत्करम् । वराहःकथ्यतेक
 क्षसीपाश्रयकेकरे । सिंहाक्रांतसमाख्यातंकर्णोपितकराडुमौ । किंचिदाकुंचिताग्रीचमहाक्रांतंततःपरम् । ऊर्ध्वकिंचिद्रौशेषांगुलिदलोवामत
 र्जनी । ग्रस्तादक्षिणहस्तेनपहवोदक्षिणःकरः । मूर्ध्निअधोमुखःस्थितोदक्षिणःकरःपहवइत्यर्थः । चंद्रिकायामहासंहितायाम्—नजा
 तुदशैरेन्युद्रामहाजनसमागमे । शौनकस्तुयोनिसुद्रामवाह—पङ्गमत्रैविन्यस्योनिसुद्रांप्रदर्शयेत् । गायत्रीसंस्मरेद्धीमान्हृदिवासूर्यम

इले । कृष्णभट्टीयेव्यासः—हस्ताभ्यामुकुलीकृतवानामिकामूलपर्वणः । अंगुष्ठौतुक्षिपेदुक्तामुद्रपावाहनीशुधैः । अधोमुखीत्वियंचेतस्या
 रत्नापनीमुद्रिकास्थिता । संनिधायोच्छ्रितांगुष्ठौमुष्ट्यासंयोजनीभवेत् । अंतःप्रवेशितांगुष्ठसैवसंरोधिनीमता । नमस्काराभिधामुद्राज्ञेयापाणी
 तुसंहती । प्रसार्यदक्षिणहस्तं वामस्योपरिचक्रमात् । कनिष्ठाधंगुलीनांचकोचेनसमानयेत् । अंगुष्ठान्मूलपर्यंतं संहाराख्येयमीरिता । हस्त
 योरुभयोःसम्यगुच्छ्रितामंगुलीपुच । मध्यमातर्जनीयोगात्कनिष्ठोपकनिष्ठयोः । संश्लेषाद्धेनुमुद्रयंगोस्तनीचेश्चरप्रिया ॥ ॥ गायत्र्याः
 स्वरूपमाहयोगयाज्ञवल्क्यः—श्वेतवर्णासमुद्दिष्टाकौशेयवसनातथा । श्वेतैर्विलेपनैःपुण्यैरलंकारैश्चभूषिता । आदित्यमंडलांतस्थाब्रह्मलो
 कगतातथा । अक्षसूत्रधरादेवीपद्मासनगताशुभा । बहुचपरिशिष्टे—अथमंत्रदेवतांध्यात्वाआगच्छवरदेदेविजपेमेसंनिधौभव । गायं
 तंत्रायसेयस्माद्गायत्रीत्वंततःस्मृतेत्यावाह्यपूजयेदिति । चंद्रिकायांगोभिलः—आयाहिवरदेदेवित्र्यक्षरेत्रब्रवादिनि । गायत्रिच्छंदसांमां
 तर्षाभयोनेनमोस्तुते । व्यासः—तेजोसीतिचमंत्रेणगायत्रीमौवेद्विजः । उपस्थायतुरीयेणनमस्कृत्यजपेचताम् । तुरीयेणेतिनमस्तेतुरीयाये
 त्यादिसावदोमितेन । आवाहनमंत्राणांयथाशाखंब्यवस्था ।

गायत्रीजपप्रकारमाहयोगीश्वरः—प्रणवःपूर्वमुच्चार्योभूर्भुवःस्वस्ततःपरम् । गायत्रीप्रणवश्चातिजप्येष्वेवमुदाहृतम् । द्यौ
 धायनः—उभयतःसप्रणवांसव्याहृतिकांजपेदिति । दृढपरशरः—प्रणवोभूर्भुवःस्वश्चपुनःप्रणवसंयुताम् । अंत्योकारसमायुक्तांम
 न्यंतेकवयःपरे । प्रणवैतेतथाचादौआहुरन्येजपक्रमम् । आदावेवकारोव्याहृत्याचादितस्ततः । तदाद्यांचतदंतांचकुर्यात्प्रणवसंपुटाम् ।

१ संवर्तः—गायत्रीत्र्यक्षरां चालां एतां स मूत्रकर्मण्डुम् । रक्तवस्त्रांचतुर्वक्रां हं स वाहनसंस्थिताम् । ब्रह्मणीं ब्रह्मदेवत्वां ब्रह्मलोकनिवासिनीम् । आवाहयाम्यहं देवीं गायत्रीं
 सूर्यमंडलात् । इति । २ आवहेदावाहयेत् ।

देवजानीयेष्टुद्धमनुः—पडोंकारांजपेद्विप्रोगायत्रीमनसाशुचिः । तिस्रोव्याहृतयःपूर्वप्रथमोकारसंयुताः । पुनःसंहत्यचोकारंमंत्रस्याद्यंतयो
 तत्रैकप्रण
 तत्रैवहारीतः—प्रणवोव्याहृतयःसावित्रीचेति । अत्रयथासंप्रदायंव्यवस्थेतिष्टुवीचंद्रः । स्मृतिरत्नावल्यांतु—तत्रैकप्रण
 स्तथा । तत्रैवहारीतः—प्रणवोव्याहृतयःसावित्रीचेति । अत्रयथासंप्रदायंव्यवस्थेतिष्टुवीचंद्रः । स्मृतिरत्नावल्यांतु—तत्रैकप्रण
 वाप्राह्याष्टुहस्यैर्जपकर्मणि । गृहस्थवच्चजप्तव्यासाचैवब्रह्मचारिभिः । संयुटाचपडोंकाराभवेत्सातूर्ध्वरेतसामितिर्व्यवस्थेत्युक्तम् । ऊर्ध्वरेतसोने
 वाप्राह्याष्टुहस्यैर्जपकर्मणि । गृहस्थवच्चजप्तव्यासाचैवब्रह्मचारिभिः । संयुटाचपडोंकाराभवेत्सातूर्ध्वरेतसामितिर्व्यवस्थेत्युक्तम् । ऊर्ध्वरेतसोने
 प्रिकारब्रचारिणश्च । वनस्थायतयः । मोक्षार्थिनंप्रत्याहृष्टुद्धपरशरः—योनवांछतिसंतानंमोक्षमिच्छतिकेवलम् । अंत्योकारमसौकुर्व
 न्नक्षरंपदमाप्नुयात् । योगयाज्ञवल्क्यस्तु—प्रणवव्याहृतीसार्धस्वाहंतोहोमकर्मणि । प्रतिलोमाप्रकर्तव्याफटकारांतमिचारकेइत्याह ॥ ॥
 अथजपस्थानानि । याज्ञवल्क्यः—अश्रगारेजलांतैवाजपेद्देवालयेपिवा । पुण्यतीर्थेगवांगोष्ठेसिद्धक्षेत्रेथवागृहे । शंखः—गृहत्वे
 कगुणंजप्यंनघादौद्विगुणंमतम् । गवांगोष्ठशतगुणमश्रगारेजलाधिकम् । सिद्धक्षेत्रपुतीर्थेपुदेवतायाश्चसंनिधौ । सहस्रशतकोटीनामनंतंवि
 ष्युसंनिधौ । कौर्मे—गुह्यकाराक्षसाःसिद्धाहरंतिप्रसभंयतः । एकांतितुशुभेशेतस्माज्जप्यंसदाचरेत् । पारिजातेसंघ्याकल्पे—प्रात
 नभौकरोक्तत्वामध्याह्नेदिसंस्थितौ । सांजपस्तुनासाग्रेत्रिसंघ्यजपलक्षणम् । योगयाज्ञवल्क्यः—तिष्ठन्यदाजपंकुर्याद्धस्तोद्धदयसं
 मितः । आसीनजपएवस्याज्जानुमात्रेणसंमितः । चित्रोपांतरमाहसएव—जपसेहविधिबिष्येयथाशक्तिसमासतः । नचक्रमन्नविहसन्न
 पार्श्वमलोकयन् । नापाश्रितोनजल्पंश्चनप्रावृत्तशिरास्तथा । पादेनपादमाक्रम्यनचैवहितथाकरो । नैवंविधंजपंकुर्यान्नचसंश्रावयेजपम् ।
 उष्णीपीकंचुकीनशोमुक्तकेशोगलावृतः । अपत्रित्रकरोऽगुद्धःप्रलपन्नजपेत्काचित् । क्रोधोमदःक्षुधातंद्रानिष्ठिवनविजृम्भणे । श्वनीचदर्शने
 निद्राप्रलापश्चलपद्विपः । एतेपांसंभवेवापिकुर्यात्सूर्यादिदर्शनम् । आचम्यवाजपेच्छेपंकृत्वावाप्राणसंयमम् । चंद्रोदयेसांबपुराणे—
 जपंकुर्वन्वदिष्टीवेत्क्षुवतेजुंमतेपिवा । आचामेद्धुविन्यस्ताक्षःसृष्टेशदम्भोयोगोमयम् । योगयाज्ञवल्क्यः—प्रसार्यपादेनजपेत्कुक्षुटासनए

उपपातकनाशिनी । लक्षजाप्येनचतथामहापातकनाशिनी । कोटिजाप्येनराजेंद्रयदिच्छतितदाश्रुयात् । मनुः—सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्यबहि
रेतत्रिकद्विजः । महतोप्येनसोमासात्वचेवाहिविमुच्यते । त्रिकं त्रणवोव्याहृतित्रयंगायत्रीच । व्यासः—अष्टोत्तरशतंनित्यमष्टाविंशति
मेववा । विधिनादशकंपात्रिकालेषुपेद्बुधः । यमस्मृतौनारसिंहेच—सहस्रपरमादेवीशतमध्यांदशावरात् । गायत्रीतुजपेन्नित्यंसर्व
पापप्रणाशिनीम् । याज्ञवल्क्यः—जपन्नासीतसावित्रीप्रत्यगातारकोदयात् । संध्याप्राक्प्रतरेवंहितिष्ठेदासूर्यदर्शनात् । श्रत्यक्षुप्रत्यश्रुखः ।
याक्षुश्रुखः । अत्रोदयोत्तरकालंतरैसायंसंध्यावंदनेपिउत्तरावधौविधेयेनासनप्रत्यश्रुखत्वयोर्वाषः एवंप्रातरपि । अवाधेनगतौसंभवत्यांवा
धायोग्यत्वात् । मनुः—पूर्वासंध्यांजपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् । पश्चिमांतुसमासीनःसम्यगृक्षविभावेनात् । दशेत्यापत्परमित्तिचंद्रिका ।
संभवापेक्षयाविकल्पइतिद्वजानीये । सूर्योदयनक्षत्रावधिर्जपःकाम्यः । कामनामावेविहितदशादिसंध्याग्रहइत्याचारादर्शः । तन्न
कामाश्रुतेः । आपद्यसंख्येतिस्मृत्यर्थसारे । आपस्तंबः—सावित्रीसहस्रकृत्वथावर्तयेच्छतकृत्वअपरिमितकृत्वोवेति । अपरिमितेत्य
नेनगणनानिराकियते ।—असंख्यातंतुयज्ञसंततंनिष्कलंभेवेदितिशांख्योक्तेः । किंतु सहस्रादिभ्योऽधिकसंख्याग्रहणंपाठन्यायादितिके
चित् । युक्तत्ववाष्टाविंशत्यादिन्यूनग्रहणमेव । सहस्रकृत्वइत्युक्त्वाशतकृत्वइतिन्यूनश्रकमात् । षोडशेएकादेयातिसोदेयाइत्यधिकोपक्रमद्वै
लक्षण्यमिति । चंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्यः—ब्रह्मचार्योहिताग्निश्चशतमष्टोत्तरंजपेत् । वानप्रस्थोयतिश्चैवसहस्रादधिकंजपेत् । शत
मित्यनुदितहोमिपरमित्तिचंद्रिका ॥

जपमालाविचारः । माधवीयेशांखः—कुशवृत्त्यांसमासीनःकुशोत्तरीवाकुशपवित्रपाणिःसूर्याभिमुखोवाक्षमालामादायदेवतां
ध्यायन्जपंकुर्यादिति । स्कांदे—सौवर्णराजतंताम्रंस्फाटिकंरत्नं तथा । अरिष्टपुत्रजीवं(?)चशांखंपद्मं तथामणिम् । कुशाग्रथिच रुद्राक्षमुत्तमंचो

तरोत्तरम् । सांयपुराणे—श्रवालहेममुक्तामिर्मणिरुद्राक्षपुष्करैः । दर्भारिष्टकवीजैश्चशखैर्वाजीवकैर्जपेत् । रामार्चनचंद्रिकायाम्—
तुलसीकाष्ठघटितैर्मणिभिर्जपमालिका । सर्वकर्मसुसर्वेषामीप्सितार्थफलप्रदा । हारीतः—स्फटिकैर्द्राक्षकैर्मालातथैवांगुलिपर्वभिः । शंख
रूप्यमयीमालाकांचीनिविजोत्पलैः । पद्माक्षकैश्च रुद्राक्षैर्विट्टमैर्मणिमौक्तिकैः । गौतमः—अंगुल्याजपसंख्यानमेकमेकमुदाहृतम् । रेख
याष्टगुणंपुत्रजवै(?)दशगुणाधिकम् । शतस्याच्छंखमणिभिःप्रवालैश्चसहस्रकम् । स्फटिकैर्दशसाहस्रमौक्तिकैर्लक्षमुच्यते । पद्माक्षैर्दशलक्षंतुसौ
वर्णैःकोटिरुच्यते । रुद्राक्षमधिकृत्योमासंवादेब्राह्मे । —लक्षकोटिसहस्राणिलक्षकोटिशतानिच । जपेतुलभतेपुण्यनात्रकार्याविचारणा ।
शिवकार्तिकेयसंवादेऽलंगे—सर्वमंत्रजपंकुर्याद्द्विजोरुद्राक्षमालया । ब्राह्मे—सशब्दाचंचलायाचतुटिताग्रंथिनाविना । भिन्नसूत्रेणग्रथिता
पाखंडस्यपुरातनी । मालादुःखप्रदायिन्योग्रथितानिघतंतुभिः । वाराहे—उत्तमाष्टाधिकशतंचतुःपंचाशन्मध्यमा । कनीयसीतदर्धच
परिमाणेनसुंदरि । नोच्छिष्टःसंसृशेत्तांतुस्त्रीणांहस्तेनधारयेत् । आकाशेस्थापनंकुर्यान्नचवाभेनसंसृशेत् । नदर्शयेच्चकस्यापिचितयित्वाचगो
पयेत् ॥ ॥ मालासंस्कारविधिः । मंत्रदेवप्रकाशिकायाम्—समासेनाक्षसूत्रस्यविधानमिहकथ्यते । पंचविंशतिभिर्मौक्षस्त्रिंशद्भिर्ध
नसिद्धयः । सर्वेऽर्थाःसप्तविंशत्यापंचदश्याभिचारकम् । पंचशक्तिःकाम्यकर्मसिद्धिःस्याच्चतुरत्तरैः । अष्टोत्तरशतैःसर्वसिद्धिरक्षैःकृतस्रजः ।
अन्योन्यसमरूपाणिनातिस्थूलाकृतीनिच । जंतुभिर्नविशीर्णानिनजीर्णानिनवा निच । गव्यैस्तुपंचभिस्तानिसंप्रक्षाल्यपृथक्पृथक् । ततोद्विजे
द्रुण्यस्त्रीनिर्मितंग्रथिवर्जितम् । त्रिगुणंत्रिगुणीकृत्यसूत्रंप्रक्षाल्यपूर्ववत् । अश्वत्थपत्रैर्नवभिःपद्माकारंप्रकल्पयेत् । सूत्रंमणींश्चगंधाद्भिःक्षालि
तांस्तत्रनिक्षिपेत् । तारंशक्तिमातृकांचसूत्रैचैवमणिष्वय । विन्यसपूजयेदाज्यैर्जुहुयाद्भक्तिसंयुतः । मणिमैकैकमादायसूत्रेत्तत्रतुयोजयेत् ।
मुखेमुखंतुसंयोज्यंष्टुष्टुं चयोजयेत् । श्लोकसंख्यान्येकक्षंभेरुत्वेनाग्रतो न्यसेत् । एकैकमणिमध्येतुंग्रथिवंधंप्रकल्पयेत् । स्वयंग्रथितमालातुश

रुसापिश्रियंहरत् । एवंकृताक्षमालायांज्येष्ठेनावर्तयेत्कमात् । मुक्तिमुक्तिप्रदःसोयंमालिकागणनक्रमः । अंगुष्ठेनाक्षमालां च चालयेन्मध्य
 माप्रतः । तर्जन्यानसृशेस्तोयमुक्तिदोगणनक्रमः । अंगुष्ठमध्यमाभ्यां तु जपेदुत्तमकर्मणि । अंगुष्ठानामिकाभ्यां तु जपेदाकृष्टकर्मणि । तर्जन्यं
 गुष्ठयोगानुद्विपदुच्चाटनेजपः । कनिष्ठांगुष्ठकाम्यां तु जपेन्मारणकर्मणि । जपान्यकालेतामालां पूजयित्वा तु गोपयेत् । जीर्णसूत्रेषुनःसूत्रं ग्रथयित्वा शतं
 जपेत् । प्रमादात्पतितेहस्ताच्छतमष्टौत्तरजपेत् । जपेन्निषिद्धसंश्लेषैश्शालयित्वा यथोचितम् । अक्षसूत्रं तु निपतेद्भूमौ चेत्कुर्वतो जपम् । उद्धारं
 तस्य कुर्वती जापको हृदयेन तु । हृदयमघोरायनमइति मंत्रः । योगयाज्ञवल्क्यः—अंगुष्ठस्य तु मध्यस्थं परिवर्तय समाचरेत् । परिवर्तो भ्रमणम् ।
 अंगुष्ठाग्नेयजस्रं यज्ञं मेरुलक्षितम् । असंख्यातं तु यज्ञसंतजसं निष्फलं भवेत् । स्मृतिरिवावल्याम्—पर्वभिस्तु जपः कार्योनांगुलीनां निपा
 तनैः । तन्निपातैस्तु यज्ञसं सर्वविधात्तदासुरम् । अंगुलीनामंगुष्ठनिपाते गुलिनियेवोनेत्युक्तम् । मंत्रदेवप्रकाशिकायाम्—तत्रांगुलिजपं
 कुर्वन्सांगुष्ठगुलिभिर्जपेत् । अंगुष्ठेन विना कर्मकृतं तदफलं भवेत् । गौतमोपि—अंगुष्ठेन जपेद्ब्राह्मण्यमन्यैरंगुलिभिः सह । अगस्त्यसं
 हित्नायाम्—मध्यमाद्यद्वयं पर्वजपकाले तु वर्जयेत् । एतं मेरुं विजानीयाद्दूपितं ब्रह्मणापुरा । अस्मिन्पक्षेऽनामिकाद्वितीयपर्वप्रभृत्यतिगणना तर्ज
 न्यादिपर्वणि समाप्तिः । पर्वशब्दोरेखावचनइतिकेचित् । अस्मिन्पक्षेऽनामामथरेखामादिकृत्वा तदधः क्रमेण प्रादक्षिण्येन तर्जन्यादिरेखायां
 समाप्तिः । विधानांतरं मंत्रदेवप्रकाशिकायाम्—अंगुलीपर्वभिर्मंत्रजपं नित्यं प्रकल्पयेत् । मध्यमानामिकामध्यपर्वद्वितयकल्पितम् ।
 मेरुप्रदक्षिणीकुर्वन्ननामामूलपर्वसु । आरभ्य मध्यमामूलं पर्वान्तं गणयेत्कमात् । अंगुलीर्न विर्युं जीतं किंचिदाकुंचिते तले । अंगुलीनां वियोगे तु
 छिद्रेषु क्षवते जपः । मालदेरनावश्यकतोक्ताष्टद्वपराशरेण—यथा कथंचिद्गणयेत्संख्यं तद्भवेद्यथा । चंद्रोदये संग्रहे—प्रातःसंध्यां
 भूतेन गायत्र्या जपितेन च । यथा संख्येन जाप्येन ब्रह्मामे प्रीयतां रविः । मध्याह्ने सायं च ब्रह्मपदे क्रमाद्ब्रविष्णुपदे प्रातःपदे मध्याह्ने सायं पदे चोह्वे ।

॥ अथगायत्रीतर्पणम् । नागदेवाह्निकेप्रयोगपारिजातेच—आचम्यप्राणानायम्यगायत्रीतर्पणंकारिष्यइतिसंकल्प्य तत्स
 नितुरितिसवितारमावाह्य गायत्रीपङ्केषुविन्यस्यभूःपुरुषमृगवेदायनमस्तर्पयामि । भुवःपुरुषंयजुर्वेदायनमस्तर्पयामि । स्वःपुरुषंसामवेदायन
 मस्तर्पयामि । महःपुरुषमथर्ववेदायनमस्तर्पयामि । जनःपुरुषमितिहासपुराणेग्योनमस्तर्पयामि । तपःपुरुषंसर्वागमायनमस्तर्पयामि । सत्यं
 सर्वलोकानमस्तर्पयामि । भुर्भुवःस्वःपुरुषंपंडलांतर्गंतसवितारतर्पयामि । सवित्रेइतिकेचित् । भूःएकपदांगायत्रीतर्पयामि । भुवःद्विपदांगा
 यत्रीतर्पयामि । स्वःत्रिपदांगायत्रीतर्पयामि । भूर्भुवःस्वःचतुष्पदांगायत्रीतर्पयामि । उपसेनमस्तर्पयामि । गायत्रीनमस्तर्पयामि । सावित्री
 नमस्तर्पयामि । सरस्वीनमस्तर्पयामि । वेदमातरंनमस्तर्पयामि । सांस्कृतिमित्यपरे । पृथिवीनमस्तर्पयामि । कौ
 शिकीनमस्तर्पयामि । जयानमस्तर्पयामि । अपराजितानमस्तर्पयामि । सहस्रमूर्तिनमस्तर्पयामि । अनंतमूर्तिनमस्तर्पयामीति । कृष्णभट्टीये
 प्येवम् । श्रीशक्त्यैनमस्तर्पयामीतिकृष्णभट्टः । तन्न । मंत्रैरेभिस्तुयोनित्यंचतुर्विंशतिसंमितैः । गायत्रीतर्पयेत्तेनतर्पितंस्याच्चराचरमिति
 गायत्रीरूपविरोधात् । तत्रैव—अनेनविधिनाकुर्यात्प्रातःकालेचतर्पणम् । मध्याह्नैवसायंचमंत्रैरैतैश्चतर्पणम् ।

अथगायत्रीपुरश्चरणम् । तत्रकाम्येजपेभक्ष्यशुक्रमाचारादर्श—शाक्यावकभैक्ष्याणिपयोमूलफलानिच । दधिसर्पिस्तथाह्यापः
 प्रशस्तंद्युत्तरोत्तरम् । चरमोद्युपवासश्चभक्ष्यंतक्रमयाचितम् । विशशृंगाटशाह्कहविष्यान्त्रानियान्ति । एतान्यनुव्रतान्याहुःशस्तानिजपक
 र्मणि । शाकादिकल्पेपिभक्ष्यविशेषेणजपारंभेएकादशुपवासोपिनेतिहरिहरः । तन्न । असरागप्राप्तभक्ष्यनियामकत्वेनोपवासावाधक
 त्वात् । शारदातिलके—व्याहृतित्रयसंयुक्तांगायत्रीदीक्षितोजपेत् । तत्वलक्षविधानेनभिक्षाशीविजितेद्रियः । तत्त्वानिचतुर्विंशतिः ।
 क्षीरीदनतिलादूर्वाःक्षीरदुमसमिद्धराः । पृथक्सहस्रत्रितयंजुहुयान्मंत्रसिद्धये । तर्पणादिततःकृत्वागुरुंसतोष्ययत्नतः । प्रयोगानाचरेद्विद्वांस्त

दनुजापुरःसरम् । तपर्णादीत्यादिपदेमार्जनविप्रभोजनयोग्रहः ॥ ॥ अधमयोगः ॥ योगपिठन्यासांतेशिरसिब्रह्मणेऋषयेनमः । मुखेदेवी
 गायत्रीछंदसेनमः । हृदयेश्रीपरमात्मनेदेवतायैनमः । पुनःशिरसिजर्मदग्निभरद्वाजभृगुगौतमकश्यपविश्वामित्रवसिष्ठेभ्योऋषिभ्योनमः । मुखे
 गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्धृहतीपंक्तिष्टुब्जगतीम्यश्छंदोभ्योनमः । हृदयेअग्निवासुर्यगुरुवरुणवृषविश्वेभ्योदेवोभ्योनमः । ततोमहाव्याहृतिभिः
 प्राणायामत्रयंकृत्वा शिरसि विश्वामित्रायऋषयेनमः । मुखेगायत्रीछंदसेनमः । हृदिसवित्रेदेवतायैनमः ॐ ब्रह्मणे हृदयाय नमः । विष्णवे त्रिभिः
 रसेस्वाहा । रुद्राय शिखायैवपद् । ईश्वराय कवयाय हुम् । सदा शिवायनेत्रत्रयाय वैपद् । सर्वात्मनेऽक्षाय फद् इति पङ्गं विधाय हृदि ॐ भूर्नम
 मुत्से । एवं सर्वत्र । सुवः दक्षिणसे । स्वः वामसे । महः दक्षोरौ । जनः वामे । तपः जठरे । सत्वं पादांगुलिमूलयोः । तत् गुल्फयोः । सः जानुनोः ।
 विंजुरुमूले । तुः लिंसे । वं नामौ । वेंहृदि । णिकंठे । यं करांगुलिमूलयोः । भंमणिबंधयोः । गौंकूर्परयोः । देंसुजमूलयोः । वं मुखे ।
 स्थं नासिकयोः । धीं कपोलयोः । मंनेत्रयोः । हिं कर्णयोः । धिं भ्रुवोः । यौं शिरसि । यौं चूडावः । नः वामकर्णे । (प्रं) दक्षिणकर्णे । चो
 मुखे । दं शिरसि । यात्नमः शिरसि ॥ तत् भ्रूमध्ये । सवितुः नेत्रयोः । वरेण्यं मुखे । भर्गः कंठे । देवस्य हृदि । धीमहिनाभौ । धियः गुह्ये ।
 यः जानुनोः । नः पादयोः । प्रचोदयात् पुनः शिरसि । ॐ आपोज्योतीरसोमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरो नम इति विन्यस्य ध्यायेत् । गायत्री रहस्ये—
 पंचवक्रांचतुर्बाहुं प्रतिवक्रं त्रिलोचनाम् । जटाकिरीटांगदक्षुक्षिन्निपदां स्फटिकप्रभाम् । साक्षसूत्राभ्यां कुशौदधतीं दक्षहस्तयोः । सवारिजपत्रव
 रदां लुण्ठं वामहस्तयोः । आत्मपूजांतिसौरीपीठमभ्यर्च्य तत्र मंत्रमूर्तिं गायत्र्याः परिकल्प्य तस्यां देवीमावाह्य पुष्पांतैरुपचारैः संपूज्य त्रिकोण
 स्थाश्रेयकोणादिश्राद्धक्षिण्येनकोणत्रये ॐ ब्राह्मै नमः । माहेश्वर्यै नमः । वैष्णव्यै नमः । इति संपूज्य कर्णिकायामेव त्रिकोणाद्द्विहिरैर्द्यादिचतुर्दिक्षु

ॐ आदित्याय नमः । रवे नमः । भानवे नमः । भास्कराय नमः । आग्नेयादिचतुष्कोणे पुंड्रमायै नमः । प्रप्रज्ञायै नमः । प्रप्रभायै नमः । संसं
 ध्यायै नमः । अष्टदलेकेसरेषु अंगानि संपूज्य दलेषु प्रह्लादिन्यै नमः । प्रभायै नमः । प्रभायै नमः । विश्वभरायै । विश्वभरायै । विश्वभरायै । प्रभा
 वतै । जयायै । शाल्यै । दलाग्नेषु काल्यै । दुर्गायै । सरस्वत्यै । विश्वरूपायै । विशालायै । ईशायै । व्यापिन्यै । विमलायै । ।
 द्वितीयाष्टदलमूलेषु तमोपहारिण्यै । । सूक्ष्मायै । विश्वयोन्यै । जयावहायै । पद्मालायै । परायै । शोभायै । पद्मरूपायै । । दलम
 ध्येषु त्र्यादद्याधाः नारासिंहीचाष्टमी ग्राह्यै । माहेश्वर्यै । कौमार्यै । वैष्णव्यै । वाराह्यै । इंद्राण्यै । चागुंडायै । नारासिंह्यै । इति । दलाग्नेषु सो
 माष्टग्रहान् सोमाय । भौमाय । बुधाय । वृहस्पतये । शुक्राय । शनैश्चराय । राहवे । इति । सर्वान्संपूज्य चतुरस्रवीथीद्वये इंद्रादीन् वज्रा
 दीन् इंद्राय । अग्नये । यमाय । निर्ऋतये । वरुणाय । वायवे । सोमाय । ईश्वराय । इति । वज्राय । शक्तये । दंडाय । खड्गाय । पाशाय ।
 अंकुशाय । गदायै । त्रिशूलाय । इति । संपूज्य धूपपादिपूजां समाप्य जपं कृत्वा जपदशांशेन प्रत्यहं सर्वजपं तेवाहोमं कुर्यात् । अत्र मूलं गायत्री
 रहस्ये ज्ञेयम् । इति गायत्रीपुराणविधिः ॥

उपस्थानम् । गायत्रीजपोत्तरं कर्तव्यमुक्तं कौर्मगारुडयोः—सावित्रीप्रजपे द्विद्वान्प्राञ्जुखः प्रयतः शुचिः । अधोपतिष्ठे दादित्यमुद
 यंतं समाहितः । वसिष्ठः—शास्त्रेषु विविधैः सौरैर्ऋग्यजुःसामसंभवेः । उपस्थानं स्वकैर्मंत्रैरादित्यस्य तु कारयेत् । बहूचपरिश्रिते—
 जातवेदसे तच्छंयोरिति नमो ब्रह्मण इत्येताभिः प्रदक्षिणं दिशः साधिपन्नत्वात् संध्यायै सावित्र्यै गायत्र्यै सरस्वत्यै सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कृत्य । उक्त
 मे शिखरे देविभूम्यां पर्वतमूर्धनि । ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञाता गच्छदेवियथा सुखमिति संध्यां विष्टुज्य भद्रं नो अपि वातयमन इत्युक्त्वा शांतिं च त्रिरुक्त्वा
 यं प्रदक्षिणं परिक्रमन् । आसत्यलोकादापातालादालोकालोके पर्वतात् । ये संति ब्राह्मणा देवास्तेभ्यो नित्यं नमो नमः इति नमस्कृत्य भूमिमुपसंगृह्य

गुरुवृद्धांश्चोपपृष्ठीयादेवंसायमिति । पर्वतवासिनि । ब्रह्मणासमनुज्ञतेतिदेवजानीयेषाः । आश्वलायनः—जस्वोदितेसमुत्तिष्ठन्नृपति
 प्रेदिवाकरम् । ऋग्भिश्चतस्रभिर्मंत्रैर्गायत्रैरेवचहृचः । उपस्थायेतरस्वीयैर्मंत्रैः कुर्यात्प्रदक्षिणम् । चतुःप्रदक्षिणंकुर्याजपदोपापनुत्तये । तस्माद्भू
 रिदमित्युक्त्वाकुर्यात्पूर्वप्रदक्षिणम् । भुवःस्वर्भूवःस्वेतिचतुर्वारंपृथक्पृथक् । ततःशक्रादिकात्रत्वापूर्ववाथप्रदक्षिणात् । तत्तन्मंत्रैरुपस्थाय
 स्पृष्ट्वाभूमिनेमद्गुरु । ततोऽभिवादेद्भूमौपित्रादिभ्यःसुसंयतः । कीर्तित्म्योयथान्यायंस्वकीयंनमकीर्तयन् । शोभनकः—सायंप्रातरुप
 स्थायजातवेदसइत्युचा । तच्छयोर्नमोब्रह्मणइत्युच्चार्यदिशोनमेत् । इममेवरुणतत्त्वेतिसायंकालेविशेषतः । मित्रस्यचर्पणीद्वाभ्यांप्रातःकालेपि
 संजपेत् । पिशंगमृष्टिमित्युचासुखंसृष्टश्यप्रदक्षिणम् । भद्रकर्णेतिमंत्रेणकर्णस्पृष्ट्वाप्रदक्षिणम् । केदयन्निमित्युचैकयाशिखांस्पृष्ट्वाप्रदक्षिणम् । सं
 ध्यांगायत्रीसावित्रीसर्वान्देवान्प्रणम्यच । स्मृत्यर्थसारे—यद्वोभयत्रजातवेदसेनवैष्णवैरौद्रेवोपतिष्ठेति नारायणः । वारुणीभिस्तथादि
 त्सुपस्थायप्रदक्षिणम् । कुर्वन्दिशोनमस्क्रुर्याद्दिगीशांश्चपृथक्पृथक् । प्रदक्षिणाभिवादौ चआत्मानं चाभिवादयेत् । आत्मपादौतथामूमिसंध्या
 कालेभिवादयेत् । वारुण्यःसायंसंध्यापराइतिचंद्रिका । तत्रैवबौधायनः सायंजपतिरात्र्युपस्थानमाह—वारुणीभ्यांरात्रिमुपतिष्ठेत् इ
 ममेवरुणतत्त्वायामीतिद्वाभ्यां । दिग्भिवादेनप्राच्यैदिशेद्द्रायनमः दक्षिणयैदिशेयमायनमइत्यादिप्रयोगइतिकेचित् । अन्येतु प्राच्यैदिशेयाश्च
 देवताएतस्यांप्रतिवसंसेताभ्यश्चनमोनमइत्यादितैत्तिरीयारण्यकमंत्रैरित्याहुः ॥

अभिवादनम् । यमः—ज्यायानपिकनीयांसंध्याकालेऽभिवादयेत् । विनाशिष्यंचुत्रंचदौहित्रंदुहितुःपतिम् । सुदर्शनभाष्ये—
 रोरेममृज्येचिपुवृद्धिरादौठातेचवांलयश्चशश्वसुधु । शेषेपुनाम्बोःकपरःस्वरोलःस्वाप्वोरदीर्घःसविसर्गइष्टः । अस्वार्थः—रोहिणीरेवतीमघामृ
 गज्येष्ठाचित्रासुरोहिणोरेवतइतिआदिवृद्धिर्वा । नक्षत्रेभ्योबहुलमिति नक्षत्राणांवालुगुक्तेः । ठात्प्रेषोष्ठपदशब्देठकारात्परेपकारवृद्धिः । उत्तरपदा

धिकारे जेप्रोष्ठपदानामित्युक्तेः । अंलमपभरणी शब्दश्रुतौतयोक्तेः । श्रवणशतभिपक्कअश्वयुधुवाआदिवृद्धिः । अपभरणः आपभरणः श्रवणः श्रावणः शतभिपक्कशतभिपजः अश्वयुक् आश्वयुजः । भरणीशब्देपिवा । नक्षत्रेभ्योषहुलम् वत्सशालेतचवालुगुक्तेः । शेषेपुन वृद्धिर्नेत्यर्थः । कृत्तिकः तिव्यः आश्लेषः फल्गुनः हस्तः विशाखः अनूराधः अपाढः श्रविष्ठः । श्रविष्ठेत्यादिनानिलयंलुगुक्तेः । आम्वोराद्रांमूलयोःरंल्यःस्वरः कपरः । आर्द्रकः मूलकः पूर्वाषाढिपारखित्यादिनाबुन् । स्वाप्योःस्वातीपुनर्वस्वोःरंल्यःस्वरोदीर्घःसविसर्गश्च । स्वातिः पुनर्वसुः । एपांनान्नांसंध्याभिवा दने प्रथमयानिर्देशइतिस्तुदर्शनाचार्यः । अभिजित् अभिजितः कृत्तिकः कार्तिक इतितुयुक्तम् । धनिष्ठेत्यत्रापिवादिवृद्धिः श्राविष्ठीयःआ पाढीयइत्यपिषहुलोक्तेः । तत्तन्नक्षत्रचरणाक्षरघटितंनामपठंतिशिष्टाः । नागदेवाह्निके—भोःशब्दंकीर्तयेदंतेस्वस्यनाम्नोभिवादाने । आयुष्मा न्भवसौम्येतिवाच्योविप्रोऽभिवादाने । अकारश्चास्यनाम्नोऽस्तेवाच्यः पूर्वोत्तरःपुतः । तदुत्तरकृत्यमाहवृद्धपरशरः—यदक्षरपदप्रष्टंमात्राहीनं चयद्भवेत् । तत्सर्वक्षम्यतांदेविकाश्यपप्रियवादिनि । पुष्पसारसुधानिधौ—प्रातःसंध्यावसानेनतुनिल्यसूर्यसमर्चयेत् । संध्याकालातिक्रमे प्रायश्चित्तंकर्ममदीपे—प्रातःसंध्यांसनक्षत्रानोपास्तेयःप्रमादतः । गायत्र्यष्टशतंतस्यप्रायश्चित्तंविशुद्धये । प्रातःकालंतरोपलक्षणमितिपृथ्वी चंद्रः । दक्षः—संध्यामकुर्वतःकालेउदयेस्तमयेपिवा । गायत्र्यष्टशतंजाप्यंप्रायश्चित्तंभवेत्तदा । चतुर्थ्यतुगायत्र्यादद्याद्वाहृतिसंयुतम् । का लातीतिविशुद्धयर्थतःसंध्यांसमाचरेत् । स्कांदे—उदयास्तमयादूर्ध्वयावत्साह्रदिकात्रयम् । तावत्संध्यामुपासीतप्रायश्चित्तमतःपरम् । सं ध्याकल्पेस्मृत्यंतरे—प्राणायामत्रयंप्रातर्द्विगुणसंगवेस्मृतम् । मध्याह्नित्रिगुणंप्रोक्तमपराल्हेतुपहुणम् । सायाह्निद्वादशगुणंसूर्यहत्यांततोव्रजे त् । प्रातरादिष्वकरणइत्यर्थः । शातातपः—निश्चर्ययामेवातीतिअर्थयामेपिवासरे । अतिकालमत्तिकांतसंध्यालोपनकारयेत् । संध्याकाले

१ शब्दश्रुती लघुष्वोतिने अग्निःप्रजापतिरित्यारभ्यअश्विनोयमएवचेतिक्रमेणांलमपभरणी ।

व्यतिक्रान्तेषु कृत्वा पुनर्मनः । ऋचं चतुर्चंवापि पुनः संध्यामुपासेयत् । पुनस्त्वर्थे । इदं चरात्रिप्रथमयामावधि दिवोदितानीत्याद्युक्तवचनात् । तदूर्ध्वप्रायश्चित्तमात्रम् । यदा प्रातर्मध्याह्नसायंसंध्यानामेककाले प्राप्तिस्तदा प्रातः संध्यापूर्वकुर्यात् । संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमर्हः सर्वकर्मसु । यदन्यत्कुरुते कर्मनतस्य फलभवेदितिकाशीखंडे प्रातः संध्याप्रकरणे पाठान्नातः संध्याविना कर्मतरेऽनधिकारात् । विज्ञानेश्वरस्तु संध्यापदं सर्वे संध्यापरमित्याह । मध्याह्नसायंसंध्ययोः संपाते पूर्वसायंसंध्या मध्याह्नसंध्यायाः सायंसंध्याधिकारसंपादकत्वाभावात् । प्रातःकालवाधेमानामावात् एकस्य गौणकालत्वे संभवत्युभयगौणकालत्वस्थान्याथ्यत्वाच्च पांचमिकसंतपनीयांतः प्रात्यग्निहोत्रन्यायाच्च सहलभेसवनीयोपाकरणन्यायाच्च । यत्तु स्मृत्यन्तरे—दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि वै । शर्वर्याः प्रथमे यामे तानि कुर्याद्यथा क्रममिति तत्सायंसंध्यामुख्यकालातिक्रमे ज्ञेयम् । अतएव सायंसंध्यामुख्यकालातिक्रमे तिसृणामपि गौणेकाले क्रमेणैवानुष्ठानम् । सायंसंध्यागौणकालस्तुरात्रौ सार्धं ग्रहरावधिः । रात्रिभोजनस्य सार्धं ग्रहरकालीत्यासंध्याभावे भोजनासंभवात् प्रदोषावसाने सायंसंध्याय गौणकाल इति माधवीये देवजानीये च । संध्याप्रकरणे प्रायश्चित्तं परिभाषायामुक्तं तत्र तिनिधिनापिकार्यमित्युक्तम् । इति श्रीमद्रामेश्वरभट्टसुनु० लक्ष्मणभट्टकृता वाचाररत्ने संध्याप्रकरणम् ॥

अथौपासनहोमः । हेमाद्रौ शाब्दायनिः—ततः सूर्यमुपस्थाय सम्यगाचम्य च स्वयम् । अभ्युक्षणं समादाय संयतात्मा गृहं व्रजेत् । तत्रैव गार्ग्यः—त्रिसंध्यां वागयतो वारिगुसमाहृत्य शोधयेत् । होमोपहारभूगेहद्रव्यात्मपरिचारकान् । चंद्रिकायां प्रचेताः—अस्युक्षणोदपात्रं तु न तावत्स्थायते क्वचित् । यावन्नाचमनं न तं प्रोक्षितानगलंतिका । असमर्थप्रत्याहशां स्वायनिः—नद्यादौ सम्यगाचांतः संयतो गृहमागतः । उद्धृत्य मणिका तोयतेन प्रोक्षणमाचरेत् । गृहे वासमुपसृश्य कृत्वा स्वर्णकुशोदकम् । कृत्वा च मनमाचांतः पुनः प्रोक्षणमाचरेत् । चंद्रिकायां गोभिलसूत्रे—पुरा प्रादुर्करणवेलायाः सायंप्रातरपआहरेदनुसादपि वाकुंभाद्वामणिकाद्वा गृहीयादिति । तत्रैव शाब्दायनिः—अब्जं हिरण्य

यरीप्यंदावंगृण्यमयदृढम् । ताम्रं पत्रपुटं पुण्यं पात्रमभ्युक्षणाय वै । अभ्युक्षणकरणव्युत्पत्त्याजलं । पत्रपुटमन्यालाभपरम् । सर्वालभेतुपात्राणांपर्णपात्रं विधीयत इत्यापस्तंबोक्तेः । आपस्तंबः—शैवालवालुकादूर्वातृणपर्णयसैरपि । नालिकाभिन्नपात्रेण कांस्यपात्रेण चैव हि । प्राण्यंगफलजेत्यायनः—सूर्येस्तशैलमश्रसेपड्भिः शङ्खिः सदांगुलैः । प्रादुर्करणमग्नीनांप्रातर्भासांच दर्शनात् ॥

अथ होमः । तत्र शक्तेनार्थाधानं कृत्वा श्रौतः स्मार्तश्च होमः कार्यः । श्रौतं स्मार्तं च यत्किंचिद्विधानं सर्वमादरात् । गृहे निवसता कार्यमन्यदादौ पृच्छतीति मन्त्रोक्तेः । तत्राशक्तः सर्वाधानं कृत्या श्रौतमेवावजीवं जुहुयात् यावजीवश्रुतेः । [एतेनैकादश्यांतमकुर्वतः परास्ताः । अकरणे प्रत्यवायश्रुतेः अहरहरतिवक्ष्यमाणापस्तंबोक्तेश्च, होमकालातिक्रमे होमलोपे च प्रायश्चित्तोक्तेश्च, कर्मस्मार्तं विवाहाद्यौ कुर्वीत प्रत्यहं गृहीतयाज्ञयत्स्योक्तेश्च, अप्रिहोत्रं यजुहुयादाधतेद्युनिशोः सदेति मन्त्रोक्तेः, अथ तत्रैव वसति होमकालव्यतिक्रमः । लौकिकोऽग्निविधीयतकाठश्रुतिदर्शनादिति चंद्रिकायां शौनकोक्तेः, पक्षहोमैश्चतुर्दशचतुर्गृहीतानुपपत्तेश्च, सप्तशतानि विंशतिश्च संवत्सरे सायमाहुतयोहूयंते सप्तशतानि विंशतिश्च प्रातरित्यादिशुल्लनुपपत्तेश्च यत्किंचिदत्तत्] । त्रीणिवर्षाणि विप्रा इति भारतात् यावज्जीवाशक्तौ वर्षत्रयं वा जुहुयात् । ये चाग्निहोत्रं जुह्वतिश्च प्रधानायामायमिति स्थितेः । तत्राप्यशक्तः स्मार्तमेव जुहुयात् तत्रत्वाद्ध्यात् तत्राप्यशक्तः सदाचारमात्रं कुर्यान्नस्मार्तमपि । ये चाकर्मनचेच्छक्तः कर्तुं स्मार्तं समाचरेत् । तत्राप्यशक्तः करणे सदाचारं लभेद्बुध इति चंद्रिकायां व्यासोक्तेः । कौर्मे—अथागम्यगृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि । प्रज्वाल्य वह्निं विधिवज्जुहुयाज्जातवेदसम् । तत्र श्रौतं स्मार्तं वा होमं यजमान एव स्वयं कुर्यात् । अहरहर्यजमानः स्वयमग्निहोत्रं जुहुयात् सर्वे णि स्वयमेवेति नियमो न तु वर्षण्येव स्वयमिति । पाणिग्रहणादिगृह्यं परिचरेत् स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्यते वा

सर्वेत्यान्धलायनोक्तेः । स्वस्याशक्तौमाधवीयेचंद्रिकायांचशातातपः—श्रातयत्सात्सपशुभान् ॥३१॥

तमप्यन्यःकुर्यादाचारमंततः । चंद्रोदयेगारुडे—ऋत्विक्पुत्रो गुरुभ्राताभागिनेयोऽथविदपतिः । एतैरेवहुतयत्सात्सुतंस्वयमेवतु । विद्रुप
तिर्जीमाता । तत्रैवकौर्मै—ऋत्विक्पुत्रोथवापत्नीशिष्योवापिसहोदरः । पत्नीस्मार्तएव । कामंशुभेप्रौडुहुयात्सायांश्रातहोमावितिगोभिलो
क्तेः । स्मृत्यर्थसारे—पत्नीकन्याचजुहुयाद्विनापुंक्षुणक्रियाम् । अत्रऋत्विक्त्रिधा—श्रतिकर्मवृतः, परंपरागतः, एकस्यसर्वकर्माथसकृद्
तथ । आद्ययोरेवहोमकर्तृत्वमिति वृत्तिकृत् ॥ ॥ अन्यकर्तृकहोमविशेषः । स्मृत्यर्थसारे—असमक्षतुदंपलोहोतव्यंनत्विगादिना ।
द्वयोरप्यसमक्षचेद्भवेदुतमनर्थकम् । कात्यायनः—शिक्षिप्याथिस्वदारेपुपरिकल्प्यत्विजंतथा । प्रचसेत्कार्यवान्विप्रोदृष्टैवचिंरवसेत् । स्मृत्य-
र्थसारे—संनिधौयजमानःस्यादुद्देशत्यागकारकः । असंनिधौतुपत्नीस्यादुद्देशत्यागकारिका । असंनिधौतुपत्न्याःस्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया । उन्मादेप्र
सवेचतौकुर्वीतानुज्ञयासदा । सर्वदायजमानोवालयजेतद्विशुक्लःशुचिः । मनुः—उदितेऽनुदितेचैवसमयाध्युषितेतथा । सर्वथावर्तयेत्तज्ज्ञइती
यवैदिकीश्रुतिः ॥ ॥ अनुदितादितलक्षणमाह कात्यायनः—रात्रेःस्तुपोऽशेषेभागेग्रहनक्षत्रभूषिते । काण्डत्वमुदितंज्ञात्वाहोमंक्रुर्यो
द्विचक्षणः । तथाप्रभातसमयेनष्टेनक्षत्रमंडले । रविर्यावन्नदृश्येतसमयाध्युषितंचतत् । रेखामात्रंचदृश्येतरस्मिभिश्वसमन्वितः । उदितंतंविजा
नीयात्तत्रहोमंप्रकल्पयेत् । अनुदितहोमःकातीयछंदोगपरः । उदितहोमोवहृचपहृत्इतिमदनपारिजातः । अनुदितहोमिभिरर्थदत्त्वासुर्यो
दयात्सर्वहुत्वागायत्रीजप्या । उदितहोमिभिस्तुजस्वाहोतव्यमितिपृथ्वीचंद्रः । उभयोःसंध्यांसमाप्यहोमइतिकल्पतरुः ॥ ॥ अनु
दितहोमिनोगौणकालमाह कात्यायनः—हस्ताधूर्ध्वरविर्यावद्विर्द्विहिल्वानगच्छति । तावद्धोमविधिःपुण्योनान्योऽनुदितहोमिनाम् ।
यावत्सम्यहनभाव्यंतेनभस्यृक्षाणिसर्वतः । नचलोहितिमापैतितावत्सायंचहृयते । रजोनीहारधूमाप्रवृक्षायांतरितरैवौ । संध्यामुद्दिश्यजुहुयाद्र

तमस्यनलुप्यते । सायंत्वर्धास्तमितेसूर्येनुदितहोमिनोहोमकालः । अस्तमितेतूदितहोमिनः । तथाचोशानाः—अर्धमंडलसंप्राप्तेमानावनुदि
तेहुतम् । तस्मिन्नस्तमितेहोमोभवेदुदितएवतु ॥ ॥ मुख्यगौणकालावाहापस्तंभः—तस्मात्संधौहोतव्यंनक्षत्रद्वद्वाप्रदोपेनिशायांवासाय
मिति । संधिरर्धास्तोदयौनक्षत्रमेकं सर्वोदयःप्रदोपः द्वितीयमोनिशेतिमाधवः । सायंप्रातश्चसंधिमुख्यकालः नक्षत्रदर्शनादयश्चयःसायं
गौणाइतिमाधवपृथ्वीचंद्रौ । धूर्तस्वामिभाष्येरामांडारेचयत्वारोमुख्यकालाइत्युक्तम् । प्रातर्होमकालश्चतुर्थोआपस्तंबेनोक्तः ।
उपस्थुपोदयं—समयाध्युषितं—उदितं—प्रातरितिआश्वलायनः । श्रदोपांतोहोमकालःसंगवांतःप्रातस्तमतिनीयचतुर्दृहीतमाज्यंजुहुयादिति
प्रदोपातिक्रमेप्रायश्चित्तविधानात्तदंतोमुख्यःकालइतिकश्चित् । तन्न । संधौतदुत्तरंचहोमफलतुल्यतापत्तेः । अतःसंधिरेवमुख्यः । कालातिपत्तिर्न
वनाडिकोर्ध्वमितिचंद्रिका । प्रातर्द्वादशनाडिकोर्ध्वकालचतुष्टयातिपत्तिः । स्मृत्यर्थसारे—प्रातर्होमःसंगवांतःकालस्त्वनुदितस्तथा । सा
यमस्तमितेहोमकालस्तुनवनाडिकाः । संगवःपंचधाभक्तदिनद्वितीयांशः । रामांडारोप्येवम् । कालातिक्रमेप्रायश्चित्तोर्ध्वमपिहोमःकार्यः ।
यदिगृह्येणैसायंप्रातर्होमयोर्द्वयंहोतारंनाधिगच्छेत्कथंकुर्यादित्यासायमाहुतेःप्रातराहुतिर्नित्येत्याप्रातराहुतेःसायमाहुतिरितिगोभिलोक्तेः ।
गृह्यइतिश्रौतस्याप्युपलक्षणम् । अनौचित्यापत्तेः । आसायमितिनकालग्रहणम् । आहुतिपदवैयर्थ्यादितिकेचित् । तन्न । सायंहोमोनलब्धश्चेत्
स्यारत्रावभोजनम् । प्रातर्होमोनलब्धश्चेत्तदहर्भोजनंलजेत् । तावताहोमसिद्धिःस्यात्प्रायश्चित्तमिष्यतइतित्रिकांडमंडनविरोधात् । अत
एवचंद्रिकायासायमित्यनेनकालग्रहणं उत्तरस्मिन्कालआगतेहोमश्चेदनिघृत्तः पूर्वस्यसंधंकालातिपत्तिः तस्यांप्रायश्चित्तंमनोज्योतिरित्यादश
रात्रमितिभरद्वाजोक्तेरित्युक्तम् । बह्वृचानांत्वतीतवहुहोमानुष्ठानम् ।—अतीतहोमान्कृत्वादौकालहोमंततश्चरेदितिशौनकोक्तेः । वृत्ति
कृताप्येवमुक्तमितिप्रयोगपरिजातः । आश्वलायनवृत्तावपि—विहृतेष्वग्निष्वहुतेषुहोमांतरकालप्रासाधुपक्रांतमेवहोमंकालातिपत्ति

प्रायश्चित्तसहितं कृत्वा वर्तमानकालमनुद्धृतप्रायश्चित्तसहितं कुर्यात् । अविहते पुं कालांतरप्राप्तौ मनस्वती होममतिपन्नस्य प्रतिहोमं च कृत्वा अनुद्धृतप्रायश्चित्तादीनि । इदमनापत्सम् । आपदितुन किंचित्प्रायश्चित्तं किंतु होममात्रं कुर्यात् । आपदि तु होममित्येव प्रतीयादिति यौ धायनोक्तः । छंदोगपरिशिष्टे—स्वगृहोक्तेन विधिना होमं कुर्याद्यथाविधि ॥ ॥ अर्धाघानिनो होमक्रममाह चंद्रोदये भरद्वाजः—होमवैतानिके कृत्वा स्मार्ते कुर्याद्विचक्षणः । स्मृतीनां विदमूलत्वात् स्मार्तके चित्पुराविदुः । विष्णुः—बहुशुक्लं धेने चाश्वी सुसमिद्धे हाशने । विधूमेलेलिहाने च होतव्यं कर्मसिद्धये । योनार्चिपुजुहोत्यग्नौ व्यंगारे चैव मानवः । मंदग्निरामयावी च दरिद्रश्चोपजायते । पात्रादाबुद्धते ह्यग्नौ न होमादिसमाचरेत् । दामोदरीये सां च पुराणे—शुतृदक्षो धत्वरायुक्तो हीनमंत्रैर्जुहोति यः । अप्रबुद्धे स धूमवामोषः स्यादन्यजन्मनि । धुतृपौ प्रमादादेरुपलक्षणमिति रत्नाकरः । स्वल्पेरुक्षेसस्फुलिंगे वा भावते भयानके । आर्द्रकाष्ठैः सुसंपूर्णैः फूत्करोति च पावके । कृष्णाचिपिसुदुर्गधे तथा लिपतिमेदिनीम् । आहुतीर्जुह्याद्यस्तु तस्य नाशो भवेद्भुवम् । मदनपारिजाते कात्यायनः—जुहुयुश्च हुते चैव पाणिशूर्पास्यदारुभिः । न कुर्यादग्निधमनं न कुर्याद्व्यजनादिना । व्रतहेमाद्रौ—मुखैव धमेदग्निमुखादेपो ह्यजायत । नार्गिमुखेनेति तु यज्ञौ किके योजयंति तत् । कात्यायनः—हविष्येपुय वा मुल्यास्तदनुव्रीहयः स्मृताः । अमावेव्रीहियवयोर्दग्धावापयसापिवा । तदभावे यवावावा जुहुयादुदकेन वा । स्मृत्यर्थसारे—पयोदधियवागूथसपिरोदनंतुलाः । सोमो मांसं तैलमाषो दशैतान्यग्निहोत्रके । स्यादग्निहोत्रवद्द्वे संस्कारो मंत्रवर्जितः । शालिश्यामाकनीवारानीहिगोधूमया वकाः । एते पातं दुलाहोम्यायावनालाः प्रियंगवः । प्रियंगवः शाल्यश्च गोधूमात्रीहयोयवाः । सारूप्येणापि होम्याः स्युः स्वरूपेणैव वैतिलाः । अत्र व्रीह्विपदं पाष्टिकपरम् । छंदोगपरिशिष्टे—मापको द्रवगौरादि(?) सर्वालाभे पिवर्जयेत् । शौनकाः—दध्यादीनामपक्वानानाधि श्रयणमुच्यते । उल्मुकेनावज्वलयेदपकंपक्वमेव च । सायं होमे द्रव्यं च प्रातरपि प्राहांकर्म क्वात् । यदि सायं गृहीतं द्रव्यं प्रातर्न लभ्यते तदा प्रतिनिधिभूतं द्रव्यांतरं ग्राह्य

नतुवैकल्पिकद्रव्यांतरम् । दृहस्पतिः—ग्रथधान्यंचतुःपष्टिराहुतिःपरिकीर्त्तिता । तिलानंतुतदर्धस्यात्तदर्धस्याद्भृतस्यतु । वौधायनः—
 व्रीहीणांवायवानांवाशतमाहुतिरिष्यते । कात्यायनः—पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिकारसादिनांचेषुवमात्रपूरिका । दैवेनतीर्थेनचद्वयतेहविःस्व
 गारिणिस्वर्चिपितृपावके । द्वादशपर्वपूरिकाद्रव्यासंभवे दोडरानंदेशंखः—आर्द्रामलकमात्रवैशाखाब्दाइंदुव्रतेस्मृताः । तथैवाहुतयोशौचशौ
 चार्थेयाचमृत्तिका । यतृचपरिशिष्टे—शतंचतुःपष्टिर्वाहुतिर्त्रिंशितुल्यानांतदर्धतिलानांतदर्धसर्पिलसूत्रे कृतंचेत्प्रक्षा
 ल्यञ्जुह्यादिति । चंद्रिकायांशातातपः—तीर्थायतनसंस्पृष्टांतरुत्तानपाणिना । बृंगुलंसमिधोतीत्यसर्वत्रजुह्याद्धविः । चंद्रोदयेसंभ्र
 हे—द्रवंक्षुणेणहोतव्यंपाणिनाकठिनंहविः । याज्ञवल्क्यः—हुत्वाग्नीन्सूर्यदेवत्वान्जपेनंत्रान्समाहितः । आप्तौ मरीचिः—प्रवसन्न
 त्रिहोत्रीयधिपंचाश्वहरादितः । दातव्योहोमएकाहैसायंप्रातःपृथक्पृथक् । तथान्यास्वपिचापत्सुपक्षहोमोविधीयते । तत्रकारोमैत्रायणी
 यपरिशिष्टे—पर्वणोत्सायंचतुर्दशचतुर्दशहीतानिसकृदुन्नयनमेकासमित्सकृद्धोमः सकृत्पाणिमार्जनंसकृदुपस्थानमित्येवंप्रतरिति । स्मृत्य
 र्धंसारे—पक्षहोमानशेषान्वाशेषहोमानथापिवा । समस्यजुह्यात्तत्रप्रयोगोयंनिरूप्यते । प्रतिपद्युन्नयेत्सायमापद्यन्यत्रवादिने । यावंत्यौपव
 सथ्याहात्प्राग्दिनानिभवंतिहि । तावंतिपरिदृष्ट्वीयाच्चतुरुन्नयनानितु । एवमेवोत्तरापिप्रातर्होमान्समस्यतु । जुहोत्यौपवसथ्याहात्प्रातर्होमाव
 धीन्सकृत् । एवमेकत्रपक्षेयेहोमास्तेषामशेषतः । न्यूनानांवासमासःस्यान्नपक्षांतरवर्तिनाम् । सर्वथौपवसथ्याहैसायंहोमःपृथग्भवेत् । तथैवय
 जनीयाहैप्रातर्होमोभवेत्पृथक् । तत्रैव—तृतीयेऽन्तरेपक्षेसमासंनसमाचरेत् । आपञ्चेदनुवर्तेतदीर्घकालंकथंचन । यावज्जीवमविच्छिन्नंपक्षहो
 मंसमाचरेत् । यत्तुचंद्रिकायाम्—यदिपक्षहोमेनपक्षत्रयमतीयात्सुनराधेयमिति तदनापत्तिपरम् । पक्षहोमेकृतेतत्पक्षमध्येआपन्निवृत्तावाह
 मरीचिः—पक्षहोमानयोःकृत्वागत्वाऽकस्मान्निवर्तितः । होमंपुनःप्रक्षुर्याञ्जुनचासौदोषभागभवेत् । पक्षहोमानित्युपलक्षणम् । अतःशेषहोमा

दाव्येवम् । चंद्रिकायां वैजवापः—एकेभ्युदितहोमाःस्युरन्येनुदितहोमिनः । अन्येभोजनहोमाश्चपक्षहोमास्तथापरे । शौनकः—अग्रा
 वनुगतेयत्रहोमकालद्वयं व्रजेत् । उभयोर्विप्रवासेवालौकिकोऽग्निविधीयते । स्मार्तपरमिदम् । सर्वांश्चेदनुगतानादित्योभ्युदियाद्वाभ्यस्तमियाद्वाभ्या
 धेयंपुनराधेयंवासमारूढेषुचारणीनांशेइत्याश्वलायनोक्तेः । यस्यचोभावनुगतावभिनिम्लोचेदभ्युदियाद्वापुनराधेयंतस्यप्रायश्चित्तमित्याप
 स्तंवाच । कात्यायनः—विहायाग्निसर्भार्थश्चेत्सीमामुल्लंघ्यच्छति । होमकालत्ययेतस्यपुनराधानमिष्यते । शौनकः—अथतत्रैववसति
 होमकालव्यतिक्रमः । लौकिकोऽग्निविधीयेतकाठकश्रुतिदर्शनात् । प्रोषितेतुयदापत्नीपत्यौग्रामांतरं व्रजेत् । होमकालेयदिप्राप्तानसादोषेणयुज्यते ।
 त्रिकांडमंडनः—अग्निहोत्रेणरहितःपंथानंशतयोजनम् । आहिताग्निःप्रयायाच्चेदग्निहोत्रंविनश्यति । विनाग्निभिर्यदापत्नीनदीमंबुधिगामिनी
 म् । अतिक्रमेत्तदाग्नीनांविनाशःस्यादितिश्रुतिः । अब्दंस्वयमजुह्वन्योहावयेदत्वल्गिगादिना । तस्यस्यात्पुनराधानंपवित्रेष्टिरथापिवा । होमातिक्र
 मेप्रायश्चित्तमुक्तंकारिकायाम्—नित्यहोमेत्वत्क्रांतिसंस्कृत्याज्यंचपूर्ववत् । चतुःकृत्वागृहीत्वाज्यंमनस्वत्याजुहोत्यथ । आद्वादशदिनादेवंमूध्वं
 विच्छिद्यतेऽनलः । प्रायश्चित्तंतुयत्प्रोक्तमश्रित्यागोपपातेके । मनुनातत्प्रकुर्वीततत्कालानुसारतः । प्रायश्चित्तं कृत्वाहोमं कुर्यात् । कालातीतेपुहो
 मेपुउत्तरेष्वगतेषुच । कालातीतानिहुत्वैवउत्तराणिसमाचरेत् । यस्त्वतीतान्यनुक्रम्यउत्तराणिसमारभेत् । नदैवात्रैवचमुनिन्हविस्तदुपतिष्ठत
 इतिस्मृतिरत्वावल्यां वचनात् । पुलस्त्यः—अकालेचेत्कृतं कर्मकालंप्राप्यपुनःक्रिया । कालातीतंतुतत्कुर्यादकृतंतद्विनिर्दिशेदिति तद्वाद
 शाहोत्तरंशेषम् । द्वादशेतिवहृचपरम् । आपस्तंबानंतुचतूरात्रमहूयमानोशिलौकिकइत्यापस्तंबोक्तेः । औपासनविच्छेदेप्रायश्चित्त
 माह चंद्रोदयेभरद्वाजः—एकाग्निर्द्वादशाहविच्छिन्नःपुनराधेयोदीर्घकालविच्छेदेऽतिकृच्छ्रमिति । विच्छिन्नोऽहुतः । यत्तुशौनकः—

होमद्वयात्ययेदर्शपूर्णमासात्ययेतया । पुनरेवाग्निमादध्यादितिभार्गवशासनमिति तच्छ्रैताग्निपरम् । दर्शपूर्णमाससाहचार्यात् । आपस्तंबः—
नासतियजमानेग्राममर्यादाग्रमग्नीनिहरेयुर्लोकिकाःसंपधेरन्निति । ग्रामसीमोक्तादेवीपुराणे—नगराद्योजनंखेटःखेटाद्ग्रामोऽर्धयोजन
म् । द्विक्रोशंपरमासीमाक्षेत्रसीमाचतुर्धनुः । चंद्रिकायाम्—यावंत्योग्राममर्यादानद्यस्तुस्ताअतिक्रामंतावन्वारभेयातामाद्यंतयोर्वायदिन
लीकिकाःसंपधेरन्निति । जातूकर्ण्यः—विनाग्निभिर्यदापत्नीनदीमंबुधिगामिनीम् । अतिक्रामेत्तदाग्नीनांविनाशःस्यादितिश्रुतिः । चंद्रिका
यांशृद्धांगिराः—मासत्रयपणमासादिविच्छेदेऽर्धकृच्छ्रकृच्छ्रतिक्च्छ्रंश्रायश्चित्तम् । भरद्राजगृह्येपि—यावत्कालमहोमीस्यात्तावद्भव्यमशे
पतः । तदेयंचैवविप्रेभ्योयथाहोमस्तथैवतत् ॥ ॥ ब्रह्मचारिणःसंयोत्तरकर्मोक्तं मदनरत्नेकौर्मं—सायंप्रातर्द्विजःसंध्यामुपासीतसमाहि
तः । अग्निकार्यंततःकुर्यात्संध्ययोरुभयोरपि । देवताभ्यर्चनंकुर्यात्पुष्पैःपत्रेणवांधुना । तत्रैवलौगाक्षिः—सायमेवाग्निभिधेतेत्येकइति ।
गान्धर्वलक्ष्यः—भैक्षाग्निकार्येत्यवत्त्वात्सप्तरात्रमनातुरः । कामावकीर्णइत्याभ्यांलुहुयादाहुतिद्वयम् । उपस्थानंततःकुर्यात्संसासिंचंत्वनेनतु ।
कामावकीर्णोऽस्यवकीर्णोऽस्मिकामकामायस्वाहा । कामावपन्नोऽस्यवपन्नोऽस्मिकामायस्वाहेति । एतद्दुरुकार्यव्यग्रतयाअकरणेज्ञेयम् । अन्यथातु
मनुः—अकृत्वाभैक्षचरणमसमिध्यचपावकम् । अनातुरःसप्तरात्रमवकीर्णव्रतंचरेत् । विज्ञानेश्वरोप्येवम् । सकृच्छोपेतुक्कृत्विचधाने—
मानस्तोकेजपेन्मंत्रशतसंख्यंशिवात्ये । अग्निकार्यंविनाभुक्तेनपापंब्रह्मचारिणः ॥ ॥ अथब्रह्म्याहनियमाः । चंद्रिकायांपुलस्त्यः—
सकृत्सर्वणिषर्षिष्यद्दिविष्वंलघुभोजनम् । नसायंनोपवासःसात्तैलामिपविवर्जनम् । आपस्तंबः—अतृप्तिश्चात्रस्ययच्चैतयोःप्रियंस्यात्तदस्मिन्न
इनिभुंजीयातामथशशयीयातामिति । भरद्राजः—वर्जयेत्सर्वकालेतुक्षीतैलामिपवृक्षजम् । सांख्यायनः—कलहंतीतविक्रीतंप्रहासंबहु
भाषणम् । तौर्यंत्रिकंयथाशश्यायंक्ष्यमाणोविवर्जयेत् । जाबालिः—कोविदारान्कुलित्वांश्ववर्जयेत्कोद्रवांस्तथा । दंतशौचंचपूर्वेद्युर्यागस्येता

निवर्जयेत् । मसूराह्वणक्षारांश्चणकान्कोरदूपकान् । मापान्मधुपरान्नंचवर्जयेत्पर्वणिद्विजः । गृह्यपरिशिष्टे—शाकंमांसंमसूरांश्चअणवः
कोरदूपकाः । वर्ज्याइतिशेषः । आपस्तंबसूत्रे आधानप्रकरणे ऋचीसमन्तनाश्रीयादिति । ऋचीसमन्तरुम् । बौधायनः—सर्वमेवैतद
हःकोशाशुद्धमापादिधान्यवर्जयेदन्यत्रतिलेभ्यइति । स्मृत्यर्थसारेदिचोदासीये—लवणंमधुमांसंचक्षारानश्नन्नहूयते (?) । उपवासेनभुञ्जी
तउरारात्रौचकिंचन । मिताक्षरायां स्मृत्यर्थसारेच—यआहिताशेर्धर्मःस्यात्स्मार्तोपासनिकस्यच । इतिश्रीमद्रामेश्वरभट्टसूनुश्रीमन्नाराय
ण०लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेहोमप्रकरणम् ॥

अथहोमोत्तरंरुर्न । मदनरत्नेमरीचिः—विधायदेवतापूजांप्रातर्होमादनंतरम् । शौनकः—प्रातर्मध्यदिनेसार्यविष्णुपूजांसमा
चरेत् । अशक्तौविस्तरेणैवप्रातःसंपूज्यकेशवम् । मध्याह्नेचैवसायंचपुष्पांजलिमपिक्षिपेत् । हलायुधः—प्रातःकालेसदाकुर्यान्निर्माल्योद्वास
नंबुधः । प्रयोगपारिजातेक्रियासारे—मध्यमानामिकामध्येपुष्पंसंगृह्यपूजकः । अंगुष्ठतर्जन्यग्राभ्यानिर्माल्यमपनोदयेत् । अपनीतंच
निर्माल्यंचडेशयनिवेदयेत् । मध्यमानामिकाभ्यांदेवोपरिपुष्पंधृत्वानिर्माल्यमपनोदयेदित्यर्थः । वाराह्—निर्माल्यंशिरसोत्तार्यधार्यंशिरसिचा
त्मनः । लिंगेविशेषस्तत्रैव—अशून्यंमस्तकंलिंसेसदाकुर्वीतपूजकः । विष्णुधर्मोत्सरे—उशीरकूर्चंकदत्वासर्वपापैःप्रमुच्यते । दत्त्वा
गोवालंजकूर्चंसर्वपापंव्यपोहति ॥ ॥ अथनित्यदानम् । भारते—एकनाशिनधर्मस्तुकर्तव्योभूतिमिच्छता । एकनाशिनकामस्तुएकमंशं
विवर्धयेत् । स्मृतिरत्नावल्यां याज्ञवल्क्यः—दातव्यंप्रत्यहंप्रात्रेनिमित्तेषुविशेषतः । निमित्तंग्रहणादि । अत्रकेचित्प्रत्यहश्रवणादहनि
यदाकदाचिन्नित्यदानमाहुः । भट्टदिनकरस्तु—उपोयेतेप्रयामेषुंजतेमनोदानायसूरयइतिमंत्रलिंगाद्धोमात्पूर्वनित्यदानमाह । चंद्रोद्दये
वामनपुराणे—होमंचकृत्वालभंशुभानंततोगृहान्निर्गमंनंप्रशस्तम् । दूर्वांचसर्षिर्दिधिचोदकुंभेनुंसवत्साशुपभंसुवर्णम् । भृद्रोमयंस्वस्ति

कमक्षताश्चैतलंमधुनाब्बाणकन्यकाश्च । श्वेतानिपुण्याणितथाशर्माचहुताशनंचंदनमर्कंधिवम् । अश्वत्थवृक्षंचसमालभेतततश्चकुर्यान्निलजातिधर्मान् ।
नित्यदानांतंकर्माष्टात्रिभक्तदिनाद्यभागेकार्यम् । तदुक्तंनारसिंहे—दिवसस्थाद्यभागेतुसर्वमेतत्समाचरेत् ॥ ॥ दिनद्वितीयभागकृत्यं
दक्षः—द्वितीयेचतथाभागेवेदाम्यासोविधीयते । चतुर्थामक्ताहद्वितीयइतिस्मृतिरिवावल्यां । कौर्मे—जपेदध्यापयेच्छिव्यान्धारयैद्वैविचार
येत् । समित्पुष्पकुशादीनांसकालःसमुदाहृतः ॥ ॥ दिनवृतीयभागकृत्यं दक्षः—वृत्तयेचतथाभागेकुर्यादर्थस्यसंग्रहम् । याज्ञव
ल्क्यः—उपेयादीश्वरैवयोगक्षेमार्थसिद्धये । इदंचशक्तस्यनिलंघ्यार्थत्वात् । मनुः—देवतान्यधिगच्छेत्तुधार्मिकांश्चद्विजोत्तमान् । ईश्वरं
चैवक्षार्थगुरूनेवचपर्वसु । छागलेघः—यतीनांदर्शनंचैवस्पर्शनंभाषणंतथा । कुर्वाणःपूयतेनित्यंतस्मात्पश्येत्तुनित्यशः । अग्निचित्कपिलास
त्रीराजाभिधुर्महोदधिः । दृष्टमात्राःपुनंलैतेतस्मात्पश्येत्तुनित्यशः । विष्णुपुराणे—ततःस्ववर्णधर्मेष्वृत्त्यर्थंचधनार्जनम् । धनार्जनेप्रवासका
लनियममाह चंद्रिकायांपैठीनसिः—मासद्वयंप्रवासोस्तिपरतोनाहिताशिवत् । आहिताशिवदनाहिताशेरपिमासद्वयमेवप्रवासः ।

अथदिनचतुर्थभागेमध्याह्नलानम् । तच्चदिवसचतुर्भागे । तथाचदक्षः—चतुर्थेतुतथाभागेस्नानार्थमृदमाहरेत् । अरुकृदिवाच
रेत्स्नानंमध्याह्नात्प्राग्विशेषतः । घत्तुस्मृतिरिवावल्याम्—दिनवृत्तयेभागेमध्याह्नस्नानमुक्तंतत्तंचथाभागरम् । दक्षः—अथतोमृदमादा
यदूर्वामार्द्रचगोमयम् । भविष्ये—नात्यर्धदेहजीर्णयावंध्यायाश्चविशेषतः । रोगार्तनवसूतायानगोर्गोमयमाहरेत् । गृहीत्वगोमयंस्व
च्छंशानेचपतितंशुभे । उपर्यधश्चसंस्वज्यप्रत्यग्रंजुंबुजितम् । चंद्रिकायाम्—मृत्तिकातुसमुद्दिष्टाबाद्रामलकमात्रिका । गोमयस्यप्रमाणंतत्रे
धांगलेष्येत्ततः । त्रेधात्रिवारम् । प्रयोगपारिजातेदेवजानीयेच—नंदायांभार्गवदिनेकृत्तिकासुमघासुच । भरण्यांभानुवारेचगजच्छा
याद्वयेतथा । अयनद्वितयेचैवमन्वादिपुण्यादिषु । मृदास्नानंषिडदानंनकुर्यात्तिलतर्पणम् । विवाहव्रतचूडासुवर्षमर्षतदर्धकम् । मृदास्नानं

कुर्वन्ति शिंशं ध्यायेदुच । नैमित्तिकेपि च खाने तथा भौमार्कचारयोः । त्रयोदश्यां च सप्तम्यां भर्ण्यां कृत्तिकासुच । च सिंष्टेन मृत्तिकाखाने
 प्रकारंतरमुक्तम्—मृदेकया शिरःक्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि । पुनश्च तिसृभिः कायं पङ्क्तिः पादौ तथैव च । स्मृत्तिप्रदीपिकायाम्—कटिः सक्थी
 ऊरुजंघे चरणौ च त्रिभिस्त्रिभिः । तथैव हस्तावाचम्यनमस्कुर्व्याञ्जलंतुतत् । ततो गोमयखानमाह यमः—आचम्य गोमयेनापि मानस्तोत्र्या
 समालमेत् । अग्रमग्रमिति स्मृत्या मानस्तोत्रेन वा पुनः । मार्जयेद्गोमयं प्राज्ञः सोदकं भानुदशितम् । मार्जयेत्सुपयेत् ।

अथ चौघायनोक्तः स्नानविधिः—अथ हस्तौ प्रक्षाल्य कम्डलुं मृत्पिंडं च परिगृह्य तीर्थं गत्वा त्रिः पादौ क्षालयेत् त्रिरास्नानमथापोभिः प्रपद्यते हिर
 ष्यशृंगं वरुणमित्यथाञ्जलिना उपहंति सुमित्रियान आपओपधयः संत्वितां दिशनिरीक्षतियस्यामस्य द्वेभ्यो भवति दुर्मित्रियास्तस्मै स्युरित्यप उपस्पृश्य
 त्रिः प्रदक्षिणमुदकमावर्तयति यदपां रूरं यदमेधं यदशांतं तदपगच्छतादित्यप्सु निमज्ज्योन्मज्ज्यं चांतः पुनराचामेत् आपोवाइदश्च सर्वविश्वाभूतान्यापः
 प्राणावा आपः पुनंतु श्रुथिवीमिति पवित्रे कृत्वा द्विर्माज्यत्यापो हिष्ठे तिसृभिर्हिरण्यवर्णा इति च तसृभिः पवमानः सुवर्जन इत्यनुवाकेन चांतर्जलगतो घमर्प
 णेन त्रीन्प्राणायामान्कृत्वोत्तीर्थं वा सोनिष्पीड्य क्षालितो रुरहता निवासां सि परिधायेति । उपहंति गृह्णति ॥

अथ कात्यायनोक्तः—अथ तोनित्यखानंनं घादौ मृद्भोमयकुशतिलसुमनसआहृत्योदकांतं गत्वा शुचौ देशे स्थाप्य प्रक्षाल्य पाणिपदौ कुशोपग्र
 होवद्धशितोयज्ञोपवीत्याचम्यो रंहीतितोयमामंश्यावर्तयेद्येते शतमितिसुमित्रियान इत्यपोजलिनादाय दुर्मित्रिया इति द्वेभ्यं प्रतिनिधिं चेत्कटिवस्त्यूरुजं
 घे चरणौ करीमृदा त्रिस्त्रिः प्रक्षाल्याचम्यनमस्योदकमालभेदं गानिमृदेदं विष्णुरिति सूर्याभिमुखो निमज्जेदापो अस्मानिति स्नात्वोदिदाभ्यइत्युन्मज्जयनिम
 ज्ज्योन्मज्ज्याचम्यगोमयेन विलिपेन्मानस्तो कइति ततो भिषिचेदिमं मेवरुणेति च तसृभिरिदमापउत्तमं मुंचं त्ववभृथेयंते चैतन्निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्यदभैः
 पावयेदापो हिष्ठे तिसृभिरिदमापोह विष्मतीर्देवी रापइति द्वाभ्यामापो देवीद्वयदादिवशं नो देवीरपारसमपो देवीः पुनंतु मेति नवभिः चित्पतिर्भैत्योका

रेणव्याहृतिभिर्गायत्र्यावादावन्ते चांतर्जलेषमर्पणं त्रिरावर्तयेत् द्रुपदांवायंगीरितिवानृचंप्राणायामंवासशिरसमोमिति विष्णोर्वास्मरणमिति । सुम
नसामभावेतुलस्यादि । अग्यहृतत्वात्पाणिशब्दस्यपूर्वनिपातः । तेनपूर्वदक्षिणोपक्रमं चरणौ प्रक्षाल्यपाणीशालयेदित्यर्थः । कुशानामुपग्रहोधार
णंयस्येतिधृतकुशइत्यर्थः । अंतैचेतदिति इमंमेवरुणइत्याद्यष्टभिर्मंत्रैरभिपेकोवक्ष्यमाणमंत्राभिपेकोत्तरमपिकार्यइत्यर्थः । आदावन्तेचेति आपोहि
ष्ठेत्यादौचित्यतिर्मापुनात्वित्यस्यांते च प्रणवव्याहृतिगायत्रीभिरभिर्षिचेदित्यर्थः । नित्यमध्याह्नस्नानंतेनास्यविधेर्नैमित्तिकस्नानादावप्राप्तिः प्रकृति
विकृतिभावस्यचनित्यपदेननिरासात् । अन्यथाप्रातःस्नानमित्येवावक्ष्यत् । प्रातःस्नानेतुयथाहनीत्यतिदेशाद्वक्षेणनित्यत्वोक्तेश्चतत्प्राप्तिरितिनि
र्णयचिंतामणिः । तत्र । ग्रहणादिस्नानेधर्माभावप्रसक्तेश्च । एषस्नानविधिरित्यस्यातिदेशार्थत्वाच्च ॥

अथाश्वलायनपरिशिष्टोक्तम्—मध्यंदिनेतीर्थेभयधौतपादपाणिमुखोद्धिराचम्यायतप्राणः स्नानंसंकल्प्यसदर्भपाणिः शुचैदेशेस्नानत्रेण
सुवंगायत्र्याखालोपरिमृदं चतुरंगुलमुद्गासाधस्तान्मृदंतथाखाल्वागायत्र्यादायगर्भमुद्गासितयाप्रतिपूर्यमृदमुपात्तांशुचौतीरेनिधायगायत्र्याप्रोक्ष्यत
च्छिरसात्रेधाविभज्यदक्षिणभागमख्णेणदिक्षुदशशुविधिष्योत्तरंतीर्थेक्षिप्त्वातृतीयगायत्र्यभिमंत्रितमादित्यायदर्शयित्वातेनमूर्ध्नापादात् गायत्र्या
प्रणवेनवासवांगमनुलिप्य सुमित्र्यानआपओपचयः संत्वितिसकृदद्धिरास्नानमभिषिच्यदुर्मित्रियास्तस्मैभूयासुर्योस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मइतिमृदम
ङ्किः प्रक्षालयेदथवरुणप्रार्थनादिनातर्पणांतोक्तेनविधिनास्नायान्नास्मिन्प्राग्रह्ययज्ञांगतर्पणाद्वख्निष्पीडयेदनुदायोद्धंततर्प्याभौमादिषुष्टहेचनमृ
दास्नायादिति । वरुणप्रार्थनादिप्रातःस्नानोक्तम् ॥

अथपाद्मभविष्योत्तरोक्तः—अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वाजलैः स्नानंसमाचरेत् । तीर्थप्रकल्पयेद्विद्वान्मूलमंत्रेणमंत्रवित् । नमोनारायणायेतिमूल
मंत्रउदाहृतः । दर्भपाणिस्तुविधिनास्वाचांतःपयतःसुधीः । चतुर्हस्तसमायुक्तंचतुरस्रसंमततः । प्रकल्प्यावाहयेदंगामेभिर्मंत्रैर्विचक्षणः ।

विष्णुपादप्रसूतासिवैष्णवीविष्णुदेवता । नाहिनस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणांतिकात् । तिस्रःकोट्योर्धकोटीचतीर्थानांवायुरब्रवीत् । दिविभुव्यंत
रिक्षेचतानितेसतिजाह्ववि । नंदिनीत्येवतेनामदेवेपुनल्लिनीतिच । क्षमापृथ्वीचविहगाविश्वकायाशिवासिता । विभावरीसुप्रसन्नतथालोक
प्रसादिनी । एतानिपुण्यनामानिस्नानकालेप्रकीर्तयेत् । भवेत्संनिहितात्रगंगात्रिपथगामिनी । सप्तवाराभिजसेनकरसंपुट्योजितम् । मूर्ध्नि
शिखाजलंभूयसिचतुःपंचसप्तवा । स्नानंकुर्यान्मृदातद्वदामंथ्यचविधानतः । अश्वक्रांतिरथक्रांतेविष्णुक्रांतेवसुधरे । मृत्तिकेहरतत्सर्वयन्मया
दुष्कृतकृतम् । उद्धृतासिवराहेणकृष्णेनशतबाहुना । नमस्तेसर्वभूतानांप्रभवारणिसुव्रते । एवंस्नात्वाततःपश्चादाचम्यंचविधानतः । उत्था
यवाससीधौतेअक्लिन्नेपरिधायच । अयंविधिःस्त्रीशूद्रादेरपीत्याचारादर्शः ॥

अथस्नानभेदाः । शंखः—स्नानंतुद्विविधंप्रोक्तगौणमुख्यप्रभेदतः । तयोस्तुवारुणंमुख्यतत्पुनःपद्भिर्धभवेत् । नित्यनैमित्तिककाम्यं
क्रियांगमलरूपणम् । क्रियास्नानंततःपष्टस्नानंतमताक्रिया । तलक्षणानिसएवाह—अस्नातस्तुपुमान्नाहोर्नित्याग्निहवनादिषु । ग्रातःस्नानं
तदर्थतुनित्यस्नानंप्रकीर्तितम् । चडालशवयूपादिस्पृष्ट्वास्नातोरजस्वलम् । स्नानार्हस्तुयदास्नातिस्नानंनैमित्तिकंतुतत् । पुष्यस्नानादिकंयसुदैवज्ञ
विधिचोदितम् । तद्विकाम्यंसमुद्दिष्टनाकामस्तत्करोतिवै । जप्तुकामःपवित्राणिअर्धिव्यन्देवताःपितृन् । स्नानंसमाचरेधस्तुक्रियांगंतत्प्रकीर्ति
तम् । मलापकर्षणंनामस्नानमभ्यगपूर्वकम् । सरःसुदेवस्नातेपुतीर्थेषुचनदीषुच । क्रियास्नानंसमुद्दिष्टस्नानंतत्रमताक्रिया । मध्यंदिनीयमपि
नित्यमुक्तं माधवीयेविष्णुः—स्नानार्होयोनिमिपेनकृत्वातोयावगाहनम् । आचम्यप्रयतःपश्चात्स्नानंविधिवदाचरेत् । योगयाज्ञव
ल्क्यः—तूष्णीमिवावगाहेतयदास्यादशुचिःपुमान् । विधिवदितिनित्यस्नानधर्मातिदेशः । अतएवदैवपित्र्यविवर्जितमित्युक्तम् । क्रियांगे

क्षालित्त्रिमृयादितिचंद्रिकायामंगिराः । साध्वाचारानतावत्स्यात्स्नातापिस्त्रीरजस्वला । यावत्प्रवर्तमानं चरजोनविनिवर्तते । स्नायाद्रजसि
 निवृत्तेशौचार्थतुततःपुनः । सेगेणरजःप्रवृत्तौनाशुचित्वमित्युक्तं चंद्रिकायांयाज्ञवल्क्यः—उदक्याशुचिभिःस्नायात्संस्पृष्टसौ रूपस्पृशेत् ।
 तैःस्पृष्टैः । इदं चाचेतनस्पृष्टस्पर्शे । चेतनस्पर्शेतुस्नानम् । दिवाक्रीर्तिमुदक्यांचपतितं सूतिकांतथा । शवंतस्स्पृष्टिनंचैवस्पृष्टद्वानेनशुद्ध्वतीति
 मनूक्तेः । तृतीयस्यत्वाचमनम् । तत्स्पृष्टिनंस्पृष्टशेषस्तुस्नानंतस्यविधीयते । ऊर्ध्वमाचमनंश्रोत्रंद्रव्याणांप्रोक्षणंतथेति संवर्तोक्तेः । इदं चाका
 मविपयम् । कामतस्तृतीयस्यापिस्नानम् । पतितचंडालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्ट्युपस्पर्शोसंचैलम् । उदकोपस्पर्शनाच्छुद्धोदितिगौतमो
 क्तेः । तत्स्पृष्टिपदेनपतितस्पृष्टिग्रहणमित्याचारादर्शः । यत्तुकोर्मै—तत्स्पृष्टस्पृष्टिनंस्पृष्टद्वानुद्धिपूर्वद्विजोत्तमः । आचामत्तस्यशुद्धर्थग्राहदे
 वःपितामहइति तदशक्तविपयम् । चतुर्थस्यत्वाचमनम् । संग्रहे—अबुद्धिपूर्वसंस्पर्शोदयोःस्नानंविधीयते । त्रयाणांबुद्धिपूर्वेतुतत्स्पृष्टिन्याय
 कल्पनेतिमाघवीयेसंग्रहोक्तेः । उपस्पृष्टेश्चतुर्थस्तुतदूर्ध्वंप्रोक्षणंस्मृतमितितत्रैवस्पृष्टेश्च । विज्ञानेश्वरीयेऽप्येवं । चंद्रोदये—कठधूम
 स्पृशंवांतं विरक्तंक्षुरकभिणम् । मैथुनाचरितारंचस्पृष्टद्वानेनविद्यते । भोजनोर्ध्वमुद्धूर्ध्वांतेस्नानमिति स्पृष्ट्यर्थस्यारकृष्णभट्टीयेच ।
 प्रायश्चित्तशूलपाणिस्तु स्नानंमापमसूराद्यघ्नपरम् । मसूरमापमांसानिभुक्त्वायोवमतिद्विजः । त्रिरात्रमुपवासोस्यप्रायश्चित्तंविधीयते ।
 प्राणायामैस्त्रिभिःस्नात्वाघृतंप्राश्यविशुद्ध्वतीतिप्रमोक्तेः । पशुपितवांतेस्नानम् । भोजनदिनेत्वाचमनमिति आद्धेहेमाद्रौचंद्रिकायाम्ना
 चारादर्शेच । मिताक्षरायांतु—अश्वभुक्त्वाद्रपणिर्वाचांतोनस्नानमाचरेत् । अन्यदावमनेस्नायात्तथाशोकाशुपानइतियोगयाज्ञव
 ल्क्योक्तेर्वमनेपिस्नानमुक्तम् । वस्त्रान्तरितस्पृष्टोप्रचेताः—वस्त्रान्तरितसंस्पर्शःसाक्षात्स्पर्शोभिधीयते । साक्षात्स्पर्शेतुयत्प्रोक्तंतद्व
 स्त्रान्तरितेपिच । शूलपाणावापस्तंबः—एकशखांसमारूढश्रांडालादिर्यदाभवेत् । ब्राह्मणस्तत्रनिवसन्स्नानेनशुचितामियात् । आदिशब्दा

दुदक्यादीनि । शाखाग्रहणमेकावयव्युपलक्षणम् । तेनैकपापाणादेरप्रग्रहणमिति शूलपाणिः । शाखास्वपिकाष्ठादिपुचंडालेनसहावस्थितः
 स्नायान्नसचैलमितिसएव । एतदपवादमाह शूलपाणौपराशरः—रथ्याकर्दमतोयानिनावःपथास्तृणानिच । स्पर्शनान्नप्रदुष्यंतिपकेष्टकचि
 तानिच । तृणानीतिबहुवचनादेकतृणस्पर्शेखानमिति शूलपाणिः । माधवीयेशातातपः—येनेकेनचिदभ्यक्तशंडालंसंस्पृशेद्यदि ।
 अहोरात्रोपितःस्नात्वापंचगव्येनशुद्धति । उच्छिष्टःसंस्पृशेद्विप्रोमद्यश्नोऽशुचीन् । अहोरात्रोपितःस्नात्वापंचगव्येनशुद्धति । हेमाद्रौ
 कौर्मे—उच्छिष्टोऽन्निरनाचांतशंडालान्स्पृशतिद्विजः । प्रमादौद्वैजपेस्नात्वागायत्र्यष्टसहस्रकम् । मनुः—यस्तुच्छ्यांश्वपाकस्यघ्राहणोवा
 धिगच्छति । तत्रस्नानंतुतस्यैवधृतंप्राश्यविशुध्यति । शूलपाणौद्वृद्धशातातपः—अशुचिसंस्पृशेद्यस्तुएकएवसदुष्यति । तंस्पृष्ट्वान्योनदुष्ये
 तसर्वद्रव्येष्वयंविधिः । चंद्रिकायां इमश्रुकर्मण्यपिस्नानमुक्तम् ॥ ॥ स्पृष्टास्पृष्टौहेमाद्रौशातातपः—ग्रामेतुयत्रसंस्पृष्टिर्यात्रायांकल
 हेपुच । ग्रामसंदूषणेचैवस्पृष्टिदोपोनविद्यते । संग्रामेराजमार्गदौयज्ञेप्रुकृतेपुच । उत्सवेषुचसर्वेषुस्पृष्टास्पृष्टिर्नदुष्यति । वृद्धस्पतिः—तीर्थे
 विवाहेयात्रायांसंग्रामदेशविह्वले । नगरग्रामदाहेचस्पृष्टास्पृष्टिर्नदुष्यति । दानेविवाहेयज्ञेचमहोत्सवतेरुजागमे । आपघपिचकष्टायांसद्यःशौचं
 विधीयते इतिप्राज्ञवल्क्योक्तः । एतद्यत्राहमेनस्पृष्टइतिज्ञातंतद्विषयमितिहेमाद्रिः । मदनपारिजातेष्वेवम् । उच्छिष्टाशु
 चिस्पर्शपरमितिचंद्रिकायां । शातातपः—काकविष्टोपघातेसचैलंस्नानंव्याहृतिहोमचकुर्यादिति । बालस्यास्पृश्यस्पर्शे आपस्तंबः—
 अन्नप्राशनालयतामंत्र्यासंवत्सरादित्येकेयावतावादिशोत्रज्ञानंयतइति । स्मृतिप्रदीपिकायाम्—शिशोरभ्युक्षणंश्रीकंठवालस्याचमनंस्म
 तम् । रजस्वलादिसंस्पर्शेस्नानमेवकुमारके । तल्लक्षणंतु—श्राक्चूडाकरणाद्बालःप्राग्नाशनाच्छिशुः । कुमारकस्तुविज्ञेयोयावन्मौजीनि
 बंधनम् । आशार्फे—सर्वत्रास्पृश्यसंस्पर्शेवारुणंस्नानमुच्यते ॥ ॥ रात्रिस्नानेचिशेषमाह चंद्रिकायांयमः—विप्रःस्पृष्टो

निशायांतु उदक्यापतितादिना । दिवानीतेन तोयेन सस्नायादग्नि संनिधौ । माधवीये मरीचिः—दिवाहृतंतु यत्तोयं गृहयेदिनविघते । प्रज्वा
 त्याग्निं ततः स्नायात्तदीपुष्करिणीपुच । पराशरः—यदिगेहेन तोयं स्यात्तदा शुद्धिः कथं भवेत् । धाम्नोपाप्नोति मंत्रेण गृह्णीयादग्नि संनिधौ । आ
 तुरादिधिपथे स एव—आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः । स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदंततः शुद्धेत्स आतुरः । स्नानेनैमिक्तिके प्राप्ते नारी यदि
 रजस्रला । पात्रांतरित तोयेन स्नानं कृत्वा त्रतं चरेत् । सिक्तगात्रा भवेदद्भिः सांगोपांग कथं चन । नवल्लपीडनं कुर्यान्नान्यद्वासश्च धारयेत् । चंद्रि
 कायामुशनाः—ज्वराभिभूतायानारीजरसाच परिशुता । कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा । चतुर्थे हनि संप्राप्ते स्पृशेद न्यातुतांश्चि
 यम् । सासचैलावगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् । दशद्वादशकृत्वो वा आचमेच पुनः पुनः । अंतचे वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तुसा ।
 दधाच्छकत्स्यात्तोदानं पुण्याहेन विशुध्यति । शंखः—रथ्याकर्दमतोयेन ष्ठीवनो धेनवापुनः । नाभेरूर्ध्वं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति । स्पृ
 त्यर्थसारे—यत्र पुंसः सचैलं स्यात्स्नानं तत्र सुवासिनी । कुर्वीतैवाशिरः स्नानं शिरोरोगीजटी तथा ।

अथामलकस्नानम् । चंद्रिकायां क्रतुः—पृष्ठीचसप्तमीचैवनवमीचत्रयोदशीम् । संक्रांतौ गविवारे च स्नानमामलकैस्स्यजेत् । योग
 याज्ञवल्क्यः—धात्रीफलैरमावास्यासप्तमीनवमीपुच । यः स्नायात्तस्य हीयंते जबायुर्धनं सुताः । व्यासः—श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीताम
 लकैर्नरः । सायणीये बृहस्पतिः—सर्वकालं तिलस्नानं पुण्यं व्यासोत्रवीन्मुनिः । षट्त्रिंशन्मते—तथासप्तम्यमावास्या संक्रातिग्रहसूतिपु ।
 धनपुत्रकलत्रार्थं तिलपिष्टं संस्पृशेत् । प्रयोगपारिजाते बृहस्पतिः—आसीनः प्राशुलो भूत्वा तैलाभ्यंगं समाचरेत् । व्रतहेमाद्रौ मा
 तस्ये—तस्मात्कृतोपवासेन स्नानमभ्यंगपूर्वकम् । वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपघंतत्परं नृप । पाद्मेमाघमाहात्म्ये—उपोष्यैकादशीं शुक्लं तैलाभ्यंगः
 कृतस्तथा । द्वादस्यां ग्राभवेदेहेतेन व्याघ्रमुखोऽभवत् । अत्र मदीयः श्लोकः—दिग्विष्टिव्यतिपातवैधृति युगादिव्ये वमन्वादिपुश्राद्धे जन्मदिने

त्रतेवमदिनेनंदासुरिक्तासुच । ऋष्यश्र्यर्कतिथौवसावहिदिनेकामोत्तराफल्गुनीज्येष्ठार्द्राहरिभुशुकुर्भौमार्कपुजन्मत्रये । तैलाभ्यंगंनकुर्वीतम
 तिमानेपुसर्वदा । दिग्दशमी । अमवदिनंदिनक्षयः । नंदाः प्रतिपत्पष्ठचेकादश्यः । रिक्ताश्वतुर्यनिवमीचतुर्दश्यः । ऋषिःसप्तमी । अग्नि
 स्तृतीया । अर्कःद्वादशी । तिथिःपूर्णिमामावासे । वसुरष्टमी । अहिःपंचमी । कामल्लयोदशी । हरिभंश्रवणः । अत्रमूलंचंद्रोदयादिषु
 स्पष्टम् । आयुर्वेदसंहितायाम्—नाभ्यंगस्तत्रवालानांघृद्धानांतुनदोषदः । तत्रपूर्वोक्तेषु । चंद्रिकायांसंग्रहे—स्त्रीणांतुबुधवारेणतैला
 भ्यंगंविबर्जयेत् । कृष्णभट्टीये—सोमवारेताभ्यंगंपुत्रवान्वर्जयेत्सदा । मार्कण्डेयः—अपुष्टिःकातिरल्पायुर्ननिर्धनतांतथा । अनारो
 म्यंसर्वकामभ्यंगाद्भास्करादिषु । अन्यद्रव्ययुतैतंनदुष्यतिकदाचन । चंद्रिकायांयमः—दृतंचसार्पपैतंयत्तैलंपुष्पवासितम् । नदोपः
 पकृतैलेपुस्नानाभ्यंगेषुनित्यशः । आयुर्वेदसंहितायाम्—निषिद्धतिथिवारक्षेत्रहणेष्वपिरात्रिषु । किंचिद्दोषृतसंयुक्तंविप्रपादरजोन्वितम् ।
 तिथ्यालोके—रवौपुष्यंगुरौदूर्वाभूमिभूजवासरे । भार्गवेगोमयंदद्यात्तैलदोषोपशांतये । षड्त्रिंशन्मते—सूर्यशुक्रादिवारेपुनिषिद्धा
 सुतिथिष्वपि । स्नानेवायदिवास्नानेपकृतैलंनदुष्यति । अत्रतिलतैलेवनिषिद्धं । तिलानामिदं तैलमिति विकारतद्धितात् । सार्पपादौतुतैलशब्दो
 गौणः । अयंचतिथिनिषेधोभ्यंगएव नित्यस्नानादौ ।—पुत्रजन्मनिसंक्रांतौश्राद्धेजन्मदिनेतथा । नित्यस्नानेचकर्तव्येतिथिदोषोनविधतइतिगा
 र्योक्तेः । यादृच्छिंकंतुयत्स्नानंभोगार्थंक्रियतेद्विजैः । तत्रनिषिद्धंशम्यादौनित्यनैमित्तिकेविनेतिचंद्रिकोक्तेः । मनुः—शिरःस्नातस्तुतैले
 ननांगंकिंचिदुपस्पृशेत् । तैलेनशिरसोभ्यंगोत्तरमन्येनापितैलेननांगभ्यंगः । सार्पपादिनातुतदभ्यंगेउभयाभ्यंगेवानदोषः । यद्वाशिरोभ्यंगशेष
 स्रैवनिषेधः । शिरोभ्यक्तावशिष्टेनतैलेनानंगलेपयेदिति देवलोक्तेरितिकुल्लूकभट्टः । अमांप्रकृत्यचंद्रिकायांप्रचेताः—तैलंचन
 स्पृशेदाम्रवृक्षादींश्चनकर्तयेत् । तत्रैववौधायनः—अष्टम्यांचचतुर्दश्यांनवम्यांचविशेषतः । शिरोभ्यंगंवर्जयेत्पुर्वसंधौतथैवच । तत्रैवगर्गः—

पंचदश्यांचतुर्दश्यामष्टम्यारविसंक्रमे । द्वादश्यांसप्तमीषष्ठ्योत्तैलस्पर्शविवर्जयेत् । तत्रैवहारीतः—पंचमीदशमीचैवपौर्णमासीत्रयोदशीम् ।
तथैवैकादशीचैवयस्त्रैलुपसेवते । अभ्यंगात्स्पर्शनाद्वापिभक्षणाच्चतथैवच । उत्तीर्णातस्यवृद्धिःस्याद्धनापत्यवलायुषाम् ॥

अथोष्णोदकस्नानम् । तत्रमदीयःश्लोकः—रवौसप्तमीश्राद्धपृथिवीतेपुखजन्माहसंकातिजन्मन्यनिंदौ । ग्रहेस्पृश्यसंस्पर्शनेपौर्णमास्यां
मृतौवर्जयेत्स्नानमुष्णोदकेन । अन्नमूलंहेमाद्यादौस्पष्टम् । मैथुनेक्षौरेचोष्णोदकंनेतिकृष्णभट्टः । अस्पृश्यस्पर्शोष्णोदकनिषेधोदिवसे ।
अस्पृश्यस्पर्शनेस्नानंनिशुष्णेनजलेनचेति स्मृत्यर्थसारात् । यतुपराशरः—वृथाहुष्णोदकस्नानंवृथाजाप्यमवैदिकम् । यद्यथाजव
लभ्यः—अशुचिस्पर्शदुष्टाभिरुद्धताभिस्तुमानवः । स्नानंसमाचरेद्यस्तुनसशुद्ध्यतिकर्हिचिदिति तद्रंगोदकभिन्नपरम् । बृहन्मनुः—स्नातस्य
बह्वितसेनतथैवपरवारिणा । शरीरशुद्धिर्विज्ञेयानतुस्नानफलंलभेदिति तदनातुरस्य । तीर्थसत्वेतु—भूमिष्ठमुद्धृतंवापिशीतमुष्णमथापिवा ।
गांगंपयःपुनात्याशुपापभारणांतिकमितिहेमाद्रौमरीच्युक्तेः । चिरंपर्युपितंवापिशूद्रस्पृष्टमथापिवा । जाह्नव्याःस्नानदानादौपुनात्येवसदा
पयइति तत्रैवादित्यपुराणाच्च । यतुपट्टत्रिंशन्मते—आपःस्वभावतोमध्याःकिंपुनर्वहिसंयुताः । तस्मात्संतःप्रशंसंतिस्नानमुष्णेनवारि
णेति तदातुरपरम् । आदित्यकिरणैःपूतंपुनःपूतंवह्निना । आघ्रातमातुरेस्नानंप्रशस्तंचोष्णवारियदितिचंद्रिकायांयमोक्तेः । अनातुर
स्यापितीर्थाभावे—नित्यनैमित्तिकंराम्यक्रियांगंमलकर्षणम् । तीर्थाभावेतुकर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैरितियमोक्तेः । मरणादिषुतुतीर्थाभावेपि
नोष्णोदकस्नानंकिंतुपरोदकैरुद्धृतैर्वैचंद्रिका । तत्रेतिकर्तव्यतामाहव्यासः—शीतास्वप्नुनिषिच्योष्णामंत्रसंभारयोगतः । गृहेपिशस्यते
स्नानंतद्धीनमफलंभवेत् । संभारा मृदादयः । मंत्रमहोदयौ—तीर्थाभावेस्वसदनेस्नायादुष्णेनवारिणा । हस्तयोरपआदायकुर्व्यात्तत्राघम
र्षणम् । स्मृत्यर्थसारे—उद्धृतजलस्नानेनार्जनंकार्यम् । अघमर्षणंजलतर्पणंचानित्यमित्युक्तम् गृह्यपरिशिष्टे—नशीतोदकेनशीतोष्णो

दकेन गृहस्थायान्मंत्रविधिर्वर्जयेत् वहिविशुचौदेशे सर्वपश्चात्कुर्यादिति । पारिजाते आश्वलायनः—स्नानमध्ये त्वाचमनं तर्पणं वस्त्रपीडनम् ।
 करपात्रगतं तोयं गृहस्थानि वर्जयेत् । गृहस्थानेन कुर्वीत तर्पणं मार्जनं तथा । नांतराचमनं कुर्यात्पश्चादाचम्य शुद्धयति । चंद्रोदये योगयाज्ञवल्क्यः—यापीधूपगृहस्थाने सूतके मृतके तथा । मासोच्चारनं कुर्वीत तत्र लंरुधिरं भवेत् ॥ अथमंत्रस्नानं बहुचपरिशिष्टे—शुचौदेशे
 शुचिराचांतः प्राणानयाम्यस्येपणावपःकृत्वा तिसृभिरापोहिष्ठीयाभिस्त्रिःपञ्चः प्रणवपूर्वदण्डैर्कैर्माजयेत् पादयोर्भूमिं हृदये मूर्ध्नि हृदये पादयो
 र्हृदये पादयोर्भूमिं चाथार्धशोर्भूमिं हृदये पादयोर्भूमिं चाथ शक्यशो हृदये पादयोर्भूमिं चाथ तृचेन मूर्ध्नि मार्जयित्वा गायत्र्या दशधाभिर्मंत्रि
 तावपः प्रणवेन पीत्वा द्विराचामेदित्येतन्मंत्रस्नानम् । प्रकारान्तरं हेमाद्रौ—शंन आपस्तुष्टुपदा आपोहिष्ठावमर्षणम् । एभिश्चतुर्भिर्ऋग्वैत्रैर्मंत्र
 स्नानशुदीरितिम् । अन्यकर्तृकस्नाने मंत्रमाह तत्रैव व्यासः—दाक्षायणमयैः कुर्मैत्रवज्राह्ववीजलैः । कृतमंगलपुण्यहैः स्नानमस्तु तवा
 नयम् । दाक्षायणं सुवर्णं । इत्युक्त्वा जाह्नवीस्थाने तीर्थान्यन्यानि कीर्तयेत् । सर्वतीर्थीभिये कस्तेभ्युयादित्यंततो भवीत् । अत्र विशेषश्चंद्रिका
 याम्—आदौ तावत्प्रभासे बहुगुणसलिले मध्यमे पुष्करे च गंगाद्वारे त्रयागे कनखलसहिते कुंभकोणे गयायाम् । राहुग्रस्ते च सोमे दिनकरसहिते संनिह
 त्यां विशेषाद्देवैर्विल्यात तीर्थैस्त्रिभुवनसहितैः स्नानमच्छिद्रमस्तु । प्राप्य सारस्वतं स्नानं भवेन्सुदितमानसः । सर्वतीर्थीभिये काञ्चिपवित्राविदुषां हि
 वाक् ॥ अथ चिन्मूर्तिस्नानम् । तदुत्पत्तिश्चंद्रोदये शिचपुराणे—भस्मसंपादनविधिः सुलभः समुदीरितः । पौर्णमास्याममावास्याम
 ष्टम्यां वा विशुद्धधीः । कपिलायाः शकृत्स्वल्पं गृहीत्वा गनेपतत् । उपर्यधः परित्यज्य गृह्णीयात्प्रतितं यदि । पिंडीकृत्य शिवाश्यादौ तत्क्षिपेन्मूलमंत्र
 तः । धारयेन्नित्यकार्येषु विभूर्तितु प्रयत्नतः । क्रियासारे—पद्मपत्रेण वान्येन शुचिपत्रेण वा पुनः । सधेन गोमयं गृह्यतद्दामेनाभिर्मंत्रयेत् । शुद्धा
 मूमावपोरेण देहवह्नौ क्रियायिता । सधेन सद्योजातं प्रघामीलयेन । वामेन वामदेवाय नमोज्येष्टाय इत्यनेन । ताम्रकुंभे क्षिपेद्भस्म शुद्धे तत्पुरुषे

णतु । सिकतांगारपापाणानीशानेनविशोधयेत् । एवंविधिकृतेनैवभस्मनास्नानमाचरेत् । त्रिपुंड्रमथवाद्दध्यात्सर्वपापक्षयोभवेत् । अन्यजातम
नाधारंयत्रकापिस्थितंयत् । संस्काररहितंयत्तत्रहविधार्यकथंचन । शूद्रहस्तस्थितंभस्मद्विजातिर्नवधारयेत् । तथैवात्यजहस्तस्यंशूद्रैर्धार्यनजातु
चित् ॥ ॥ स्नानप्रकारः क्रियासारे—स्नानस्योपक्रमेपादौकरोप्रक्षाल्यवागतः । आचम्योक्तासनेस्थित्वाप्राञ्चुखोवाप्युदञ्चुखः ।
पवित्रहस्तद्वितयःप्राणायामसमाचरेत् । ततोमूलेनमसितमष्टकृत्वोभिमंज्यच । ईशानेनशिरोदेशंमुंखंतत्पुरुषेणतु । स्मृतिभास्करे—अ्यायु
पैःशिवमंत्रैश्चलिष्यादापादमस्तकम् ॥ इतिश्रीनारायणभट्ट०लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेमध्याह्नस्नानम् ॥

अथपंचमहायज्ञाः । तत्स्वरूपमाहमनुः—अध्ययनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तुतर्पणम् । होमोदैवोवलिर्भौतो नृत्यज्ञोतिथिपूजनम् । पंचैतान्यो
महायज्ञान्नहापयतिशक्तिः । सगृहेपिवसन्नित्यंसूनादौपैर्नलिप्यते । सूनाः स एवाह—पंचसूनागृहस्थस्य चुल्लीपेण्युपस्करः । कंडनीचोदकुं
भश्चव्यतेयास्तुवाहयन् । उपस्करः संमार्जनी । हारीतः—सूनाः पंचविधादृतावाहनतरणविक्षोभणविक्षेपणापूतग्रहणयानादिभिराघां
कुर्वत्यवेलाविस्पष्टगतमनाक्रमणादिभिर्द्वितीयां हननप्रहरणबंधनच्छेदनकुड्नोत्पाटनादिभिस्तृतीयामाक्रमणघर्षणपेपणादिभिश्चतुर्थीउद्दीपन
तपनस्वेदनभर्जनपचनादिभिः पंचमीं तदेतासूनानीरयोनीरहरहः प्रजाः कुर्वत्यग्निगुरुशुश्रूषास्वाध्यायैरादितः सूनात्रयं ब्रह्मचारिणः पावयंति पंचमि
र्यज्ञैर्गृहवनस्थाः पञ्चपावयंति पवित्रज्ञानध्यानैर्भिक्षवः सूनाद्वयं पावयंति ।

अथब्रह्मयज्ञः । तत्कालमरीचिराह—सचार्वाक्तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वाप्रातराहुतेः । वैश्वदेववसानेवानान्यत्रर्तेनिमित्तकात् । मध्याह्न
पक्षेत्पर्णात्पूर्वम् । बृहस्पतिः—यदिस्यात्पर्णादवर्गब्रह्मयज्ञः कृतो नहि । कृत्वामनुष्ययज्ञैवैततः स्वाध्यायमारभेत् । वृत्तौश्रुतिः—मध्यं
दिनेप्रबलमधीथीतय एवंविद्वान्महारात्र उपस्युदितइतिच । तैत्तिरीयश्रुताधुदितआदित्यइत्युक्तेरुदयात्प्राक्ब्रह्मयज्ञनिषेधइतिमाधवः ।

निर्धोनेति चंद्रिका । स चार्वाकर्षणादितिर्पणस्य पृथगुक्तेन ब्रह्मयज्ञांगतर्पणं किंतु स्वतंत्र प्रधानमतस्तर्पणस्य पृथक्संकल्पः । कृतब्रह्मयज्ञस्यतीर्थप्राप्तौ पितृतर्पणं भवति—अकालेष्यथवाकाले तीर्थश्राद्धं तथानरैः । प्रातरेव सदा कार्यकर्तव्यं पितृतर्पणमिति श्राद्धशूलपाणौ देवीपुराणात् । आश्वलायनान्तु ब्रह्मयज्ञांगतर्पणं तत्सूत्रे तद्धर्मः संदंशात् । बृहन्नारदीये—कुर्यात्प्रतिदिनं वर्णाब्रह्मयज्ञं यतर्पणम् । प्रयोगपारिजाते जैमिनिः—अनुपाकृतवेदस्य कर्तव्यो ब्रह्मयज्ञकः । वेदस्थाने तु सावित्रीगृह्यते तत्समाहिंसा । उपनयनदिने नारंभः । आरभेद्ब्रह्मयज्ञं च मध्याह्नितु परेहनीति प्रयोगपारिजाते वचनात् । बृहन्नारदीये वनसंक्रम्य—अधःशायी ब्रह्मचारी पंचयज्ञपरायणः । शूद्रस्याधिकारमाहयाज्ञवल्क्यः—भार्यातः शुचिर्भृत्यमर्ता श्राद्धक्रियारतः । नमस्कारेण मंत्रेण पंचयज्ञाद्ब्रह्मपयेत् । सर्वत्र महाकार्ये नमस्कारविधयो मंत्रशब्दइत्यापराकः । कौमुद्यां माघवीये च—स्वाहाकारेण नमस्कारो मंत्रः शूद्रे विधीयते । तेन शूद्रः पाकयज्ञैरेतद्ब्रह्मवान्स्वयम् । नमस्कारमंत्रो देवयताम्यः पितृभ्य इति भिताक्षरा । त्रिरावर्तितो नमः शब्द इति पृथ्वीचंद्रः ॥ अथ विधिस्तैत्तिरीयश्रुतौ—ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यादिशि ग्रामादच्छदिदं शउदीव्यावोदित आदित्ये दक्षिणत उपवीयोपविश्य हस्तावनिज्य त्रिराचामेद्धिः परिसृज्य सकृदुपस्पृश्य शिरश्चक्षुषीनासिके श्रोत्रे हृदयमालम्ब्य तस्य पाणिपादौ प्रोक्षति दर्भाणां महदुपस्तीर्योपसंकृत्वा प्राङ्गसीनः स्वाध्यायमधीयीत दक्षिणोत्तरो पाणीपादौ कृत्वा सपवित्रा चोमिति प्रतिपद्यते त्रीने वप्रयुक्तं भूर्सुवः स्वरित्वाहाधसावित्री गायत्री त्रिरन्वाह पच्छोर्ध्वं शो नवानमथो प्रज्ञातयै वप्रतिपदाच्छंदांसि प्रतिपद्यत इति । वामपादांगुष्ठोपरि दक्षिणपादांगुष्ठं निधाय पादपाङ्गिमेलेनोपस्थमिति चंद्रोदयः । इतरेतरपादव्यत्यासेनोपवेशनं तदिति स्मृतिमंजर्यां मदनपारिजाते च । वामोरूपरिदक्षिणजानुनिधानं तदिति वृत्तिकृतम् । कारिका—कृत्वोपसंकरे सव्ये उत्ताने प्राग्दिगंगुलौ । पवित्रे स्थापयेदुक्ते प्राग्नेदक्षिणेन तु । न्यचं प्रागांगुलेतेन संदध्याद्दक्षिणं करम् । शौनकः—सव्यस्पाणं गुग्गुप्रदेशिन्योस्तु मध्यतः । दक्षिणस्यांगुलीन्यसे च तत्रो गुग्गु

वर्जिताः । तथासव्यकरांगुष्ठदक्षिणांगुष्ठवेष्टितम् । कुर्वीतचैवसंवद्वौपाणीदक्षिणसकथनि । चंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्यः—प्रदक्षिणंस
 मावृत्सनमस्कृत्वोपनिश्य च । दर्भेषुदर्भपाणिभ्यांसंहताभ्यांक्रुतांजलिः । चिष्णुः—ॐकारं व्याहृतीस्त्रिःसावित्रीचतुश्चाष्टयम् । मनस्येता
 ननुस्मृत्यवेदादीन्समुपक्रमेत् । तैत्तिरीयब्राह्मणे—यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्युचंयजुःसामवातद्रत्नयज्ञःसंतिष्ठतइति । व्यासः—वेद
 भाद्रीसमारम्ययथोप्युपरिक्रमात् । यदधीतेऽन्वहंशक्त्यास्वाध्यायंतप्रचक्षते । उपर्युपरीतिप्रथमेऽह्निवेदादिपठित्वा तदुत्तरं कंचिद्वेदभागपठे-
 त्त्तदन्यदिनेपुवेदादिपठित्वातदुत्तरान्वेदभागान्यठेदिति चंद्रिका । प्रत्यहंवेदादिपाठोनास्तीति पृथ्वीचंद्रः । स्वशाखाध्ययनंविप्रब्रह्मयज्ञ
 इतिस्मृत इति लिंगपुराणादनेकशाखाध्यायिनः स्वशाखामात्राध्ययनाद्ब्रह्मयज्ञसिद्धिरित्यपराकः । याज्ञवल्क्यः—वेदार्थवे
 पुराणानिसेतिहायानिशक्तिः । जपयज्ञश्रिसिद्धयर्थविद्यां चाध्यात्मिकीजपेत् । मनुः—सावित्रीमप्यधीयीतगत्वारण्यंसमाहितः । तैत्तिरी
 यश्रुतौ—नमोब्रह्मणइतिपरिधानीयांत्रिन्याहापउपस्थशयगृहानेत्ययद्ददातिसादक्षिणेति । ब्रह्मयज्ञस्याधंतयोर्विद्युद्दृष्टिमंत्रौपठनीयौ सर्वे
 पुयन्ननुष्विति होष्यन्नपउपस्थेत् विद्युदसिधिमोपामानमिति अथहुत्वोपस्थेत् वृष्टिरसिधुश्चमोपामानमिति यक्ष्यमाणोवेद्ववेति
 तैत्तिरीयश्रुतेः । श्रुतिभाग्येमाघचोप्येवम् । इदंतैत्तिरीयमात्रपरम् । अन्यथावहृचसवैश्वदेवादावपितदापत्तिः । होष्यन्नित्युक्तेःसहो
 मकृष्येवज्ञेप्विदमितिकेचित् । पारिजातेसंग्रहे—नकुर्यादासनस्थस्तुब्रह्मयज्ञकथंचन । योगयाज्ञवल्क्यः—जन्वायप्रणवंचापितत
 स्तर्पणमाचरेत् । तनेवस्मृत्यंतरं—कुर्यानुत्तरतःक्षिप्वातथाचमनमाचरेत् । तैत्तिरीयश्रुतौ—ग्रामेनसास्वाध्यायमधीयीतेति । मनुः—
 वेदोपकरणंचैवस्वाध्यायेचैवनेत्येके । नानुरोधोत्सन्नध्यायेहोममंत्रेषुचैवहि । आपस्तंबस्तु—मनसाचानध्यायेविद्युतिचाभ्यग्रायांस्तन
 पित्नात्रापत्येनेताज्ञेनीहारेचश्राद्धभोजनएवैकैकइत्याह । अथगौतमः—अथयदिवातोवायात्सनेयद्वाविद्योतेतेवाऽवस्कृजैद्वैकावचमेकं

वायुरेकयासामाभिव्याहरेद्भुवःस्वःसहंतपःश्रद्धायांलुहोमीतिचैतेनैवचासैतदहःसाध्यायउपातोभवतीति । एष्वेवाल्पपाठोनान्यानध्या
 येविति माधवप्रयोगपारिजाती । अनध्यायांतरेष्वपीतिचंद्रिकामदनरत्नमदनपारिजाताः । अनध्यायेष्वल्पपर्वण्यल्पतरपठे
 दितिदेवजानीये ॥ ॥ पंचयज्ञाकरणोप्रायश्चित्तमाहदक्षः—अनिवर्त्यमहायज्ञान्योभुङ्क्तेप्रत्यहंशुही । अगतुरःसतिधनेस
 कृच्छ्रार्थेनशुष्यति । दौघायनः—एतेभ्यःपंचयज्ञेभ्योयधेकोपिहोयते । मनस्वलाहुतिस्तत्रप्रायश्चित्तंविधीयते । द्यहंवापिभ्यंहंवापि
 प्रमादादकृतेषु । तिस्रस्तंतुमतीहुत्वाचतस्रोवारुणीर्षेत् । दशाहंदादशाहंवाविनिवृत्तेषुसर्वतः । चतस्रोवारुणीहुत्वाकार्यंस्तांतुमतश्चरुः ।
 तथा—अकृत्वांपंचयज्ञांस्तुभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । उज्वलायांतुभोजनोत्तरंनम्रस्यज्ञः कितूपवासःप्रायश्चित्तमेवकार्यमित्युक्तम् ॥ ॥
 अथतर्पणम् । तस्यमुल्यकालोमध्याह्नएव । कात्यायनादिसूत्रेषुमाध्याह्निकप्रकरणेपाठात् । यतु—ग्रहराम्यंतरेषुत्रःपित्रेदद्याजला
 जलीन् । द्वितीयेतुपयोज्ञेयंतृतीयेजलमेवच । चतुर्थेऽशोणितंज्ञेयमितिघर्मद्विदोविदुरिति । तत्काम्यपरम् । नित्यससायंकालाधिकत्वात् ।
 यतुतर्पणंप्रकृत्य—तस्मात्सदैवकर्तव्यमकुर्वन्महत्तैनासा । युज्यतेत्राक्षणःकुर्वन्विश्वमेतद्विभर्तिसइति । तत्रसदेतियावजीवन्यायेनविहितमध्याह्न
 परम् । यतुप्रातःस्नातेनोदयात्पूर्वकृततर्पणेनमध्याह्नेस्नानाभावेपिपुनस्तर्पणंकार्यम् । अहःकालिकतर्पणस्यावश्यकत्वात् । उदयोत्तरंप्रातस्तर्पण
 करणेतैवनिर्वाहाशुनस्तर्पणम् । वैधलानपक्षेतुपुनःकरणमितिवाचस्पतिराचारचंद्रोदयश्च । तत्र । उदयात्पूर्वतर्पणेविध्यभावात् ।
 स्नानप्रकरणपाठादावृत्तिरितिचेतृतीयस्नानेप्यावृत्त्यापत्तेः । मध्याह्नसंध्यावृत्त्यापत्तेश्च । वसिष्ठः—जपिल्वैवंततःक्षुर्यद्वैवर्षिपितृतर्पणम् ।
 तर्पणसम्रक्षयज्ञानंतर्प्रातर्होमोत्तरंम्रक्षयज्ञपक्षइतिचंद्रिका । दृष्टपरशारेणतुमध्याह्नसंध्योत्तरंतर्पणमुक्तं—उपास्यविधिवत्संध्यामुपस्था
 यचभास्करम् । गायत्रीशक्तितोजस्वातर्पयेद्देवताःपितृन् ॥ ॥

अत्राधिकारिणआहमनुः—धेतुर्णामपिवर्णानांतर्पणंतुभवेत्सदा । वर्णानामितिनकर्मपट्टी । सर्वर्णेश्वोर्जलदेयनासवर्णेश्वोर्भवचेति
 योगयाज्ञवल्क्येन असवर्णतर्पणनिषेधात्असवर्णपदंहीनपरम् ।—ब्राह्मणस्त्वन्ववर्णानांकुर्यात्कर्मकिंचन । कामाहोभाद्भयान्मोहात्कृत्वात
 आतितांत्रेदितित्राह्मेऽसवर्णतर्पणेतअतित्वापत्तिहेतूकैः । उत्तमजात्यापत्तेस्त्वष्ट्वादिति मदनपारिजातः । असवर्णःपितातर्यइति
 गोविंदराजहरनाथी । हीनवर्णाभातातयैतिगोविंदराजः । शातातपः—तर्पणंशुचिःकुर्यात्प्रत्यहंस्नातकोद्विजः । बृहन्नार
 दीये—कुर्यात्प्रतिदिनंवर्णात्रिद्वयञ्चतर्पणम् । इदंनित्यं । प्रत्यहमित्याद्युक्तेः ।—देवताश्रमुर्नीश्रैवपितृव्यैयोनतर्पयेत् । देवादीनामृणीभूत्वान
 रंमन्नवत्प्रथइतिहेमाद्रौ ब्रह्मयैवतैर्अकरणेप्रत्यवायश्रुतेश्च । जीवत्पितृकस्तुदेवर्षिभ्युष्यानेवतर्पयेत् । जीवत्पितृकोप्येतानितिका
 ल्यापनसूत्रात् । अत्रैतानेवेतिनियम्यते । जीवत्पितृकसवर्णत्वादेवप्राप्तेः । हेमाद्रौचंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्यः—कव्यवाडनलं
 सोभयमभयमणंतया । अग्निव्यासान्सोमपांश्चतथावर्हिपदःपितृन् । यदिस्याजीवपितृकएतान्दिव्यान्पितृन् । येस्यएवपितादद्यात्तेभ्योवापि
 प्रदास्येत् । येस्यइतिसंन्यस्तपतितपितृकादिपरतीर्थपरवेतिष्टुचीचंद्रः । अत्र—सपितुःपितृकृत्येषुअधिकारोनिविद्यते । नजीवंतमतिक्रम्य
 ऋचिइपादितिश्रुतिरिति । पित्र्यंजीवत्पितुर्नोकमित्यादिस्मृतिभिर्जीवत्पितृकसर्वपित्र्यनिषेधे उद्वाहेषुव्रजनइत्यादिव्यतिप्रसवाभावात्
 मातृमातामहतर्पणनेतिदक्षः । श्रद्धेश्मात्रमुद्बुलसलिलंश्राब्जुलःसुरान् । उदञ्चनुष्यांस्तर्प्येत्पितृन्दक्षिणतस्तथा । उदक् उदञ्जुलः ।
 दक्षिणतो दक्षिणामुलः । वौधायनः—अनुतीर्थमपउपसिंतीति देवानादैवेनऋषीणामार्षेणपितृणांपित्र्येणेत्यर्थः । समाख्यायाअनन्यार्थ
 त्यात् । अपरार्कैविष्णुसमुद्ये—श्राधापत्तेनतीर्थेनमनुष्यांस्तर्पयेत्युच्यते । बृहद्वपराशरः—दक्षिणजानुमूलमोदेवेभ्यःसेचयेज्जलम् ।
 पुलस्त्यः—मनुष्यतर्पणंकुर्वन्नकंचिजानुपातयेत् । पितृतर्पणंप्रक्रम्यबृहद्वपराशरः—मूलमसच्यजानुश्चदक्षिणाग्रकुशेनच । तर्पयेदिति

संपन्नः । वीथायनः—अथनिवीतीकृषीस्तर्पयेदिति । यत्तु उपवीतीकृषीस्तर्पयेदित्याचारादशस्तद्धचोविरुद्धम् । चंद्रोदयेपादो-
 कृतोपवीतीदेव्योनिवीतीचभवेत्ततः । मनुष्यांस्तर्पयेन्नक्त्याकृषिपुत्राद्यृषीस्तथा । अपसव्यंततःकृत्वासव्यंजानुचभूतले । षिदंस्तर्पयेदिति सं-
 धंयः । दृद्धगार्ग्यः—नकुर्वीतापसव्यं च न कुर्वीतापिमुंडनम् । अपसव्यनिषेधः प्रकोष्ठादुपरि । अपसव्यं द्विजाग्रथाणां पिच्येसर्वत्रकीर्तितम् ।
 आप्रकोष्ठात्प्रकृत्यं मातापित्रोस्तु जीवतोरिति वचनादित्युक्तं जीवत्पितृकनिर्णयेपितृचरणैः । हेमाद्रौ शंखलिखितौ—अपसव्यं वा
 सोयज्ञोपवीतेकृत्वेति । तत्रैव प्रचेत्ताः—अपसव्ययज्ञोपवीतवाससइति । वासउत्तरीयम् । वौधायनस्तु—यज्ञोपवीतान्यपेशलानि कृत्वेति ।
 अप्रविकल्पः शालाविशेषपरत्वेन व्यवस्थितिरिति हेमाद्रिः । लौगाक्षिः—न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्यैस्तु तर्पणम् । कृष्णपदं शुक्लतिलनि-
 घृत्यर्थमिति केचित् । कृष्णत्वस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाग्निविक्षिप्तत्वात्तर्पणेतिलमात्रनिषेधइत्यन्ये । गोभिलः—लोमसंस्थां तिलान्कृत्वायस्तुत-
 र्पयेत्पितृन् । पितरस्तापितस्तेन रूषिरेणमलेन च । स्मृत्यर्थस्तारे—वामहस्ते तिलान्क्षिप्तत्वाजलमध्येतु तर्पयेत् । स्थले शब्दात्तटे पात्रे रोममूलेन (?)
 कुत्रचित् । कल्पतरौ मरीचिः—वामहस्ते तिलाग्राह्यामुक्त्वाहलंतु दक्षिणम् । तिलग्रहणं नागुष्टेन । अंगुष्ठेन तिलैः कुर्याद्देवतापितृ तर्पणम् ।
 रुषिंतद्भवेत्तद्यं प्रद्राता कित्पिभीभवेदिति ब्राह्मणेः । मरीचिः—मुक्त्वाहस्तेन दातव्यं मुद्रांतत्र न दर्शयेत् । मुद्रा तर्जन्यंगुष्ठयोगः । चंद्रिका
 हेमाद्रौ मरीचिः—सप्तम्यारं विवारे च गृहे जन्मदिने तथा । पक्षयोरुभयोरोजन्मसप्तम्यां निशिसंधयोः । विधापुत्रकलत्रार्थं तिलान्यंच सुवर्जयेत् ।
 भानौ भीमघ्नोद्देश्यानां दाम्भुमपासुच । षिडानं सृष्टाखानं कुर्यात्तिलतर्पणम् । मदनरत्ने वौधायनः—सप्तम्यारं विवारे च जन्मक्षदि वसेपुच ।
 गृहे निषिद्धं सतिलतर्पणं तद्वह्निर्भवेत् । यद्युत्तं प्रसिंचेत्तिलान्संमिश्रयेत्ब्रह्मे । अतोऽन्यथासुव्येन तिलाग्राह्या विचक्षणैः । यस्तु गृहे तिलनिषेधः

१ शाब्दांतरे इति पाठः ।

सद्यश्चतिलपरः । स्मृतिरत्नावल्यां वृद्धमनुः—सप्तम्यांभानुवारेचमातापित्रोःक्षयेऽहनि । तिलैर्यस्तर्पणं कुर्यात्सभवेत्पितृघातकः ।
स्मृत्यर्थसारे—शोभनेशोभनदिनेन कुर्यात्तिलतर्पणम् । हेमाद्रौकालिकापुराणे—स्वौशुक्रेत्रयोदश्यांसप्तम्यानिशिसंध्ययोः । श्रेयो
र्थात्सखणेजातुन कुर्यात्तिलतर्पणम् । यदिकुर्यात्ततः कुर्याच्छुद्धैरेवतिलैः कृती । प्रयोगपारिजाते देवजानीये—नंदायां मार्गवदिने कृत्तिका
सुमधायुच । भरण्यांभानुवारेचगजच्छायाहयेतथा । अयनद्वितयेचैवमन्वादिपुयुगादिषु । पिंडदानंमृदास्नानं कुर्यात्तिलतर्पणम् । मन्वादिषु
गादिषुनिषेधमूलचित्तम् । —मन्वाद्यासुयुगाद्यासुप्रदत्तः सतिलोजलिः । सहस्रवार्पिकीवृत्तिपिष्टणामावहेत्सदेतिका लालादर्शविरोधात् ।—
आसुतोयमपिस्नात्वा तिलदर्भविमिश्रितम् । पितृवृद्धिश्ययोदद्यात्सगतिपरमालभेदिति मन्वादीः प्रक्रम्यनागरखंडाच्च ।—वैशाखमासस्यच
यातृतीयानवम्यसौकार्तिकगुरुषुक्षे । नभस्यमासस्यचकृष्णपक्षेनयोदशीपंचदशीचमाषे । इत्युपक्रम्य—पानीयमप्यत्रतिलैर्विमिश्रं दद्यात्पितृभ्यः
प्रयतोमनुष्यः । श्राद्धकृतेनसमाःसहस्रंरहस्यमेतत्पितरोवदंतीतिहेमाद्रौचिष्णुपुराणात् । बौधायनः—विवाहेचोपनयनेचौलेसति
यथाक्रमम् । वर्षमर्धतदर्धचनैलकेतिलतर्पणम् । सस्कारेषुतथान्येषुमासंमासार्धमेवच । स्मृतिरत्नावल्यांकात्यायनः—वृद्धानंतरंश्वेव
यावन्मासः समाच्यते । तावत्सिद्धान्नदद्यात्तुन कुर्यात्तिलतर्पणम् । अत्रमदीयः संग्रहश्लोकः—पित्रोःक्षयेमनुयागादिपुकामनंदाजन्माहशुक्रवि
भौममधायुष्याम् । जन्मर्धेवह्निभगृहब्ययनेनिशायांसंध्यागजेचतिलतर्पणमलनिष्टम् । नंदाःश्रुतिपत्पृष्ठेकादश्यः । यत्त्वेकादशीप्रकृत्यल्लु
नारदीये—अकृतश्राद्धनिचयाजलपिंडविनाकृताइति - तदेकादशीस्तुल्यर्थं पितृभिरैकादश्यांजलपिंडोपयोगो नकृतइति । एतेनयेचैकादश्यां
श्राद्धतर्पणादिनिषेधमाहुस्तेनिरस्ताः । प्रतिगृहनिषेधेनपुत्रादीन्त्रत्यपवृत्तेः । अतएवपुत्रादिभिन्नश्राद्धादिनिषेधपरत्वमपिन । स्मृत्यर्थसारे—
तिथिभारसमायोगाग्निषेधोयउदाहृतः । ऋषिभिस्तर्पणेनित्येनैमित्तेनतुवाच्यते । अतःसंक्रात्यादिनिमित्तेनिषिद्धदिनादावपिगृहेतिलतर्पणंकार्य

तीर्थतर्पणवत् । तिथिवारग्रहणक्षत्रयोगोदेरुपलक्षणम् । कात्यायनः—उपरागेपितुःश्राद्धेपतेमायांचसंक्रमे । निषिद्धेपिहिसर्वत्रतिलैस्तर्पण
माचरेत् । संक्रमोऽयनभिन्नइतिप्रयोगपारिजातः । तन्न—उपसवेचंद्रमसोरवेश्चत्रिव्यष्टकास्वप्यनद्वयेच; । पानीयमप्यत्रतिलैर्विभिन्नंद्रंध्या
स्त्रितृम्यःप्रयतोमनुष्यः । श्राद्धंभूततेनसमाःसहस्रंहरस्यमेतत्पितरोबदंतिइति हेमाद्रौविष्णुपुराणचिरोयात् । अत्रपानीयमितिवचनादा
वश्यकतायनश्राद्धद्वयस्योच्यतइतिहेमाद्रौ । मकरंप्रकृत्यकृत्यकल्पद्रुमे—तिलैःस्नानंप्रकुर्वीततिलैरेवाशनंशुषः । देवतानांपिष्टृणांचतिलै
स्तर्पणमाचरेत् । अतःपारिजातोक्तिश्चिह्न्या । कात्यायनोक्तिःस्नानांगतर्पणपरा । मुख्येतिलनिषेधएवेति । देवजानीयेगंगादौननि
षेधः—तीर्थेतिथिविशेषेचगंगायांप्रतपक्षके । निषिद्धेपिहिसर्वत्रतिलैस्तर्पणमाचरेदितिष्टृथवीचंद्रधृतवचनात् । तीर्थपदेनेवगंगाग्रहेपुनर्गंगाग्र
हःसर्वदातत्रतिलप्राप्त्यर्थः अन्यतीर्थेषुप्राप्तिदिनेएवेति । तिथितीर्थविशेषेषुकार्यंप्रतेचसर्वदेतिप्रयोगपारिजातेबौधायनोक्तेश्च । संक्रांत्या
दिनिमित्तेषुस्नानांगोतर्पणेद्विजः । तिथिवारनिषिद्धेपितिलैस्तर्पणमाचरेदितियोगयाज्ञवल्क्योक्तेश्च । हारीतः—वसित्वावसनंशुक्लस्यले
विस्तीर्णवर्हिपि । विधिज्ञस्तर्पणकुर्वात्पात्रेपुनकदाचन । यत्राशुचिस्थलंवासादुदकेदेवताःपिष्टृन् । तर्पयेत्पुथाकाममप्सुसर्वप्रतिष्ठितम् ।
विष्णुः—आर्द्रवासादेवर्षिपितृतर्पणमंत्रःस्यएवकुर्वात्परिवर्तितवासाश्चेत्तीर्थार्थादुत्तीर्येति । अंमःस्यइतिकृतीयान्यपरम् । तेपासुतीर्थतर्पणंकार्यमि
त्युक्तेरित्याचारादर्शः । हेमाद्रौपइत्रिंशन्मते—नतर्पयेत्पितृन्दिव्यान्जलसंस्थःस्थलेकचित् । स्थलस्थस्तुकिचिच्छुर्वाञ्जलेव्यशुचिचे
रस्थलम् । बौधायनः—वस्त्रंपरिधायाद्विरेवाप्सुयथोत्तरंदेवान्पितृन्तृप्तपेयेदिति । अप्सवेवत्यर्थः ।

उद्धृतजलेनतर्पणोविशेषमाह हारीतः—पात्राद्वाजलमादायशुभेषात्रेविनिक्षिपेत् । जलपूर्णतथागतेनस्थलेतुविवर्हिपि । हेमाद्रौ
गोभिलः—नोदेकेपुनपत्रेपुनकुद्धेनैकपाणिना । नोपतिष्ठतित्तोयंयन्नभूमौप्रदीयतइति तत्स्थलस्थस्यानुद्धृततर्पणपरम् । पितामहः—

हेमरूप्यमयंपानंताम्रक्रांससमुद्भवम् । पितृणांतर्पणेपानंमृन्मयंतुपरित्यजेत् । इदमधिकरणपात्रभित्तिसर्वनिबंधाः । यस्तुतर्पणेक्रांस्यनिषेधः
 समिन्नपरइतिस्मृतिरन्वाचली । विकल्पस्तुयुक्तः । शंखलिखितौ—नेष्टकाचितेपितृस्तर्पयेत् वापीशूपतडागोदपानेपुसप्तपंचत्रीन्वापिंडा
 नुदृत्सदेवपितृस्तर्पयेदिति । एतन्नघभावइतिहेमाद्रिः । भारते—यइच्छेत्सफलंजन्मजीवितंश्रुतमेववा । सपितृस्तर्पयेद्गामभिमग्न्यसरि
 द्वारात् । पितृगाथासुयमः—अपिनःसकुलेभूयाद्योनोदघाज्जलंजलीत् । नदीपुवहुतोयाशुशीतलासुविशेषतः । हारीतः—नस्रवंतीवृथा
 तिकामेदिति । इदमपिखानंकृत्वातर्पणाकरणे—यस्तुतीर्थेनरःस्नात्वानकुर्यात्पितृतर्पणम् । पिचंतिदेहनिःस्नात्पितरोस्रजलार्थंनइतिप्रघटके
 वचनात् । इदमपिल्याततीर्थपरम् ।—गिरिपुल्याततीर्थेपुनदीपुचविशेषतः । साकांक्षाःपितरोनित्यतिष्ठंतिसलिलार्थंनइतितत्रैवोक्तेः । केचि
 तु—पितृनतर्पित्वातुनदीस्तरतियोनरः । तस्यासृक्पानकामास्त्रेभवंतिशृशुःखिताइतिवचनान्नघां वारुणस्नानाभावेपितर्पणमावश्यकमित्याहुः ।
 योपदेवः—तातांनान्नितयंसपलजननीमातामहादित्रयंसखिच्छीतनयादितातजननीस्वभ्रातरस्तस्त्रियः । तातांवाल्मभगिन्यपत्यधवयुग्जाया
 पितासद्गुरुःशिव्यासाःपितरोमहालयविधौतीर्थतथातर्पणे । अस्यार्थः—पितामहादिशब्दैःपितृजननीत्वाद्युच्यतेनपितामहपत्नीत्वादीतिहेमा
 द्रिः । युक्तंचैतत् । पितृव्यमातुलमातामहपितामहाइतिसूत्रेपितामहादिशब्दस्यडामहजंतलनिपातनात्तस्यचस्त्रियांभातरिपचेतिपितृत्वविधेःपि
 ङीरादिस्यथेतिङीप्सिद्धेः पुंयोगेङीप्भावात् पितुर्मातापितामहीत्यमराच । प्रतिपादितंचैतद्भाष्यकाशिकारायशुक्लादौ । सपत्न्यात्
 भगिनीपितृव्यस्नादीनांनभ्रातृत्वादिगतर्पणम् । यत्पुत्रादित्रयंमिलितमुद्दिस्याजलत्रयंदेयमित्याचारादर्शस्तत्पित्रेपितामहायप्रपितामहा
 येत्यादिशंखादिविरोधादुपेक्ष्यम् । सखीत्युक्तेर्मातामहाःसपत्नीकाइतित्रिस्थलीसैतौवचनाचतर्पणेपिमातामहानांसपत्नीकत्वेनोल्लेखइतिके
 चित् । तन्न । अत्रतर्प्यसंग्रहेतात्पर्येणोल्लेखेतात्पर्याभावात् । मातामहीनामंजल्येकत्ववित्त्वविचारायोगात् मातुलान्यादीनांपृथक्तर्पणविधेर

नौचित्यापत्तेश्च । अथमातामहीनांचसपत्नीनामन्तरमित्यादिवाक्यविरोधाच्च । अतस्तर्पणंपृथगेव । तर्पणीयत्वावच्छेदकस्यमातृजनकत्वस्योभयत्रतुल्यत्वेनविनिगमनाविरेहेणमातुलयोरिवितरेतरसाहित्यस्यवस्तुमशक्यत्वात् । एवंश्वशूशुरयोःपृथक्तर्पणं भार्याजनकत्वस्यावच्छेदकस्याभेदात् । मातुलान्यास्तुनपृथक्तर्पणं मातुलस्यतत्संबंधघटकत्वात् । यदपि मातुलानीचदुहितेतिमातुलान्याःपृथक्श्वशुरवंतन्मातुलस्यसपत्नीकत्वेनैवतर्पणेऽपपन्नंनपृथक्तर्पणगमकम् । एवंपितृव्यभ्रातृपुत्रपत्नीनामपि । एवंपितृव्यसुःसभर्तृकायास्तर्पणं तस्यास्तत्संबंधघटकत्वात् । यत्पितृव्यसुश्चतद्भर्तुरितिगारुडंतत्पूर्वदेवोपपन्नम् । एवंमातृव्यसुभगिनीपुत्रीणामपि । भाग्निनेयदौहित्रयोर्नपृथक्तर्पणं किंतुभगिनीसापत्यां पुत्रींसापत्यामिषमनियतं परस्परव्यभिचारात् । वंधवस्त्वात्मापितृमातृबंधवः । केचित्तुसर्वेषांपृथक्तर्पणमाहुः । आतृज्येष्ठस्यैवतर्पणंनकनिष्ठस्य । ज्येष्ठभ्रातृस्तर्पयेदितिहारीनोक्तौज्येष्ठग्रहणात् । यत्तुचंद्रोदयेचौघायनः—यदिखेहेनकुर्वातांसर्पिंडीकरणंविना । गयायांतुविशेषेणज्यायानपि समाचरेदिति तत्सर्पिंडीकरणपर्युदासादशाहांतकृत्यपरम् । अन्यथापुनर्गयाश्राद्धविधिवैयर्थ्यात् । अन्याभावेऽप्युदासात् । एवंपुत्रस्यापि । नच मातानचपिताकुर्वाणुत्रस्यपैतृकमितिकात्यायनोक्तैः—अन्याभावेऽप्युदासात् । एवंपत्न्या अपि । नच रत्नावल्यांबचनात् पत्न्यैचापिपतिर्दद्यादितिगयायातुर्विधानाच्च अन्याभावेऽप्युदासात् । पितृव्यस्यदिसत्वे नतद्भ्रातृदितर्पणंद्वारलोपात् । मातुलादिसत्वे नतत्पत्नीणाम् । जननीसत्वेसपत्न्यमातृमरणेपितृस्यैवतर्पणं नमातामह्यादीनांजनन्यास्तद्भ्रातृत्वात् । नचपितृपत्न्यःसर्वामातरइति तासामपिद्वारत्वम् । उत्पादकत्रह्यदात्रोर्गरीयान्त्रह्यदःपितेत्युक्तेर्जीवत्यपिजनकेत्रह्यदश्राद्धतर्पणाघापत्तेः । नचैवंमातृमरणे पितामहीसत्वेसपत्नीपितामहीमरणेपिनग्रपितामहीतर्पणंस्यात् । यस्यपिताप्रेतःस्यादितिश्राद्धन्यायेनोपपत्तेः । भारते—ज्येष्ठामातृसमाचैवभगिनीभरतर्पणम् ।

आनुभार्याचतद्वत्साधसाधाल्ये स्नानं पिबेत् । स्नानपानमुभयोः शेषइतिकेचित् । एकार्धातगतत्वेन प्रातृपहया एवेत्ये । वयंतुनपूर्वशेषषाष्य
 भेदेनयोजयामः । यस्या स्नानं पिबेत्सायाकापिमातृसमातस्या अपितर्पणम् ॥ ॥ विघवाया विशेषः काशीखंडे—तर्पणं प्रत्यहं कुर्याद्भ
 तुः कुशतिलोदकैः । तस्मिन्स्तस्मिन्थापिनामगोत्रादिपूर्वकम् । इदं प्रपौत्राभावपरमिति पितामहचरणाः । मदनपारिजातेऽप्येवम् । हे
 माद्री—आमुष्यायणकादद्युद्वाभ्यां पिंडोदके पृथक् । तर्पणं संन्यासिना नकार्यम् । न कुर्यात्सुकं भिक्षुः श्राद्धपिंडोदकक्रियामिति त्रिस्यली
 सेतौ वचनात् । शंखः—पूर्वाग्रे स्तूपे देवानुदगग्रे श्रथमानवान् । तानेव द्विगुणीकृत्य तर्पयेत्प्रयतः पितृन् । हेमाद्रौ नारदीये—तर्पणादीनि
 कार्याणि पितृणां यानि कानिचित् । तानि स्युर्द्विगुणैर्दभैः समपत्रैर्विशेषतः । दक्षः—अग्रे स्तुतर्पयेद्देवान्मनुष्यान्कुशमथ्यतः । पितृस्तुकुशमूलाग्ने
 विधिः कौशेययाक्रमम् । काशीखंडे—अंगुष्ठद्वयमध्ये तु कुत्वादर्भानृज्ज्वजः । कव्यवाडनलादींश्च पितृन् दिव्यान् तर्पयेत् । प्राचीनावीति
 कोदर्भद्विगुणैस्त्रिभिरैः । शंखः—विनारूप्यसुवर्णेन विनाताम्रतिलेन च । विनादर्भैश्चमत्रैश्च पितृणां नोपतिष्ठते । हेमाचसहयइतंक्षीरेण
 मधुनाधवा । तदप्यक्षय्यतां याति पितृणां तु तिलोदकम् । रामायणे—पादशौचं विनाभ्यंगं तिलहीनं च तर्पणम् । सर्वतत्रिजटुभ्यं यच्च श्राद्धम
 दक्षिणम् । सत्यव्रतः—खड्गमौक्तिकहस्तेन कर्तव्यं पितृतर्पणम् । मणिकांचनदर्भैर्वा नशुद्धेन कदाचन । अत्रसंभवे समुच्चयः ।—एषामन्य
 तमेनापि युक्तप्राणिः समाचरेत् । द्वाभ्यां प्राथमिभिरुपि सर्वेषां तर्पणं बुधइति हेमाद्रौ मरीच्युक्तैः । तिलानामप्यलाभे तु वर्णजतादिकम् ।
 तदभावे निषिचुदर्भैर्भरणवाप्यथेति चंद्रोदये योगयाज्ञवल्क्योक्तेश्च । प्रयोगपारिजाते चाराहे—तर्जन्यां जतंधृत्वा पितृभ्यो यत्प्रदी
 यते । अतोऽस्ति परमाणुनामसांतो नैव विघते । हारीतः—कांचनेन तु पात्रेण राजतौदुरेण च । दत्तमक्षय्यतां याति खड्गेनाश्मकृतेन च । मनुः—
 राजतैर्भाजनैरेयामथवारजतान्वितैः । वार्यपिश्रद्धया दत्तमक्षय्यायोपकल्पते । भारते—अमावास्यांतु ये मर्त्याः प्रयच्छन्ति तिलोदकम् । पात्रमौ

दुंपरंशुभमधुमिश्रंतपोधनाः । कृतंभवतिःश्राद्धंसरहस्यंयथार्थवत् । खड्गपात्रादिधारणंचांजलिमध्ये । लघुपात्रंकरेकृत्वसासौवर्णखाड्गमेववा । राजतांग्रजंवापितेनसंतर्पयेत्पितृनिहिमाद्रौछागलेयोक्तैः । एतेनखड्गपात्रेणतर्पणनेतिवदन् मदनपारिजातोऽपास्तः ॥

अंजलिसंह्या । हेमाद्रौकौर्मं—देवतानंतुसर्वासामैकैकांजलिरिच्यते । तत्रैवब्रह्मांडे—अंजलिद्वितयंदद्याद्देवान्संतर्पयन्बुधः । तत्रैवचिन्मुपुराणे—त्रिरपःश्रीणनार्थायदेवानामपवर्जयेत् । तथर्षिणांयथान्यायंसकृचापिप्रजापतेः । ब्रह्मांडे—ऋषीणांचमनुव्याणांसकृदेवप्रदीयते । कौर्मं—ऋषीणामेकएवस्यान्मनुव्याणांद्वयंस्तुतम् । अत्रयथाशाखंव्यवस्था । शालायामंजलिसंस्थानुक्तौविकल्पइतिहेमाद्रिः । शंभुः—एकैकमंजलिदेवाद्बौतुसनकादयः । अर्हतिपितरस्त्रीस्त्रीस्त्रियस्त्वैकैकमंजलिम् । हेमाद्रौकौर्मं—त्रयस्त्रयःपितृणांतुस्त्रीणामैकैकइष्यते । पितृदेनदिव्यपितरोप्युच्यंतइतिशुचीचंद्रः । पैठीनसिः—तिलोदकांजलीस्त्रीस्त्रीनुचैस्त्रैर्विनिक्षिपेत् । उच्चैरितिपित्र्यंजलिभ्यः पितामहांजलयःकिंचिदुवाः ततःप्रपितामहस्येति हेमाद्रिः । नच—यश्चैनमुत्पादयेतेयश्चैनंत्रायतेभयात् । यश्चास्यकुरुतेवृत्तिसर्वेते पितरन्नयइतिभारतादेपामंजलित्रयापत्तिः । नित्यत्ववाधनेतात्पर्यात् । अन्यथासपलमातुरपितत्वापत्तिः । मात्रादिभ्योप्येकैकांजलि रितिश्राद्धहेमाद्रिः । वस्तुतस्तुस्त्रीपदंमात्रादिभिन्नपरम् ।—मातृमुत्थास्तुयास्तिस्तस्तासांदद्याजलंजलीन् । स्त्रीस्त्रीन्दद्यादथान्यासांस्त्री णामैकैकमंजलिमित्तिचंद्रोदये शालंकायनोक्तैः । मातृस्त्रीनंजलीन्दद्यादन्यासामेकमंजलिम् । सप्तह्याचार्यपत्नीनांद्वौदद्याजलंजलीनितिकाशीलंडात्सापन्नमात्राचार्यपत्नीनांत्रीन् । हेमाद्रौब्रह्मांडे—गुर्वाचार्यश्चशुराणांसुहृत्संबंधिनांसकृत् । मातामह्यादीनामेकस्योवा ।—मातामह्यादिसर्वासामैकंक्तुतिलांजलिम् । दद्यातीर्थविशेषेणधर्मपरममास्थितइतिचंद्रिकायां गारुडात् । मातृमातामहांस्तद्दत्तस्त्रीस्त्रीनेवत्रिभिस्त्रिभिः । मातामहीश्रयेप्यन्येगोत्रिणोदातुवर्जिताः । तानेकांजलिदानेनप्रत्येकंपृथक्पृथगितिमदनरत्नेव्यासोक्तेत्येति

केचित् । अन्येतुमातामहादीनामंजलिप्रथम् । गारुडे मातामहादिपदेअतद्गुणसंविज्ञानचतुर्वीहिणामातामहादिभिन्नानामेकांजलिविधाना
 दित्याहुः । तन्न । मातामहाद्यादीतिपाठापत्तेः । अन्यथामातामहाएवांजलिप्रयापत्तेः । विरूपैकशेषेमानामावात् । मातामहादीनामंजलि
 द्वयविधानेनौचित्यापत्तेश्च । व्यासोक्तौचत्वार्ये द्वितीयाप्रथमार्थे । अत्रअपिशब्दात् मातामहानांत्वंजलिप्रथम्—पितृणांप्रीणनार्थायत्रिरपः
 श्रुधिषीपत्ते । पितामहेभ्यश्चतथाप्रीतयेप्रपितामहान् । मातामहायतत्पित्रेत्पित्रेचसमाहितः । इतिचिष्णुपुराणात् । मातृमातामहांस्तद्वत्स्त्री
 धीनेवत्रिभिश्चिभिरिव्यासोक्तेश्चेतिचंद्रोदयेमदनरत्नेच । द्वौद्वौमातामहानांचमातुलनांसकृत्तथेतिब्रह्मांडाह्वावितिहेमाद्रौ । विकल्पस्तु
 युक्तः ॥ अत्रप्रत्यंजलिमंत्रावृत्तिः । ननुमंत्रस्यतर्पणकरणत्वात्संख्यांजलिदानस्यैककर्मत्वादवरक्षोदिवइतिवत्सकृदेवमंत्रपाठःस्यात् । न ।
 अवधत्प्रोक्षणयोस्तएवत्रीहयःपुनरवहन्यंते सैववेदिःपुनःप्रोक्ष्यतइतिद्रव्यैकत्वाद्मंत्रावृत्तिः । इहतुसत्यप्येककर्मत्वेप्रत्यंजलिद्रव्यभेदात्रिर्वाप-
 लवन-संध्यार्थदान-वन्मंत्रावृत्तिरितिकेचित् । वस्तुतस्तुद्विस्त्रिरितिक्रियाम्यावृत्तौसुज्विधानात्संख्यायाःकर्मसामानाधिकरण्याभावेनभेदक
 त्वाभावात्तर्पणभेदः । किंतुत्रिरावृत्तिविशिष्टमेकतर्पणंविःप्रोक्षतीतिवत्तदंगंचमंत्रोनावर्तते । तर्पणानावृत्तेः । नचांजलिभेदान्मंत्रावृत्तिः ।
 मंत्रस्यतदंगत्वात् । निर्वाणितुसंस्कार्यद्रव्यभेदान्मंत्रावृत्तिः । नचेहद्वितीययांजलयःसंस्कार्याः । धत्वर्थकर्मतयासुकुवद्वितीयोपपत्तेः ।
 तर्पणस्ययागांगत्वेनांजलिकरणकत्वात् । नचमंत्रोऽजलिसंस्कारः । मंत्रैश्चेदयमुदकमित्यादिस्मृतौ तृतीययायाज्यावदानक्रियांगत्वादंजल्यंगत्वे
 मानाभावात् । कारकाणांपरस्परसंबंधाच्च । अतःपशुसोमाधिकरणन्यायेनप्रथमावगतयागैक्यानुरोधेनैकादशांगकरणकैकयागत्ववदंजलित्रय
 करणकमेकंनर्पणम् । यत्पुपैठीनसिः—उदीरतामितित्रिभिश्चैत्रीनंजलीन्निनयेदिति । तत्राप्येकशेषसद्वंद्वापवादत्वेनत्रयाणांमंत्राणामेकैक

स्मिन्नियनेकरणत्वासंभवात्प्रीणिभिर्मन्त्रैः साध्यं तद् इति कोविदेषः । अर्घ्यदानेपिकरभ्यां तोयमादायागव्याचाभिर्मन्त्रितमिति व्यासोक्तौ मन्त्रस्य द्रव्यसंस्कारकत्वात्तद्भेदान्मन्त्रावृत्तिः । नेह तथेति मन्त्रावृत्तिरित्युक्तमुत्पश्यामः । अत्रोदीरतामंगिरसआयंतु न ऊर्जपितृभ्यो ये चेहमधु याता इति तृचंजपन्यत्तिं संचेदिति कात्यायनसूत्रेशु प्रत्ययान्मन्त्रपाठकाले प्रसेकः । मन्त्रतैः कर्मादिरित्यादिपरिभाषा करणमन्त्रपरेति हरिहरः । श्रीदत्तास्तु नेहायं वर्तमाने । एवं हि मन्त्रपाठकाले प्रसेके गोत्राद्युच्चारणभावप्रसंगात् । किंतु वर्तमानसामीप्ये । अतो मन्त्रपाठोत्तरमैकैकांजलिदानमित्याह । अत्र विनिगमनाभावेन प्रतिमंगोत्राद्युच्चारणम् । अन्यथा प्रत्वंजलिश्रीदत्तादिलिखितत्यागानुपपत्तेः । सर्वत्रपितृशब्दश्रुतेः । यत्तु प्रसेकतर्पणयोर्भेद इति हरिहरस्तर्षित्यम् मानाभावात् शब्दांतराद्भेद इति चेन्नियनस्यापि भेदापत्तेः । त्वयैव तृप्यच्चमिति प्रसेकोक्तेश्च । समन्त्रकांजलिदानं प्रसेकौजलित्रयं तर्पणमिति भेद इति चेत् त्वयादानार्थकत्वस्याप्यनंगीकारात् अतो यत्किंचिदेतत् ।

अंजलितर्पणनिर्णयः । सर्वत्रांजलिश्रुतेरंजलिनैव तर्पणमिति केचित् । अन्येतु—अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । देवर्षींस्तर्पयेद्विद्वानुदकांजलिभिः पितृनितिकौर्मो देवादितर्पणे सव्यान्वारंभः । पितृतर्पणे त्वंजलिरेवेति व्यवस्थामूलुः । अपरेतु—एकेन वाहस्तो न कुर्वीदेव पितृतर्पणं सव्यान्वारब्धेनोभाम्यवेति आद्धेमाद्रौ च सिद्धोक्तेः सर्वत्राविकल्पमाहुः । अंजलिश्च न हस्तद्वययोगमात्रं किंतु व्याकोशः । बहुचानां त्वनादेशे दक्षिणं प्रतीयादिति तत्सूत्राद्भेदेनैव तर्पणम् । काशीखंडे—तर्पयेच्छुचिभिस्तोयैस्तृप्यत्विति समुच्चरन् । दृष्ट्वा पराशरः—देवैर्म्यधानमः स्वाहापितृभ्यश्च नमः स्वधा । अत्र चतुर्थीनिर्देशाद्भाष्येनमः स्वाहेत्यादिप्रयोग इति पृथ्वीचंद्रः । अत्र चतुर्थ्यादेवादीनां देवतात्वावगमाद्द्रव्यदेवतासंयोगेन यागत्वकल्पनात्तर्पणेन ममेति त्याग इत्युक्ते देवजानीये आचारादर्शोच ।

तर्पणे विभक्तिचिचारः हेमाद्रौ सत्यतपाः—देवपितृमनुष्यादिस्वशाखाविधिचोदनात् । एकैकांजलिना तु सिप्रथमांतेन वाचयेत् ।

चंद्रोदयेयोगयाज्ञवल्क्यः—तृप्यतामितिवक्तव्यं नाम्नातुप्रणवादिना । तत्रैवगोभिलः—गोत्रकस्तरपणेप्रोक्तःकर्ताएवंनमुह्यति । शर्मन्नर्था
 द्विकेकार्यशर्मातर्पणकर्मणि । हेमाद्रौभविष्ये—चतुर्थीसर्वकार्येषुप्रथमातर्पणेस्थिता । छंदोगपरिशिष्टेऽवृहत्प्रचेतःस्मृतिनागरखं
 डेषु—सर्वत्रैवपितःश्रोक्तं पितातर्पणकर्मणि । हेमाद्रौव्यासः—प्रथमातर्पणेप्रोक्तासंबुद्धिमपरेजगुः । छंदोगपरिशिष्टे—नमोतेतर्प
 यामीतिआदावोमितिचवुवन् । नमोतेइतिहेमाद्रौपाठः । यमः—संबंधनामगोत्रेणस्वधांतनेनमोततः । तर्पयामिपदेनैवतर्पयत्यितुपूर्वकम् ।
 तेनद्वितीयांतनामप्रयोगोपिसिद्धः । प्रयोगस्तुप्रथमापक्षेअस्मितामुकशर्मासुक्रगोत्रस्तृप्यताम् । द्वितीयापक्षेअस्मितरमसु
 कशर्माणममुकगोत्रतर्पयामिनमःस्वधा । स्वधानमइतिवा । संबुद्धिपक्षेस्मितरमुकशर्मन्नमुकगोत्रेदंतेजलंनमःस्वधेति । वस्तुतस्तुवहुस्मृत्यनु
 सारात्प्रथमांतप्रयोगेवयुक्तंपश्यामः । बहुचानांगोत्रोच्चारःपूर्वं तस्यगोत्रनामचगृहीत्वैतिबहुचम्ब्रूनात् । यद्यपीदंप्रकरणांतरेउक्तं तथापिविश
 येप्रायदर्शनादिन्यायेनसर्वत्राप्येवंज्ञेयम् । हेमाद्रिस्तु—गुरुबहुवचनं कनिष्ठेषुचैकवचनं तेनसगोत्रनामग्रहणंपुरुषंप्रतीतिचंद्रिकायां
 पैठीनसिस्मृतेः, सकारेणतुवक्तव्यंगोत्रंसर्वत्रधीमतेतिमात्स्याचासुकसगोत्रानस्मितवृत्नमुकशर्मणस्तर्पयामिस्वधानमइतिप्रयोगइत्याह ।
 आचारादर्शैकल्पतरौतु—अमुकगोत्रःपिताअमुकशर्मातृप्यतामिदंजलंतस्मैस्वधेतिप्रयोगइत्युक्तम् । तन्न । पुनश्चतुर्थ्यंतप्रयोगेमानाभावात् ।
 नचस्वधायोगानुपपत्तिर्मानम् । पितृन्स्वधानमस्तर्पयामीतिबौधायनेनवाचनिकतत्प्रयोगाल्प्रथमांतैपितृप्रयोगोपपत्तेः । योगयाज्ञव
 ल्क्यः—नामतस्तुस्वधाकारैस्तर्प्याःस्युरनुपूर्वशः । अमुकदेवशर्मैतिप्रयोगइतिपृथ्वीचंद्रः । चतुर्थ्यंतनामप्रयोगोपिहेमाद्राद्युक्तः ।
 मदनपारिजातेतु—पितृतर्पणेवसुरूपेत्यादिकीर्तनेत्युक्तम् । तन्न ।—संबंधमनुकीर्त्येवनामगोत्रेत्वन्तरम् । वस्वादिरूपंसंकीर्त्येवस्वधा

कारेणतर्पयेदिति वसिष्ठस्मृतिविरोधात् । पित्रादीनामंत्रैस्तर्पणमात्रादीनां न भेति हेमाद्रिश्चंद्रिका च । वैदिकमंत्रैर्देवानावाह्यनाम्नातर्पयेत् ।
पितृन्मंत्रैरावाह्यमंत्रैस्तर्पयेदिति कल्पतरुब्राह्मणकारवाचस्पत्यादयः । आचारचंद्रोदयेव्येवम् ॥

नामाज्ञानेधौधायनः—दृथिवीपत्पितावाच्यस्तस्यिताचांतरिक्षसत् । अभिधानापरिज्ञानेदिविपत्प्रपितामहः । इदंचापस्तंवादिपरम् ।
आथलायनानांतुतन्नेत्यादि । यदिनामनविद्यात्तत्पितामहप्रपितामहेति त्रूयादितितत्सूत्रात् । धौधायनः—शर्मतंत्राह्यणस्योक्तं व्रमांतं क्षत्रि
यस्यतु । गुप्ततंचैवैश्वस्यदासांतंशूद्रजन्मनः । मनुः—वैश्वस्यधनसंयुक्तंशूद्रस्यप्रैष्यसंयुतम् । क्षीणालक्ष्मीदामिति दांतं नाम । दांतं नाम
क्षीणमिति चंद्रोदयेगोभिलोक्तेः । चंद्रिकायांतुदायीशब्दांतमुक्तं देवीशब्दांतं वा । गोत्रं भातानामदेवीतृप्यत्वेवंस्योचरन्निति वाराहा
दिति दिवोदासः । शूद्रस्य काश्यपगोत्रं गोत्रनाशेतु काश्यपइति व्याघ्रपादोक्तेः, तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप्यइति श्रुते श्वेति हेमाद्रिः ।
गोत्राज्ञानेव्येवम् । गोत्रस्यत्वपरिज्ञाने काश्यपगोत्रमुच्यते इति चंद्रिकायां प्रयोगपारिजाते च स्मृत्यंतरात् । कौमुद्यांतुशूद्राणामपि
ब्राह्मणादिवत्परंपराप्रसिद्धं गोत्रग्राह्यम् । चतुर्णामपि वर्णानां पितृणां पितृगोत्रतइति चंद्रिकायां हेमाद्रौ धौधायनोक्तेरित्युक्तम् । इदंच द्वि
जोडशूद्रोत्पन्नशूद्रपरमिति श्राद्धहेमाद्रिः । स एव—पितृगोत्रं कुमारीणां मूढानां भर्तृगोत्रतः । हेमाद्रौ वृद्धशातातपः—ब्राह्मादिपुत्रिवा
हेषु यातूढाकन्यका भवेत् । भर्तृगोत्रेण कर्तव्यास्तस्याः पिंडोदकक्रियाः । आसुरादिपुत्रान्येपु पितृगोत्रेण धर्मवित् । ब्राह्मादिष्वपि पितृभर्तृगोत्रयोर्वि
कल्पेपिवंशपरंपरायाताचारैणव्यवस्था । येनास्यपितरोयाताइत्यादिवचनादिति विज्ञानेश्वरः ॥

अथतर्प्याः । हेमाद्रौ मात्स्ये—देवासुरास्तथानागागंधर्वाप्सरसोऽसुराः । क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्चतर्वोजुं मकाः खगाः । वाद्याधाराजला
धारास्तथैवाकाशगामिनः । निराधाराश्च ये जीवाः पापकर्मताश्च ये । कृतोपवीतीकृत्वैव निवीती च भवेत्ततः । सनकश्च सनंदश्च तृतीयश्च सनातनः ।

कपिलश्वासुरिश्चैववोढुःपंचशिखस्तथा । सर्वेतेतृषिमायांतुमद्दत्तेनाडुनासदा । मरीचिमयंगिरसौपुलस्त्यपुलंहकृतुम् । प्राचेतसंवसिष्ठचभृगु
 नारदमेवच । देवान्ब्रह्मऋषींश्चैवतर्पयेदक्षतोदैकः । तत्रैवपैठीनसिः—गौतमोथभरद्वाजोविश्वामित्रश्चतापसः । जमदग्निर्वसिष्ठश्चकश्यपो
 त्रिस्तथोत्तमः । स्वरोचिपोरैवतश्चमहातेजाश्चचाक्षुपः । वैवस्वतस्तथातर्पयइति । चंद्रिकायाम्—अथकांडऋषीनेतादुकांजलिभिःशुचिः ।
 अव्यग्रस्तर्पयेन्नित्यंमंत्रैःपर्वाष्टमीपुच । कांडानितिर्वेदस्य । याजुपपरमितिमाधवः । हेमाद्रौभविष्ये—अथसव्यंततःकृत्वासव्यंजानुंचभू
 तले । अग्निष्वात्तावहिपदोहविष्मंतस्तथोष्मयाः । सुकालिनस्तथाभौमाआज्यपाःसोमपास्तथा । तर्पयेद्वैपितृन्मत्तयासतिलोदकचंदनैः । चंद्रो
 दयेष्टृन्द्रपराशरः—गायत्रीशक्तितोजस्वातर्पयेदेवताःपितृन् । ब्रह्मेशकेशवात्पूर्वप्रजापतिमथश्रुतीः । छंदोयज्ञानृषीन्सिद्धानाचार्यांस्तनया
 नपि । गंधर्ववत्सरर्तूश्चमासपक्षदिनान्ति । देवान्देवानुगांश्चैवनागान्नागकुलानिच । सरितःसागरांस्तीर्थान्पर्वतान्कुलपर्वतान् । किन्नरान्खे
 चरान्यक्षान्मनुष्यान्तर्पयेत् । वनस्पतीनोपधीश्चभूतग्रामंचतुर्विधम् । ब्रह्मादयोमयाहूताःसमागत्याददंत्यपः । अनृणंमांप्रकुर्वतुप्रसीदंतुम
 मोपरि । स्मृतपूर्वाग्रदभेंपुसाग्नेपुसकुशेषुच । प्रादेशिकेषुशुद्धेषुब्रह्मादिभ्योंबुसेचयेत् । उदीरतामंगिरसआयंतुवोर्जमित्यपि । पितृभ्यश्चस्ववा
 यिम्योयेचेहपितरस्तथा । अग्निष्वात्तोपहूताश्चतथावर्हिपदोपिच । येनःपूर्वोपितरश्चसोमपान्समुदीरयेत् । आवाह्यचपितृनेतैरपसव्योपवीतिना ।
 दक्षिणाभिमुखोद्वाभ्यांकाराभ्यामंबुसेचयेत् । रुक्मरूप्यतिलैस्ताम्रदभंमंत्रैःक्षिपेत्पयः । वसूरुद्रांस्तथादित्यान्नमस्कारसमन्वितान् । ध्रुवोध्वरश्च
 सोमश्चापश्चैवानिलोनलः । प्रत्यूपश्चप्रभासश्चवसवोष्टौप्रकीर्तिताः । अजैकपादहिर्बुध्न्योविरूपाक्षोथैरैवतः । हरश्चवहुरूपश्चअच्यंचकश्चसुरे
 श्वरः । सावित्रश्चजयंतश्चपिनाकीचापराजितः । इंद्रोधाताभगःपूषामित्रोथवरुणोर्यमा । अंशुर्विधस्वांस्त्वष्टाचसविताविष्णुरेवच । कव्यथाड
 नलःसोमोयमश्चैवतथार्यमा । अग्निष्वात्ताःसोमपाश्चतथावर्हिपदोपिच । यमश्चघर्मराजश्चमृत्युश्चैवतथांतकः । वैवस्वतश्चकालश्चसर्वभूतक्षय

स्तथा । औदुंयरश्चदधश्चनीलश्चपरमेष्ठिना । सहितइतिशेषः । दृकोदरश्चचित्रश्चित्रगुस्तथार्थमा । तस्मात्प्राकृतर्पयित्वैतान्पित्रादींस्तर्पयेत्ततः । मातामहान्मातुलांश्चसखिसंबंधिवांधवान् । स्वजान्श्चातिवर्गीयानुपाध्यायान्गुरुनपि । पितृन्भृत्यानपत्यांश्चयेभवंतितदाश्रिताः । तान्सर्वास्तर्पयेद्विद्वानीहंतेतेयोजलम् । अत्रध्रुवायनमइतिप्रयोगइतिचंद्रिका । ध्रुवंतर्पयामिनमइतिहेमाद्रिः । कव्यवाडनलएकादेवतेतिहरिहरः । कव्यवाडअनलइतिद्वेदेवतेतिकल्पतरुः । तत्र । कव्यवाहोनलश्चेतिगोभिलविरोधात् । यमादितर्पणंचतुर्थ्यतनामभिरेवेतिहेमाद्रिः । कव्यवाडनलःसोमोधर्मश्चेतिचंद्रिकायांपाठः ॥

यमतर्पणेचिशेषमाह चंद्रोदयेयमः—देवत्वाद्देवतीर्थेनपितृत्वाद्दक्षिणामुखः । देवत्वंचपितृत्वंचयमस्यास्तिद्विरूपता । हेमाद्रौ ब्राह्मे इदंप्रकृत्य—यज्ञोपवीतिनाकार्यप्राचीनावीतिनातथा । मनुः—एकैकस्यतिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन्दद्याञ्जलांजलीन् । स्मृत्यर्थसारे—दीपोत्सवचतुर्दश्यांकार्यतुयमतर्पणम् । अंगारकचतुर्दश्यामपिकार्यसदैववा ॥ ॥ अथभीष्मतर्पणम् । तन्माघशुक्लगाष्टम्यांभीष्मायतुतिलोदकम् । अन्नंचविधिवद्दधुःसर्वेवर्णाद्विजातयइतिधवलनिबंधस्मृतेः । जीवत्पितापिकुर्वीततर्पणंयमभीष्मयोरितिपाद्मादितिपितृचरणाः । इदंचनित्यम्—ब्राह्मणाद्याश्चयेवर्णादधुभीष्मायनोजलम् । संवत्सरकृतंतेपाणुयंनश्यतिसत्तमेतिमदनरत्नोक्तैः । धवलनिबंधे—भीष्मःशान्तनवोवीरःसत्यवादीजितेंद्रियः । आभिरद्भिरवाप्तोतुप्रपौत्रोचितांक्रियाम् । वैयाघ्रपद्यगोत्रायसांकृत्यप्रवरायच । अपुत्रायददाम्येतज्जलंभीष्मायवर्षणे । वसुनामवतारायशान्तनोरारस्मजायच । अर्घ्यददामिभीष्मायआवालप्रह्यचारिणे । इति । अयं तर्पणमंत्रइतिकेचित् । अर्घ्यददामीत्यग्नेतनैकवाक्यत्वाच्चाध्यमंत्रइतिनाम्नातर्पणम् । यतु—सत्यव्रतायशुचयेगंगेयायमहात्मने । भीष्मायेंतद्दाम्यर्घ्यमाजन्मब्रह्मचारिणे । वैयाघ्रपद्यःसव्येनानेनमंत्रेणवर्णिकमितिपाद्भतव्रतदर्पणगौणम् । अर्घ्योपक्रमात् । नचानयोर्नभेदः । अर्घ्येसव्य

जान्वाचनाघभावेनेभेदावश्यकत्वादितिवयंप्रतीमः । एतेनापसव्येनेतिवदन् दिवोदासोऽपास्तः । हेमाद्रौब्राह्मे—प्रथमतपर्येदेवान्ब्रह्मादी
 श्रुततोऽपि । मरीचिप्रमुखांश्चैव रुद्रादित्यवसूस्तथा । यक्षान्यशून्सुपर्णाश्चभूतग्रामंचतुर्विधम् । आचार्योनितरांश्चैवकालस्यावयवानपि ।
 सनकप्रमुखांश्चैवमनुष्यांस्तदनंतरम् । कव्यवाडनलादींश्चततःपितृगणानपि । ततोमातामहानांचपितृव्याणांततःपरम् । पत्नीनांचसुतानांच
 पितृमातृष्वसुस्तथा । मातुलानीचदुहितास्वसाचार्यत्विजस्तथा । शिव्याश्चज्ञातयश्चैवसुहृत्संबंधिनस्तथा । एतेषांतर्पणकार्ययथावदनुपूर्वशः ।
 ज्ञाताज्ञातान्समुद्दिश्यप्रदेयश्चांजलिस्ततः । तत्रैवस्कांदे—पूर्वमोदप्रमोदादींस्तर्पयेत्यङ्घ्रिनायकान् । एतौमोदप्रमोदौसुमुखदुर्मुखाविभ्रविभ्रह
 तारइतिपद् । ततोब्रह्मादयोदेवाःसनकाद्यास्ततःपरम् । अग्निष्वत्तादिकानांतुपितृणामप्यनुक्रमात् । यमायधर्मराजायकुर्यात्संतर्पणंबुधः ।
 पितृणामथमातृणांततोमातामहस्यच । पत्नीश्चशुरबंधूनांसुतसंबंधिनांततः । भारते—पूर्वस्ववंशजातानांकृत्वाऽस्तिर्पणंबुधः । सुहृत्संबंधिवर्गो
 णांततोदद्याञ्जलांजलीन् । सदानाविजलंतज्ज्ञाःप्रयच्छंतिसमाहिताः । नारदीये—अग्निप्रभृतयोदेवास्तर्प्याःस्युरनुपूर्वशः । ततःशतर्चिना
 द्यास्तुमुनयःशंसितव्रताः । ततःकांडऋषीन्सर्वांस्तर्पयेच्छ्रद्धयान्वितः । पितृभ्यःप्रत्यहंदद्यात्ततोमातृभ्यएवच । ततोमातामहानांचपितृव्यस्यसु
 तस्यच । पित्रादितर्पणोत्तरंगारुडे—अथमातामहीनांचस्वपत्नीनामनंतरम् । तर्पणंचपितृव्याणांतत्पत्नीनांततोपिच । पितृष्वसुश्चतर्पणंभर्तु
 लस्यापिनित्यशः । मातुलान्यास्ततोमातृष्वसुस्तत्पत्युरेवच । श्वशुरस्यचकर्तव्यंश्चश्रूणामपितर्पणम् । आचार्याणांततःकुर्यादाचार्यानीभ्यएवच ।
 बंधूनांश्रातृपत्नीनांश्रुचैवसुपामपि । पुत्रींतस्याःपतिचैवभगिनीतत्पतिंतथा । भागिन्यंचपौत्रंचदौहित्रंयज्यमृत्विजम् । शिष्यंचमित्रंसंतर्प्य
 तत्पत्नीस्तुतैवच । वाराहे—आत्मनोपिजलंदद्यादितिद्वैपायनोब्रवीत् । इदंचापुत्रपरम् । शंखः—आससमात्पुरुषास्सितपृक्षेयावताना
 मजानीयात्तवतांतर्पणंकुर्यादितिहारीतः । पित्रादीन्मात्रादीन्मातामहादीन्पितृव्यांस्तत्पुत्रान्येष्टब्राह्मंस्तत्पत्नीर्मतुलांस्तत्पत्नीर्गुर्वाचार्योपा

ध्यायान्मुहूर्त्संधिवांधवान्द्रव्यान्नद्रातृपोपकरिक्थिनस्तप्तबीश्रतर्पयेदिति । त्रिस्थलीसंतौ—आदौपिताततोमातासपत्नजननीतथा । मातामहाःसपत्नीकाआत्मपत्न्यस्ततःपरम् । सुतभ्रातृपितृव्याश्रमातुलाश्रसभार्यकाः । दुहिताचखसाप्रोक्तादौहित्रोभागिनियकः । पितृष्वसा मातृष्वसाशुरौगुरुरिक्थदौ । एतस्युःपितरस्तथ्यास्तर्पणेचमहालये । छंदोगपरिशिष्टे—येचान्येभक्तउदकमर्हतितांस्तर्पयामीत्यवसानां जलिरिति । तर्पणोत्तरंकाशीखंडे—आब्रह्मस्तंवर्यंतदेवर्षिपितृमानवाः । तृथ्यंतुपितरःसर्वेमातृमातामहादयः । अतीतकुलकोटीनांससद्वी पनिवासिनाम् । आब्रह्मभुवनलोकैकादिदमस्तुतिलोदकम् । हेमाद्रौकार्णोजिनिः—देवतानापितृणांचजलेदद्याज्जलांजलीन् । असंस्कृतप्रमीतानामेकमेवतदेक्षिपत् । मंत्रः— यत्रकचनसंस्थानांछुतृष्योपहतात्मनाम् । तेषांहिदत्तमक्षय्यमिदमस्तुतिलोदकम् । हेमाद्रौभविष्ये—संतर्प्यविधिवद्भक्त्याइमंमंत्रमुदीरयेत् । येवांधवाधांधवावापेऽन्यजन्मनिवांधवाः । तेतृप्तिमखिलायांतुयथास्मत्तौऽबुवाञ्छति ॥

अथश्राद्धांगतर्पणम् । नचतत्रमानाभावः । परेद्युःश्राद्धकृन्मर्त्योऽनतर्पयतिवैपितृन् । तस्यतेषितरःक्रुद्धाःशापंदत्त्वाप्रजंतिहीतिवृद्भ्रारदीयात् । यस्तर्पयतितान्विश्रःश्राद्धंकृत्वापरेहनि । पितरस्तेनतृथ्यंतिनचेत्कुथ्यंतिवैभृशमितिप्रयोगपारिजातेगणंगत्वोक्तेभ । श्रातातपः—पूर्वतिलोदकंदत्त्वाधामश्राद्धंतुकारयेत् । प्रत्यन्देनभवेत्पूर्वपरेहनितिलोदकम् । पश्चाद्देहिण्येचअनुब्रज्यतिलोदकम् । अनुब्रज्यश्राद्धंकृत्वातदह्चैवेत्यर्थः । वृहन्नारदीये—पश्चाद्द्वयदाकुर्यात्तर्पणंतुदिनेने । सकृन्महालयैवपरेहनितिलोदकम् । हेमाद्रौवसिष्ठः—तीरेजलाशयस्यैवनिर्वर्त्यपितृतर्पणम् । निष्पीडयेत्त्वानवलंबंक्षिणाभिमुखःस्थले । तत्रमंत्रोपहृचपरिशिष्टे—प्राचीनवीतीयेकेचास्मत्कुलइतिवह्निंनिष्पीडयेदिति । चंद्रोदयेवृद्धपराशरः—वह्निनिष्पीडनेमंत्रैस्तिलदर्भयुतंलयेत् । येमेकुलेलुप्तपिंडाःपुत्रदारविवर्जिताः ।

तेपांतुदत्तमक्षयमिदमस्तुतिलोदकम् । पितृवंशेऽमृतायेचमातृवंशेतथैवच । येमेकुलेऽसृष्टिषुःपुत्रदारविवर्जिताः । तेपांतुदत्तमक्षयमिदमस्तुति
लोदकम् । पितृवंशेऽमृतायेचमातृवंशेतथैवच । सदातृप्तिर्भवत्वेपांतिलेस्तुसहवारिणा । अपुत्रायेऽमृताःकेचिपुमांसोयोपितोपिवा । अस्मद्वंशेशेतेभ्यो
वैदत्तंयन्वजलंमया । सएव । नपूर्वतर्पणाद्वस्त्रंनचांभसिनपादयोः । एषुचेत्पीडयेद्वस्त्रंराक्षसंतदतिश्रमात् । मनुः—वस्त्रंत्रिगुणितंयस्तुनिष्पी
डयतिमंदधीः । वृथास्नानंभवेत्तस्यपुनःस्नानंविशोधनम् । जावाल्लिः—नाप्युनिष्पीडयेद्वस्त्रंसर्वथाद्विजसतमः । धौतंचद्विगुणीकृत्यभूमिलम्नं
नपीडयेत् । वृथास्नानंभवेत्तस्यश्वाधोदशमंभुनि । मदनरत्नेपराशरः—द्वादश्यांपंचदश्यांचसंक्रांतौश्राद्धवासरे । वस्त्रंनिष्पीडयेन्नैवनेच
क्षारेणयोजयेत् । पंचदश्यामा । एकादश्यामयांचमातापित्रोःक्षयेहनि । नपीडयेत्स्नानवस्त्रंनचक्षारेणयोजयेदित्याचारचंद्रोदयेऽमृगूक्तः ।
तत्रैव—शनिभौमास्थितेश्राद्धेकुहूपठीनिरंशके । वस्त्राणांक्षारसंयोगोदहत्यासप्तसंकुलम् । तत्रैव—आदित्यसौरिधरणीसुतवासरेपुत्रक्षालनायज
कायनवस्त्रदानम् । शंसतिगर्गयमविष्णुपराशराद्याःपुंसांभवंतिविपदःसहपुत्रपौत्रैः । चंद्रोदयेऽमृगूक्तः—वस्त्रंचतुर्गुणीकृत्यनिष्पीडयसदशंतथा ।
वामप्रकोष्ठेनिक्षिप्यस्थलस्यश्चद्विराचमेत् । जावाल्लिः—निष्पीडितंधौतवस्त्रंयदास्कंधेविनिक्षिपेत् । तदादुष्टंभवेत्कर्मपुनःस्नानंविशोधनम् ।

अथमध्याह्नसंध्या । दक्षः—अर्धयामादासायंसंध्यामाध्याह्निकीष्यते । संध्यात्रयंतुर्कर्तव्यंद्विजेनात्मविदासदा । उपन
यनदिनेमध्याह्नसंध्यामाह प्रयोगपारिजातेजैमिनिः—यावद्ब्रह्मोपदेशस्तुतावत्संध्यादिकंचन । ततोमध्याह्नसंध्यादिसर्वकर्मसमाचरेत् ।
अत्रकश्चिद्ब्रह्मचानामुपनयनदिनेतिष्ठेदहःशेषमित्युपवेशननिषेधान्नतदिनेमध्याह्नसंध्येत्याह । तत्ररागप्राप्तस्यनिषेधात् । प्रातःसंध्यावन्मध्या
ह्नसंध्या । विशेषस्तूच्यते—आपःपुंनंतुमध्याह्निकुर्यादाचमंततः । अर्घ्यदानेऽन्यथासः—मध्याह्नेसकृदेवाध्यक्षेपणीयंद्विजातिभिः । शौन
कः—मध्याह्नेतुविशेषीयमुपस्थानंतथार्थकम् । अपामंजलिमापूर्यआकृष्णेनेतिनिक्षिपेत् । हंसवत्याकृष्णेनेतिवार्थदद्यादित्युक्तं बह्वच

गृह्ये अर्घ्यदानेऋजुत्वमुक्तम् । कात्यायनः—पुष्पाण्यंबुमिश्राण्यूर्ध्वप्रक्षिप्यूर्ध्वचाहुःसूर्यमुदीक्षेतेति । अर्घ्यदानोत्तरसंध्यातर्पणमुक्तं प्रयोगपारिजाते—कश्यपऋषिः रुद्रोदेवतात्रिष्टुष्टंद्रः पुरुषतर्पणविनि० । अम्भूःपुरुषतर्पयामि यजुर्वेदतर्पयामि मंडलंत० रुद्ररूपिणंत० अंतरात्मानंत० सावित्रीत० वेदमातरंत० सांस्कृतिंत० संध्यांत० युवतीत० रौद्रीत० उपसंत० निशुचंत० सर्वसिद्धिकरीत० सर्वभन्त्राधिपंत० एवंपंचदशतर्पणानि कृत्वा द्विराचम्यादित्यमुपतिष्ठेतेति । गायत्रीध्यानम्—सावित्रीयुवतीयुक्तांशुक्लवस्त्रांत्रिलोचनाम् । विशूलिनीं वृषारूढांपंचासोरुद्रदेवताम् । कैलासविद्वितावासामायांतीसूर्यमंडलात् । वरदांन्यक्षरांसाक्षाद्देवीमावाहयाम्यहम् । गायत्रीजपेचंद्रिकायां शातातपः—तिष्ठंश्चेद्वीक्षमाणोऽर्कमासीनःप्राञ्चुलोजपेत् । आसीनश्चेदित्यर्थः । रात्रौमध्याह्नसंध्याकरणे नोपस्थानम् । रात्रौप्रहरपर्यंतमित्यादिसंग्रहादितिचंद्रोदयः । कृष्णभट्टीयप्रयोगपारिजातयोस्तु रात्रौगायत्र्यार्घ्यदद्यादुपस्थानेहविष्पांतसूक्तंजपेदित्युक्तं । इयंत्रहयज्ञात्पूर्वकार्या । उपास्यविधिवत्संध्यामुपस्थायचभास्करम् । गायत्रीशक्तोजस्वातर्पयेद्देवताःपितृनितिवृहत्पराशरोक्तेरितिमाधवचंद्रिका मदनरत्नसृष्ट्यर्थसारकृष्णभट्टाः । प्रयोगपारिजातस्तु—अपांसमीपेनियतोनित्यकंविधिमास्थितः । सावित्रीमध्यधीयीतगत्वारण्यं समाहितइतिमन्त्रैर्मध्याह्नसंध्योत्तरंब्रह्मयज्ञमाहसब्रह्मयज्ञप्रकरणानभिज्ञत्वादसंचद्धवदशुपेक्ष्यः । मदनपारिजातेतुततोर्यभानवेदधात्ति लघुजलान्वितमितिनारसिंहेततःशब्देनब्रह्मज्ञानंतर्प्यमध्याह्नसंध्यायाइत्युक्तं । जयंतवृत्तावप्येवम् । बहूचांतुत्सूत्रे अथस्वाध्यायविधिरित्युपक्रम्यआहुत्येतिमध्याह्नखानमुखत्वात्तोब्रह्मयज्ञोक्तेरवांतरप्रकरणत्वात्ब्रह्मयज्ञांगं तयोर्मध्येनसंध्या । अंगांगिनोरंगेनव्यवायापत्तेः कर्मणिकर्मांतरांभायोगाच्च आंगंतूनामंतेनिवेशइतिन्यायाच्च ब्रह्मयज्ञोत्तरमेवसंध्या । नचैवमंतयद्ददात्तिसादक्षिणेत्युक्तेस्तावत्पर्यंतमवांतरप्रकरणब्रह्मयज्ञोत्तरमपिसंध्यानसादित्युक्तम् । ददातीत्यसाविधायकत्वात् । अतएववृत्तिकृत्त्वन्न्यथादद्यादित्येवावश्यमिति । संध्योत्तरंब्रह्म

यज्ञस्तु आपस्तंवादिपरः । इदमापः प्रवहतथाग्नौ धाम्नस्तथैव च । विमोचने तु तीर्थस्य आप्यायस्वेति वै जेपेत् । देवागानुविदइति कृत्वा जप्य निवेदनम् । प्रक्षाल्य तीर्थदेशं च गत्वा स्वधर्ममाचरेत् । श्राद्धहेमाद्रा बुशानाः—स्रवंत्यादिव्यथा च म्यसो पानत्कोह्यसंस्पृशन् । आगतः सोद पानस्तु येन शुचिरवसः । तेनोदकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्या च म्यपुनर्युहे । ततः कर्माणि कुर्वीत नित्यवैयानिकानि च । शातातापः—यधानीतंतुसव्येन प्रोक्षयेदक्षिणं तु । इति श्रीमन्नारायण० लक्ष्मणभट्टकृते आचाररत्ने माध्याह्निक निवरणम् ॥

अधदेवपूजा । तत्र प्रयोगपारिजाते वसिष्ठः—कौवेर्या तु धनस्थानभैशान्यादेव तालयम् । माधवीयेदक्षः—भागेतु पंचमेदेवम चैत्यसुरोत्तमम् । इति । मंत्रराजविधाने—श्रातहोमं च कृत्वा वादेव तार्चनमारभेत् । यद्वा माध्याह्निकं कृत्वा पूजयेत्यसुरोत्तमम् । इति । चंद्रिकायां हारीतः—कुर्वति देवतापूजां जपयज्ञादनंतरम् । अधपूजापान्त्राणि । प्रयोगपारिजाते पैठीनसिः—सीसकायसपापाण हीनभयानाणिवर्ज्यानि । हीनानि मानंतः । मानं शिवरहस्ये—पट्टं शंशं गुलं पात्रमुत्तमं परिकीर्तितम् । मध्यमं तु त्रिभागो न किं चिद्वाद शंशुलम् । तत्र देवीपुराणे—यस्य गुलविहीनतुनपानं कारयेत्कचित् । क्वचिदिति सर्वधर्मकार्ये निषेध इति टोडरानंदः । तत्रैव—नानावि चित्ररूपाणि पुडरीकाकृतीनि च । शंखनीलोत्पलाभानि पात्राणि परिकल्पयेत् । वाराहे—शृणुत त्वेन मे देवि प्रियपात्राणि यानि मे । सौवर्णराज तंतं गंगां कांस्यचैव तु यद्भवेत् । सर्वभ्योभ्यधिकं तां तदेवममरोचते । अत्रिपुराणे—मृन्मयं च तथा कांस्यमारकूटादिसमवम् । त्रपुसीसलोहजा तमर्षपात्रविवर्जयेत् । चैरानसग्रंथे अभिपेकपात्रमुक्तम्—अरत्निमानविस्तारं मध्येष्टदलसंयुतम् । प्रतिपद्दलं मध्ये सुपिराणां शतं भवेत् । अष्टोत्तरशतं वापि गृहितं मध्यतस्तथा । खचितं च महारौरेवं धारासहस्रकम् । धाराष्टकेन वा युक्तमभिपेकायकल्पयेत् । विशल्यावाष्टभि र्वापिद्वाग्यां वा दशभिश्च वा । तत्रैव—पानीयपात्रं सौवर्णराजतं तत्र मेव च । वृत्ताय तं सुवृत्तं वा भवेदायतमेव वा । प्रस्थमानप्रमाणं मः पूर्योग्यांत

रंशुचि । नीराजनक्रियापात्र्योहेमादिद्रव्यनिर्मिताः । तत्रैवपुष्पसारसुधानिधौ—अर्धपात्रं तु वायव्ये नैऋत्यां पाद्यपात्रकम् । आग्नेय्यां स्नानकलशमीशित्वाचमनीयकम् । मध्ये तु मधुपर्कः स्यादित्येतत्पात्रलक्षणम् । चंद्रिकायामाचारादर्शचस्कां दे—नैवेद्यपात्रं वक्ष्यामि केशवस्य महात्मनः । सौवर्णराजतंताम्रं कांस्यं मृन्मयमेव वा । पालशंपन्नपत्रं विष्णोरिति प्रियम् । पूर्वोक्तमृन्मयनिषेधस्तुकुलालचक्रनिष्पन्नपरः ।—कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मृन्मयं स्मृतम् । तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादिद्वैविकं मतमितिकल्पतरुदिवोदासीयादौ वचनात् । शौनकः—पूजागृहं प्रविश्याथं मंडलं परिकल्प्य च । सौवर्णचचतुर्द्वारं सप्राकारं सविस्तरम् । मंडपं च यित्वा तु नितानध्वजतोरणैः । कृष्णभट्टीये—दर्शनीयामहासुद्रापूजारं भावसानयोः । संहारसुद्राकर्तव्यापरिपूर्णे चनादिके । अयोमुखाम्यां हस्ताभ्यामापादतलमस्तकम् । पसारिताभ्यां संस्पृश्य महासुद्रेयमीरिता । आचारचिंतामणौ—गंधादिकानिवेधांतापूजापंचोपचारिकी । अर्धपाद्याचमनीयमधुपर्काचमानिच । गंधादिपंचके चेति उपचारादर्शोदिताः । षोडशोपचारास्तत्रैव—आसनं स्वागतं चार्धः पाद्यमाचमनं तथा । मधुपर्काचमस्नानवसनाभरणानि च । गंधपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं च दन्तथा । प्रयोगदीपिकायां विष्णुपुराणे—पूर्वमावाहनं श्रोक्त्वा आसनं च ततः परम् । ततश्च पाद्यमर्घ्यं च ततस्त्वाचमनीयकम् । स्नानं वस्त्रं चोपवीतं तो गंधादिचंदनम् । पुष्पंधूपंचदीपंचनैवेद्यं तदन्तरम् । ततो देयः प्रणामश्च ततो देयाप्रदक्षिणा । विसर्जनं ततो दद्यादुपचारास्तु षोडश । क्वचित्प्रणामप्रदक्षिणास्थाने तां वृत्तदक्षिणे उक्ते । हेमाद्रौ भविष्ये—आवाहनासनार्घ्यपाद्याचमनमधुपर्कसेवाश्च । भूषणगंधाः सुमनोयुता धूपदीपमोज्यानि । प्रादक्षिण्यं स्तुतिरितिकथयं त्युपचारो षोडशकम् । आचारचिंतामणावष्टादश उक्ताः—आसनावाहने चार्धपाद्यमाचमनं तथा । स्नानं वस्त्रोपवीतं च भूषणानि च सर्वशः । गंधपुष्पे तथा धूपदीपावन्नेन तर्पणम् । माल्यानुलेपनं चैव नमस्कारविसर्जने । पाद्यार्घयोः पौर्वापर्यै विकल्प इति स्मार्ताः । तत्रैव—आसनाभ्यंजने तद्बुद्धर्तनिरूपणे । संमार्जनं सर्पिरादित्स्नापनावाहने ततः । पाद्यार्धाचमनीयं च

खानीयमधुपर्ककौ । पुनराचमनीयं च वल्लयज्ञोपवीतके । अलंकारागंधपुष्पधूपदीपौ तथैव च । अनुलेपनं
 च शय्याचचामरव्यजनतेथा । आदर्शारतिकंचैवनमस्कारोत्थनर्तनम् । गीतवाद्यादिदानानिस्तुतिहोमप्रदक्षिणम् । दंतकाष्ठप्रदानं च ततो देववि
 सर्जनम् । उपचाराइज्ञेयाः पद्मत्रिशसुरपूजने । शान्तिहेमाद्रौ त्वन्ये उक्ताः—आवाहनासनेपाद्यमर्घ्यमाचमनं तथा । गंधपुष्पे तथा धूपं
 दीपंचमधुपर्ककम् । उपहारं तथा चामंखानं चांगविभूषणम् । वस्त्रोपवीतमाचामलंकारान् विलेपनम् । गंधपुष्पे तथा धूपदीपमंजनमेव च । आद
 र्शमंगलंसर्वदेयं सर्वात्मना तथा । ह्योमंभोजनमाचामलंकारांस्तथापुनः । गंधादिचपुनर्दद्यान्मुखावासंप्रदक्षिणम् । स्तुतिदंडनमस्कारमालम्
 नोषिनिवेदनम् । तत्रैव—स्तुतिः स्वकृता वैदिकी देवादि कृता वेति ।

भार्गवार्चनदीपिकायां पष्टिसंख्या उक्ताः—पूर्वप्रबोधनं कुर्यान्नियमशब्दांस्ततः पुनः । नमस्कारं ततः कुर्यात्ततो नीराजनं परम् ।
 ततो दिव्यासनं दद्यात्ततो वैदंतधावनम् । पादप्रक्षालनं दद्यात्ततोर्ध्वं च प्रकल्पयेत् । आचामंमधुपर्कचपुनराचमनीयकम् । ततः सुगंधितैलेन मर्दनं का
 रयेद्धरेः । ततोभ्यंगं सुगंधैस्तुकुर्यत्तैलापसारणम् । ततः पुण्योदकैः कुर्यादभिकेंसुगंधिमिः । क्षीरेण दक्षाचतथा घृतेन मधुनापि च । शर्करयमं
 त्रप्लूतैर्गंधपुष्पोदकैरपि । महाभिकेंतथाचामंगवस्त्रंतोषयेत् । वाससीपरिधानार्थमुपवीतं तथा चमम् । गंधमाभरणं पुष्पधूपनीराजनं तथा ।
 दृष्ट्युत्तारणनैवैधौ मुखवासं सुगंधिमिः । तांबूलं शयनकेशसाधनं वस्त्रदानकम् । किरीटचंद्रनेदद्यात्तत्तत्ताभरणानि च । पुष्पनीराजनादर्शमंडपा
 गमनंततः । तत्रासनं पाद्यमर्घ्यमाचामंधूपदीपकौ । नैवेद्यं च सतांबूलं चंद्रनीराजनं परम् । चामरं व्यजनं छत्रं पुरोगीतं मनोहरम् । मृदंगादिस्वनं
 नृत्यं नमस्कारं प्रदक्षिणम् । स्तुतिकुर्यात्ततो विष्णोश्चरणौ मस्तकेन्यसेत् । निर्माल्यधारणं कुर्यान्नैवेद्यां शस्यभोजनम् । सेवासुहृत्स्योपविशे न्मंचके
 वृत्तिकानंयेत् । सुखासनेन शयनेनीत्वा तंत्रशाययेत् । अर्चेस्तुसुमतांबूलैः पादौ संवाहयेत्ततः । अत्र विष्णुपदं शिवादेरुपलक्षणम् । विधिवद्वा

चयेत्सर्वान्योविश्रोमक्तित्परइतिपारिजातेवृद्धपराशरोक्तेः । सएव—स्नानेवस्त्रेचनेवेदद्यादाचमनंहरेः । अत्रपितृचरणाः—सुवर्णप्रतिमादौतंडुलपुंजादिपुचपोडशाद्युपचारपूजैव । आवाहनाभावेपूजायाअसंभवात् । पंचोपचारादशोपचारास्तुपूर्वस्थापितदेवेष्विव्यूयुः ।

प्रतिमांचिचारं । भविष्ये—सौवर्णराजतीताम्रीमृन्मयीचतथाभवेत् । पापाणघातुयुक्तावारीतिकांस्यमयीतथा । शुद्धदारुमयीवापिदेवतार्चाप्रशस्यते । अंगुष्ठपर्वादारभ्यव्रितस्तियावेदेवतु । प्रतिमाचतथाकार्यानाधिकाशस्यतेबुधैः । पंचरात्रे—शृङ्गारुलाक्षागोमेदमधूच्छिष्टमयीनतु । स्मृतिसारेपुराणे—शैलीदारुमयीलौहिलेप्यालेब्याचसैकती । मनोमयीमणिमयीप्रतिमाष्टविधासृता । चलाचलेतिद्विविधाप्रतिष्ठाजीवमंदिरम् । प्रयोगपारिजातेविष्णुधर्म—तयोरसंभवेचैवसाचेहनवधासृता । रत्नजाहेमजाचैवराजतीताम्रजातया । रैतिक्यर्चातथालौहिशैलजाट्टमजातया । अधमाधमाविशेष्यामृन्मयीप्रतिमाचया । रैतिकी पित्तलजा । स्मृतिसारे—नाचर्यागृहेऽमजा मूर्तिशतुरंगुलतोधिका । नवितस्यधिकधातुसंभवाश्चेइच्छता । देवीपुराणे—सप्तांगुलसमारभ्ययावच्छादशांगुलम् । गृहेष्वर्चासमाख्याताप्रासादेचाधिकाशुभा । कपिलपंचरात्रे—मानांगुलप्रमाणेनदशपंचदशांगुला । गृहेतुप्रतिमापूज्यानाधिकतुप्रशस्यते । ह्यश्रीर्षपंचरात्रे—दशांगुलप्रमाणवातिथ्यंगुलमितापिवा । दानमदनरत्नेष्वेवम् । तत्रैवमात्स्ये—श्रीहिभिर्वाग्निभिश्चोर्ध्वरधमांगुलमीरितम् । मध्यमंतुत्रिभिःसार्धंशतुर्भिश्चतयोत्तमम् । मानांगुलमितिल्यातंमात्रांगुलमथोच्यते । गोविंदराजीये देवीपुराणे—तथाचोर्ध्वस्थिताकार्यासदादेवीचतुर्भुजा । अन्यथातुनकर्तव्याकृताभयकरीसदा । अष्टमुजासदाकार्याप्रासादेवागृहेतथा । ऊर्ध्वस्थितागृहेघोरारौद्राचामिभवेद्युधि । गृहेनसजटापूज्याशैलजापित्तैवच । अष्टमुजाऊर्ध्वघोरेतिगोविंदराजः । वाराहे—गृहेग्निदग्धामग्नाश्चनार्चाःपूज्यावसुंधरे । एतासांपूजनान्नित्यमुद्गंप्राप्तुयाद्दही । स्कांदे—शालग्रामशिलायास्तुप्रतिष्ठानैवविद्यते । महापूजांतुक्त्वादौपूजयेत्तांतोबुधः । बृहद्रामने—

प्रतिष्ठादिविधानेनविनैवसतेहरिः । सदातत्रशिलामात्रेवऋचिहंवरानने । चक्रचिह्नइत्युक्तेरचकेहिरण्यगर्भादौशालग्रामशिलाकृतमूर्त्यादौच
 प्रतिष्ठाभनतीति पंचायतनसारः । अत्रकेचित्प्रतिष्ठावाहनयोर्मिलितयोर्देवतासंनिधिजनकत्वात्स्थापितदेवेष्वप्यावाहनमित्याहुः । तत्र ।
 आवाहनात्पूर्वपादस्पर्शादावपिदोषाभावप्रसक्तेः । मालादिदानेषुण्याभावापत्तेश्च । अतो नावाहनम् । पंचायतनसारेतुदेवतायाव्यासंगां
 तराभावध्यानार्थप्रतिष्ठितदेवतायामप्यावाहनमित्युक्तम् । अन्येतुप्रतिष्ठयादेवसन्निधियोग्यताक्रियतेआवाहनेनतत्सन्निधिरित्याहुः । दैशिकसा-
 न्निधेषुषिवौद्धसांनिध्यार्थमावाहनमितिभट्टदिनकरः । स्मृतिसारेपुराणेच—उद्भासावाहनेनस्तःस्थिरायामुद्धवाचने । अस्थिरायैविकल्पा-
 रत्सात्स्यडिलेतुभवेद्वयम् । स्नपनंचाविलेख्यायामन्यत्रपरिभार्जनम् । पंचायतनसारेनंदिपुराणे—स्थिरलिङ्गेऽनलेतोयेहृदयेसूर्यमंडले ।
 आवाहनादिचत्वारिकुर्यान्नोद्भासनंतथा । तत्रैवपाद्मे—शालग्रामशिलायांचनावाहनविसर्जने । देवीपुराणे—याघेश्यामाकदूर्वाचविष्णुक्रांता
 दिरिच्यते । गघणुष्याक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपाः । तत्रैव—विल्वरक्ताक्षतैःपुष्पैर्दधिदूर्वाकुशैस्त्रिलैः । सामान्यःसर्वदेवानामर्घ्यंपरिकीर्तितः ।
 अभावेदधिदूर्वादेर्मानसवात्रकल्पयेत् । रक्तंकुमुमम् । पुष्पसारसुधानिधौ—इक्षुर्मधुघृतचैवपयोदधिसहैवतु । प्रस्थप्रमाणंवाग्राह्यमधु-
 पर्कमिहोच्यते । पंचायतनपूजासारे—जातीलवंगकंकोलान्याचमनीयद्रव्याणि ॥

अथस्नानं । बृहन्नारदीये—वादित्रनिनदैरुचैर्गीतमंगलनिःस्वनैः । यःस्नापयतिदेवेशीवन्मुक्तोभवेद्धिसः । वादित्राणामभावेतुपूजा
 कालेचसर्वदा । घटाशब्दनैःकार्यं सर्ववाद्यमयीयतः । योगिनीतन्त्रे—शिवागारेइह्लंकंचसूर्यागारेचशंखकम् । दुर्गागारेवंशवाद्यंमधुरीचन
 वादयेत् । स्क्रांदि—वेणुवीणास्वनैश्चैवकुर्यात्तुलपनंहरेः । शिवशंखेनस्नापयेत् । नशिवंशंखवारिणेतुपंचायतनसारेवचनात् । सर्वत्रैव

प्रशस्तोऽञ्जः शिवसूर्यार्चनविनेतिप्रयोगपारिजातेब्राह्मच । शिवार्चनेशखउक्तः सौरपुराणेपाद्मे—कुशपुण्योदकखानाद्रहलोकमवा-
 मुयात् । रत्नोदकेनसावित्रिक्रौंचैरहेमवारिणा । नारसिंहंतुसंस्नाप्यकर्पूरागरुवारिणा । इंद्रलोकेसमोदित्वापश्चाद्विष्णुपुरंजित् । कपिलाक्षीरमा-
 दायशंखेकृत्वाजनार्दनम् । यज्ञायुतसहस्रसंस्नापयित्वालभेत्फलम् । ताम्रमूर्तौगव्याभिषेकोननिषिद्धः । स्नानतर्पणदानेऽप्यित्यादिपूर्वोक्तवचनात् ।
 नारसिंहे—यः पुनः पुण्यतैलेन संस्नापयतिकेशवम् । दिव्यौषधियुतेनापितस्य प्रीतो भवेत्सदा । रुद्रयामले—द्वादश्यांचिदिवास्वापस्तुलस्य-
 वचयस्तथा । तत्रविष्णोर्दिवास्नानं वर्जनीयंसदाबुधैः । पाद्मे—शंखतीर्थोदकं कृत्वायः स्नापयतिकेशवम् । द्वादश्यांविंदुमात्रेणकुलानांतारयेच्छ-
 तम् । द्वादश्यांस्नानेनिकल्पइतिकेचित् । दिवापदोपादानादिवसेनिषिद्धं नतुरात्रावित्यन्ये । विष्णुमूर्तेः स्नाननिषेधेनशलग्रामादेरित्यपरे । प्र-
 योगपारिजातेऽन्यासः—श्रतिमापट्टयंत्राणांनित्यंस्नानंकारयेत् । कारयेत्सर्वदिवसेयदावामलधारणम् । पाद्मेवैशाखमाहात्म्ये—
 चंदनोशीरकर्पूरकुंकुमागरुवासितैः । सलिलैः स्नापयेन्मंत्रानित्यदाविभवेसति । स्कांदे—क्षीराद्दशगुणं दध्नाघृतैर्नैवशतोत्तरम् । घृताद्दशगुणं
 क्षौद्रक्षौद्राचैक्षवजंतथा । स्नानादिपुद्रव्यमानमुक्तं शिचयधर्मोत्तरे—स्नानं पलशतं ज्ञेयमभ्यंगं पंचविंशतिः । पलानां द्वे सहस्रे तु महास्नानं प्रकीर्ति-
 तम् । हरनाथीये—अष्टोत्तरपलशतं स्नाने दंतु सर्वथा । व्रतहेमाद्रौ कालिकापुराणे—पंचविंशत्पलं लिगे अभ्यंगं कारयेदय । शिवस्य
 सर्पिपास्नानं त्रिंशत्पलशतेन च । तावतामधुना चैव दध्ना चैव पुनः पुनः । तावतैव च क्षीरेण गव्ये नैव भवेत्ततः । भूयः सार्धसहस्रेण पलानामैक्षवंतथा ।
 पलंचकुडवः प्रस्थआढकोद्रोणएव च । धान्यमानं पुनोद्धव्याः क्रमशोऽमीचतुर्गुणाः । मदनरत्ने आथर्वणपरिशिष्टे—पंचकृष्णलकोमाप-
 स्नौशतुः पष्टिभिः पलम् । चंद्रिकायां पुलस्त्यः—स्नाप्यमानं च पश्यति ये घृतेनोत्तरायणे । ते यांति विष्णुसालोक्यं सर्वपापविवर्जिताः । घृतमानं
 प्रस्थोवा आढं केचित्तत्रैव । तत्रैव चामने—देवमाल्यापनयनं देवागारसमूहनम् । स्नानं सर्वदेवानां गोप्रदानसमंस्तुतम् ॥ वस्त्रादि ॥ अग्नि-

पुराणे—दुकूलपट्टकौशेयरांककार्पासकादिभिः । वासोभिःपूजयेद्देवसुशुभैरात्मनःप्रियैः । विष्णुधर्मोत्तरे—रांकवासृगरोम्याश्चकदस्यश्च
तथाशुभाः । निषिद्धानिचाराहे—नीलरंजितवस्त्रयोरमर्त्योमहान्विदेयेत् । नवमक्षालितचैवसचिरौरवेवसेत् । नीलीदोपःकार्पासएवोक्तः ।
तथा—यज्ञोपवीतदानेनसुरेभ्योब्राह्मणायवा । भवेद्भिद्रथतुर्वेदीशुद्धीर्नान्नसंशयः । नंदिपुराणे—अलंकारचयोदघाद्विप्रायचसुरायच ।
सोमलोकेरमित्वासिष्णुलोकैर्महीयते । वस्त्रालंकारादिनप्रत्यहमपूर्वम् । वस्त्रमभ्युक्षणाच्छुधेदपरंतुदिनेदिनेइतिहरनाथीयेतत्त्वसागर-
संहितोक्तेः । अपरंतदेव । ननिर्माल्यंभवेद्द्वस्त्रस्वर्णरत्नविभूषणमितित्रैवविद्याकरीयनिबंधाच्च । उपवीतमपिप्रत्यहंनपूर्ववस्त्रसमत्वा
दितिहरनाथः ॥ ॥ गंधपुष्पधूपदीपादेवताभेदेनवक्ष्यते । चंद्रिकायांपाद्मे—गंधेभ्यश्चंदनंपुण्यंचंदनादगरुर्वरः । कृष्णागरुस्ततः
श्रेष्ठःकुंकुमत्रुततोवरम् । मदनरत्नेगारुडे—कस्तूरिकायाभागौद्वौचत्वारश्चदनस्यतु । कुंकुमस्यत्रयश्चैवशशिनःस्यात्ततःसमम् । कर्पूरंचं-
दनंदैर्पःकुंकुमंचसमांशिके । सर्वगंधमितिप्रोक्तंसमस्तसुरवृहभम् । काशीखंडे—कस्तूरिकायाद्वौभागौद्वौभागौकुंकुमस्यतु । चंदनस्यत्रयोभा-
गाःशशिनस्त्वैकएवहि । यक्षकर्दमइत्येपसर्वदेवमनोहरः । मदनरत्ने—कर्पूरमगरुश्चैवकस्तूरीचंदनंतथा । कंकोलंचभवेदेभिःपंचभिर्यक्ष
कर्दमः । विष्णुधर्मोत्तरे—दारिद्र्यंघकंकुर्यादस्वास्थ्यंरक्तचंदनम् । उशीरंविप्रविभ्रंशमन्येकुर्युंरुद्रवम् । केवलनिषेधोयंमिलितानांवि
धानादितिपंचायतनसारः । गारुडेस्कांदेच—योददातिहरेर्नित्यंतुलसीकाष्ठचंदनं । पितृणांचविशेषेणसदाभीष्टंहरेर्यथा । तुलसीदल
लघेनचंदनेनजनांदनम् । विलेपयतियोनित्यंलभतेचित्तंफलम् ॥

अथपुष्पाणि । पुष्पदानंकराम्याभितिकिचित् । तत्र । तत्रदक्षिणकरनियमात् । पुष्पांजलिविधात्रंजलिविधेश्च । यशु—यजन्क

राम्यांयज्ञशमिति । यत्र—तावेवकेवलौश्राप्यौतपूजाकरौकराविति । तत्कथंचिहृष्यकरद्रव्यपापारानुवादइतिटोडरानंदः । पुष्पां-
जल्यादिपरमितिवयम् । पाद्मे—श्यामापितुलसीविष्णोःप्रियागौरीविशेषतः । विष्णुरहस्ये—तुलसीप्राप्ययोनित्यनकरोतिममार्चनम् ।
तत्साहंम्रतिगृह्णामिनपूजांशतवापिंकीम् । विष्णुधर्मं—रक्तान्यकालजातानिचैत्यवृक्षोद्भवानिच । श्मशानजातपुष्पाणिनैवेदेयानिकहिंचित् ।
विष्णुः—नोग्रगंधिपुष्पंनगंधिनकटकजम् । कटकजमपिशुंक्रुंसुगंधिदद्यात् । नरक्तंदद्यात् । रक्तमपिकुंकुमंजलजंबवदद्यादिति । विष्णु
रहस्ये—नशुकैःपूजयेदेवंकुसुमैर्नमहीगतैः । नविशीर्णदलैःस्पष्टैर्नाशुभैर्नाविकासिभिः । अतिगंधीन्व्यगंधीनिअम्लगंधीनिवर्जयेत् ।
अविकासिभिरितियेषाविकासोनजातः । येषांतुविकासोत्सुकुलत्वंकमलादीनांतेषांसूर्यएवनिषेधइतिवक्ष्यते । भविष्ये—केशकीटापविद्धा
निशीर्णपर्युपितानिच । स्वयंपतितपुष्पाणित्यजेदुपहतानिच । मुकुलैर्नचयेद्देवमपकंननिवेदयेत् । गंधवंत्यपवित्राणिकुसुमानिविधर्जयेत् ।
गंधहीनमपिग्राह्यंविग्रंयत्कुशादिकम् । तिथ्यालोकेमत्स्यसूक्ते—वंधुजीवंचद्रोणंचसरस्वलयैनद्रापयेत् । विष्णुधर्मोत्तरे—नगृहे
करवीरोत्थैःकुसुमैरचयेद्धारिम् । गृहेजातोत्रःकरवीरस्तदुत्थैरित्यर्थेइतिपंचायतनसारः । यथाश्रुतमेवयुक्तम् । निषिद्धपुष्पा
णिगारुडे—नार्कनोन्मत्तंकिंचित्तथैवगिरिकणिकाम् । नकंठकारिकापुष्पमच्युतायनिवेदयेत् । कुटुंबंशाल्मलीपुष्पांशिरीषंचजनार्दने ।
निचेदितंभयंशोर्कनिःस्वतांचग्रयच्छति । करानीतंपटानीतंतपुष्पंसकलंयजेत् । करोवामः । पटोऽधोवस्त्रम् । देवोपरिधृतंयत्रवामहस्तेच
यद्भृतम् । अथोवस्त्रधृतंयत्रतपुष्पंपरिवर्जयेदितिपंचायतनसारात् । विष्णुः—याचितंनिष्कलंपुष्पंक्रयकीतंचनिष्कलम् । अस्पृश्य-
त्वाद्वज्रस्वलायादेवकार्यनिषेधेसिद्धे । नदेवकार्यंकुर्यादितिहारीतोक्तिर्देवार्थपुष्पनैवेद्यादीत्येतदर्थेतिक्लृप्तम् । विष्णुधर्मोत्तरे—
अथोवस्त्रधृतंयत्रजलांतःक्षालितंचयत् । देवतास्त्रगृह्णतिपुष्पनिर्माल्यतांगतम् ॥ पर्युपितदिनविचारः । हलायुधेभविष्ये—केशकी-

ग्रामविद्वानित्येत्पर्युपितानिच । तुलस्यगस्त्रिविजानानास्त्रिपर्युपितासता । मदनपारिजाते—जलंपर्युपितंत्वाज्यंपत्राणिकुसुमानिच । तुलस्य
 गस्त्रिविजानिगांगवारिन्दुयति । चिष्णुधर्मोत्तरे—तुलस्याविल्वपत्रेचजलजेपुचसर्वशः । नपर्युपितदोपोस्त्रिमालाकारगृहेपुच ।
 स्कांदे—पलाशदिनेकंचंपकंचंपदिनत्रयम् । पंचाहंविल्वपत्रंचदशाहंतुलसीदलम् । पर्युपितनेत्यर्थः । हलायुधे—जलजानांचसर्वेषां
 विल्वपत्रस्यचैवहि । तेषांपर्युपिताशंकाकार्यांपंचदिनोर्ध्वतः । तीर्थसौख्येप्राप्ते—तुलसीनोपर्युपिताविल्वंचत्रिदिनावधि । पञ्चपंचदिना
 त्याव्यंशेषंपर्युपितंविदुः । तत्रैवस्कांदेदमनमुपक्रम्य—तस्यामालाभगवतःपरमप्रीतिकारिणी । शुष्कापर्युपितावापिनदुष्टाभवतिकचिच् ।
 पूर्वोक्तदिनसंख्यातिक्रमेपिमालाकारगृहस्यमदुष्टमितिशैवागमः । स्मृतिसाराचल्यां—जलजानांचसर्वेषांपत्राणामहतस्यच । कुश
 पुण्यसरजतसुवर्णकृतयोरपि । नपर्युपितदोपोस्त्रितीर्थतोयस्यचैवहि । वोपदेवः—विल्वापामार्गजातीतुलसिशमिशताकेतकीभृंगदूर्वामंदां
 भोजाहिदूर्वांमुनितिलतगरप्रसक्तह्यारमल्ली । चंपाश्वारातिकुंभादमनरुक्काविल्वतोहानिशस्तास्त्रिशलेकार्यरीशोदधिनधिवसुभूम्युमाभूयएव ।
 अस्वार्थः—शताशतावरी । मंदोमंदारः । अहिर्नागचंपकः । मुनिरगस्त्यः । ब्रह्मपलाशम् । कल्हारंकुमुदम् । तेननपौनरुत्तयम् ।
 अथारतिःकरवीरः । अरीपट्ट । ईशःएकादश । उदधिश्चत्वारः । निर्धिर्नव । वसुरष्टौ । भूरुकः । यमौद्वौ । विल्वमारम्याहिपयंतं
 गणयित्वादर्भमारम्यत्रिशदादिसंख्ययापुनर्गणयेदित्यर्थः । तत्त्वसागरसंहितायां—यद्वापर्युपितैश्चापिपुष्पाधैरविकारिभिः । गंधोदके
 नचैतानित्रिःश्रोक्षैवप्रपूजयेत् । पारिजातेआदित्यपुराणे—शिवेकुंदमंदतींचयूर्थीचंपककेतकम् । जपारक्तंत्रिसंध्येद्वेसिंदूरकुटजानितु ।
 मालतीधुम्रुणंचैवहयारिवर्षरीत्यजेत् । नशस्तंशाल्मलंपुष्पंकून्मांडंचनशोभनम् । कलिकामुकुलैर्नेज्याविनाचंपकंपंकजैः । पुष्पमालायाम्—
 मंदारमर्कटपूरशाल्मलीकांचनालजम् । निषिद्धंविष्णुपूजायांपुण्यैभीतकंतथा । निषिद्धंविद्धितंविष्णौशिरीषंशकपुंड्रकम् । नरसिंहस्यपूजायां

निषिद्धैकेतकीद्वयम् । चंद्रिकायामप्येवम् । मदनपारिजातेविष्णुधर्मम्—ककचाख्यस्यपुष्पाणितथाधतूरकस्यच । कृष्णचक्रुट्जं चार्कनेवदेयंजनार्दने । शाल्मलंचशिरीषंचवृहतीगिरिमल्लिकाम् । सर्जकचैवकूष्मांडकंचनारंचवर्जयेत् । शातातपः—देवीनामकमंदारौ सूर्यस्यतगरंतथा । निषिद्धमित्यर्थः । कार्तिकमाहात्म्ये—गणेशंतुलसीपत्रैर्दुर्गानैवतुदूर्वया । मुनिपुण्यैस्तुसूर्यचलक्ष्मीकामोचचार्ययेत् । पाद्मे—नविलेनार्यैस्त्रागुंनकेतक्यामहेश्वरम् । नाक्षतैःपूजयेद्विष्णुंनतुलस्यागणाधिपम् ॥

तुलसीग्रहणादौविशेषः । हारीतः—खानंकृत्वातुयेकोचित्युष्पंचिन्वंतिमानवाः । देवतास्तन्नगृह्णंतिभस्मीभवतिकाष्ठवत् । तन्म ध्याद्ब्रह्मानपरम् । अस्नात्वातुलसींछित्त्वादेवतापितृकर्मणि । तत्सर्वनिष्फलयातिपंचगव्येनशुध्यति इति पाद्मोक्तेरितिचंद्रिका । अत्रतुलसीपदंपुष्पमात्रपरम् शिष्टाचारानुरोधादितिरुद्रधरः । देवयाज्ञिकनिबंधस्मृतिसारे—श्रवणेचव्यतीपातेभौममार्गवभागुषु । पर्वद्वयेचसंक्रांतीद्वादश्यांसूतकद्वये । तुलसीयेविविचिन्वंतितेछिंदंतिहरेःशिरः । क्वचिच्छ्रवणस्थानैवैधृतिपदम् । पाद्मे—भृग्वर्कगारवारोपुद्वा दश्यांपंचपर्वसु । येविविचिन्वंतितुलसींतेछिंदंतिहरेःशिरः । विष्णुधर्मोत्तरे—रविवारंविनादूर्वातुलसींद्वादशींविना । जीवितस्याविनाशाय नविविचिन्वीतधर्मवित् । तथा—संक्रांतावर्कपक्षांतेद्वादश्यानिशिसंध्ययोः । यैश्छिन्नंतुलसीपत्रंतैश्छिन्नहरिमस्तकम् । विष्णुधर्मम्—नछिंथा तुलसींविप्रोद्वादश्यांवैष्णवःक्वचित् । हरिभक्तिविलासे—संक्रांतादौनिषिद्धोपितुलस्यवचयःसृष्टौ । परंश्रीविष्णुभक्तैस्तुद्वादश्यामेवनेष्यते । अयंनिषेधोनकृष्णतुलसाम् ।—तुलसीकृष्णतुलसीतथारक्तंचंदनम् । केतकीपुष्पत्रंचसद्यस्तुष्टिकरंहरेरितिभविष्यकृष्णतुलस्याःपुनरु पादानेनतुलसीत्वाभावात् । जीरकंकृष्णजीरकमितिवत् । पाद्मे—द्वादश्यांतुलसीपत्रंथात्रीपत्रंचकार्तिके । लुनातिसनरोगच्छेन्निरयानतिग हितान् । रुद्रयामले—देवार्थेतुलसीछेदोहोमार्थेसमिधस्तथा । इंदुक्षयेनदुष्येतगवार्थेपितृणस्यच । पाद्मे—तुलस्यमृतजन्मासिसदात्वंके

श्वप्रिये । केशवार्थविचिन्वाभिवरदाभवशोभने । इतितुलसीप्रहणमंत्रः । अवंतीखंडेस्कांदे—येऽर्चयंतिहरेर्मूर्तिकोमलैस्तुलसीदलैः ।
 कोटिकोटिसुवर्णानादानसफलमाशुयुः । तत्रैव—सुमंजरीसदलयातुलसीभवयाहरेः । पूजांकुर्वीतयोनित्यंसपूजाफलमश्नुते । शंखः—
 वानस्येलेमूलफलेदर्वम्यर्थेचगोस्तुणम् । देवतार्थेचकुसुममस्तोयंमनुरव्रवीत् । इदंद्विजपरम् । द्विजस्तृणैधःपुष्पाणिसर्वतःस्वयमाहरेदितिपञ्च
 वल्क्योक्तेः । एतन्नित्यपूजापरम् ।—पारक्यारामसंजातैःकुसुमैर्चयेत्सुरान् । तेनपापेनलिप्येऽहंयदेतदनुतंभेदितिनारदीयादितिपंचा
 यतनसारः । आह्निकप्रदीपेस्कांदे—पत्रवायदिवापुष्पंफलेनेष्टमधोमुखम् । दुःखदंतत्समाख्यातंयथोत्पन्नंप्रदापयेत् । अधोमुखार्पणं
 नेष्टुष्पांजलिविधिविना ॥ लक्षपूजायांविशेषः । लक्षपूजासुसर्वासुपुष्पैकैकमर्पयेत् । समुदायेनचेत्पूजालक्षपुष्पार्पणंहितत् । लक्षपुष्पा
 दौपुष्पाधर्पणंयेच्छमितिपंचायतनसारे । जटमल्ले—येपांशंसतिपुष्पाणिप्रशस्तान्यर्चनेहरेः । पल्लवाअपितेपांस्युःफलंवार्चाविधौहरेः ।
 पाद्मे—विल्वपत्रशमीपत्रंतुलस्यामलकंतथा । कुशपत्रंभृंगराजंसदाश्राद्धहरेर्बुधैः । विल्वपत्रेचिशेषः शिवधर्मोत्तरे—अच्छिन्नैर्वि
 ल्वपत्रैश्चअच्छिन्नत्रैश्चिपत्रकैः । वामपत्रेवसेद्ब्रह्मापन्ननाभश्चदक्षिणे । पत्रात्रेलोकपालाश्चमध्यपत्रेसदाशिवः । पृष्ठभागेस्थितायक्षाःपूर्वभागे
 ऽमृतंस्थितम् । तस्माद्द्विपूर्वभागेनवर्चयेद्विराजतिम् । जटमल्ले—येपांशंसतिपुष्पाणिप्रशस्तान्यर्चनेहरेः । पल्लवाअपितेपांस्युःफलंवार्चा
 विधौहरेः । भविष्ये—फलानामप्यलामेतुणुगुल्मौषधीरपि । औषधीनामभावेतुभक्त्याभभवतिपूजितः । मनसापूजयेदित्यर्थः ॥

अथधूपः । तिथितत्त्वेकालिकापुराणे—मधुमुस्ताधृतंगंधोगुगुल्मगरुशैलजम् । सरलंसिद्धसिद्धार्थादशांगोधूपइष्यते । मदन
 रत्ने—पद्भागकुंडंद्दिगुणोगुडश्चलाक्षत्रयंपंचनखस्यमागाः । हरीतकीसर्जसश्चमांसीभागैकमेकत्वशैलजस्य । घनस्यचत्वारिपुरस्यचैकधूपो
 दशांगःकथितोसुनीद्रैः । द्विगुणोब्यंशः । शैलजंमध्येदेशेतुलइतिप्रसिद्धम् । घनोमुस्ता । पुरोगुगुलः । व्रतहेमाद्रौभविष्ये—अगरुचं

दंनमुस्तासिह्मकंवृषणंतथा । समभांगतुर्कृतव्यंघ्रयोयममृताह्वयः । तथा—श्रीखंडग्रंथिसहितमगरुसिह्मकंतथा । मुस्तातथेंदुर्भूतेशशर्कराचददे
 त्रयम् । इत्येपोऽनंतथूपश्रकथितोदेवसत्तम । तथा—कृष्णागरुसिह्मकंचवालकंवृषणंतथा । चंदनंतगरुमुस्ताश्रयोधःशर्करान्वितः । तथा—
 कर्पूरचंदनंकुण्डमुशीरंसिह्मकंतथा । अंधिकंवृषणंभीमकुंजुमंगुंजंतथा । हरीतकीतथोशीरंयक्षधूपउदाहृतः । तथा—वृषणंसिह्मकंविल्वंश्रीखं
 डमगरुंतथा । कर्पूरचतथामुस्ताशर्करासत्वंचद्विज । इत्येपविजयोधूपःस्वयंदेवेननिर्मितः । वृषणंकस्तूरिकेतिसमयप्रदीपः । कर्पूरचंदनं
 मांसीत्वक्पत्रैलालवंगके । अगरुंसिह्मकंधूपप्राजापत्यप्रचक्षते । श्रीखंडंतगरुकुण्डंकर्पूरंसिह्मकंतथा । महानयंस्मृतोधूपःप्रियोदेवससर्वदा । चंद्रि
 कायांहारीतः—रुहिकाल्यंकणदारुसिह्मकंसागरुंसितम् । शंखंजातीफलश्रीधूपानिस्तुःप्रियाणिवै । रुहिकामांसी । कणोगुगुलविशेषः ।
 दारुदेवदारुः । शंखंनसी । नारसिंहे—विनामृगमदंधूपेजीवजातंविजयेत् । एतच्छसिह्मान्यपरम् । महिषाल्यंगुगुलंयआज्ययुक्तंस
 शर्करम् । धूपंददातिराजेंद्रनरसिंहायभक्तिमानितितत्रैवोक्तेः । देव्यादौतसवक्ष्यमाणत्वाच्च । तत्रैव—कृष्णागरुसमुत्थेनधूपेनश्रीधरालयम् ।
 धूपयैद्वेष्ववोयस्तुसमुक्तोत्तनकार्णवात् । गौतमः—तीर्थकोटिशतैथैतोयथामवतिनिर्मलः । करोतिनिर्मलदेहंधूपशेषस्तथाहरेः । पाद्मे—
 धूपंचाराधिकंविष्णोःकराभ्यांयःप्रविदते । कुलकोटिसमुद्भृत्ययातिविष्णोःपरंपदम् ॥

अथदीपः । नारसिंहे—धृतेनवाथतैलेनदीपंप्रज्वालयेत्तरः । अथमहादीपःव्रतहेमाद्रौविष्णुधर्म—महावतिःसदादेयाकृष्ण
 पक्षेशेषतः । देवस्यदक्षिणेपार्श्वेदेयातैलतुलानृप । पलायकयुताराजन्वतितत्रकल्पयेत् । महारजनरक्तेनसमग्रेणतुवाससा । वामपार्श्वेतु
 देवस्यदेयाधृततुलानृप । पलायकयुतांपुण्यांशुक्रांवंतिंचदीपयेत् । वाससातुसमग्रेणसोपवासोजितेंद्रियः । एवंवतिद्वयमिदंसकृद्दत्त्वामहीयते ।

१ हरिसारयेति पाठः ।

एकामप्यथवाद्यादभीष्टामनयोद्भयोः । दीपदानं महासंश्लेषं कृत्वा फलमुपाश्रुते । दीपनिर्वाणनिपेधो भविष्ये—तांश्च त्वानि हिंसेत न च तैलविवर्जितान् । कुर्वीत दीपहिंसां यो मूषकोऽधः प्रजायते । भविष्योत्तरे—प्रज्वालयेद्वेदेवस्य कपूरेण तु दीपकम् । अश्रमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् । संवर्तः—देवागारे द्विजानां च दीपं दत्त्वा चतुष्पथे । मेधावीज्ञानसंपन्नश्चक्षुष्मान् जायते नरः ॥

अथ नैवेद्यं । कृष्णभट्टीये—नैवेद्यजलपुष्पादौ धेनुमुद्रां प्रदर्शयेत् । गोविंदराजीये ब्रह्मांडे—प्रंपुष्पं फलंतोयमन्नपानाद्य मौषधम् । अनिवेधनसंजीतयदाहाराय कल्पितम् । तत्रैव पादो—अनिवेद्यहरेर्भुजससजन्मनि नारकी । निवेदितस्य भक्षणं प्रतिपत्तिरिति गोविंदराजः । तत्र । यद्भक्षयेत् तन्निवेदितमिति वान्मथार्थात् । अनिवेदितभक्षणनिपेधात्सर्वान्ननिवेदननिपेधः । ब्यवदानद्वारापुरोडाशस्योद्भूतान्ननिवेदनद्वारासर्वान्ननिवेदनमिति वाच्यम् । उद्धरणाविधानात् । तद्विधानेऽपि सर्वपुरोडाशत्यागवत्सर्वान्ननिवेदनसिद्धेश्च । निवेदितशेषत्वेन सर्वस्य निवेदितत्वांगीकारे लक्षणपानाच्च । पाकैक्ये निवेदिते नैवेद्यश्वेदवःस्विष्टकृद्भूत् । यत्तु शातात्पः—एकस्मिन्वाप्यशक्तश्चेत्पूर्वविष्णुनिवेदनम् । वैश्वदेवंततः शिष्टाभ्यासस्य च न्यथेति शिष्टपदं तत्सर्वपुरोडाशत्यागे शेषात्स्विष्टकृतवद्विष्णोर्निवेदितान्नेन यद्व्येदेव तं तस्मिन्निवेदनेऽप्युपपन्नमिति गोविंदराजः । भट्टदिनकरस्तु वैश्वदेवार्थे नैवेद्यार्थपाकभेदे निवेदितमेव संस्कृतमेव भक्षयेदिति नियमद्वयं न युक्तम् । एकभक्षणेन्यतरनियमवाधात् । उभयभक्षणेनियमवाधात् । अतो निवेदितमेव भक्षयेदिति वचो होमासाधनवटकतांबूलादिपरं । हुतमेव भक्षयेदिति हविष्यपरं । यद्वा निवेदितमेव भक्षयेदिति वैश्वदेवानधिकारिपरम् । अथवा पाकैक्येऽप्यहविष्यस्येव पाकभेदेऽपि निवेदितस्याहुतस्यापि हुतत्वमस्येव । न हि पाकभेदे वैश्वदेवभेदः । महानसंस्कारत्वाद् वैश्वदेवस्य । एवं निवेदितत्वमपि न च सर्वनिवेदनं । निवेदितस्यादाहादिविधानेन सर्वादाहापत्तेः । पाकैक्येऽप्येवम् । तस्माद्बुद्धत्वेन निवेदनमित्याह । विष्णुः—मेपीमहिषीच्छागीनां दुग्धदधिघृतान्यदेयानि ।

गारुडे—तुलसीदलसंमिश्रं हरेर्यच्छतियः सदा । नैवेद्यमित्यादिस्मृतिरलावल्याम् । नैवेद्यस्यत्वभावे तु फलान्यपि निवेदयेत् । फलानामप्यलाभे तु गुणुलमौषधीरपि । औषधीनामलाभे तु तोयान्यपि निवेदयेत् । तदलाभे तु सर्वत्र मानसं प्रवरं स्मृतम् । नैवेद्यां शदानमुक्तं पारिजाते संग्रहे—विष्वक्सेनायदा तव्यं नैवेद्यस्य शतांशकम् । पादोदकं प्रसादं च लिंगे चैडश्वराय तु । तद्विधिः पंचरात्रे—ततो ज्वनिकां विद्वानपसार्थयथाविधि । मुल्यादीशानतः पात्रान्नैवेद्यांशं समुद्धरेत् । टोडरानंदे च विष्णुधर्म—फलानि दत्वा देवेभ्यः सफलां विदते श्रियम् । अथ फलं भविष्ये—फलं च कथितं विदुः कृमिभिस्तद्विवर्जयेत् । यत्पकमपि प्राह्वं कदलीफलमुत्तमम् । अथ तांबूलं स्कांदे—तांबूलानां किसलयं दत्त्वा स्वर्गमवाप्नुयात् । इति ॥

अथ प्रणामः । टोडरानंदे चंद्रिकायां च वाराहभविष्ययोः—प्रणम्य दंडवद्भूमौ नमस्कारेण योर्चयेत् । स यां गतिमवाप्नोति नतं क्रतुशतैरपि । हृत्पात्रयुगे—नंदे वं पृष्ठतः कृत्वा प्रणामं क्वचिदाचरेत् । वरमुत्थाय कर्तव्यं न वृथा प्रमणं चरेत् । तत्रैव—एकहस्तप्रणामश्चापैव प्रदक्षिणा । अकाले दर्शनं चैव पुण्यं हंति पुराकृतम् । एकैति चंडान्यपरम् । तस्या एकप्रदक्षिणा यावक्ष्यमाणत्वात् । गोविंदराजीये भविष्ये—अत्र पृष्ठवामभागे समीपे गर्भमंदिरे । जपहोमनमस्कारान्न कुर्याद्देवता लये । वाराहे—वत्सप्रावृत्तदेहस्तु योनः प्रणमेत माम् । सदा सजायते मूर्खः सत्सजन्मसु भामिनि । इदं परिधानीयान्यपरम् । चंद्रिकायां नारसिंहे—नमस्कारेण चैकेन अष्टांगेन हरिं स्मरेत् । पद्भ्यां काराम्यां शिरसा पंचांगाप्रणतिः स्मृता । दोभ्यां पद्भ्यां च जानुभ्यामुत्साशिरसा तथा । मनसा वचसा भक्त्या प्रणामोऽष्टांग इति । चंद्रिकायां तु—उत्साशिरसा दृष्ट्या मनसापि धियापि च । पद्भ्यां काराम्यां वाचा च प्रणामोऽष्टांग उच्यते इत्युक्तम् । संग्रहे—शिरोहस्तौ च जानू च चिबुकं वाहुकद्वयम् । पंचांगस्तु नमस्कारो विद्वद्भिः समुदाहृतः । पादौ—भूमिमापी ब्रजानुभ्यां शिरसा सेव्यवैभुवि । प्रणमेधो हि देवेश सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

अथप्रदक्षिणा । वाराहे—श्रद्धक्षिणंनकर्तव्यंपुरतःशुद्धदर्शनात् । चक्रवज्रामयेदंगंशुद्धतोंगंनदर्शयेत् । अत्रविशेषोवक्ष्यतेकेदारखंडे-
आरात्रिकंसकपूर्वयेकुर्वतिदिनेदिने । तेषामुवंतिसासुज्यंनानात्रकार्याविचारणा । टोडरानंदेचिष्णुधर्म—गीतवादित्रदानेनसौख्यंप्राप्नोत्यनु-
त्तमम् । प्रेक्षणीयकदानेनरूपवानभिजायते । प्रेक्षणीयंतृत्यगीतादि । अथशंखपूजाभविष्ये—त्रैलोक्येयानिमूतानिवासुदेवस्यचाज्ञ-
या । शंखेवसंतिविंश्रद्रत्तस्माच्छंसंप्रपूजयेत् । तत्रमंत्रः—त्वंपुरासागरोत्पन्नोविष्णुनाविधृतःकरे । निर्मितःसर्वदेवैश्चपांचजन्यनमोस्तुते ।
गर्भदेवादिनारीणांविशीर्यतेसहस्रशः । तवनदिनेपातालेपांचजन्यनमोस्तुते । वाराहे—द्वौशंखौनार्चयेदिति । शिवाचर्चनंचंद्रिकायां
सारसंग्रहे—शंखमानंतुप्रादेशंचतुरगुलमुच्छ्रितम् । क्रियासारे—प्रस्थांबुध्रमितःशंखःश्रेष्ठस्तत्र्यंशंपूरकः । मध्यस्तदर्धप्रमितःकनिष्ठः
क्रमशोभवेत् । गोक्षीरघवलःस्निग्धोदीर्घनालोवृहत्तनुः । वृत्तोयोदक्षिणावर्तःसज्ञेयःशंखसंज्ञकः । पूर्वोक्तलक्षणोपेतोवामावर्तोयवापियः । प्रस्थो
दानरत्नेज्ञेयः । मदनरत्नेस्कांदे—पलद्वयेनप्रसृतंद्विगुणंकुण्डवंतम् । चतुर्भि कुडवैःप्रस्थआढकस्तैश्चतुर्गुणैः । चतुराढकोभवेद्रोणइत्येत-
द्रव्यमानकम् । इति ॥

अथपूजाधिकारिणः । तत्रविष्णुपुराणे—ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रश्चपृथिवीपते । स्वधर्मतत्परोविष्णुमाराधयतिनान्यथा ।
स्कांदेशालिग्राममाहात्म्ये—ब्राह्मणक्षत्रियविशास्त्रीशूद्राणामथापिवा । शालग्रामेधिकारोऽस्तिनान्येषांतुकदाचन । अन्यसंकरजाः ।
प्रतिष्ठाहेमाद्री—चत्वारोब्राह्मणैःपूज्यास्त्रयोरानजन्यजातिभिः । वैश्यैर्द्विविधसंपूज्यैतथैकःशूद्रजातिभिः । ब्राह्मणैर्वासुदेवस्तुनृपैःसंकरपण-
स्तथा । प्रद्युम्नःपूज्यतेवैश्वैरनिरुद्धस्तुशूद्रकैः । प्रयोगपारिजाते मंत्रराजानुष्टुब्धिवधाने—शालग्रामशिलांवापिचक्रांकितशिलंतथा ।

ब्राह्मणः पूजयेन्नित्यं क्षत्रियादिर्नपूजयेत् । क्षत्रियादिरदीक्षितः । नित्यं सर्वदा । अतो ब्राह्मणस्यादीक्षितस्यापिशालिग्रामपूजानित्या । क्षत्रियादेस्तु दीक्षितस्य । अत्र दीक्षामंत्रविहीने पीत्युक्तेः अयं विनैव मंत्रेण पुण्यराशिः प्रकीर्तित इति विष्णुपूजाप्रकरणे भविष्योक्तेश्च । विष्णुपूजायामदीक्षितस्याप्यधिकारो नान्यत्रेति टोडरानंदः । तेनादीक्षितस्यापि क्षत्रियादेर्भूतिं पूजनेऽधिकारः । स्मृत्यर्थसारे—स्त्रीणामप्यधिकारोस्ति विष्णोरा राधनं प्रति । यत्तु स्मृतिकौमुद्यां शूद्राचारशिरोमणौ च मनुः—जपस्तपस्तीर्थयात्राप्रज्यामंत्रसाधनम् । देवताराधनंचेति स्त्रीशूद्रपतनानिपठिति तत्सर्शवत्पूजापरम् ।—अर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् । अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते इति टोडरानंदे विष्णुक्तेः । साधारणधर्माश्चतुर्वर्णपरा इति व्रतहेमाद्रौ विज्ञानेश्वरीये च । स्त्रीशूद्रपतनानिपठितिशूद्रस्य द्विजसेवाऽविरोधेन स्त्रियास्तु भर्तृसेवाऽप्यगपरमिति भट्टपादाः । जातिचिवेके—स्पर्शनं देवतानां च कायस्थाविवर्जयेत् । नास्याधिकारो धर्मस्तीति मनुव्याख्याने मेधातिथिः । स्नानोपवासदेवतार्चनादौ नं शूद्रस्य नित्योधिकार इति । शूद्रादेः पूजास्पर्शविना ।—स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणां च जनेश्वर । स्पर्शनेनाधिकारोऽस्ति विष्णोर्वाशंकरस्येति वृहन्नारदीयात् । यदि मक्तिर्भवेत्तस्य स्त्रीणानां पितृसुधरे । दूरादेवास्पृशन्पूजां कारयेत्सुसमाहित इति चाराहाच । ब्राह्मण्यपिहरं विष्णुनस्पृशेच्छ्रेयश्च्छती । अनाथावासनाथावातसानास्तीह निष्कृतिरिति पंचायतनसाराच । सांप्रदायिकास्तु निषेधपुत्रीशूद्रपदस्याप्यदीक्षितपरत्वाद्धिपुतत्पदं दीक्षितपरम् । अतो दीक्षितानतिपांशालग्रामपूजास्पर्शवत्यपि भवति । स्पर्शनिषेधोऽदीक्षितपर इत्याहुः । तन्न । वचनं विनाव्यवस्थाकल्पनेमानाभावात् । अतोऽदीक्षितस्य पूजैव । यत्तु—मातरः सर्वलोकैस्तु स्थाप्याः पूज्याः सुरोत्तमेति देवीपुराणस्य वपदंतस्त्रीशूद्रान्यपरमितिकेचित् । दीक्षितस्याप्यस्पर्शनेनित्युक्तम् । विष्णुमूर्तेः प्रतिष्ठायां चाधिकारः—चतुर्वर्णैस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुखाधिभिरिति कल्पतरौ देवीपुराणात् । अन्येतु सर्वपदसंकोचमानाभावात्—ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वायदिवान्धियः । पूजयेन्मातरो भक्त्या स

सर्वलभते फलमिति देवीपुराणाच्च शुचि त्वस्य नैमित्तिकपरत्वाद्दीक्षितस्य तत्पूजाभवतीत्याहुः । कौमुद्यां नारसिंहे शूद्राधिकारे—पुराणं शु-
 ण्यात्रित्यं नरसिंहस्य पूजनं । कुर्यादिति शेषः । तत्रैव—ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः क्षियः शूद्रां लजातयः । संपूज्य तं सुरश्रेष्ठं भक्त्या सिंहवपुर्धम् । अत्राल्य-
 जातयोऽसच्छूद्राननुचंडालादयः । चंडालाः सर्वधर्मबहिष्कृता इति स्मृतैः । लिङ्गे पिचातुर्वर्ण्यस्याधिकार उक्तः शिवसर्वस्वभविष्ये-
 यस्तु पूजयते देवलिङ्गे मां च जगत्पतिम् । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यः शूद्रो वामत्परायणः । तस्य ग्रीतप्रदास्यामि शिवलोकाननुत्तमान् । ब्रह्मचारि-
 णं प्रकृत्य मनु—देवताम्यर्चनचैव समिदाधानमेव च । कुर्यादिति सवधः । तिथितत्त्वे स्कां दे—शूद्रः कर्माणि यो नित्यस्वीयानि कुरुते प्रिये ।
 तस्याहमर्चां गृह्णामि चंद्रखंडविमूर्षिते । इदं पुराणप्रसिद्धजीर्णलिङ्गविषयमिति त्रिस्थलीसेतौ भट्टपादाः । नूतनलिङ्गपूजायां तु—यदा
 प्रतिष्ठितलिङ्गं न विद्विष्यथाविधि । तदा प्रभृति शूद्रश्च योपि द्वापिन संस्पृशेदिति वृहन्नारदीयादस्पृशेत्पूजाकल्पकाभावाच्च नाधिकारः । यतु—लिङ्गं
 गृहीयति र्वापि सथाप्यतु यजेत्स देति देवीपुराणं तत्र यतिसाहचर्याद्बहिषदं द्विजपरम् । न च परप्रतिष्ठितलिङ्गादिपूजायुक्ता—य. शूद्रेणाचिंतं लिङ्गं
 विष्णुवापिनमेन्नरः । तस्येह निष्कृतिर्नास्ति प्रायश्चित्तशतैरपीति वृहन्नारदीयेथनमस्कार्यत्वोक्तेः । न चैतदन्यथातुपपत्तैव शूद्रस्य लिङ्गा-
 दिपूजाकल्पनं अन्यदीयलिङ्गपूजानियेधेनापि चरितार्थत्वात् । तिथितत्त्वे स्कां दे—ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानं प्रस्थव्रते स्थितः । एवदिने दिने दे-
 वपूजयेदविकापतिम् । सन्यासी देवदेवेशं प्रणवेनैव पूजयेत् । नमो तेन शिवेनैव स्त्रीणां पूजाविधीयते । बौधायनः—स्त्रीशूद्राणां च भवति नाम्ना
 वैदेवतार्चनम् । सर्वे वागममार्गेण कुर्वन्वेदानुसारिणा । पंचायतनसारे भागवते—वैदिकस्तानिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः । वैदिको मि-
 श्रको वापि विश्रादीनां विधीयते । तान्त्रिको विष्णुभक्तस्य शूद्रस्यापि प्रकीर्तितः ॥

मंत्रराजानुष्टुप्प्रविधाने—श्रीतार्चनंतुधिप्राणांविशेषेणभवेत्सदा । स्मार्तागमार्चनक्षेत्रेवैश्वेकेवलमागमः । तस्माद्वाचनंश्रौतंविप्रसैवत
दुच्यते । बह्वचपरिशिष्टे—प्रतिमाःप्राञ्चुखीरुदञ्चुख्योयजेतान्यत्रप्राञ्चुखःसंभृतसंभारोयजनभवनमेत्यद्वारेस्थित्वाहस्ततालत्रयेण—अपसर्प
तुतेभूतायेमूताभुविसंस्थिताः । येभूताविघ्नकर्तारस्तोनश्यंतुशिवज्ञेयेतिविघ्नानुद्वास्तप्रविश्य येभ्योमातामधुमत्पिन्वतेपयएवापित्रैविश्वदेवायवृष्ण
इतिजपित्वा शुभासने—पृथिवित्वयाधृतालोकादेवित्वंविष्णुनाधृतात्वंचधारयमादेविपवित्रंकरुचासनमित्युपविश्यायतप्राणःकर्मसंकल्प्य शुचि
शंखंअङ्किःप्रणवेनपूरयित्वागंधाक्षतपुष्याणिप्रक्षिप्यसाध्विच्यभिमन्थ्यतीर्थान्यावाह्याभ्यर्च्य पत्रपुष्याणितदुदकेनापोहिष्ठीयाभिरात्मानमायत
नंयजनंगानिचाप्युक्ष्यक्रियांगोदकुंभंगंधादिभिरभ्यर्च्यनमोतनाम्नातत्तन्त्रेणवोपचारान्कुर्यादावाहनमासनंपाद्यमर्ध्यमाचमनीयंस्नानमाचमनं
वयमाचमनमुपवीतमाचमनंगंधपुष्याणिधूपंदीपमुपहारमाचमनंमुखवासंस्तोत्रंप्रणामंप्रदक्षिणाविसर्जनंचकुर्यादसंपन्नोमनसासंपादयेदाचमनमष्ट
धगुपचारःप्रणामस्तोत्रंप्रदक्षिणाविसर्जनांगम् । अथमंत्राः—गणानांत्वेतिगणपतेः । कुमारश्चित्पितरमितिस्कंदस्य । आकृष्णेनेत्यादित्यस्य ।
पावकानइतिसरस्वत्याः । जातवेदसइतिशक्तेः । त्र्यंभकमितिरुद्रस्य । गंधद्वारामितिश्रियः । इदंविष्णुरितिविष्णोरेवंपोडशेशेमानुपचारान्पौरुषेणवासू
केनप्रत्यूचंसाध्विच्यवाजातेदस्यावाप्राजापत्यावाव्याहृतिभिर्वाप्रणवेनवाकुर्वतिसएपदेवयज्ञोऽहरहर्गोदानसंमितःसर्वाभीष्टप्रदःस्वर्गापवर्गदश्चत
स्मादेनमहरहःकुर्वीतेति । दोडरानंदेवाराहे—अभावेवेदमंत्राणांपंचरात्रोदितोविधिः । उदञ्चुखइतिस्थिरप्रतिमाविपयमितिपारिजातः ।
वैशाल्यमाहात्म्येपाद्ये—स्वर्णधर्मोनुवाकेनमहापुरुषविधया । पौरुषेणचस्केनसामभीराजनादिभिः । अर्चयेदितिशेषः । दोडरानंदे
योगयाज्ञवल्क्यः—दद्यात्पुरुषस्केनयःपुष्याण्यएववा । अर्चितंसाङ्गदिदंतेनसर्वचराचरम् ।

अथन्यासादि शौनकः—अंगुष्ठप्रेतुगोविदंतर्जन्यांतुमहीधरम् । मध्यमायांहृषीकेशमनामिक्वयांत्रिविक्रमम् । कनिष्ठिक्यांन्यसेद्विष्णुंकरम

ध्येतुमाधवम् । एवंन्यासपुराकृत्वादेहांगन्यासमाचरेत् । मस्तकेकेशवन्वस्यभालेनारायणं तथा । माधवंकर्णयोर्क्ष्णोर्विष्णुचैवतुनासयोः । मुखेतुम
 धुसूदनं कंठदेशे त्रिक्रमम् । वामनं विन्यसेद्बाहोः श्रीधरं हृदि विन्यसेत् । नाभ्यां विद्याद्धृषीकेशं कट्यां चैपद्मनाभकम् । दामोदरं पादयोश्च न्यासं द्वादश
 धाचरेत् । ततः पुरुषसूक्तेन सर्वांगन्यासमाचरेत् । अपरांकेनारसिंहे—आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुवंतस्य देवता । पुरुषो योगद्वीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ।
 प्रथमां विन्यसेद्बामे द्वितीयां दक्षिणे करे । तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे पदे । पंचमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिण्यसेत् । सप्तमीं वामकुक्षौ च अष्टमीं दक्षि
 णेन्यसेत् । नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा । एकादशीं कंठदेशे वामबाहौ ततः पराम् । त्रयोदशीं दक्षिणेतु आस्यदेशे चतुर्दशीम् । अक्ष्णोः पंचदशीं
 चैव षोडशीं मूर्ध्नि विन्यसेत् । यथा देवे तथा देहे न्यासं कृत्वा विधानतः । एवंन्यासविधिं कृत्वा पश्चाद्वागंगसमाचरेत् । गोविंदराजीये योगयाज्ञव
 ल्क्यः—पङ्गन्यासइत्येके उच्येते पुरुषसूक्ते । अद्भ्यः संभूत इति हृदयाय नमः । वेदाहमिति शिरसे स्वाहा । प्रजापतिश्चरतीति शिखायै वषट् । यो देवेभ्य
 इति कवचाय हुम् । रुचं ब्राह्ममिति नेत्रत्रयाय वौषट् । श्रीश्चैत्यस्त्राय फट् । चंद्रिकायां नारदीये—एवंन्यासं कृत्वा दौपश्चाद्देवस्य पूजनम् । गंधमा
 ल्यैः सुरभिराल्मानं चार्चयेद्बुधः । ततः पीठं समाराध्य गंधपुष्पाक्षतैः शुभैः । ऋग्विधाने—वक्ष्ये पुरुषसूक्तस्य विधिना त्वर्चने पुनः । आद्यया वाहयेद्देव
 मृचा तु पुरुषोत्तमम् । द्वितीयया सनंदं दद्यात्पादं चैव तृतीयया । चतुर्थ्यां ध्वं प्रदातव्यं पंचम्या च मनीयकम् । षष्ठ्या खानं प्रकुर्वीत सप्तम्या वक्षमेव च । यज्ञो
 पवीतमष्टम्यानवम्या गंधमेव च । दशम्या पुष्पदानं च एकादश्या तु धूपकम् । द्वादश्या च तथा दीपं त्रयोदश्या च तथा दीपं त्रयोदश्या च तथा दीपं च दश्या प्र
 दक्षिणाम् । षोडश्या सनं कुर्वादि वमेव समर्चयेत् । पौरुषेण च सूक्तेन तद्विष्णोः परमेण च । नैताभ्यां सदृशो मंत्रो वेदे पूक्तश्चतुर्ध्वपि । पूजोत्तरं ऋग्वि
 धाने—हुत्वा षोडशभिर्मंत्रैः षोडशान्नस्य चाहुतीः । शेषं निवेदयेत् सैदद्यादा च मनंततः । जातुभ्यां धरणीं गत्वा मूर्धा हरिमथो वहेत् । पुनः षोडशभि

भैरवेद्यात्पुण्याणिपोड्य । तच्चसर्वजपेद्भूयःपौरुषसूक्तमुत्तमम् । पण्मासात्सिद्धिमप्नोतिहोमेवमेवसमर्चयेत् । पूजातिकर्तव्यमाहयोगयाज्ञवल्क्यः—निवेदयेत्तदाल्मानंतद्विष्णोरितिमंत्रतः । पाद्मे-ब्रह्माणंविष्णुमीशंवासूर्यमग्निगणाधिपम् । दुर्गासरस्वतीलक्ष्मीगौरीवानित्यमर्चयेत् । एतेष्वन्यतरार्चनेनापिनप्रत्यवैतीत्यर्थः । केचित्तुपंचायतनपूजांनित्यांश्रुवते—शिवंभास्करमग्निचकेशवंकौशिकीमपि । मनसानर्चयन्त्यातिदेवलोकादधोगतिम् । वरंश्राणपरित्यागःशिरसोवापिकर्तनम् । नत्वसंपूज्यभुंजीतकौशिकीकेशवंशिवमित्कालिकापुराणादित्याहुः । केचित्तु-अग्निगणेशःपावकःकार्तिकेयोविनायकइतिभविष्योत्तरात्तत्पूजामाहुः । एतेनाग्निस्मार्तमितिवदन्नर्थानभिज्ञत्वादपास्तः । कौशिकीदुर्गाअनर्चयन्नपूज्यत्वज्ञानवानित्तिचर्घमानसमयप्रदीपादयः । पुष्पाद्यभावेमनसापिपूजयेदिति वयम् । केचित्तुविष्णुपूजैवनित्या शिवदुर्गादिपूजातुकार्भ्येत्याहुः । यस्त्वेपांपूजायाअकरणेनिदार्थवादःसंसकल्पेसतिनित्यतापरइतिश्रीदत्तवाचस्पती । तन्न । विष्णुपूजायामपितत्वापत्तेः—ब्रह्माणंविष्णुमीशंवागौरीवानित्यमर्चयेदितिपाद्मेवाशब्दश्रवणेपि—तस्मादनादिमध्यांतंनित्यमारार्धेद्धरिमितिचंद्रिकायांकौर्माद्विष्णुपूजानित्या ।—तत्रापिशालग्रामशिलावापिचक्रांकितशिलांतथा । ब्राह्मणःपूजयेन्नित्यंक्षत्रियादिर्नपूजयेदितिमंत्रराजानुष्टुब्बिबधानात् । शालग्रामशिलापूजांविनायोश्नातिकिंचन । सचंडालोहिविष्टायामाकल्पंजायतेकृमिरितिहलायुधाच्चशालग्रामपूजैवनित्येतिकेचित् । अन्येतुपूर्ववाक्येशालग्रामपदंमूर्त्युपलक्षणमितिपंचायतनसारात्—केशवार्चागृहेयस्यनतिष्ठतिमहीपते । तस्यान्नैवभोक्तव्यसमक्षणसंस्मृतमितिहलायुधेवचनान्भूतिपूजापिनित्येत्याहुः । अत्रविष्णोर्चेत्तिपाठमाश्रित्य—शंखारिभ्यांगदाब्जाभ्यांपूज्योविष्णुःश्रियैरैरित्युक्तलक्षणाविष्णुप्रतिमाशालग्रामसद्भावेव्यावश्यकीतिटोडरानंदः । लिंगेदेवोमहादेवःसर्वदेवव्यवस्थितः । अनुग्रहायलोकानांतस्मान्नित्यंपूजयेदितिभविष्योत्तराह्लिङ्गपूजानित्येत्याहुः । चंद्रिकायांकौर्मे—योमोहादथवालस्यादकृत्वोदेवतार्चनम् । भुक्तेसयातिनरकान्सूकरेष्विहजायते । यत्त्वाश्वलायनः—दानाद्य

यनेदेवार्चनपहोमत्रतादिकान् । नक्षुर्थाच्छ्रद्धादिवसेप्राग्विप्रणान्विसर्जनादिति तन्नित्यवर्जभित्तयोपदेवः । विष्णुभिन्नपरमितिपरिचर्या । पूजयित्वाशिवंमत्स्यापितृश्राद्धंअकल्पयेदितिर्लैगात् ।—श्राद्धाद्द्विदुसमम्यर्च्यनृवरहंजनार्दनमितिचिष्णुधर्मोक्तेश्चविहितभिन्नपरमित्यपिकेचित् । मन्वादीसूर्यपूजा—अपूज्यप्रथमंसूर्यमपरान्यःप्रपूजयेत् । नतद्भक्तकृतंयथासंप्रतीच्छंतिदेवताइत्तिन्नाह्यात् ।—रविर्विनायकश्चंडीइशोविष्णुशंपंचमः । अनुक्रमेणपूज्यतेव्युत्क्रमेणमहद्भयमिति । गणेशार्कौसमम्यर्च्यंशैवोविष्णुंप्रपूजयेत् । अर्चयेच्चशिवंपश्चाद्धिष्णुमादौतुवैष्णवः । ततःशिवंततोदुर्गाभेवंश्यादर्चनक्रिया । अथगणेशार्कयोःक्रमेणतात्पर्यंकिंतुतावपूजयित्वाप्रधानंनपूजयेत् । आदौनसर्वादौकिंतुविष्णवादौ । पौराणोपक्रमः ।

आगमोक्तस्तुयोगिनीतंत्रे—गणेशसूर्यविष्णुशुद्धुर्गाआवाह्यपूजयेत् । भैरवीतंत्रे—आदौगणपतिदेवंसूर्यंविष्णुमुमापतिम् । दुर्गाचपूजयेद्विद्वानिति । आपस्तंब्यस्मृतौ—प्रत्यहंदेवताःपूज्याइत्युक्तिर्वैश्वदेवताभ्योन्याःपराशराद्युक्तप्रतिपदादितिथिदेवताःपूज्याइत्येतदर्थेतिशोउरानंदः । तत्र । पूर्ववचनैकवाक्यतयास्वगणेशादिपूजापरत्वात् प्रतिपदादिदेवतापूजनस्यान्यत्रविधानाच्च । पंचायतनस्थापनमाहयमलमन्काशैवोपदेवः—शंभौमध्यगतेहरिर्नहरभूदेव्योहरौशंकरेभास्येनगगुसुतारवौहरगणेशाजांश्रुतिकाःस्थापयेत् । देव्यांविष्णुशिवैकंदंतरवयोलंघोदरेजेश्वरार्थेनाःशंकरभागतोऽतिसुखदाव्यस्तास्तुतेहानिदाः । यस्ययद्यद्योदकःसतेनमध्येस्थाप्यःसाधारणतयापूजनेविष्णुः । श्लोकार्थस्तु—पंचमुदेवतासुपूजकाम्यहितत्वेनशिवदौमध्यस्थेशिथानामपक्रमः । शंभौमध्यगे—ईशानेहरिःआग्नेयेसूर्यःनैऋत्येगणेशःवायव्येदुर्गा । हरौमध्यगे—ईशानेशंरुःआग्नेयेगणेशःनैऋत्येसूर्यःवायव्येदुर्गा । रवौमध्यगे—ईशानेहरिःआग्नेयेगणेशःनैऋत्येविष्णुःवायव्येदुर्गा । देव्यांमध्यगायाम्—विष्णुरीशानेशिवआग्नेयेगणेशोऽनैऋत्येरविवायव्ये । गणेशमध्यगे—विष्णुरीशानेईश्वरआग्नेयेदुर्गानैऋत्येरविवायव्येइतिगोविंदराजः । मंत्रमहोदधौ—पंचायतनपक्षेतुमध्येविष्णुंततोर्चयेत् । अग्निनैऋतवायव्येशानेपुगणनायकम् । रविंशिवांशिवंमध्येगणेशश्चेच्छिवंशिवाम् । रविंविष्णुरवौ

मध्येविघ्नाजगजेश्वरान् । भवान्यामंध्यसंस्थायामीशविघ्नार्कमाधवान् । हरेमध्यगतेसूर्यगणेशगिरिजाच्युतान् । संपूज्यादौमध्यगतंगणेशादि
ततोयजेत् । गणेशमध्यसंस्थेतु पूजयेद्भास्करादितः । एतेनावेश्वरेनार्याइतिपाठवदन्नाचारचंद्रोदयोपास्तः ॥

अत्रपूज्यपूजकांतरालंप्राची । तदुक्तमांगमे—पूज्यपूजकयोर्मध्येप्राचीश्रोक्ताविचक्षणैः । प्राच्येवप्राचीसोद्विष्टामुक्त्वावैदेवपूजनं ।
प्रयोगपारिजातेमंत्रशास्त्रे—देवस्यसुखमारम्यदिशंप्राचीप्रकल्पयेत् । तदादिपरिवाराणामंगाद्यावरणस्थितिः । देवपूजायां—प्राक्पश्चिमो
दगास्यश्रमातःसायनिशासुचेतिवचनाब्जवस्येतिवाचस्पतिमिश्राःसूर्यसप्ताक्षरमंत्रपरमेतदितिपूजारत्नाकरेतिथितत्त्वेच । द्रोडरानंदे
गीतमः—रात्राबुदञ्जुलःकुर्याद्देवकार्यंसदैवहि । शिवार्चनंसदाचैवञ्जुचिःकुर्यादुदञ्जुखः । अर्कमर्कतनुर्जेदितिभविष्योक्तः । सूर्यनित्या
र्चनेप्रणवेनभूरकादिभिर्वायुधारणशोपणादिभिर्भूतशुद्धिरंगमितिद्रोडरानंदः । आगमिकास्तुनादेवोदेवमर्चयेदितिवाक्यात्सर्वदेवार्चनांग
मित्याहुः ॥

अथसूर्यपूजाभविष्ये—मेरुमंदरतुल्योपिराशिःपापस्यदारुणः । आसाद्यभास्करंमर्त्यस्तंनाशयतितत्क्षणात् । प्रदद्याद्देवांलक्षंदोग्रीणां
वेदपारो।एकहमर्चयेद्भानुंतस्यपुण्यंततोधिकम् । स्मृतिरत्नाचल्याम्—शिवंसूर्यतथाचंद्रं दुर्गाद्याउग्रदेवताःयोर्चयेत्पुणपूर्वतुसद्यःपततिमान
वः । प्रयोगपारिजातेसंग्रहे—संवत्सरत्रयंकुर्याद्यःपरार्थसुरार्चनम् । संवत्सरंचगायत्रीपण्मासंरुद्रमेवच । प्रणवंवादिनंचैकसचपातित्यमाश्रुयात् ।
तदपिमूत्येनभरणे । देवार्चनपरोविप्रोवित्तार्थीवत्सरत्रयम् । सर्वदेवलकोनामहृष्यक्येपुगहितइतिचंद्रिकायांविष्णुक्तः । आपःक्षीरंकुशाश्रा
णिघृतंदधितयामधु । रक्तानिकरवीराणितथारक्तंचंदनम् । अष्टांगमर्धमापूर्यमानवेद्भिर्निवेदेयेत् । हरनार्थीयेस्मृतिसारे—दारवेणार्धपात्रे
णदत्वार्षयत्फलंभेत् । तस्माच्छतगुणंपुण्यंसृत्पात्रेणनराधिप । ताम्रपात्रार्धदानेनपुण्यंदशगुणंस्मृतम् । पालाशपद्मपात्राभ्यांताम्रपात्रसंभलंभेत् ।

रौप्यपात्रेण विज्ञेयं लक्षणं शशयः । सुवर्णपात्रं विन्यस्तमर्धकोटिगुणं भवेत् । एवं खानेपुनैवेधेवलिपूजादिपुत्रमात्रं । शुभमयमत्रहस्तकृतं ग्राह्यम् ।
 चक्रकृतस्यासुरत्वेन निषेधात् । तथा भविष्ये—कालेयकं तु रुक्चं चरकं च दनमेव च । यान्यात्मनः स देष्टानियान्यशस्तान्यपाकुरु । कालेयं
 कृष्णागरं । कालियाकाष्ठमित्यन्ये । तुरुक्चं सिंहकम् ॥

अथ पुष्पाणितत्रैव—पुष्पैररण्यसंभूतैः पत्रैर्वागिरिसंभूतैः । आत्मरामोद्भवैर्वापि भक्त्यासंपूजयेद्भविम् । पुष्पमालायाम्—जातिकुं दश
 भीकुशेयकुशाशोकं वक्रां किंशुकं पुत्रागं करवीरं चंपकजपानेपालिकाकुब्जकम् । वासंतीशतपत्रिकाविचकिलमंदारमर्कटिहं पीताम्रातकनागकेसरमि
 दंपुष्पं वेदशसते । लोभं कैवमुत्पलं च सकलं सिंहासकं पाटलायूथीकुं कुमकर्णिकारतिलकावाणकदंबं जपा । काशं केशरकेतकीमरुक्कंद्रोणं त्रिसंध्याह
 यंपुष्पं शस्तमिदं च पूजनविधौ सर्वसहस्राचिपः । तमालतुलसीविल्वशमीभृंगारजोद्भवम् । केतकीदूर्वयोर्धात्र्याः पत्रं दिनकरप्रियम् । पुष्पं शस्तं भृंगराज
 शाल्मलीकांचनालजम् । निषिद्धं विहितं सूयैतगरं कंटकारिका । गुंजापराजितोन्मत्तवराहं कांतयासह । भविष्ये—करवीरेनृपैकस्मिन्नकार्यविनिवे
 दिते । दशदत्त्वासुवर्णसनिष्कानां लभते फलम् । ग्रथिते नृपशार्दूलतदेतद्विगुणं भवेत् । भक्त्यापूजयेत योर्कर्मकपुष्पैः सितासितैः । तेजसासोर्कंसकाशो ह्य
 र्कलोके महीयते । जपापुष्पसहस्रेभ्यः करवीरं विशिष्यते । बिल्वपत्रसहस्रेभ्यः पद्ममेकं विशिष्यते । वीरपद्मसह
 श्रेभ्यो वक्रपुष्पं विशिष्यते । वक्रपुष्पसहस्रेभ्यः कुशपुष्पं विशिष्यते । कुशपुष्पसहस्रेभ्यः शमीपुष्पं विशिष्यते । सर्वासांपुष्पजातीनां प्रवरं नीलमुत्पलम् ।
 नीलोत्पलसहस्रेण नीलोत्पलयते न च । रक्तैश्च करवीरं स्तुयथा पूजयेत रविम् । वसेदं कर्पुरे श्रीमान् सूर्यस्तुल्यपराक्रमः । शमीपुष्पं बृहत्याश्च कुसुमं तुल्यमु
 च्यते । करवीरसमाज्ञेया जाती यकुलपाटलाः । श्वेतमंदारकुसुमं सितपत्रं च तत्समम् । नागचंपकपुत्रागमुकुराश्च समाः स्मृताः । प्रहरंतिष्ठते जाती करवीरम
 हर्निशम् । प्रत्येकमुत्कपुष्पेण दशसौवर्णिकं फलम् । स्रजोभिर्मुनिशार्दूलतदेव द्विगुणं भवेत् । मुकुराणिकदंधानिरात्रौ देयानि भानवे । दिवा शेषाणि पुष्पाणि

दिवारात्रीचमष्टिका । तथा—मल्लिकामालतीचैवदूर्वाकाशोत्तिमुक्तकः । पाटलाकरवीरंचजपाजायंतैरेवच । कुब्जकंतगरंचैवकर्णिकारःकुरंतकः । चंपकोवेणिकःकुंदोवालोवर्षमष्टिका । अशोकस्तिलकोलोध्रस्तथाचैवाटरूपकः । शतपत्राणिचान्यानिचकाहंचविशेषतः । अगस्त्यंकिंशुकंतद्वत्पूजायांभास्करस्यतु । तुलसीकालतुलसीतयार्क्तंचंदनम् । केतकीपुष्पपत्रंचसद्यस्तुष्टिकरंवेः । नक्तकारिकापुष्पंतथान्यद्रंध्रवर्जितम् । नचाम्रातकजैः पुष्पैरर्चनीयोदिवाकरः । येषानप्रतिपेधोस्तिगंधवर्णांन्वितानिच । तानिपुष्पाणिदेयानिभानवेलोकभानवे । मुकुरो विचकिलः । अवचयोत्तरंजातीपुष्पंप्रहरपर्यंतंपूजाहर्मम् । भविष्ये—यथानलंधयेत्काश्चित्स्वपनंभास्करस्यच । तथाकार्यप्रयत्नेनलंधितंत्वशुभावहम् ॥

अथगणेशपूजा गोविंदराजीयेभविष्ये—गणेशःपूजनान्नित्यंसर्वविघ्नानपोहति । सर्वान्कामानवाप्नोतिगणेशंपूजयन्नरः । वाराहे-
गृहेल्लिगद्वयनार्थ्यगणेशत्रितयंतथा । नर्मदातीरसंभूतांश्रीनृहीनार्चयेत्सुधीः । गृह्निग्रहणात्संन्यासिप्रतिनोर्ननिषेधः । अथदुर्गापूजा।टोडरानं
देभविष्यपुराणे—दिग्विभागेपुसर्वेपुक्तौवेरीदिक्शिवप्रिया । तस्मात्तन्मुखआसीनःपूजयेत्तुसदांविकाम् । गोविंदराजीयेभविष्ये—
यःसदापूजयेद्दुर्गाप्रणभेद्वापिभक्तिः । सयोगीसुमतिर्धामांस्तस्यमुक्तिःकरेस्थिता । आपःक्षीरंकुशाग्राणिअक्षतादधितंतुलाः । सहसिद्धार्थकादूर्वा
कुंकुमरोचनामधुः । अर्घ्यंकुशादूलद्वादशांगुदाहृतः । तथा—नागकेशकर्पूरमुरामांसीसवालका । उद्धर्तनसमाख्यातामातृणांसर्वतःप्रिया ।
शिवाचनचंद्रिकायाम्—चंदनागरुर्कूर्पाकार्श्रीरोचनान्वितैः । ससिंहकजटामांसीसटीभिःशक्तिसंभवम् । गंधाष्टकंशुभंभवश्यंशक्तिमंत्रेषुयो
जयेत् । सिंहकंशिलारसइतिप्रसिद्धम् ॥

अथपुनःपुष्पाणि देवीपुराणे—शृणुशक्रप्रक्ष्यामिपुष्पाध्यायंसमासतः।ऋतुकालोद्भवैःपुष्पैर्मल्लिकाजातिकुंकुमैः । सितरक्तैश्चकुसुमै
स्तथापद्मैश्चापांडुरैः । किंशुकैस्त्तगैश्चैवकिंकिरातैःसचंपकैः । वकुलैश्चैवमंदारैःकुंदपुष्पैस्तिरीटकैः।करवीरार्कपुष्पैश्चशांशपैश्चापराजितैः । सितरक्तै

स्तथापीतैः कृष्णैश्चैवचतुर्विधैः । घत्तूरकातिमुक्तैश्चयधूकागस्त्यसंभवैः । मदनैः सिद्धुवारैश्चसुरभीरुचकैस्तथा । लताभिर्ब्रह्मवृक्षस्यपुष्पैश्चैवमनोहरैः ।
 मंजरीभिः कुशानांचविल्वपत्रैः सुशोभितैः । पत्रैः पुष्पैर्यथालभंसवौषधिमयैः शुभैः । धान्यानांसर्वपत्रैश्चपुष्पैश्चैवप्रपूजयेत् । कालोद्भवैरि
 त्याकालिकपुष्पनिषेधः । मंदारैरितिमंदारार्कयोर्दुर्गायां । तौविहितनिषिद्धावित्यन्ये । ब्रह्मवृक्षः पलाशः । देवीपुराणे—केतकीचातिमु
 क्तश्चयधूकवकुलारिपिः (?) । कदंबः कर्णिकारश्चसिद्धुवारः समुद्रहः । पुत्रागश्चंपकश्चैवयूथिकावनमल्लिका । तगरार्जुनमल्लीचबृहतीशतपत्रिका ।
 वीराकुसुमकह्लारविल्वपाटलमालती । जपाविचकिलाशोकवर्णनीलोत्पलासिता । पंकजशतपत्रंचदशधापुण्यवृद्धये । द्रोणपुष्पसमाक्षीरनी
 लापामार्गपत्रिका । सुरसावर्चरीभद्रासुरभीकणमल्लिका । मदनोमरुपत्रश्चशतधापुण्यवृद्धये । कदंबैरर्चयेद्रात्रौमल्लिकोभयतः शुभा । दिवाशे
 पाणिपुष्पाणियथालभंनियोजयेत् । प्रत्येकमुक्तपुष्पेपुदशशसौवर्णिकंफलम् । सन्निवद्धेपुतेष्वेवद्विगुणंफलमादिशेत् । सुरसा तुलसीविशेषः ।
 सौवर्णैस्त्वक्षिणीराजन्भगवत्यैप्रयच्छति । गोसहस्रफलं प्राप्यसूर्यलोकेमहीयते । तथासुवर्णतिलकंदुर्गादेव्यैप्रयच्छति । सगच्छतिपरस्थानंयत्र
 सापरमाकला । द्यूपोदेवीपुराणे—धूपंकल्याणनागंतुनित्यंदेव्याः प्रियंनृप । दीपनैवेधेपूर्वोक्तेएव ।

अथशिवपूजारुद्राक्ष्मादिचिथितत्वेर्लिंगे—विनाभस्मत्रिपुङ्गेणविनारुद्राक्षमालया । पूजितोपिमहोदेवोनस्यात्तस्यफलप्रदः । तस्मा
 न्मृदापिकर्तव्यंललाटेवैत्रिपुङ्कम् । कृत्यकल्पद्रुमेउमासंवादे—उच्छिद्योवाविकर्मस्थः संलिप्तः सर्वपातकैः । नासौलिप्यतिपापेनरुद्राक्षस्यतुधा
 रणात् । लक्षंतुस्पशनेपुण्यंकोटिर्भवतिचालनात् । दशकोटिसहस्राणिधारणाल्लभतेफलम् । रुद्राक्षदेहसंस्थोपिकुक्कुरोन्नियतेयदि । सोपिरुद्रपदंयाति
 किंपुनर्मानवो गुरुः । सप्तविंशतिरुद्राक्षमालयादेहसंस्थया । यत्करोतिनरः पुण्यसर्वकोटिगुणंभवेत् । हस्तेचोरसिकंठेयः शिरसाचैवधारयेत् । सुरासुरा
 णांसर्वेषांसर्वघोहियथाशिवः । शिखायांवाहुकंठेचकर्णयोश्चापियोनरः । रुद्राक्षधारयेद्भक्त्यासत्सैवंलोकमाप्नुयात् । नववक्त्रं चरुद्राक्षंधारयेद्द्वामपा

दिवारात्रीचमल्लिका । तथा—मल्लिकामालतीचैवदूर्वाकाशोतिमुक्तकः । पाटलाकरवीरचंजपाजायंतिरेवच । कुब्जकंतगरंचैवकर्णिकारःकुरंटकः । चंपकोवेणिकःकुंदोवालोचर्वरमल्लिका । अशोकस्तिलकोलोध्रस्तथाचैवाटरूपकः । शतपत्राणिचान्यानिवकाहंचविशेषतः । अगस्त्यांकिशुकंतद्वत्पूजायांभास्करस्यतु । तुलसीकालतुलसीतथारक्तचंदनम् । केतकीपुष्पत्रंचसद्यस्तुष्टिकरंरवेः । नकंठकारिकापुष्पंतथान्यद्रंधवर्जितम् । नचाम्रातकजैःपुष्पैरर्चनीयोदिवाकरः । येषानंप्रतिपेधोस्तिगंधवर्णांन्वितानिच । तानिपुष्पाणिदेयानिभानवेलोकभानवे । मुकुरो विचकिलः । अवचयोत्तरंजातीपुष्पंप्रहरपर्यंतंपूजार्हम् । भविष्ये—यथानलंधयेत्कश्चित्स्नपनंभास्करस्यच । तथाकार्यप्रयत्नेनलंधितंत्वशुभावहम् ॥

अथगणेशपूजा गोविंदराजीयेभविष्ये—गणेशःपूजनान्नित्यंसर्वविघ्नानपोहति । सर्वान्कामानवाप्नोतिगणेशपूजयन्नरः । वाराहेश्वरंलिंगद्वयनार्थंगणेशत्रितयंतथा । नर्मदातीरसंभूतांस्त्रीन्गृहीनार्थेत्सुधीः । गृह्णिग्रहणात्संन्यासिप्रतिनोर्ननिषेधः । अथदुर्गापूजादोडरानंदेभंविष्यपुराणे—दिग्विभागेपुसर्वेषुकौवेरीदिक्शिवप्रिया । तस्मात्तन्मुखआसीनःपूजयेत्तुसदांविकाम् । गोविंदराजीयेभविष्ये—यःसदापूजयेद्दुर्गाप्रणमेद्वापिभक्तितः । सयोगिसुमतिर्धामांस्तस्यमुक्तिःकरेस्थिता । आपःक्षीरंकुशाग्राणिअक्षतादधितंदुलाः । सहसिद्धार्थकादूर्वाकुंभुरोचनामधुः । अर्घ्यंकुश्यादूल्हादशांगउदाहृतः । तथा—नागकेशरकर्पूरमुरामांसीसवालका । उद्धर्तनसमाल्यातामातृणांसर्वतःप्रिया । शिवाचर्चनचंद्रिकायाम्—चंदनागरुर्कपर्पूरकार्शरीरोचनान्वितैः । ससिंहकजटाभांसीसटीभिःशक्तिसंभवम् । गंधाष्टकंशुभंशयंशक्तिमंत्रेपुयोअयेत् । सिंहकेशिलारसइतिप्रसिद्धम् ॥

अथपुनःपुष्पाणि देवीपुराणे—शृणुशक्रप्रक्ष्यामिपुष्पाध्यायंसमासतःऋतुकालोद्भवैःपुष्पैर्मल्लिकाजातिकुंकुमैः । सितरक्तैश्चकुसुमैस्तथापथैथपाण्डुरैः । किशुकैस्तगैश्चैवकिंकिरतैःसचंपकैः । धकुलैश्चैवमंदारैःकुंदपुष्पैस्तिरीटकैः । करवीरार्कपुष्पैश्चांशैपैथापराजितैः । सितरक्तै

स्तथापीतैः कृष्णैश्चैव चतुर्विधैः । धत्तूरकातिमुक्तैश्च ध्वंशूकागस्त्यसंभवैः । मदनैः सिदुवारैश्च सुरभीरुचकैस्तथा । लताभिर्ब्रह्मवृक्षालयपुष्पैश्चैव मनोहरैः ।
मंजरीभिः कुशानां च विव्वपत्रैः सुशोभितैः । पत्रैः पुष्पैर्यथा लभंसर्वौषधिमयैः शुभैः । धान्यानां सर्वपत्रैश्च पुष्पैश्चैव प्रपूजयेत् । कालोद्भवैरित्याकालिकपुष्पनिषेधः । मंदारैरिति मंदारार्कयोर्दुर्गायां । तौ विहितनिषिद्धावित्यन्ये । ब्रह्मवृक्षः पलाशः । देवीपुराणे—केतकीचातिमुक्तश्च ध्वंशूकचकुलारिपिः (?) । कदंबः कर्णिकारश्च सिंधुवारः समुद्रहः । पुत्रागश्चंपकश्चैव यूथिकावनमल्लिका । तगरार्जुनमल्ली च बृहती शतपत्रिका । वीराकुसुमकह्लारविव्वपाटलमालती । जपाविचकिलाशोकवर्णनीलोत्पलासिता । पंकजं शतपत्रं च दशधा पुण्यवृद्धये । द्रोणपुष्पसमाक्षीरनीलापामार्गपत्रिका । सुरसावर्चरी भद्रासुरभीकणमल्लिका । मदनो मरुपत्रश्च शतधा पुण्यवृद्धये । कदंबैर्ये चैद्रात्रौ मल्लिको मयतः शुभा । दिवाशेषाणि पुष्पाण्यथालाभं नियोजेत् । प्रत्येकमुक्तपुष्पे पुदशसौवर्णिकं फलम् । सन्निवद्धेषु तेष्वेव द्विगुणं फलमादिशेत् । सुरसा तुलसीविशेषः । सौवर्णे त्वक्षिणी राजन्मगवत्यै प्रयच्छति । गोसहस्रफलं प्राप्य सूर्यलोके महीयते । तथा सुवर्णतिलकं दुर्गादेव्यै प्रयच्छति । सगच्छति परं स्थानं यत्र सापरमाकला । धूपो देवीपुराणे—धूपं कल्याणनागं तु नित्यं देव्याः प्रियं नृप । दीपनैवेधेषूक्तेषु एव ।

अथ शिवपूजा रुद्राक्षादिचिन्तितत्वे लिंगे—विनाभस्मत्रिपुंड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः । तस्मान्मृदापि कर्तव्यं ललाटे वै त्रिपुंड्रकम् । कृत्य कल्पद्रुमेऽमासंवादे—उच्छिद्यो वा विकर्मस्थः संलितः सर्वपातकैः । नासौ लिप्यति पापेन रुद्राक्षस्य तु वारणात् । लक्षं तु शर्शने पुण्यं कोटिर्भवति चालनात् । दशकोटिसहस्राणि धारणा ह भते फलम् । रुद्राक्षदेहसंस्थोऽपि कुङ्कुरोऽग्रियते यदि । सोऽपि रुद्रपदं याति किंपुनर्मानवो गुरुः । सप्तविंशतिरुद्राक्षमालया देहसंस्थया । यत्करोति नरः पुण्यं सर्वं कोटिगुणं भवेत् । हस्ते चोसिकं ठेयः शिरसा चैव धारयेत् । सुरासुराणां सर्वेषां सर्वघोहियथाशिवः । शिखायां बाहुकंठे च कर्णयोश्चापियो नरः । रुद्राक्षधारयेद्भक्त्या सशैवं लोके माप्नुयात् । नववक्त्रं च रुद्राक्षधारयेद्ब्रामणा

दिवारात्रीचमल्लिका । तथा—मल्लिकामालतीचैवदूर्वाकाशोतिमुक्तकः । पाटलाकरवीरंचजपाजायंतिरेवच । कुब्जकंतगरंचैवकर्णिकारःकुरंटकः । चंपकौवेणिकःकुंदोवालोचर्वरमल्लिका । अशोकस्तिलकोलोभ्रस्तथाचैवाटरूपकः । शतपत्राणिचान्यानिवकाहंचविशेषतः । अगस्त्यंकिशुकंतद्वत्पूजायांभास्करस्यतु । तुलसीकालतुलसीतयारक्तंचंदनम् । केतकीपुष्पप्रंचसद्यस्तुष्टिकरंवेः । नकंटकारिकापुष्पंतथान्यद्रंधवर्जितम् । नचास्रातकजैः पुष्पैरर्चनीयोदियाकरः । येषांनप्रतिपेधोस्तिगंधवर्णांन्वितामिच । तानिपुष्पाणिदेयानिभानवेलोकमानवे । मुकुरो विचकिलः । अवचयोत्तरंजाती पुष्पंभ्रहरपर्यंतपूजाहम् । भविष्ये—यथानलंघयेत्कश्चित्स्नपनंभास्करस्यच । तथाकार्यप्रयत्नेनलंघितंत्वशुभावहम् ॥

अथगणेशपूजा गोविंदराजीयेभविष्ये—गणेशःपूजनान्नित्यंसर्वविघ्नानपोहति । सर्वान्कामानवाप्नोतिगणेशपूजयन्त्रः । वाराहे-
गृहेलिंगद्वयनार्थगणेशत्रितयंतथा । नर्मदातीरसंभूतांश्रीनृहीनार्चयेत्सुधीः । गृह्निग्रहणात्संन्यासिप्रतिनोर्ननिषेधः । अथदुर्गापूजा।दोडरानं
देभचिष्यपुराणे—दिग्विभागेपुसर्वेपुसकौवेरीदिक्शिवप्रिया । तस्मात्तन्मुखआसीनःपूजयेत्पुसदांविकाम् । गोविंदराजीयेभविष्ये—
यःसदापूजयेद्दुर्गाप्रणभेद्वापिभक्तितः । सयोगीसुमतिर्धामांस्तस्यमुक्तिःकरेस्थिता । आपःक्षीरंकुशाग्राणिअक्षतादधितंदुलाः । सहसिद्धार्थकादूर्वा
कुंकुमरोचनामधुः । अर्घ्यंकुशार्दूलद्वादशांगुदाहृतः । तथा—नागकेशरकर्पूरमुरामांसीसवालका । उद्धर्तनसमाख्यातामाट्टणांसर्वतःप्रिया ।
शिवार्चनचंद्रिकायाम्—चंदनागरकर्पूरकाश्मीरैरोचनान्वितैः । ससिद्धकजटामांसीसटीभिःशक्तिसंभवम् । गंधाष्टकंशुभंवश्यंशक्तिमंत्रेषुयो
जयेत् । सिद्धकंशिलारसइतिप्रसिद्धम् ॥

अथपुनःपुष्पाणि देवीपुराणे—शृणुशक्रप्रक्ष्यामिपुष्पाध्यायंसमासतःऋतुकालोद्भवैःपुष्पैर्मल्लिकाजातिकुंकुमैः । सितरक्तैश्चकुसुमै
स्तयापधैश्चपांडुरैः । किशुकैस्तगैश्चैवकिंकिरातैःसंचंपकैः । बकुलैश्चैवमंदारैःकुंदपुष्पैस्तिरीटकैः । करवीरार्कपुष्पैश्चशांशपैश्चापराजितैः । सितरक्तै

स्तयापीतैः कृष्णैश्चैत्रचतुर्विधैः । घत्तूरकातिमुक्तेश्चधूपकागस्त्यसंभवैः । मदनैः सिद्धुवारैश्चसुरभीरुचकैस्तथा । लताभिर्ब्रह्मवृक्षस्यपुष्पैश्चैवमनोहरैः ।
 मंजरीभिः कुशानां च विल्वपत्रैः सुशोभितैः । पत्रैः पुष्पैर्यथा लभं सर्वौषधिमयैः शुभैः । धान्यानां सर्वपत्रैश्चपुष्पैश्चैव प्रपूजयेत् । कालोद्भवैरि
 त्याकालिकपुष्पनिषेधः । मंदारैरिति मंदारार्कयोर्दुर्गायां । तौ विहितनिषिद्धावित्यन्ये । ब्रह्मवृक्षः पलाशः । देवीपुराणे—केतकीचातिमु
 क्तश्चबंधूकश्चकुलारिपिः (?) । कदंबः कर्णिकारश्चसिद्धुवारः समुद्रहः । पुत्रागशंपकश्चैवयूथिकावनमल्लिका । तगरार्जुनमल्लीचवृहतीशतपत्रिका ।
 वीराकुमुमकह्वारविल्वपाटलमालती । जपाविचकिलाशोकवर्णनीलोत्पलासिता । पंकजशतपत्रंचदशधापुण्यवृद्धये । द्रोणपुष्पसमाक्षीरनी
 लापामार्गपत्रिका । सुरसावर्चरीभद्रासुरभीकणमल्लिका । मदनोमरुपत्रश्चशतधापुण्यवृद्धये । कदंबैरर्चयेद्रात्रौमल्लिकोभयतः शुभा । दिवाशे
 पाणिपुष्पाणियथा लभं नियोजयेत् । प्रत्येकमुक्तपुष्पेपुदशसौवर्णिकंफलम् । सन्निवद्धेपुतेष्वेवद्विगुणंफलमादिशेत् । सुरसा तुलसीविशेषः ।
 सौर्णत्वक्षिणीराजन्मगवत्यैप्रयच्छति । गोसहस्रफलंप्राप्यसूर्यलोकेमहीयते । तथासुवर्णतिलकंदुर्गादेव्यैप्रयच्छति । सगच्छतिपरंस्थानंयत्र
 सापरमाकला । धूपोदेवीपुराणे—धूपंकल्याणनागंतुनित्यं देव्याः प्रियं नृप । दीपनैवेधेषूवोक्तेष्व ।

अथशिवपूजारुद्राक्ष्यादिचतुर्धितत्त्वैर्लिंगे—विनाभस्मात्रिपुंड्रेणविनारुद्राक्षमालया । पूजितोपिमहादेवोनस्यात्तस्यफलप्रदः । तस्मा
 न्मृदापि कर्तव्यं ललाटे वै त्रिपुंड्रकम् । कृत्यकल्पद्रुमे उमासंवादे—उच्छिष्टोवाविकर्मस्थः संलिप्तः सर्वपातकैः । नासौ लिच्यति पापेन रुद्राक्षस्य तु धा
 रणात् । लक्षंतु सर्शनेपुण्यं कोटिर्भवति चालनात् । दशकोटिसहस्राणि धारणा लभते फलम् । रुद्राक्षदेहसंस्थोपिकुक्कुरोन्नियते यदि । सोपिरुद्रपदं याति
 किंपुनर्मानवो गुरुः सप्तविंशतिरुद्राक्षमालया देहसंस्थया । यत्करोति नरः पुण्यं सर्वकोटिगुणं भवेत् । हस्ते चोरसिंकेठेयः शिरसा चैव धारयेत् । सुरासुरा
 णां सर्वेषां सर्वघोहियथाशिवः । शिलायां बाहुकंठे च कर्णयोश्चापियो नरः । रुद्राक्षधारयेद्भक्त्या सशैवं लोकमाप्नुयात् । नववक्रंच रुद्राक्षधारयेद्द्वामपा

णिना । चतुर्दशमुखं चैव शिखायां धारयेद्बुधः । निश्चिद्राश्रयुपकाश्च रुद्राक्षाधारणे स्मृताः । नववक्रादिभेदाः शिवरहस्ये पुरुषार्थप्रबो
धे च—बभूवुस्ते च रुद्राक्षा अष्टत्रिंशत्प्रभेदतः । सूर्येनेत्रसमुद्भूताः कपिलाद्वादश स्मृताः । सोमनेत्रोल्लिखिताः श्वेतास्तेषोऽशविधाः क्रमात् । वह्निनेत्रो
द्भवाः कृष्णादश भेदा भवंति हि । श्वेतवर्णतुरुद्राक्षं जातितोत्राह्ममुच्यते । क्षात्रं त्तथा मिश्रं वैश्यं कृष्णं तु शूद्रकम् । एकवक्रः शिवः साक्षा
द्ब्रह्महत्यां व्यपोहति । द्विवक्रे हरगौरीसाम्प्रो वधं नाशयेद्बुधम् । त्रिवक्रस्त्वनलः साक्षात्स्त्रीहत्यां दहति क्षणात् । चतुर्वक्रः स्वयं ब्रह्मानरहत्यां व्य
पोहति । पंचवक्रस्तुकालाग्निः सर्वपापप्रणाशकृत् । षड्भ्रुकः कार्तिकेयस्तु भ्रूणहत्यादिनाशयेत् । सप्तवक्रस्त्वनतः स्यात्स्वर्णस्तेयादिपापहृत् ।
विनायकोऽष्टवक्रस्तु सर्वात्रितविनाशकृत् । भैरवो नववक्रस्तु शिवसायुज्यकारकः । दशवक्रः स्मृतो विष्णुर्भूतप्रतमयापहः । एकादशमुखोरुद्रो
नानायज्ञफलप्रदः । द्वादशास्यस्तथादित्यः सर्वरोगनिवर्हणः । त्रयोदशमुखः कामः सर्वकामफलप्रदः । चतुर्दशास्यः श्रीकंठो वंशोद्धारकरः परः ।
पंचायतनसारे तिथितत्त्वे च—विनामंत्रतुयोधत्ते रुद्राक्षान्भुविमानवः । सयाति नरकान्घोरान्यावदिद्राक्षतुर्दश । आचारदर्पणे चो
पदे चः—रुद्राक्षान्कंठदेशे दशनपरिमितान्मस्तके विशती द्विपट्टदर्कणप्रदेशे करयुगलकृते द्वादशद्वादशैव । बाहोरिदोः कलाभिर्नयनयुगकृते एकमेकं
शिखायां वक्षस्यष्टाविक्रयः कलयति शतकं स्वयं नीलकंठः । पुरुषार्थप्रबोधे—ब्रह्माल्यगंधतोयेन पंचगव्येन चोपरि । शिवांभसाथप्रक्षाल्य श्रीरुद्रे
णाभिषेचयेत् । श्रीरुद्राणां प्रतिष्ठेयमेव वैदिकसंमता । तांत्रिकेण प्रतिष्ठासाग्राह्या नो वैदिकेन तु । अथवा वैदिकमते प्रतिष्ठानैव विद्यते । शिवर
हस्ये—पंचामृतं पंचगव्यं द्यानकाले प्रयोजयेत् । रुद्राक्षस्य प्रतिष्ठायामंत्रं पंचाक्षरं तथा । पंचायतनसारे पादौ—शालग्रामशिलालिगेयः
करोति ममार्चनम् । तेनार्चितः कार्तिकेयो युगानामेकसप्ततिम् । शूलपाणौ लिंगे—चंद्रप्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्तनम् । नचैवा पूज्यभुञ्जी
त शिवलिंगे मदेभ्यः । सुहृत्केभ्यस्तैश्चैव न त्याज्यं शिवपूजनम् । भारते मूर्त्तार्चयिषि शिवपूजो रक्ता—ताम्यां लिंगे चित्तो देवस्त्वर्चायां च युगे

युगेइति । शिवमूर्तिर्दशभुजापूज्या—पिनाकिनवज्रिण्दीप्तशूलपरश्वधिनगदिनंस्वायतासिम् । दिव्यंचापमिषुधीचादानंच्याघ्राजिनंपरि
 षिण्दंडपाणिमितिभारतात् । चतुर्भुजेत्यन्ये । त्रियंवकेतिमंत्रंतुतथातत्रप्रयोजयेत् । देवीपुराणे—वार्क्षवितप्रदंलिंगंस्फाटिकंसर्वकाम
 दम् । नर्मदागिरिंश्रेष्ठमन्यद्वापिहिलिंगवत् । कृत्वापूज्यविश्वेन्द्रलप्स्यसेचेप्सितंफलम् । तिथितत्त्वेभविष्ये—तथामलकमात्रंतुकृत्वा
 लिंगंहरिण्यथम् । संपूज्यरत्नजटितंशिवलोकेमहीयते । मृद्धस्मगोशकृत्पिष्टताम्रकांस्यसमुद्भवम् । कृत्वालिंगंस्कृतपूज्यवसेत्कल्पायुतंदिवि ।
 काशीखंडेनर्मदेशमाहात्म्ये—यावत्योदयदःसंतितवरोधसिनर्मदे । तावत्योलिगरूपिण्योभविष्यतिवरान्मम । भविष्ये—चाण
 लिंगानिरालेंद्रस्यात्तानिभुवनत्रये । नप्रतिष्ठानसंस्कारस्तेषामावाहनंनच । एवमेवप्रपूज्यानिशिवरूपाणिभावतः । कालोत्तरे—त्रिपंचवारं
 यस्यैवतुलासाम्यंनजायते । तद्वाणंहिसमाख्यातंशेषपाणसंभवम् । क्रियासारे—लिंगस्यशिवनाभेस्तुनहिपीठप्रकल्पनम् । तदाधारशिलै
 वस्यात्तस्यपीठमितिस्मृतम् । उत्तममध्यमंचैवाधमंलिंगत्रिधोच्यते । एष्वैकंत्रिधातद्द्रुक्तमंगुलिमानतः । नवाष्टससांगुलिकंलिंगंश्रेष्ठतथास्मृ
 तम् । षट्पंचकचतुर्मानंमध्यमंत्रिविधंस्मृतम् । त्रिभुकेकांगुलिकंलिंगंत्रिविधंतुकनीयसम् । उत्तमंबुद्धुदाकारंमध्यमंकुक्कुटांडवत् । अधमंगोकुकुद्ध
 रस्यादितिर्लिंगत्रिधास्मृतम् । तिथितत्त्वेकालकौमुद्यांचस्कांदि—अक्षादल्पपरिमाणंनलिंगंकुक्कुचित्ररः । कुर्वीतांगुष्ठतोह्रस्वनकदाचित्स
 गाचरेत् । अंगुष्ठतोगुष्ठपर्वत्रयेः । अंगुष्ठांगुलिमानंतुयनत्रोपदिश्यते । तत्रतत्रबृहत्पर्वत्रयंथिभिर्मिन्यात्सदेतिच्छंदोगपरिशिष्टादित्युक्तंतिथि
 तत्त्वे । सिद्धांतशेखरे—अंगुलादिवितस्स्यतंलिंगेह्रेप्रूजयेत् । प्रासादेतुतदूर्ध्वस्यात्पूजनीयप्रयत्नतः । लिंगमस्तंकविस्तारंपूजाभागस
 गंनयेत् । नाहंतत्रिगुणंकुर्यान्नहवत्पीठविस्तृतिः । विस्तारद्विगुणंकुर्यादुन्नतंपीठमुत्तमम् । वृत्तंवाचतुरस्रंवामध्येकंठसमन्वितं । द्विगुणंलिंग
 नाष्टाचकंठगाहंसगाचरेत् । निमेषलमधशोर्ध्वसंभवायद्विमेखलम् । लिंगमस्तकविस्तारेपद्मगंविभजेत्ततः । मेखलाभेकभागेनकुर्यात्स्वातंचतत्स

मम् । लिंगैर्ध्वसंभुव्यात्प्रणालं पीठवाह्यतः । विस्तारं तत्समं मूले तदग्रे च तदर्थतः । जलमार्गः प्रकर्तव्यस्तस्य मध्ये त्रिभागतः । कुर्यात्पीठार्धदीर्घवाप्र
णालं च शिवोदितम् । सर्वे पारब्रह्मलिंगानां सपीठानां विशेषतः । लौहादीनां च लिंगानामेवं लक्षणमाचरेत् । गौतमीतंत्रे तु — लिंगमस्तकविस्तारो
लिंगोऽश्रयसमो भवेत् । परिधिस्तत्रिगुणितस्तद्वत्पीठव्यवस्थितम् । प्रणालिका तथैव स्यात्सं च सूत्रविनिर्णयः । लिंगमस्तकविस्तारैर्ध्वलिंगोच्चतेसमे ।
तद्विगुणवेष्टनाहं लिंगस्यौल्यम् । तत्समं घृतचतुस्रं वा पीठमथ श्वोर्ध्वं चेतितत्वम् । पीठोच्चता लिंगोच्चता द्विगुणा । नंदिपुराणे — त्रिकोणं फलकाका
रं शूलप्रज्वर्जरंगतम् । कपिलं चापियङ्गितं हृदस्थो न पूजयेत् । तथा दीक्षितानां द्विजान्येषां स्त्रीणामपि तथैव च । लिंगे स्वगुरुणा दत्ते पूजानान्यत्र चो
दिता । सूत्रसंहितायां शिवपूजाविधिप्रक्रम्य — समासीनः सदामौनी निश्चलो द्भुवः शुचिः । सोमशंभुः — देवस्य दक्षिणे भागे सन्निविष्टः
सुखासने । ज्ञानरत्नावल्याम् — न प्राच्यामग्रतः शोभोर्नोत्तरे योऽपि दाश्रये । न प्रतीच्यायतः पृष्ठतस्माद्दक्षं समाश्रयेत् । दक्षं दक्षिणभागं । ति
थितत्त्वेनं दिपुराणे — चरलिंगे च ये देवं पूर्वाभिवदन्ं बुधः । स्थिरलिंगे यथाकामं सुखमादौ तथार्चयेत् । चंद्रिकायां हारीतः — आराधयेन्म

हो देवं भावपूतो महेश्वरम् । मंत्रेण रुद्रगायत्र्या मंत्राण्येनाथवापुनः । ऐशानेनाथवारौ द्वैत्र्यं च केण समाहितः । तथोत्तमः शिवायेति मंत्रेणानेनवायेत् ।
चौभाग्यनः — अथातो महादेवस्याहरहः परिचर्या विधिव्याख्यास्यामः । स्नात्वा शुचौ देशे गोगे मयेनोपलिव्य प्रतिष्ठितं कृत्वा क्षतपुष्पैर्यथा लाभ
येत्सहस्रपुष्पो देकेन महादेवमावाहयेदो भूर्महादेवमावाहयामि ॐ भुवो महादेवमावाहयामि ॐ स्वर्महादेवमावाहयामि ॐ भूर्भुवः स्वर्महादेवमावाह
यामीत्यावाह्यायातु भगवान्महादेव इत्यथ स्वातेनाभिन्दयति स्वागतं सुस्वागतं भगवते महादेवायै तदासनमुपकृष्टमत्रास्तां भगवान्महादेव इत्यत्र कूर्च
ददाति भगवते यं कूर्चो दर्भमयस्त्रिवृद्धरितः सुपर्णस्तं शुपसेत्यत्र स्थानासना नि कल्पयत्यत्र ब्रह्मणे कल्पयामि विष्णवे दक्षिणतः स्कंदाय विनायकाय
पश्चिमत शूलाय महाकालाय उत्तरतः उमायै नंदिकेश्वराय कल्पयामीति कल्पयित्वा सावित्र्या योरुद्रो अत्राविति च पात्रमभिमन्त्र्य प्रक्षाल्य त्रिप

तिरःपवित्रमपानीय सहपवित्रेणादित्यदशेद्येदोमित्यातमितोस्तासांत्वरितरुद्रेणपादंधद्यात्प्रणवेनार्धमथव्याहृतिभिर्निर्माल्यव्यपोद्योत्तरतश्चंडशा
यनमइत्यैनेंरूपयत्यापोहिष्ठाभयोभुवइतिसृभिर्हिरण्यवर्णाःशुचयःपावकाइतिचतसृभिःपवमानःसुवर्जनइत्येतेनानुवाकेनाथाद्भिस्तर्पयतिभवंदेवं
तर्पयामिशर्वदेवंईशानदेवंपशुपतिदेवंरुद्रेदेवंउग्रदेवंभीमदेवंमहांतदेवंतर्पयामि ब्रह्मजज्ञानंकेतुरुद्रायत्वरितरुद्रंवामदेव्यमापोवाइदमितिचाभिपेकं
कुर्याद्ब्याहृतिभिःप्रदक्षिणमुदकंपरिपिच्य ॐ नमोभगवतेरुद्रायत्र्यं वकायेतितर्पयित्वायैतानिवस्त्रयज्ञोपवीतानिदद्याद्भवायदेवायनमइतिव्याहृतिभि
र्देत्वाव्याहृतिभिःप्रदक्षिणमुदकंपरिपिच्यनमस्ते रुद्रमन्यवइतिगंधं दद्यात्सहस्राणिसहस्रशइतिपुष्पंदद्यात्ईशानंत्वामुवनानामपिश्रियामित्यक्षतंदद्या
त्सावित्र्याधूपुद्दीप्यस्वेतिदीपदेवस्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनोर्वाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यांभगवतेमहादेवायशुष्टं चरुंनिवेदयामीतित्रियं वकमितिपरिपेकम
मृतोपस्तरणमसीतिप्रतिपदंकृत्वाहविरुद्रासयामीतिनिवेद्यामृतापिधानमसीतिप्रतिपदंकृत्वात्र्यं वकमित्या चमनीयमथाष्टभिर्नामधैरष्टौपुष्पाणिदद्या
द्भवायदेवायनमः । शर्वायदेवायनमः । ईशानायदेवायनमः । पशुपतयेदेवायनमः । रुद्रायदेवायनमः । उग्रायदेवायनमः । भीमायदेवा
यनमः । महतेदेवायनमः । विष्णवेनमः । स्कंदायनमः । विनायकायनमः । शूलायनमः । महाकालायनमः । उमायनमः । नंदिकेश्वरा
यनमः । इतिचरुश्लेषेणनामधैरष्टाहुतीर्जुहोति । भवायदेवायस्वाहा । शर्वायदेवायस्वाहा । ईशानायदेवायस्वाहा । पशुपतयेदेवायस्वाहा ।
रुद्रायदेवायस्वाहा । भीमायदेवायस्वाहा । महतेदेवायस्वाहेत्यथशिष्टैर्गंधमाल्यैर्ब्राह्मणानात्मानंवालंकृत्याथैनमृग्यशुःसामाश्रवभिःस्तुवंतिसहस्राणि
सहस्रशइत्यनुवाकंचत्वाधन्यांश्चरौद्रान्मंत्रान्यथाशक्त्येके ॐ भूर्भुवःसुवर्महरोभगवतेमहादेवाय चरुमुद्रासयामीतिचरुमुद्रास्योद्भासनकालं ॐ
भूर्भुवःस्वः महादेवमुद्रासयामीत्युद्भास्य । प्रयातुभगवानीशःसर्वलोकपरायणः । अनेनहविपातुष्टःपुनरागमनाय च । पुनःपुनःसंदर्शनाय च
तिलिंगप्रतिमास्थानेष्वप्स्वशावावाहनविसर्जनवर्जसर्वसमानंमहत्स्वस्त्ययनमित्याहभगवान्ब्रह्मवैवायनः ॥

शिवपूजायां विशेषो भविष्ये—आपःक्षीरकुशाग्राणिदध्यक्षतसितामधु । सिताश्वसर्षपाश्वेवअर्घोष्टांगःप्रकीर्तितः । तत्रैव—
 चंदनेयगरीज्यपुण्यमष्टगुणंनृप । कृष्णागरीविशेषेणद्विगुणंफलमादिशेत् । तस्माच्छतगुणंपुण्यंकुंकुमस्यविधीयते । चंदनागरुकुंकुःसूक्ष्म
 पिष्टैःसंकुंकुमैः । शिवस्यार्चासमालम्ब्यवेसेत्कल्पायुतंदिवि । अर्चेतिलिगोपलक्षणम् । शिवाचर्चनचंद्रिकायांभविष्ये केदारखंडे—
 करवीरादशगुणमर्कपुष्पंविशिष्यते । अर्कपुष्पादशगुणंधतूरंहिविशिष्यते । चंपकनागपुष्पंचकह्लारंचविशिष्यते । नीलोत्पलंचकह्लारात्सहस्रेणवि
 शिष्यते । वक्रपत्रसहस्रेभ्यएकंधतूरकंवरम् । धतूरकसहस्रेभ्योबृहतीपुष्पमुत्तमम् । बृहतीपुष्पसाहस्राद्गोणपुष्पंविशिष्यते । द्रोणपुष्पसहस्रे
 म्योद्धपामार्गंविशिष्यते । अपामार्गसहस्रेभ्यःकुशपुष्पंविशिष्यते । कुशपुष्पसहस्रेभ्यःशमीपुष्पंविशिष्यते । शमीपुष्पसहस्रेभ्यःश्रीमन्नीलोत्प
 लंवरम् । शमीपुष्पबृहत्स्योथकुसुमंतुल्यमुच्यते । अपामार्गः अपामार्गपुष्पं । करवीरसमाज्ञेयाजातीवकुलपाटलाः । श्वेतमंदारकुसुमंसितपत्रंचत
 त्समम् । नागचंपकपुंनागाधतूरकुसुमाःस्रुताः । तत्समं करवीरसमम् । नागो नागकेशरः । तथा—केतकीचातिमुक्तंचकुंदोयूथीमंदंतिका ।
 शिरीषसर्जबंधूकुसुमानिविवर्जेत् । कुंदंवार्षिकशिवपूजायांमाधेविहितम् । अन्यथानिपिद्धम् । तथा—कंदकानिकंदंभानिरात्रौदेयानिशंकरे ।
 दिवाशेषाणिपुष्पाणिदिवारात्रौचमल्लिका । प्रलेकमुक्तपुष्पेपुदशसौवर्णिकंफलम् । मंत्रान्वितेपुतेष्वेवद्विगुणंफलमिष्यते । विल्वपत्रैखंडैस्तुशंकरंपू
 जयेत्कचित् । सर्वपापविनिर्मुक्तःशिवलोकेमहीयते । तुलसीविल्वनिर्गुडीजंबूरात्रणकंतथा । पंचविल्वमितिप्रोक्तमर्चयेद्विदुशेश्वरम् । बृहतीकुं
 कुमैर्भक्त्यायोर्लिगंसकृदर्चयेत् । गवामयुतदानसफलंप्राप्यशिवं व्रजेत् । तथा—अशोकश्वेतमंदारकर्णिकारवकानिच । करवीरार्कमंदारशमी
 तगरकेशरम् । पुष्पैरैर्यथाभयोनरःपूजयेच्छिवम् । सयत्फलमवाप्नोतिदेकाग्रमनाःशृणु । सूर्यकोटिप्रतीकाशैर्विमानैःसर्वकामिकैः ।

दोषयुग्मानश्वमैःशिवलोकेमहीयते । करवीरोवकश्चैवअर्कउन्मत्तकस्तथा । पालाशोबृहतीचैवतथाचगिरिकर्णिका । तथाकाशस्यपुष्पाणिमंदार
 श्यापराजिता । शमीपुष्पाणिचान्यानिकुंजकःशिखिनातथा । अपामार्गस्तथापर्वाजातीपुष्पसकोपनम् । चंपकोशीरतरारंतथैवनागकेसरम् ।
 पुंनागःकिंकिरातंचद्रोणपुष्पंतथाशुभम् । शिशपोदुंबरश्चैवजपामह्नीतैवच । पुष्पाणियज्ञवृक्षस्यतथाविल्वदलंशुभम् । कुसुंभस्यचपत्राणितथा
 वैकुंकुमस्यच । नीलंचकुमुदंचैवतथारक्तोत्पलानिच । सुरभीणिचसर्वाणिस्थलजान्यंबुजानिच । गृह्णाभिशिरसादेवियोभेभक्त्यानिवेदयेत् । केसरो
 वकुलः । किंकिरातःकुण्टकः । सर्वाणीतिनिपिद्धेतरपरम् । वसंततुष्कृतौप्राप्तिर्सर्वैःपुष्पैर्मनोरमैः । पूजितेतुमहादेवेश्वमेधफलंलभेदितिचचना
 दत्रनिपिद्धेरपिपूजा । सर्वशब्दसंकोचेमानाभावात् निषेधस्यकालांतरैसावकाशत्वाच्च । देवीपुराणे—वैशाखेमासिकर्तव्यापूजापाटलयासदा ।
 सर्वान्कामानवाप्नोतिज्येष्ठेष्टपद्मार्चनैःसदा । आपाढेविल्वकह्लारैरीप्सितंलभतेफलम् । नवमह्लिकयापूजानभोमासिमहाफला । कदंबैश्चंपकैरेव
 नमस्येसर्वकामदा । पूजापंकजमालत्याइष्युदयदायिनी । शतपत्रैकयापूजाकार्तिकेसर्वकामदा । मार्गेनीलोत्पलैःपूजापैपितुकुब्जकैःसदा । मा
 धेतुकुदकुसुमैरुचकेनचफाल्गुने । शतपत्रैस्तथाचैत्रयोर्चैर्यदिदुशेखरम् । लभतेसर्वयज्ञानांसर्वदानफलंतथा । केदारखंडे—जातीपुष्पमह्लि
 कायाश्चपुष्पंसमोर्गनीलपुष्पंतथैव । तथापुष्पंकुजंकर्णिकारं कौसुंभाख्यंवारिजंरक्तवर्णम् । एतान्येवचपुष्पाणिमध्याह्निलिंगपूजने । रात्रौमो
 गरकान्येवपवित्राणिविशेषतः ।

अथधूपः । शिवपुराणे—गुगुलुंघृतसंतुंशिवेयश्चनिवेदयेत् । रुद्रलोकमवाप्नोतिगाणपत्संचगच्छति । भविष्ये—दधित्थंघृतसं-
 युक्तंदधविल्वमथापिवा । अग्निष्टोमस्यज्ञस्यफलप्राप्नोतिमानवः । दधित्थःकपित्थः । विल्वंविल्वफलम् । दीपस्तुपूर्वोक्तएव । आदि
 त्यपुराणे—प्रदक्षिणात्रयकुर्वन्शिवस्यायतनेनरः । अश्वमेधसहस्रसृष्टस्यलभतेफलम् । बह्वृचपरिशिष्टे—एकांविनायकेदद्याद्द्वेसूर्येत्री

णिशंकरे । चत्वारिकेशवेद्यात्सप्ताश्वत्थप्रदक्षिणाः । बृहन्नारदीये—एकांचड्यारवौसप्ततिसौदद्याद्विनायके । चतस्रःकेशवेद्याच्छिवेत्व
 धप्रदक्षिणम् । पदांतरेपदंन्यस्येत्करोचलनवर्जितौ । स्तुतिर्वाचिहृदिध्यानंचतुरंगप्रदक्षिणम् । लिंगे—सव्यं ब्रजेत्ततोऽसव्यं प्रणालं चैवलं घयेत् ।
 स्कांदे—प्रदक्षिणं प्रकुर्वीत शतमष्टोत्तरं तथा । बृहन्नारदीये—शिवप्रदक्षिणे मर्त्यः सोमसूत्रं न लंघयेत् । प्रदक्षिणा प्रकारस्तु—वृषंचंड
 वृषंचैव सोमसूत्रं पुनर्दृषम् । चंडंच सोमसूत्रं च पुनश्चंडं पुनर्दृषम् । प्रतिष्ठा हेमाद्रौ—प्राच्यां नंदिमहाकालौयाम्येभृगिविनायकौ । वारुणे वृ
 षमस्कंदौ दिवी चंडातयोत्तरे । त्रैचिक्रम्यां त्वीशान्यां चंड उरुः । तत्रैव—वाणलिंगे च लेलौ हेसिद्धलिंगे स्वयं भुवि । प्रतिमासु च सर्वासु न च
 पमस्कंदौ दिवी चंडातयोत्तरे । त्रैचिक्रम्यां त्वीशान्यां चंड उरुः । तत्रैव—वाणलिंगे च लेलौ हेसिद्धलिंगे स्वयं भुवि । प्रतिमासु च सर्वासु न च
 ङोऽधिकृतो भवेत् । आदित्यपुराणे—लिंगस्वायं भुवे चैव रत्नैजसनिर्मिते । सिद्धप्रतिष्ठिते चैव न चंडो धिक्कृतो भवेत् । तथा—अपसव्यं यतिः
 कुर्यात्सव्यं तु ब्रह्मचारिणः । सव्यापसव्यं गृहिणो नित्यं शंभोः प्रदक्षिणम् । तृणैः कौष्ठैस्तथापणैः पापणैर्वेष्टकादिभिः । अंतर्धानपुरःकृत्वा सोमसूत्रं
 तुलंघयेत् । तत्प्रमाणं तत्रैव—प्रासादविस्तारसमानसूत्रं सोमसूत्रे दिशि सोमसूत्रम् । सूत्राद्बहिर्लघनतो न दोषः स्यादोपआभ्यंतरं लंघनेन ।
 शिल्पशास्त्रे—लिंगमस्तकमध्यात्सूत्रं स्यादाप्रणालकम् । लिंगप्रणालीपुष्टवंता वेदवप्रकीर्तितम् । विशेषांतरं तत्रैव—सोमसूत्रद्वयं य
 त्रयत्रवाष्पुमंदिरम् । अपसव्यं न कुर्वीत कुर्वीतैव प्रदक्षिणम् । केदारखंडे—वृषमांतरितो भूत्वा पीठकांतरमेव च । प्रदक्षिणं न कुर्वीत कुर्वन्कल्पिप
 माप्नुयात् । कालिकापुराणे—स्पष्टारुद्रस्य निर्माल्यं सवासा आहृतः शुचिः । इदमशुचि विषयम् । निर्माल्यं यो हि मद्भक्त्या शिरसाधारयिष्यति ।
 अशुचिर्भिन्नमर्यादो नरः पापसमन्वितः । नरके पच्यते घोरे तिर्यग्योनौ च संभवेदिति स्कांदादिति श्रीदत्तः । अपास्ता एवायं दोषः स्कांदे—
 शिवनिर्माल्यमोक्षारः शिवनिर्माल्यलंकाः । शिवनिर्माल्यदातारः स्वर्शस्ते पांहिपुण्यहृत् । शिवैकभक्तानां न नियमः । पादोदकंच निर्माल्यं मत्कै
 र्धायै विशेषत इत्यग्निपुराणात् ।—निर्माल्यं धारयेद्भक्त्या शिरसापावर्तपीपतेः । राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति निश्चितमित्यादित्यपुराणा च ।

लोभातुनधार्यम् । लोभान्नाधयेच्छंभोर्निर्माल्यंनचमक्षयेत् । नस्तृशदपिपादेनलंघयेन्नापिनारदेतिपाद्मात् । अग्निपुराणे—चाणल्लिगेचले
 लोहेसिद्धल्लिगेस्वयंभुनि । प्रतिमासुचसर्वासुनदोपोमाल्यधारणे । शालग्रामसंसर्गेतुनदोपः । अग्राह्यशिवनिर्माल्यंपत्रंपुष्पंफलंजलम् । शालग्रा
 मसंसर्गात्मिर्वयातिपनितामितिरुद्राद्वाराहोक्तः । अस्मार्थः—पंचायतनपूजायांकांडानुसमयपदार्थानुसमयौविहायसहैवपंचानांपू
 जनेशालग्रामसंसर्गाच्छिवनैवेद्यंमक्ष्यम् । यदाशिवनैवेद्यंपृथक्कृतदानमक्ष्यमिति ॥

अत्ररूपार्थप्रबोधेचतुर्थान्वयवस्थोक्ता—द्विजानानिषेधोद्विजानांविधिरित्याद्या । वैदिकतान्त्रिकविषयेत्यन्या । दीक्षितादीक्षित
 त्रिषयेतिवृत्तीया । ततःसिद्धांतकृतः—ज्योतिर्लिंगविनालिंगं.पूजयतिमानवः । तस्यनैवेद्यनिर्माल्यमक्षणात्तसृच्छ्रकम् । शालग्रामोद्भवेल्लिगेवा
 णल्लिगेस्वयंभुनि । रसल्लिगेतथार्पेचसुरसिद्धप्रतिष्ठिते । हृदयेचंद्रकातेचस्वर्णरूप्यादिनिर्मिते । शिवदीक्षावतामत्तेनंदंमक्ष्यमितीर्यते । इतिभवि
 ज्योक्तेः । तथा—चाणल्लिगेस्वयंभूतेचंद्रकातेहृदिस्थिते । चांद्रायणसमज्ञेशंभोर्नैवेद्यमक्षणम् । यत्रचंडाधिकारोस्तिनभोक्तव्यंचमानवैः ।
 चंडाधिकारोऽन्यत्रभोक्तव्यंतत्रभक्तित्वात्तत्रैवोक्तेः ।—निवेदितंयद्देवेशेच्छेपंचाल्मशुद्धये । श्रद्धानोऽनलोभेनचंडायह्यनिवेदितमितिवायुपु
 राणाच ।—येवीरभद्रशक्तिःशिवभक्तिपराश्रुताः । शंभोरन्यत्रदेवेषुभक्तायेनदीक्षिताः । तेषामर्हमीशस्यतत्प्रसादचतुष्टयमितिशिचपुरा
 णाचसामान्यत्रिधिरित्यएव । एतैर्विशेषवाक्यैरुपसंहारात्, अन्यथानिषेधानानिरवकाशत्वापत्तेः । यत्तुशिवनिर्माल्यस्पर्शेप्रायश्चित्तं
 तदेतदन्यपरम् । यत्तुशिवनैवेद्यमक्षणादेःकाम्यत्वात्तत्सकलशिवसमक्षणादिनिषेधवाचकत्वमिति तत्रपूर्वोक्तव्यवस्थासंभवात् फलरहितवि
 धिसंज्ञावाचेतिश्रीभट्टनारायणचरणाः । सिद्धांतशेखरे—धराहिरण्यगोरब्रताग्रौप्यांशुकादिकान् । विहायशेषनिर्माल्यंचंडे
 शायनिवेदयेत् । अन्यदन्नादिपानीयंतंघूंलंगंधपुष्पकम् । दद्याच्चंडानामाज्ञाभगेतुलक्षकम् ।

धनस्य भक्षणेतेषां पादो न लक्ष्मीरितिम् । निर्माल्ये भक्षिते पादलक्षतः शुद्धिरीरिता । दानं च भक्षणसंमतं दर्धतदुपेक्षणे । अकामाऋक्षणे यद्वा निर्माल्यस्य ज
 पेरसुधीः । ब्रह्मपंचकसाहस्रमर्धेन सहितं ततः । कामतो भक्षणे दीक्षाप्रायश्चित्तं चान्यतः । निर्माल्यलघनेन घोरं प्रजपेदयुतंततः । स्पर्शश्च विक्रयस
 मो विक्रयो भक्षणेन च । स्मृत्यर्थसारे—शैवसौरनिर्माल्यभक्षणे चांद्रम् । अभ्यासे द्विगुणम् । मत्याभ्यासे पतनम् । अन्यनिर्माल्येऽप्यनापद्येव
 मिति । अत्र—ब्रह्महापिशुचिर्भूत्वानिर्माल्यं यस्तु धारयेत् । तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रतेति स्कांदादशुचि नानधार्यं किंतु स्वात्वेति
 स्मार्ताः । अनुपनीतेन न धार्यमिति श्रीदत्तः । शिवदीक्षाह्नैर्न धार्यमिति शैवाः । माघमाहात्म्ये पाद्ये—द्रव्यमन्नं फलंतोयं शिवस्नंनस्पृशेत्क
 चित् । निर्माल्यलघयैव धूपे सर्वतु तस्क्षिपेत् । हरनाथीये स्मृत्यर्थसारे—ब्रह्मांगलं विप्रभ्यो विष्णवे च प्रदीयते । रुद्रांगलं मन्त्रौ च देहत्सर्वं
 तु तक्षणात् । विप्रेभ्यस्त्वथ देयं ब्रह्मणेयं निवेदितम् । वैष्णवं सात्वतेभ्यश्च भस्मांगेभ्यश्च शांभवंम् । सौरं शृगेभ्यः शाक्येभ्यस्तपि नैयश्चि वेदितम् ।
 वाडवेभ्यस्तु ते देयं गणेशाय निवेदितम् । भूतप्रेतपिशुचिभ्यो यत्तद्दीनेषु निक्षिपेत् । मृगःशाकद्वीपीयो ब्राह्मण इति पंचायतनसारः । विष्णुः—
 देव्यै निवेदितं कुमार्यै । विष्णवे निवेदितं सात्वताय ब्राह्मणाय वेति । सात्वतो देवलकः । पुराणे—नैवेद्यप्रतिपत्त्यर्थं सात्वतश्चेन्न लभ्यते ।
 ग्रासमात्रं समुद्भूतजलेनैवाक्षिपेदिति । यद्वा सात्वतप्रतिपत्तिः साधारणप्रतिमादत्तपरा, सात्वतप्लूयदेवतादत्तपरा वा । यद्यो निरत्तिनैवेद्यं दा
 तुश्चानवधानतः । क्षतातद्यो निमाप्नोति तस्माद्देयं तदुत्तमे इति विष्णुरहस्योक्तेः उत्तमपदं हीनान्यपरम् । तेनोत्तमजातिनिवेदितं नीचजातिभ्यो
 न दद्यादित्यर्थ इति पंचायतनसारः । वस्तुतस्तु सात्वतपदं भक्तपरम् । निवेदितं तद्भक्ताय दद्याद्भुंजीवास्वयमिति महापुराणात् । सर्वमेत
 त्साधारणस्यावरप्रतिमादत्तपरं रागप्राप्तपरं वेति गोविंदराजः । अतएव जायालोपनिपदि—रुद्रमुक्तं भुंजीयादित्युपक्रम्य तस्माद्ब्राह्मणाः

शिवनिर्मात्यंभक्षयंतोत्तुक्तम् । अत्रत्राक्ष्णग्रहात्तदन्यस्यनिषेधः । अतएवपाद्मे—शिवस्यैवतुपूजापिभक्त्यापेयाद्विजातिभिः । विष्णुनैवेद्यभक्षणासुक्तं गान्डे—पादोदकपिबेन्नित्यंनैवेद्यंभक्षयेद्वरेः । पाद्मे—गौरीप्रतिशिवः—अग्निष्टोमसहस्रैश्चवाजयेयशतैरपि । तत्फलंलभतेदेवि विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् । कौर्मे—मध्याह्नेविधिवत्पूज्यःश्रीविष्णुर्वैष्णवोत्तमैः । नैवेद्यंशिरसानत्वाश्लोकमेतमुदीरेयत् । यस्योच्छिष्टं हिवाच्छंतिं प्रत्याधारुपयोऽमलाः । सिद्धाद्याश्वहरेस्तस्यवयमुच्छिष्टभोजिनः । इति ।

अथविष्णुपूजा । तदाधारश्चनरसिंहे—अप्सग्रीहृदयेसूर्येस्यंडिलेप्रतिमासुच । पदस्त्रेतेपुहरेःसम्यक्पूजनंमुनिभिःस्मृतम् । सम्यगितिपण्णांशस्त्यम् । एतच्चाधारपरिगणनं नारासिंहेवद्वयमाणपूजाद्वये अर्चनंवक्ष्यामीत्युपक्रम्य तयोरेवोक्तत्वात् । चाराहे—कुञ्जलेत्येचमेकश्रिष्टेकश्चित्तुमानवः । पूजयेद्यदिवाचकेममतेजोशर्मभवम् । चक्रेशालग्रामशिलाचक्रे । तथा—पद्मेसंपूजनंशंशस्तंचैवतुस्यंडिले । सर्वशंसंप्रतिष्ठामिपूजामश्रस्त्वहंततः । पाद्मे—कुत्वाताम्रमयेपत्रेयोर्चयेन्मधुसूदनम् । फलमाप्नोतिपूजायाःप्रत्यहंशतवार्षिकम् । आभारविशेषेविधिशेषमाह—द्विपाशौजलेषुर्गैर्मनसारविमंडले । ध्याननहृदयेवाह्नैर्गंधैःस्यंडिलादिषु । शौनकः—उत्तमाहरिपूजासुमध्यमास्यंडिलेवौ । अधमाप्रतिमादौतुपूजासात्रिविधामता । भागवते—सूर्योश्रिर्ग्राह्यागावोवैष्णवःखंमरुजलम् । भूरात्मासर्वभूतानिभद्रपूजापदानिमे । सूर्येतुविद्ययात्रय्याहविपाशौयजेतमाम् । आतिथ्येनचविभ्राश्रेयगोष्वांगयवसादिना । वैष्णवेबंधुसत्कृत्याहदिवेध्या ननिष्ठया । स्यंडिलेनहृदयेर्भोगैरात्मानमात्मनि । क्षेत्रज्ञं सर्वभूतेषुसमत्वेनयजेतमाम् । पाद्मे—अग्निहोत्रंहृतंतेनदत्तापृथ्वीससागरा । येनार्चि तोहरिधमेकेशालग्रामसमुद्भवे । शालग्रामशिलारूपीयत्रतिष्ठतिकेशवः । तत्रदेवाःसुरायक्षामुवनानिचतुर्दश । शालग्रामसमीपितुक्तोशमात्रंसमं

१ मण्डानुक्तत्रिपितिसिद्धन्यपरा । अतएवतत्रैवेद्यभक्षणमुक्तपुराणेगुणदंडेपि इतिपाठ ।

ततः । कीटक्रोपिमृतोयातितद्विष्णोःपरमंपदम् । मनोधृतिर्धारणास्यात्समाधिर्ब्रह्मणिस्थितिः । अमूर्तौचेत्स्थिरानस्यात्ततोमूर्तंविचिंतयेत् ।
चतुर्विंशतिमूर्तिः सान्ध्यालिग्रामशिलास्थितः । द्वारकादिशिलासंस्थोऽधेयः पूज्योयवाहरिः । तत्रैव—मौक्तिकंचप्रवालंचपद्माक्षंतुलसीमणीन् ।
जगपूजनवैलायांधारयेद्यःसवैदिकः । इति ।

अथकेशवादिचतुर्विंशतिमूर्तयः । तत्र योपदेवः—केशिगोवादापुहृपेप्रजाच्युकुममात्रिना । वाधोनृहसानिश्रीपशाञ्चगोविगपे
चपे । अस्यार्थः—केशवविष्णुगोविंदवामनदामोदरपुरोत्तमहृषीकेशउपेंद्रप्रद्युम्नजनार्दनच्युतकृष्णमधुसूदनमाधवत्रिविक्रमनारायणवासुदे
वाधोक्षजन्तृसिंहहरिसंकर्पणानिरुद्धश्रीधरपद्मनाभानां क्रमेणमूर्तयोभिधीयंते । तत्रकेशवे श्वातंशखात् चगेचक्रगदेइत्यर्थः । शिष्टेभुजेपद्ममथा
स्तिद्धम् । इदंदक्षिणोर्ध्वकरप्रभृतिप्रादक्षिण्येनज्ञेयम् । दक्षिणोर्ध्वकरक्रमादिहिमाद्रिवचनात् । तथाचदक्षिणोर्ध्वभुजेशंखः । वामोर्ध्वभुजेचक्रं
वामाधोहस्तगदा दक्षिणाधःपद्मम् । विष्णोवामोर्ध्वप्रभृतिशंखचक्रगदापद्मानि । गोविंदवामाधः प्रभृतिशंखचक्रगदापद्मानि । वामनेदक्षिणाधः
प्रभृतिशंखचक्रगदापद्मानि विपरीतंगचेइत्यर्थः । दामोदरेदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशंखचक्रगदाचक्रपद्मानि । दक्षिणोर्ध्वपांचजन्यमधस्तात्तुकुशेशयं । स
व्योर्ध्वकौमुदीदेवीहेतिराजमयःस्थितम् । अनिरुद्धस्यभेदोयं दामोदरइतिस्मृतइति ह्यशरीर्षंपंचरात्रात् । पुरुषोत्तमवामोर्ध्वप्रभृतितानि ।
हृषीकेशेवामाधःप्रभृतितानि । उपेंद्रेदक्षिणाधःप्रभृतितानि । श्वातंगेगदापद्मेइत्यर्थः । शिष्टेचक्रमथार्थात् । प्रद्युम्नेदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशंखगदा
चक्रपद्मानि । जनार्दनेवामोर्ध्वप्रभृतितानि । अच्युतेवामाधःप्रभृतितानि । कृष्णेदक्षिणाधःप्रभृतितानि । विपरीतंगेइत्यर्थः । दक्षिणोपरिशं
खंचक्रंकाधःप्रदृश्यते । वामोर्ध्वंपंकजंयस्यगदाचाधोव्यवस्थिता । मधुसूदननामायंभेदःसंकर्पणस्यचेतिह्यशरीर्षंपंचरात्रात् । मधुसूद
नेदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशंखपद्मगदाचक्राणि । माधवेवामोर्ध्वप्रभृतितानि । नारायणेदक्षिणाधःप्रभृतितानि । श्वातंचपे चक्रपद्मेइत्यर्थः शिष्टेगदा

ऽर्थात् । वासुदेवेदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशंखचक्रपद्मगदाः । अधोक्षजेवामोर्ध्वप्रभृतितानि । हरौदक्षिणामाधःप्रभृतितानि ।
 विपरीतपंचइत्यर्थः । संकर्षणो गदाशंखपद्मचक्रधरः स्मृतः । एताश्चमूर्तयोज्ञेयादक्षिणाधःकरक्रमादिति सिद्धार्थसंहितोक्तः । संकर्षणेदक्षि
 णोर्ध्वप्रभृतिशंखपद्मचक्रगदाः । अनिरुद्धेवामोर्ध्वप्रभृतिताः । श्रीधरेवामाधःप्रभृतिताः । पद्मनाभेदक्षिणाधःप्रभृतिताः । अत्रमूलंहेमाद्रि
 काशीखंडशिवाचनचंद्रिकादौज्ञेयम् । वाराहे—शक्तित्रयंमत्स्यकूर्मवराहदशकंनच । अर्च्यमितिपूर्वैणसंबंधः ।

पंचायतनपूजासारेपाद्ये—स्वमंत्रेणबुधैःपूज्यःस्वैकैर्ध्यानैःखमुद्रया । शालग्रामेनयनियमइत्युक्तंस्कांदे—पूज्यानिजनैरेवमंत्रैः
 स्वस्वेष्टमूर्तयः । शालग्रामात्मकेरूपेनियमोनैवविद्यते । भारते—यामेवदेवतामिच्छेदारोधयितुमव्ययाम् । सर्वोपायैःप्रयत्नेनसंपूजयतुसद्विजान् ।
 लंभे—शालग्रामशिलाग्रेतुयच्छ्रद्धंक्रियतेनृभिः । तस्यब्रह्मातिकंस्थानंतृप्ताश्चपितरोदिवि । पाद्ये—स्कंधेकृत्यातुयोध्वानंबहतेशिलनायकम् ।
 तेनव्यूढंभवेत्सर्वैलोक्यंसचराचरम् । कृतार्चनार्हैरेनपित्रर्थमुनिसत्तम । गयायांपिडदानंतुकृततेनपदेपदे । यमुद्दिश्यहरैःपूजाक्रियतेमुनि
 सत्तम । उद्धृतोनरकाहुःखात्सयातिपरमंपदम् । पित्रर्थमपिक्रियमाणाविष्णुपूजासव्येनैव एकादशाहशय्यादिदानवत् । स्कांदे—शालग्रा
 मनमस्कारःशाठ्येनापीहयैःकृतः । मद्भक्ताअपितेनैवमानंमस्यंतुमानवाः । हलायुधेपाद्ये—अपिपापसमाचाराःकर्मण्यनधिकारिणः । शाल
 ग्रामार्चकावैश्यनैवयातियमालयम् । शालग्रामोद्भवंदृष्ट्वान्यस्तद्विजनाधिप । नैवेक्षितुंशकृवंतिसर्वेतेयमर्किकराः । हयग्रीवपंचरात्रे—
 चांडालमघपस्पर्शदूषितावह्निनाथवा । अपुण्यजनसंसृष्टाविप्रक्षतजदूषिता । पुनःसंस्कारःशालग्रामस्थमहापूजेतिशिष्टाः ।
 पदार्थादर्शेत्राद्ये—खंडितेस्फुटितेदग्धभ्रेष्टेमानविवर्जिते । यागहीनेपशुष्टुष्टुपतितेदुष्टभूमिषु । अन्यमंत्रार्चितेचैवपतितस्पर्शदूषिते । दशस्वे
 तेषुनोचकुःसंनिधानंदिवौकसः । यागः पूजा । पशुर्गर्दभादिः । अर्चोभंगादावुपवासःकायः । नराज्ञोवैष्णवेश्रीयात्सुरार्चोविहवैतथेतिचि

ष्णुधर्मोक्तः । सिद्धांतशेखरे—चौरचांडालपतितोदक्यादेःस्पर्शनेसति । शवाद्युपहतेचैवप्रतिष्ठांपुनराचरेत् । पंचरात्रे—अंगादंगा
दिसंघातेप्रतिष्ठांपुनराचरेत् । पूजाभावेविशेषमाहबौधायनः—पूर्वप्रतिष्ठितस्याबुद्धिपूर्वकमेकरात्रंद्द्विरात्रमेकमासंवाचर्चनादिविच्छेदे
शूद्रनसलद्युपस्पर्शजलेऽधिवास्य श्रोभूतेद्वौकलशावधिसास्येकंपचगव्येनपूरयेदपरंशुद्धोदकेनाथस्वपयेददृशतमष्टाविंशतिवाकलशैः पुरुषसूक्ते
नमूलमंत्रेणच ततःपुण्याणिदत्वायथासंभवंसंपूज्यगुडौदनंनिवेदयेद्बुद्धिपूर्वमर्चनादिविच्छेदेष्वेवमिति । शालग्रामस्थावरव्यावृत्त्यर्थपूर्वप्रतिष्ठितस्ये
त्युक्तम् । बुद्धिपूर्वविच्छेदेषुनःप्रतिष्ठा—द्रव्यवत्कृतशौचानांदेवतानांभूयःप्रतिष्ठापनेनशुद्धिरितिशुद्धिविवेकेविष्णुक्तेरितिकेचित् ।
तत्र । तत्रापियौधायनोक्तविधिसत्वात् । विष्णुक्तिस्तुमथादिस्पर्शपरा मासद्वयाधिकविच्छेदपरावा । अर्चादिपदंलिंगस्याप्युपलक्षणम् ॥

चंद्रिकायांनारदः—शृण्वंतुमुनयःसम्यक्शुश्रुषुपोत्तमपूजनम् । स्वात्वायथोक्तविधिनप्राञ्जुखःशुद्धमानसः । स्वशाखोक्तक्रियांकृ
त्वाहुत्वाचैवाग्निहोत्रकम् । कुर्यादारानंविष्णोर्देवदेवस्यचक्रिणः । बौधायनः—अथातोमहारुरुपसपरिचर्याविधिव्याख्यास्यामः ।
स्वात्वाशुधिःशुचौदेशेगोमयेनोपलिष्य प्रतिकृतिंकृत्वाक्षतपुष्पैर्यथालाभमर्चयेत् सहपुण्योदेकेनमहापुरुषमावाहयेदोभूः पुरुषमावाह
यामि । ॐ भुवःपुरुषमावाहयामि । ॐ स्वःपुरुषमावाहयामि । ॐ भूर्भुवःस्वःपुरुषमावाहयामीत्यावाह्य । आयातुभगवान्म
ह्यारुरुपइत्यथस्वागतेनाभिर्नंदयति स्वागतमनुचागतंभगवतेमह्यारुरुपायैतदासनमुपकृत्समत्रास्तांभगवान्मह्यारुरुपइत्यत्र कूर्चददातिभगवतेयं
कूर्चोर्धमयसिबृद्धरितस्तंजुपस्वेत्यत्रस्थानासनानिकल्पयति अग्रतःशंखायकल्पयामि चक्रायदक्षिणतो गदायैकं वनमालायैकं पशु
मतः श्रीवत्सायगरुत्पते । उत्तरतः श्रियैसरस्वत्यै पुष्ट्येतुष्ट्यै । अथसावित्र्यापात्रमभिमन्व्यप्रक्षाल्यत्रिपःपवित्रमानीयसहपवित्रेणादित्यं
दर्शयेदोमित्यादितस्तासांत्रीणिपदाविचकमेइतिपाधंप्रणवेनार्घ्यमहाव्याहृतिभिर्निर्माल्यंव्यपोह्योत्तरतोविष्वक्सेनानयनमइत्यथैनंस्वपयत्यापोहिष्टे

तितिसृभिर्ब्रह्मज्ञानं वामदेव्यर्चायज्ञः पवित्रेणेत्येताभिः यद्भिः क्षयथित्वाद्भिस्तरपयति । केशवं तर्पयामि नारायणं माधवं गोविंदं विष्णुं
 मधुसूदनं त्रिविक्रमं वामनं श्रीधरं हृषीकेशं पद्मनाभं दामोदरं । इत्यथैतानि वक्ष्ये ज्ञोपवीताचमनीयान्युदकेन व्याहृतिभिर्दे
 त्वाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिपिच्येदं विष्णुरिति गंधं तद्विष्णोरिति पुष्पं इरावतीत्यक्षताः सावित्र्याधूपमुद्दीप्यस्वेति दीपं देवस्य त्वाहस्ताभ्यां भगवते
 महापुरुषाय जुष्टं च रं निवेदयामीति नैवेद्यं । अथ केशवादिद्वादशनामभिर्नमो नैः पुष्पाणि दत्त्वा शंखाय नमश्चक्राय नमो वनमालायै नमः श्री
 वत्साय नमो गुरुत्मेत नमः श्रियै नमः सरस्वत्यै नमः पुष्ट्यै नमस्तुष्ट्यै नमोऽयश्चिष्ट्यै र्घमात्यै ब्राह्मणान्स्वमात्मानं चालं कृत्यै नमस्तुष्ट्यै नमः सामाथर्वमिः स्तु
 तिभिः स्तुवंति । ध्रुवसूक्तं पुरुषसूक्तं चान्यांश्च वैष्णवं मंत्रानित्येके ॐ भूर्भुवः सुवः सुवः सुवः पुरुषसूक्तं चान्यांश्च सुवः सुवः सुवः पुरुषसूक्तं चान्यांश्च सुवः सुवः सुवः
 भूः पुरुषसूक्तं चान्यांश्च सुवः सुवः सुवः पुरुषसूक्तं चान्यांश्च सुवः सुवः सुवः पुरुषसूक्तं चान्यांश्च सुवः सुवः सुवः पुरुषसूक्तं चान्यांश्च सुवः सुवः सुवः
 नेन हविपातु सो हरिः पुनरागमनाय पुनः संदर्शनाय चेति प्रतिमास्थानेष्वग्नावावाहनविसर्जनेन याम्नावावाहनविसर्जनेन वर्जसमानं महत्स्वस्त्यथानमित्याह
 भगवान्यौ धायनः । ध्यानसुक्तं चंद्रिकायां नारसिंहे—ध्येयः सदासवितृमंडलमध्यवर्ती नारायणः सरसि जासनसंनिविष्टः । केयूरवान्मक
 रकुंडलवान्किरीटीहारी हिरण्यवपुर्धृतशंखचक्रः । शिवाचनचंद्रिकायाम्—हीवेरंचंद्रं कुष्टमगं रं कुंभं मुरम् । सेव्यकंचजटामांसीवैष्णवं
 तदुदीरितम् । हीवेरंचालकम् । सुरं मोरहरीतिप्रसिद्धम् । अथपुष्पाणि—चंद्रिकामदनपारिजातयोर्नारसिंहे—दशदत्त्वासुवर्णा
 नियत्फलभतेनरः । तत्फलभते विष्णोर्द्रोणपुष्पप्रदानतः । द्रोणपुष्पसहस्रेभ्यः खादिरपुष्पमुत्तमम् । खादिरापुष्पसाहस्राच्छमीपुष्पं विशि
 ष्यते । शमीपुष्पसहस्राद्द्विविल्वपत्रं विशिष्यते । विल्वपत्रसहस्राद्द्विचकुलं पुष्पमुत्तमम् । चकुलापुष्पसाहस्राद्ब्रंघावर्तं विशिष्यते । नद्यावर्तसहस्रे
 भ्यः करवीरं विशिष्यते । करवीरसहस्रेभ्यः पालाशं पुष्पमुत्तमम् । पालाशपुष्पसाहस्रात्कुशपुष्पं विशिष्यते । कुशपुष्पसहस्राद्द्विवनमाला

विशियते । वनमालासहस्राद्धिचंपकापुष्पमुत्तमम् । चंपकापुष्पसहस्रादशोकंपुष्पमुत्तमम् । अशोकपुष्पसहस्रात्सेवंतीपुष्पमुत्तमम् । सेवंतीपुष्पसहस्राद्गोब्रुकापुष्पमुत्तमम् । गोब्रुकापुष्पसहस्रान्मालतीपुष्पमुत्तमम् । मालतीपुष्पसहस्रात्संध्यारक्तंतुपुष्पकम् । संध्यारक्तसहस्राद्धिकुंदपुष्पंविशियते । कुंदपुष्पसहस्राद्धिशतपत्रंविशियते । शतपुष्पसहस्राद्धिमल्लिकापुष्पमुत्तमम् । मल्लिकापुष्पसहस्राज्जातीपुष्पंविशियते । जातीपुष्पसहस्रेणयोमालासंप्रयच्छति । विष्णवेविधिवद्भक्त्यातस्यपुण्यफलंशृणु । कल्पकोटिसहस्राणिकल्पकोटिशतानिच । वसेद्विष्णुरेश्रीमान्विष्णुतुल्यपराक्रमः । इति ।

अथद्वात्रिंशदपराधाः । वाराहे—भुक्त्वानुपरकीयान्नंतत्परस्तत्रिवर्तकः । प्रथमश्चापराधोयं धर्मविघ्नायजायते ? अमुक्त्वादंतकाष्टंच यस्तुमागुपसर्पति । अपराधोद्वितीयोयं धर्मविघ्नायजायते २ कृत्वामैथुनसंयोग्यस्तुमांस्पृशतेनरः । तृतीयमपराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ३ स्पृष्ट्वारजसलानारीमस्त्राल्वायःप्रपद्यते । चतुर्थमपराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ४ स्पृष्ट्वानुमृतकंचैव असत्कारकृतंतुवै । पंचमंचापराधंतंनक्षमामिवसुंधरे ५ स्पृष्ट्वानुमृतकंचान्यस्पृशतोहिमाम् । षष्ठंतंचापराधंवैकल्पयामिवसुंधरे ६ ममार्चनस्यकालेतुपुरीपेंयस्यगच्छति । सप्तमंचापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ७ त्यक्त्वानुममशास्त्राणिवाक्यमन्यत्प्रभापते । अष्टमंचापराधंवैकल्पयामिवसुंधरे ८ ममैवार्चनकालेतुयस्त्वसत्यंप्रभापते । नवमंचापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ९ अविधानेमांस्पृश्यमामेवप्रतिपद्यते । दशमश्चापराधोयंमचाप्रियकारकः १० सक्रोधोमेस्पृशेद्वात्रंचित्तंकृत्वा यलाचलम् । एकादशंचापराधंनसहिव्येवसुंधरे ११ अकर्मण्यानिपुण्याणियस्तुमासुपकल्पयेत् । द्वादशंचापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे १२ यस्तुरक्तेनवक्षेत्रेणकौसुंभेनोपगच्छति । त्रयोदशंचापराधंकल्पयामिवसुंधरे १३ अंधकारेतुमांदेवियःस्पृशेतकदाचन । चतुर्दशंचापराधंकल्पयामि

. १ विष्णुपदे इति पाठः ।

वसुधरे १४ यस्तुकृष्णेनवखेणमकर्मणिक्कारयेत् । पंचदशापराधंतंकल्पयामिवसुधरे १५ अथैतेनचवखेणयस्तुमाशुपसर्पति । षोडशंज्वप्रराधं
 तंकल्पयामिवसुधरे १६ स्वयमन्नंचयोदद्यादज्ञानायचमाधवि । सप्तदशापराधंतंकल्पयामिवसुधरे १७ यस्तुमत्स्यांश्चमांसानिभक्षयित्वोपसर्पति ।
 अष्टदशापराधंतंकल्पयामिवसुधरे १८ जालपादंभक्षयित्वायस्तुमांप्रतिपद्यते । ऊनविंशापराधंतंकल्पयामिवसुधरे १९ दीपंस्पृष्ट्वातुयोदेविममकर्म
 णिक्कारयेत् । विंशकंचापराधंतंकल्पयामिवसुधरे २० इमशानंयस्तुवैगत्वामामेवप्रतिपद्यते । एकविंशापराधंतंकल्पयामिवसुधरे २१ पिण्याकं
 मक्षयित्वातुयोमामेवाभिगच्छति । द्वाविंशंचापराधंतंकल्पयामिवसुधरे २२ यस्तुवाराहमांसानिभक्षयित्वोपसर्पति । अपराधंत्रयोविंशंकल्पया
 मिवसुधरे २३ सुरापीत्वतुयोमर्त्यःकदाचिदुपसर्पति । अपराधंचतुविंशंकल्पयामिवसुधरे २४ सुक्त्वाकुसुंभशाकचयस्तुमाशुपसर्पति ।
 अपराधंचविंशंकल्पयामिवसुधरे २५ परश्रावरणेनैवयस्तुमाशुपसर्पति । पङ्क्तिशमपराधंतंकल्पयामिवसुधरे २६ नदेवान्नपिट्टनिष्ठानवान्नयस्तुमक्ष
 येत् । सप्तविंशंचापराधंकल्पयामिवसुधरे २७ उपानहोचप्रपदेतथार्चायांचगच्छति । अपराधमष्टाविंशंकल्पयामिवसुधरे २८ शरीरंमंडयित्वा
 तुयोमामाश्रोतिमाधवि । ऊनत्रिंशापराधंतंत्वंविजानीहिमेदिनि २९ अजीर्णेनसमाविष्टोयस्तुमाशुपसर्पति । विंशकंचापराधंतंकल्पयामिवसुधरे ३०
 गंधपुष्पाण्यदत्त्वातुयस्तुधूपंप्रयच्छति । एकत्रिंशंचापराधंकल्पयामिवसुधरे ३१ विनातूर्यादिशब्देनद्वारस्योद्घाटनंमम । महापराधंजानीयाद्द्वान्नि
 शंतंममप्रिये ३२ ॥ कृष्णभट्टीये प्रकारान्तरेणद्वात्रिंशदपराधाः—तिर्यकपुंड्रधरोमूत्वाहकृत्वादेवतार्चनम् । याचितैःपत्रपुष्पाद्यैर्यः
 करोतिममार्चनम् । अत्रक्षालितपादोयःश्रविशेन्मममदिरम् । ममदष्टेरभिमुखतांबूलचर्वयेच्चयः । ममार्चामासुरेकालियःकरोतिविमूढधीः ।
 अवैष्णवस्यपक्वान्नंयोमर्हंविनिवेदेत् । दिनांतरितपक्वान्नंयन्मर्हंविनिवेदेत् । अमौनीचर्मलिंसांगो
 मत्पूजांविदधातियः । वातमूत्रनिरोधेनमत्पूजांविदधातियः । कृत्वावातमनाचम्यतथाप्रावृत्त्यकंबलम् । पीठसनेपविष्टःसन्पूजयेद्द्वानिरासनः ।

मृन्मयेषूपदहनदीपयःकुरुतेर्चने । मत्पूजकोनकुरुतेतंतुपूजांचदामनीम् । मत्पूजकोशिवद्वेषीशिवमक्तश्चमां द्विपत् । मृताष्टम्योर्नैकुरुतेनक्तंनहृदि
 वासरम् । अपूजयित्वाविशेशमसंभाव्यकपकालिनम् । कुक्षोपत्क्रमकुरुतेत्रिकालार्चनविमकृत् । वामहस्तेचमांकृत्वास्त्रापयेद्यदिमूढधीः । इति
 प्रकारंतरेणद्वात्रिंशदपराधाउक्ताः । परब्रह्मं परपरीधानं । कुसुंभशुक्तिः कुरवकपुष्पभक्तिः । एषुमलेकंप्रायश्चित्तंतत्रैव — संवत्सरस्यमध्ये
 चतीर्थैर्युक्करकेमम । कृतोपवासःस्नानेनगंगायांशुद्धिमाप्नुयात् । मथुरायांतयाचैवसापराधःशुचिर्भवेत् । स्कांदेअवंतीखंडे—जागरेद्वाद
 शीरात्रौपठेद्यस्तुलसीस्तवम् । द्वात्रिंशदपराधांधक्षमतेतस्यकेशवः । तुलसीस्तत्रोत्रतरलेज्ञेयः ।

अथचिह्नविशेषेणशालग्राममूर्तयः । पादौ—चक्रकारेणरेखासायत्ररेखासमीभवेत् । ससुदर्शनइत्येवंख्यातःपूजाफलप्रदः । उपर्य
 धश्चक्रेद्वेनातिदीर्घगुह्येविलम् । मध्येचरेखालंनैकासचदामोदरःस्मृतः । यस्यदीर्घमुखंपूर्वकर्धितैर्लक्ष्णैर्युतम् । रेखाश्चकेशराकारानारसिंहोमतो
 हिसः । वाराहकृतिराभुग्रश्चक्ररेखास्खलंकृतः । वाराहइतिसंश्रोक्तोवामनोचदरोपमः । गरुडःसतुविज्ञेयश्चतुश्चक्रैर्जनादनः । हयग्रीवोयथाद्वारारे
 खाढ्यायाशिलाभवेत् । तथासौम्याद्भयग्रीवःपूजितोज्ञानदोभवेत् । चतुश्चक्रःसूक्ष्मद्वारोवनमालांकितोदरः । लक्ष्मीनारायणःश्रीमान्भुक्तिमुक्तिफल
 प्रदः । कूर्माकाराचचक्रांकाशिलाकूर्मःप्रकीर्तितः । एवंमत्स्यादयोज्ञेयाःशालग्रामामनीपिभिः । अनंतचक्रैर्वहुमिथिहैरप्युपलक्षितः । अनंतःसतुवि
 ज्ञेयःसर्वपूजाफलप्रदः । चक्रंकेवलंयत्रपद्मेनसहसंयुतम् । केवलवनमालावाहरिलंस्म्यासहस्थितः । विदिशुदिशुसर्वासुयसोर्ध्वदृश्यतेमुखम् ।
 पुरुषोत्तमःसविज्ञेयोभुक्तिमुक्तिफलप्रदः । दृश्यतेशिखरेलिंशालग्रामसमुद्भवम् । सचयोगेश्वरोनामब्रह्महत्यांव्यपोहति । आरक्तपद्मनाभाख्यंपद्म
 च्छत्रसमन्वितम् । तुलस्यापूजयेन्निलंदरिद्रस्त्वीश्वरोभवेत् । वामपार्श्वे तथाचक्ररेखाचैवतुदक्षिणे । दक्षिणावर्तचक्राचवनमालाविभूषिता ।
 याशिलाकृष्णसंज्ञासाधनथान्यमुखप्रदा । नारदः—द्वारदेशेसमंचकेदृश्येतेनांतरीयके । वासुदेवःसविज्ञेयःशुक्लाभश्चातिशोमनः । नानाव.

पौलिनंतः स्यान्नागभोगेनचिह्नितः । अनेकमूर्तिसंयुक्तः सर्वकामफलप्रदः । प्रद्युम्नः सूक्ष्मचक्रस्तुपीतदीप्तिस्तथैवच । शिखरं छत्रवह्लुलं दीर्घार्कांरं
 तुयद्भवेत् । अनिरुद्धस्तुनीलामोवर्तुलश्रातिशोभनः । रेखात्रयंतुतद्द्वारेषुष्टपञ्चेनलंछितम् । शिवनाभिरितिव्यातंत्र्यदेशेव्यवस्थितम् । तच्छैव
 निष्पुवत्तीर्थशालग्रामसमुद्भवम् । नभौल्लिगेनयुक्तवागर्तेनचतथापुनः । शिवनाभिरितिव्याताभुक्तिमुक्तिप्रदायिका । यवमानंत्रुंगतस्याधवा
 धंल्लिगमुच्यते । वासुदेवमयंक्षेत्रंलिंगंशिवमयंशुभम् । तस्मात्तद्धारितिक्षेत्रेपूजयेच्छंकराच्युतौ । पांचज्यांकितायातुपञ्चेनगदयायुता । तत्र
 श्रीःत्रयहंतिष्ठेत्सदासंपदमादिशेत् । शालग्राममयीमुद्रासंस्थितायत्रकुत्रचित् । वाराणस्यायवाधिव्यंसंतदो जत्रयम् । एकमूर्तिर्नैवपूज्या
 गृहिणावृद्धिमिच्छता । अनेकमूर्तिसंपन्नासर्वकामफलप्रदा । अन्येपिभेदाग्रंथगौरवाशोक्ताः । गोविंदराजीयेस्कांदे—खिगधासिद्धिकरी
 मंत्रेकृप्याकीर्तिददातिच । पांडुरापापदहनीपीतापुत्रप्रदायिनी । नीलाचदिशेतलक्ष्मीरकारोगप्रदायिनी । रूक्षाचोद्वेगदानित्यं वक्रादारिद्र्यदा
 यिका । दुःखदासातुविशेषानारसिंहितैवच । बहुचक्रा मुखंविनावहुचक्रा । अन्यथात्रिक्रमानंतपूजाविरुध्यते । यथायथाशिलासूक्ष्मात्
 धातयामहत्फलम् । तथाचामलकीतुल्यासूक्ष्माचातीयामवेत् । तथामेवशिलायांतुश्रियासहस्रसेद्धरिः । कपिलोनारसिंहश्चप्रयुचक्रःसुशोभनः ।
 प्रत्यक्षेणपूज्यस्तुअन्यथाविभद्रोभवेत् । इंदसकामपरम् । निष्कामेनशालिग्रामशिलामात्रंपूज्यम् । यैकेचिचैवपापाणाविष्णुचक्रेणमुद्रिताः ।
 तेपांसर्शनमात्रेणमुच्यतेसर्वकिल्बिषैरितिचाराहात् । खंडितंशुद्धितंभग्नपार्श्वेभिन्नंशुभेदितम् । शालग्रामसमुद्भूतंशैलंदोपावहंनहीतिपादगोर्केः ।
 शालग्रामशिलामापूजनीयासचक्रकेतिवाराहाच । यत्तुल्यंभग्नंपूजयेदितित्रयलंघनचक्रम् । भग्नंभग्नचक्रम् । चक्रेतरप्रदेशभक्ष्यापिपू
 ज्यत्वम् । शिलारूपीरमाश्रोक्ताचक्ररूपीजनार्दनइतिचिष्णुपुराणे चक्ररूपेणहरिसास्त्रिच्योक्तैः ।

पूज्यशालग्रामसंख्योक्ता हेमाद्रौ । साकाम्येतिकश्चित् । ततःकामनाश्रवणात् । मानसोद्धासेपाद्भवाराहयोः—यःपुनः

पृथयेन्नयाशालग्रामशिलाग्रतम् । उपित्वासहरेल्लोकैचक्रवर्तहिजायते । शिलाद्वादशभौवेश्यशालग्रामसमुद्भवाः । विधिवत्पूजितायेनतस्य
 गुण्यं दामिते । कोटिद्वादशलिङ्गैस्तु पूजितैः स्वर्णपंकजैः । यत्साद्वादशकल्पेषु दिनेनैकेन तद्भवेत् । स्कां दे—प्रत्यहं द्वादशशिलाः शालग्रामस्य यो
 चयेत् । द्वादशशिलाः शिलायुक्ताः मन्त्रैः कुंठमहीयते । लङ्गे—ततो यद्दीर्घं यतिशालग्रामशिलास्तु यः । न हि प्रस्नादयो देवाः संख्यां जानन्ति
 तत्कले । स्मृत्यन्तरे—शालग्रामाः समाः पूज्या विमानकदाचन । समे पुन द्वयं पूज्यं विपमेज्वेक एव हि । विपमेज्वेक एव ज्यः समे द्वे पद वि
 नर्जयेत् । प्रयोगपारिजाते स्कां दे—एवं लक्षणसंपन्नमथमायाचितायमा । उत्तमासातु विज्ञेया पारंपर्यं क्रमागता । फलपुण्यैश्च तत्स्थानंशा
 लग्रामोद्भवं हरिम् । ऐहिकामुष्मिकार्योयममदे हि गुरुत्तम । इत्युक्त्वा पादयोः पुण्यं दत्त्वा च ग्रणिपत्य च । गुरुः पुण्यफलैः सार्धं गृहीत्वा पूजितं हरिम् ।
 दत्तायुषां त्रिंशद्भ्याञ्छंति स्तुतिं त्रिंशति । स्कां दे—शालग्रामशिलायास्तु मूल्यं यः कुरुते नरः । विवेक्ता चानुमंता च यः परीक्षानुमोदकः । सर्वे ते
 नरहेतवित्यावदात्तसंज्ञाम् । त्याज्याः शिला उक्तास्तत्रैव—तिर्यक् च कापरित्याज्या यद्ब्रूचक्रातयेव च । क्रूरापि संपरित्याज्या स्फोटारूक्षात्
 भीत । कुरूपानि गुरास्याचक्रालविक्रमालिका । कपिलावेषमाना च वृतासा कर्धुरा तथा । आसने चलनाभ्रामाहास्थूला विगहिता । आस
 ने गुष्टिरस्यास्तु र्केने केन संयुता । दर्दुरा यद्ब्रूचक्राचलप्रचक्राप्यथोमुखी । छिद्रादग्थासुरकाचं बृहचक्रातिभीपणा । बहुरेखासमायुक्ताम
 ग्रचक्रातयेव । दीर्घं च कापरित्याज्याष्टचक्रविशेषतः । मस्तकास्याद्ब्रूचक्राचवज्यक्षिताः सदाशुभैः । क्रूरदंष्ट्रासमायुक्ता स्फोटाबुद्बुदसं
 युता । अनिरान्धुक्तां याति यस्यालि संतु चंदनम् ॥ इति ॥

अथ ग्यारवती चक्रमहिमा । प्रह्लादसंहितायां हलायुधे च—शालग्रामशिलायत्रयत्रद्वादशवतीशिला । उभयोः संगमो यत्र मुक्तिस्त
 न्नसंशयः । मिलिते विशेपो केनांश्चि चक्राणां पूज्यता । प्रयोगपारिजाते स्कां दे—संवत्संस्तु यः कुर्यात्पूजासर्थेन दर्शने । विनासां ब्येन यो

नेनमुच्यतेनाग्रसंशयः । चक्रसंख्यायास्तन्नामनिप्रह्लादसंहितायाम्—एकःसुदर्शनोद्दाम्यालक्ष्मीनारायणःपरः । त्रिभस्त्रिविक्रमोना
 मचतुर्भिरञ्जनादनः । पंचभिर्वासुदेवःस्यात्पद्भिःप्रद्युम्नउच्यते । सप्तभिर्वलदेवश्चअष्टाभिःपुरुषोत्तमः । नवभिश्चनवव्यूहोदशभिर्दशमूर्तिकः ।
 एकादशाऽनिरुद्धोवैद्वादशदाशत्मकः । अत ऊर्ध्वपरमात्मासुखंयच्छतिपूजितः । अग्निपुराणे—चक्रैर्द्वादशभिर्युक्तोहृषीकेशउदाहृतः ।
 अत ऊर्ध्वमनंतःस्यात्पूजितो नंतकामदः । श्वेताःस्निग्धाःशिलाःपूज्याश्चिच्छिद्राश्चसुसंयताः । सुखदाःसमचक्राश्चविपमादुःखदाःस्यूताः ।
 सुदर्शनाद्यास्तुशिलाःपूजिताःसर्वकामदाः । एकः एकचक्रः । गालवः—वर्तुलाचतुरस्राचनराणांचसुखप्रदा । प्रह्लादसंहितायाम्—
 कृष्याभ्युत्थप्रदानिलंकपिलाचभयावहा । रोगातिर्कुपरादद्यात्पीतावित्तविनाशिनी । धूम्राभावित्तनाशायभग्नाभार्याविनाशिका । सच्छिद्राचत्रिको
 णाचतथाविपमचक्रिका । अर्धचंद्राकृतियतिर्यातुपूज्यास्तानभवंतिहि । एकचक्रविपयेविशेषोपउक्तस्तत्रैव—एकचक्रोविशेषोस्ति तंविशेषंतुव
 च्म्यहम् । शुक्लीलंतथारक्तद्विवर्णचत्रिवर्णकम् । यद्येकचक्रेस्युरेवंतेपांसंज्ञानिवोधमे । पुंडरीकःप्रलंबग्नोरामोवैकुण्ठएवच । विष्वक्सेनइतिप्रब्रह्मन्
 तेषांपूजाफलंशु । मोक्षंमृत्युंविवादाचदारिद्र्यमक्षतं तथा । पाद्मवाराहयोः—द्वेचक्रेद्भारकायास्तुनार्च्यसूर्यद्वयंतथा । विष्णुधर्म—
 चक्रांकामियुनंपूज्यनैकचक्रांकमर्चयेत् । इति ।

तज्जलादिमहिमास्कांदे—शालग्रामोद्भवोदेवोयद्यद्धारवतीभवः । उभयोःह्यानतोयेनब्रह्महत्यानिवर्तते । हेमाद्रौस्कांदे—कुंकुमंच
 दनंपत्रनैवेद्यंचफलंजलम् । शालग्रामशिलालंग्नीर्थकोटिशताधिकम् । पाद्रे—सखातःसर्वतीर्थेषुसर्वयज्ञेषुदीक्षितः । शालग्रामशिलालोयैर्योभि
 पेकंसमाचरेत् । गौतमांधरीपसंवादे—हरेःहानीयशेषंतुजलयस्योदरोस्थितम् । अंधरीपत्रणभ्योचैःपादपांसुप्रगृह्यताम् । जन्मप्रभृतिपापा
 नांप्रायश्चित्तयदीच्छसि । शालग्रामशिलावारिपापहारिनिपेव्यताम् । येतुद्वादश्यल्पत्वेतीर्थपानाम्नानाद्भोजनस्थानीयंतन्मत्वोपवासदिनेश्राद्धदे

श्वप्रोक्तत्रेच्छन्तिप्राताः । तस्यशरीरशुद्धयर्थत्वात् । गारुडे—जलनयेपांतुलसीविमिश्रपादोदकंक्राशिलासमुद्भवम् । नित्यंत्रिसंध्यंशुवतेहया
त्रंशंग्रंतेधर्मवह्निष्कृतानराः । आह्निकप्रदीपे—सूतकेमृतकेवापिआशौचंनैवविधते । येपापादोदकंमूर्ध्निप्राशनंयेचकुर्वते । अंतकालेपियस्ये
हृदीयेपादयोर्जलम् । सोपितद्गतिमाप्नोतिसदाचारैर्वह्निष्कृतः । वाराहेविष्णुपूजाप्रकरणे शूद्रंप्रकृत्य—चरणामृतपानेनसर्वपापक्षयोभवेत् ।
अत्रकोचिच्छालग्रामोदकेमेवग्राह्यंनचक्राकोदकमित्याहुः । तत्र । विष्णुपादोदकंयस्यमुखेशिरसिप्रहे । इतिन्द्रसिंहपुराणात् । शालग्रा
मशिलातोयमस्थिचक्राशिलाजलम् । मिश्रितंतत्पित्रेद्यस्तुदेहेशिरसिधारयेत् । तस्यचक्राकितोदेहोभवत्येवनसंशयः । तीर्थपानविधिर्गारुडे—
शालग्रामशिलातोयमपीत्यायस्तुमस्तके । प्रक्षेपणंप्रकुर्वतित्रह्णहत्यासमंस्मृतम् । शालग्रामशिलातीर्थपिवेतोयंकरेणतु । अज्ञानादैदवंश्रोक्तंज्ञाना
दद्वंसमाचरेत् । विष्णोःपादोदकंपीत्वाकोटिजन्माघनाशनम् । तदेवाष्टगुणंपापंभूमौविदुनिपातनात् । भक्तिचंद्रोदये—आयसेचतथाकां
स्येकाष्ठेयालाबुकेतथा । उद्धृत्यपादसलिलंकरेकृत्वामुखेक्षिपेत् । अदत्त्वातुपिवेतोरौरवेनकेवसेत् । करेणतीर्थपानंतत्पानोचरंचजलपानंनकार्य
मित्यर्थः । चित्रपादोदकग्रहणमुक्तंकाशीखंडे—निःस्पृहाःसोमपायैवैविप्रपादोदपाश्रये । तएतेमत्प्रियाभक्तास्यकतीर्थप्रतिग्रहाः ।
श्रद्धावीजोविप्रपादांबुसिक्तइति । तत्रपूर्वविप्रपादोदकंग्राह्यं ततःशालग्रामशिलोदकमितिशिष्टाः । स्कांदे—कृत्वापादोदकंशंखैवैष्णवानांम
हात्मनाम् । यहदातितिलैर्मिश्रंचांद्रायणफलंलभेत् । ग्रहणमंत्रोहलायुधे—अकालमृत्युहरणंसर्वव्याधिविनाशनम् । विष्णोःपादोदकं
पीत्वाशिरसाधारयाम्यहम् । इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजमहात्मणभट्टसुतलक्ष्मणभट्टकृततार्त्तारलेपूजाविधिः ।

अथवैश्वदेवः । तत्राधिकारिणआह चंद्रिकायांसंवर्तः—ततःपंचमहायज्ञान्कुर्यादहरहर्द्विजः । ततोविवाहानंतरमितिमदनपा
रिजातः । शंखः—पंचयज्ञविधानंचगृहीयज्ञंनहापयेत् । शूद्रस्वाप्यधिकारइत्युक्तंप्राक् । नास्त्रिखीणांपृथग्यज्ञइतियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥

नक्षीजुहुयान्नानुपेतइतिआपस्तंबोक्तेश्च स्त्रीणांनधिकारः । यत्तुस्मृत्यर्थसारे—स्त्रीवालशकारयेदितितद्विधापरम् । यदपिस्मृति
 सारे—स्नातकोपब्रह्मचारीपृथक्वैश्वदेवंकुर्यादिति । तन्न । भैक्षेणवर्तयेन्नित्यमितिमनूक्तेर्ब्रह्मचारिणःपाकामावात् पंचमहायज्ञाधिकारेऽहीति
 पदश्रवणाच्च नत्वेनमग्निहवनबलिहरणयोर्नियुज्यादिति । शौनकः—स्नातकेनापितत्कार्यपृथक्पाकोभवेद्यदि । धानप्रस्थस्याप्यधिकारः ।
 अत्र वैश्वदेवमकृतवैवश्राद्धंकुर्यादनधिकइतिविशिश्येत्केरनधेरप्यधिकारः । शौनकः—पुत्रोभ्राताथवापत्नीशिव्योदासोबलिहरेत् । मदनरत्ने-
 ऽग्निः—पुत्रोभ्राताथवाऋत्विक्शिव्यश्चशुरमातुलाः । पत्नीश्रोत्रिययाज्याश्चदृष्टस्तेवलिकर्मणि । प्रतिनिधयइत्यर्थः । अतोवलवेप्रतिनिधिरिति
 मदनरत्ने । बलिपदवैश्वदेवोपलक्षणमितिपृथ्वीचंद्रः । अन्यैस्तुकारयेदेतानतुरोपिस्थश्नद्विजः । सूतकाधैस्त्वशुद्धात्मानकुर्वान्नचका
 रयेदिति होमोपीतिचंद्रिका । एतत्प्रवासादिपरमिति चंद्रिकामदनरत्नयोः । ऋत्विक्साहचर्यात्साग्निकपरमित्याचारादर्शः । नक्षी
 जुहुयादित्यापस्तंबोक्तेः । पत्नीघलिकुर्यान्नहोममितिपृथ्वीचंद्रः । सायंत्वन्नस्यसिद्धस्यपत्न्यमंत्रबलिहरेदितिमनुस्मृतेरुपलक्षणत्वात्पत्न्या
 अपिहोमइतिपृथ्वीचंद्रः । वस्तुतस्तुसदास्वयंकर्तृकत्वविकल्पः । स्वयंत्वैवान्यावद्बृहवसन्बलिहरेदपिवान्योत्राक्षणइति गोभिलोक्तेः ।
 निग्नेस्तुसदास्वयंकर्तृकत्वमेवैश्वदेवइत्याचारादर्शः । बौधायनः—प्रवासंगच्छतोयस्यगृहेकर्तानविद्यते । पंचानांमहतमेपांसयज्ञैःसहग
 च्छति । प्रवासेकुस्तेचैतदधन्नमुपपच्यते । नचेदुत्पद्यतेन्नंतुअङ्घ्रितान्समापयेत् । मिताक्षरायांनारदः—भाट्टणामविभक्तानमेकोधर्मः
 प्रवर्तते । विभागेसतिधर्मोपिभवेत्तेषांपृथक्पृथक् । चंद्रोदयेमरीचिः—बहवःस्युर्यदापुत्राःपितुरेकत्रवासिनः । सर्वेस्वानुमतंकृत्वाज्येष्टेनै
 वतुयस्कृतम् । द्रव्येणचाविभक्तेनसर्वैरेवकृतंभवेत् । एकपाकेनवसतांपितृदेवद्विजार्चनम् । एकंभवेद्विभक्तानांतेवस्याद्गृहे । आश्वला
 यनः—वसतामेकपाकेनविभक्तानामप्रभुः । एकस्तुचतुरोयज्ञान्कर्याद्वाग्यज्ञपूर्वकान् । वाग्यज्ञपूर्वकानित्यतद्वृणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः ।

अतएवचतुरइत्युक्तम् । एकपाकेनवसतामविभक्तानामितिकश्चित् । तत्र अस्याविभक्ताविभक्तस्यसाधारणत्वात् विभक्तानामित्यस्यानुवादकत्वेनसं
कोचकत्वायोगाच्च अविभक्तेषुसंश्लेष्वेकेनापिकृतंतुवेतिव्यासोक्तेश्च । अतःपाकैक्यएवाविभक्तानांयज्ञैक्यम् । नचैवंकदाचित्पाकभेदेभे
दापत्तिः । वसतामित्यनेनवहुकालिकपाकैक्योक्तेः । यद्येकस्मिन्कुलेवहुधाघ्नपच्येत गृहपतिमहानसादेवतद्वलितंत्रकुर्वीतितिगोभिलोक्तेश्च ।
यत्त्वविभक्तस्यत्राधिकारेगोभिलः—यस्यत्वेपामग्रतोन्नसिद्ध्येत्सतियुक्तमशौकृत्वाग्र्राह्मणायदत्त्वाभुंजीतितितत्कनिष्ठभ्रातुःकदाचित्पाकभेदे
ज्ञेयमितिपृथ्वीचंद्रः । नियुक्तंभोज्यमन्नं । अशौकृत्वाहुत्वेत्यर्थः । इदमपिप्रथममन्नसिद्धौज्येष्ठेनकृतेवैश्वदेवेषुश्रात्कनिष्ठस्यपाकभेदेतेनाहुत्वे
वभोक्तव्यम् । अयंचान्नप्रक्षेपस्तूष्णीमित्युक्तं चंद्रोदये । देशांतरगमनेपाकभेदेत्वेकपाकेनवासाभावात्पृथग्वैश्वदेवः । अविभक्ताविभक्तावा
पृथक्पाकाद्विजातयः । कुर्युःपृथक्पृथग्यज्ञान्भोजनात्प्राग्दिनेदिने । इति प्रयोगपारिजातेआश्वलायनोक्तेः । आट्टणामविभक्ता
नांपृथुपाकोभवेद्यदि । वैश्वदेवादिकंश्राद्धं कुर्युस्तेवैपृथक्पृथगितिवाक्यमेतद्विषयकमेव । नचदंनिर्मूलम् । अन्येतु—वैश्वदेवासंभवेतुकुक्कुटांड
प्रमाणकम् । अन्नमशौसंप्रद्वल्यकित्विपापुप्रमुच्यते इतिजीवत्पितृकनिर्णयेकुक्कुटांडप्रमाणान्नप्रक्षेपइत्याहुः । पाकासाध्येतुजपोपवासादाव
विभक्तानांपृथगधिकारः । पृथगप्येकपाकानांनब्रह्मयज्ञोद्विजन्मनां । अग्निहोत्रंसुरार्चाचसंध्यानित्यंपृथगभवेदितिप्रयोगपारिजातेआश्व
लायनोक्तेः । यतु—एकपाकेनवसतांपितृदेवद्विजार्चनभेकमिति तत्रदेवार्चनंवैश्वदेवइतिपृथ्वीचंद्रः । आट्टणामविभक्तानांपृथक्पाकोभवे
द्यदि । वैश्वदेवादिकंश्राद्धं कुर्युस्तेवैपृथक्पृथक् । इतिवाक्यमेतद्विषयमेव । नचदंनिर्मूलं । एकपाकेनवसतामित्यादिवाक्यनिचयेनविभक्तानामपि
पाकभेदंपंचयज्ञभेदानुक्तेरविभक्तानामपिपाकभेदंपंचयज्ञभेदोक्तेरन्वयव्यतिरेकाम्यांपाकभेदस्यैवंपंचयज्ञाभेदानुष्ठानेप्रयोजकत्वात्पूर्वोक्तवचननि
चयविरोधाभावाच्च । यत्वेकेनापीतितत्पाकभेदेइतिव्यंप्रतीमः । पूज्यदेवतामूर्तिभेदेइतिव्ययम् ।

अथ वैश्वदेवकालः । तत्रनिरग्निनानित्यश्राद्धोत्तरं सकार्यः । दद्यादहरहः श्राद्धं इत्युक्त्ववैश्वदेवश्च गृह्यग्नौ त्रिधिपूर्वकमिति मन्त्रैः ।
 पितृभ्यो यमनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजइति काल्यायनेन श्राद्धोत्तरं मनुष्ययज्ञोक्तैर्वैश्वदेवोत्तरं नित्यश्राद्धमिति पक्षद्वयं च द्रोदये उक्तं । आहिता
 ग्निना श्राद्धात्प्राक्कार्यइत्युक्तं मदनरत्ने । श्राद्धान्तरे तुष्टुद्धगौतमः—पितृश्राद्धमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः । आसुरंतद्भवेच्छ्राद्धं पितृ
 णानोपतिष्ठते । एतदनधिकपरम् । श्राद्धात्प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवं च सामिकः । एकादशाहिकं मुक्त्वा तनद्येत द्वितीयते इति । एकादशाहिकपदमे
 तश्राद्धोपलक्षणमिति मदनरत्ने यद्बहुचपरिशिष्टे । स्मार्तो ग्निरनग्निश्राद्धौत्तरं ब्राह्मणविसर्गोत्तरं वाकुर्यात् । आद्यउक्तो हेमाद्रौ
 ब्रह्मांडे—वैश्वदेवाहुते भावर्वाग्ब्राह्मणभोजनात् । जुहुयाद्भूतयज्ञादिश्राद्धं कृत्वा तु तस्मृतम् । भूतयज्ञो वलिः । श्राद्धं प्रक्रम्य मनुः—ततो गृ
 हवल्किुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः । बलिपदं वैश्वदेवोपलक्षणार्थमिति तु कर्कः । काकादिवलिपरमिति दिवोदासः । विकिरमित्यन्ये । द्विती
 यउक्तो हेमाद्रौ भविष्ये—पितृसंतप्यैर्विधिवद्दालिदद्याद्विधानतः । वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणवाचनम् । चलिषेवमिदं गृह्यइति दी
 यमानम् । तृतीयोऽप्युक्तस्तत्रैव—कृत्वा श्राद्धं महाबाहो ब्राह्मणांश्च विसृज्य च । वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप । एतदनग्निपरम् ।
 यदा श्राद्धं पितुः कश्चित्कर्तुमिच्छत्यनग्निमान् । वैश्वदेवं तदा कुर्यान्नित्ये च श्राद्धकर्मणि । वृद्धावादौ क्षये चान्ते मध्ये जुहुति पार्वणे । एकोद्विष्टतथाचां
 ते वैश्वदेवो विधीयत इति हेमाद्रौ स्मृतिसारात् । मेघातिथिरप्येवं । वृत्तिकृत्ता विसर्जनांतं श्राद्धमुक्त्वा उच्छेषणं त्विति मनुवाक्यो
 दाहरणाद्ब्रह्मचानां श्राद्धान्ते एव वैश्वदेवः । मध्यपक्षस्तु यच्छाखाया मुक्तस्तच्छाखीयपरइति बोपदेवः । स्मृतिसारे—बलिकारादयोपि बहुस्य
 त्युक्त्वात्सर्वेषां विसर्जनांतैश्च देवइति मेनिरे । सामितैस्त्रिरायाणां तु सर्वत्रादौ वैश्वदेवः । पंचयज्ञाश्चादावंते चेति सुदर्शनभाष्ये दिवोदासी
 ये स्मृतिः—याजुषाः सामगाः पूर्वमध्ये श्राद्धं तु बहुचाः । अथर्वापाकशेषेण वैश्वदेवे विधिः स्मृतः । याजुषसामगौसामी । इतरौ निरग्नी । सर्वशाखि

नामनभिकानामप्रागेवेतिदिवोदासः । तत्रपिंडदानात्पूर्ववैश्वदेवपक्षेभिन्नः । पितृपाकात्समुद्धृत्यवैश्वदेवंकरोतिथः । आसुरंतद्भवेच्छ्राद्धंपिटृ
 णानोपतिष्ठतइतिपैठीनसिस्मृततेः । पितृसंबंधश्चापिंडदानात् । श्राद्धोत्तरंतुश्राद्धशेषेणपाकांतरेणच—श्राद्धनिर्वर्त्यविधिवद्वैश्वदेवा
 दिंकंतः । कुर्याद्भिक्षांततोदद्याद्धंतकारादिकंत इतिपैठीनसिस्मृततेः । द्वितीयस्ततःशब्दःश्राद्धशेषपरइतिहेमाद्रिः । नित्यश्रा
 षंतुश्राद्धशेषेणपाकांतरेणवा । ततो नित्यक्रियांकुर्याद्भोजयेच्चततोऽतिथीन् । पृथक्पाकेनैत्यकमितिहेमाद्रौमाकंडेयपुराणात् ।
 एकादशाहश्राद्धेपुथक्पाकेनैव । एकोद्विष्टेतुशेषेणत्राखणेभ्यश्चउत्सृजेदितिदेवलोक्तेः । एकोद्विष्टमहैकोद्विष्टमितिहेमाद्रिः । दार्शवैश्वदेव
 योरेकःपाकइतिकर्कहरिहरो । तन्न । पित्रर्धनिर्वेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेवच । वैश्वदेवो न पित्रर्धनदार्शवैश्वदेविकम् । दार्शवशब्देनतद्विकृतयो
 युगादिमन्वादयइतिहेमाद्रिः ॥ ॥

अथपाकः । सस्यंपल्ब्यावाकार्यः । आश्रमधर्मविरोधेनतंडुलान्वाप्रातःपल्ब्यैदद्यात्खवंवाधिश्रयेदिति चंद्रिकायांशंखलित्थितोक्तेः ।
 आपस्तंबः—आर्याप्रयत्नवैश्वदेवाद्यक्तारइतिछंदोगपरिशिष्टे । पत्नीभूतप्रवचनेयद्यसंनिहिताभवेत् । रजोरागादिनातत्रकथंकुर्वतिथा
 श्लिकाः । महानसेनवाकुर्यात्सवर्णात्तांप्रवाचयेत् । प्रणवाद्यपिवाकुर्यात्काल्यायनवचोयथा । श्रातातपः—नैवेद्यार्थंपृथग्भांडेस्नातापत्नीपचेतथा ।
 वैश्वदेवार्थमन्यस्मिन्व्यंजगानिपृथक्पृथक् । एकस्मिन्वाप्यशक्तौचेत्पूर्वविष्णुनिवेदनम् । वैश्वदेवंतःशिष्टाह्यासस्यवचनंयथा । विष्णुपदंयजनी
 योपलक्षणमितिपृथ्वीचंद्रः । माघवीथेपिनारसिंहकौर्मयोः—गौरुणेणचसूक्तेनततोविष्णुसमर्चयेत् । वैश्वदेवंतःकुर्याद्विकर्मतथैवच ।
 चंद्रिकामाघचभागावतटीकासुचैवं । इदं बहूचभिन्नपरम् । तमेवंवैश्वदेवशेषेणकुर्यान्नास्यशेषेणवैश्वदेवंकुर्यादितिचहूचपरिशिष्टात् ।
 केचित्सर्वतुपूर्ववदितिमाकंडेयपुराणात् देवयज्ञादीनमेकःपाकइतिहेमाद्रिः । मदनरत्नेतुसर्वेषांपृथक्पाकः । पितृयज्ञस्यवापृथक्पाक

इत्युक्तम् । मनुः—वैवाहिकशौकुर्वीतगाह्यकर्मयथाविधि । पंचयज्ञविधानंचपक्तिदेदिनीमपि । काशीखंडेष्वेवम् । मदनरत्नेपरि
 शिष्टे—प्रवसेदाहिताग्निश्चेत्कदाचित्कालपर्ययात् । यस्मिन्नग्नौभवेत्पाकोवैश्वदेवस्तुत्रत्रै । शातातपः—लौकिकेवैदिकेवापिहुतोत्सृष्टज
 लेक्षितौ । वैश्वदेवस्तुकर्तव्यःपंचसूनापनुत्तये । वैदिकेस्मार्ते । अग्न्यसंभवेभूम्यादावितिष्टुद्धपराशरः । अभावादग्निहोत्रस्यतयाचावसय
 सच । यस्मिन्नग्नौपचेदन्नंतत्रहोमोविधीयते । सर्वाधानिपरमिदमितिचंद्रिका । आपस्तंबः—औपासनेपचनेवापङ्गिराधैःप्रतिभंश्रहस्तेनजु
 हुयादिति । पचन.सर्वाधानिपरइत्युक्तंद्वाप्येअंगिराः—शालाग्नौतुपचेदन्नलौकिकेवापिनित्यशः । माघवीयेदेवलः—चांडालान्न
 रमेध्याग्नेःसूतिकाघेश्चकार्हिचित् । पतिताग्नेश्चिताग्नेश्चनशिष्टैर्ग्रहणंस्मृतम् । अत्रायनिकर्पः—आपस्तंबस्यस्मार्तेलौकिकेवापिपाकेस्मार्तेएवहोम
 स्तदभावलौकिके । बहूचस्यतुपचनेलौकिकेवापाकः । स्मार्तेपचनेलौकिकेवाहोमइतिवृत्तिः । देशांतरस्थितौवाशाकलहोमः । छंदोगानामप्येवम् ।

स्मार्तेपाकपक्षेविशेषः—कर्मप्रदीपे—प्रातर्होमंचनिर्वर्त्यससुद्धयहुताशनम् । शेषमहानसेकृत्वातत्रपाकंसमाचारेत् । तमग्निपुनराह
 त्यशालाग्नावेवनिक्षिपेत् । ततोस्मिन्वैश्वदेवादि कर्मकुर्यादंतद्रितः । शुद्धेणवैश्वदेवलौकिकेन्नैकार्यइत्यपराकंमेधातिथिः—शुद्धाचारशि
 रोमणौतु त्रैवर्णिकानामग्न्यभावेजलादिरुक्त्वाच्छुद्रस्यापिजलादावित्युक्तम् । एतत्सायंयातश्चकार्यम् । सायंयातवैश्वदेवःकर्तव्योवलिकर्मच ।
 अनश्रतापिसततमन्यथाकिल्बिपीभवेदितिचंद्रिकायांकात्यायनोक्तेः । प्रातःशब्दोमध्याह्नपरः । पूर्वोद्धोवैदेवानांमध्याह्नोमनुष्याणामि
 तिश्चुतेः । अनश्रतापीत्युक्तेकादश्यादावपिक्वचंदकार्यमिति नारायणवृत्तिः । इदमपिबहूचपरम् । अन्येषांतुतडुलादिनातदभावेज
 लेन । नचेदुत्पद्यतेन्नंतुअद्भिरान्तासमापयेदितिबोधायनोक्तेः । दधिघृतादितुबहूचान्यपरम् । पक्वाभावेप्रवासेचतंडुलानोपधीस्तथा । दद्या
 दधिघृतंवापिंकंदमूलफलानिच । योजयेद्देवयज्ञादौजलेवापसुवाजलमितिचंद्रोदयेवचनात् । पक्वाभावइतिशुद्धोपवासपरमितिचंद्रोदयः ।

एतेनैकादश्यावैश्वदेवो न कार्य इति वदन्तः परस्ताः । अत्रकोचित्—स्नात्वा गृहसमागत्य वैश्वदेवं समाचरेत् । प्रातरेव द्विरावृत्या कुर्याद्वासह तद्धि-
जः । सायं वा यदि भुंजीयात्तत्कृत्वा जाल्वपि स्वयमिति प्रयोगपारिजाते आश्वलायनस्मृततेः । द्वितीयभोजनाभावेपि सायं कालिकवैश्वदे-
वस्य सायं वा नुष्ठानं प्रातर्वैश्वदेवः । पितृचरणास्तु आश्वलायनवाक्ये यदि भुंजीयादित्युक्तेः सायं वैश्वदेवो द्वितीयभोजने सत्येव प्रातर्द्विरावृत्तिस्तु प्रातः
पाकैव सायं पुनर्भोजने । यदि भुंजीयादित्यस्य तत्रापि संबन्धात् । पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते । वैश्वदेवनिमित्तं वैपल्यसायं वलिहरेत् ।
तत्रापि शपचादिभ्यस्तथैवाग्नापवर्जनमिति चिष्णुपुराणाच्च । वैश्वदेवं तथा रात्रौ कुर्याद्बलिहृत्तितथा । महतः पंचयज्ञांस्तु दिवैवेत्याह धर्मविदि-
तिमदनपारिजाते जमदग्निवाक्ये—तदासायं च प्रातश्च जुहोतीत्यादिवत्समुच्चयो धोक्तव्यशब्दाद्यभावाच्च सायं प्रातरिति तु कातीयपरमि-
त्याहुः । वस्तुतस्तु नित्यवष्टुतस्य सत्रोक्तस्य सायं कालिकस्य कादाचित्कत्वे मानाभावात् वैश्वदेवद्वयाकरणे प्रायश्चित्तश्रवणात् दिवाचारिभ्य इति
लिगाच्च दिवा सप्रारंभ इति वृत्तेश्च यथा कथंचित्सायं प्रातरनुष्ठानं युक्तं । असति वायकेऽतिसंकोचस्य युक्तत्वादिति युगपदैश्वदेवपक्षे सहपद-
श्रवणात्प्रातस्तनसंपूर्णवैश्वदेवं कृत्वा सायं कालिकवैश्वदेवकरणे सहपशूनालभत इति वत्सहत्ववाधात् पूर्वहोमौ ततो घलीततः पितृयज्ञाविति । आ-
पस्तंयानां वैश्वदेवप्रथमारंभे विशेष उक्तो धर्मप्रश्ने वैश्वदेवं चतुर्दशमहो भवतीति ज्ञात्वा दंपत्योर्द्विदशहमधःशय्यात्रहस्य चर्यं क्षारलवणवर्जनं
त्रयोदशे हन्युपवासश्चतुर्दशे हनि वैश्वदेवः स्थालीपाकं कृत्वा गृहपाकाद्वाह विष्यान्नमादाय जुहुयादिति चंद्रोदये बृहत्पराशरेणाग्ने संस्कारोक्तेः,
अहरहः कुर्यादिति पुरुषार्थत्वावगतेश्च । अन्नस्य चात्मनश्चैव संस्कारार्थं तदिष्यत इति मदनरत्ने शौनकोक्तेश्च । यत्तु चंद्रिकायां परि-
शिष्टम्—श्रोपितोऽप्यात्मसंस्कारं कुर्यादिति वा विचारयन्निति तु भयार्थत्वेऽप्यविरुद्धम् । आश्वलायनवृत्तौ मदनरत्ने स्मृत्यर्थं सारं चैवम् ।
तत्रस्त्रिष्टकृद्ब्रह्मक्षेपं शिऽन्नसंस्कारता । यत्त्वथौहूयेतेनैवेत्युक्तेः त्यागं शिषुरुपार्थता । चंद्रिका मित्ताक्षरयोस्तु पुरुषार्थत्वमेवो

क्तद्वचनविरोधाच्चित्यम् । व्यासः—वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्वशाखाविहितततः । संस्कृतान्नैश्च विविधैर्हविष्यैर्व्यजनान्वितैः । इदं धृत्वा न्यपरं । वर्जयि
 त्वाविशेषान्नं शुद्धेनान्नेन केवलमिति शौनकोक्तः, हविष्याहविष्यपाके हविष्येणैव सिद्धस्य हविष्यजुह्यादित्याश्वलायनोक्तः । हविष्या
 णिटोऽरानं देस्मृतौ—हैमं तिकंसितास्त्रिन्धान्यमुद्रास्तिलायवाः । कलायकं गुनीवारावास्तुकांहिलमोचिका । षष्टिकाः कालशाकं च मूलकं केमुकेत
 रत् । कंदः सैधवसा मुद्गेलवणे दधिसर्षिकी । पयो जुद्धृतसारं च पनसा प्रहरीतकी । पिप्पली जीरकं चैव नागरं चैव तितिणी । कदली लवली धात्री फलान्य
 गुडमैक्षवम् । अतैलपकं मुनयो हविष्याणि प्रचक्षते । सर्षिः पयश्चात्र गव्यम् । अतैलपकमित्युक्तानामेव विशेषणमिति व्रतहेमाद्रिः । हैमं तिकमि
 ति वार्पिकव्यावृत्तिः । सितमिति श्यामव्यावृत्तिः । अस्त्रिन्नमिति स्त्रिन्नव्यावृत्तिः । युगपत्क्रमेण वा हविष्यद्वयपाकेन्यतरेण । यद्येकस्मिन्काले
 त्रीहियैवैः पच्येतान्यतरस्य हुत्वा हुतं मन्येत । यद्येकस्मिन्काले पुनः पुनश्च पच्येत सकृदेव वलिकुर्वीतेति गोभिलोक्तः । अहविष्यान्नमात्र
 पाके फलादिना वैश्वदेवः कार्यः । अहविष्यं त्वसंस्कृतमेव भोज्यमिति केचित् । योपणभद्रस्तु गृहमेधिनो यदशनीयं तस्य होमावलयश्च स्वर्गपुष्टि
 संयुक्ता इत्यापस्तंबोक्तेरहविष्येणापि होममाह । शृतफलाहारे तेनैव वैश्वदेवो नतं हुलादिना ।—अजानन्यो द्विजो नित्यमहुत्वात्तिश्रुतहविः ।
 णितुदेवमनुष्याणामृणुक्तः सयात्पधइति चंद्रोदये वृद्धपराशरोक्तः, अश्रुतफलाहारे तेनैव पूर्वोक्तापस्तंबोक्तः । शुष्कोपवासे तं हुलादिना ।
 —पकाभावे प्रवासे च तं हुलानौपधीस्तथा । दद्याद्दधिघृतं चापि कंदमूलफलानि वा । योजयेद्देवयज्ञादौ जले वापत्सु वा जलमिति चंद्रोदये वचनात् ।
 पकाभावे इति शुद्धोपवासपरम् । प्रवासे त्वनियमः । क्षारादिमिश्रहविष्यपाके तु बोधायनः—अंगारान्मस्ममिश्रांस्तु निरुहोत्तरतो व्रतु ।
 जुहुयाद्द्वैश्वदेवार्थं यदिक्षारादिमिश्रितम् । वृद्धपराशरः—स्वगृहोक्तविधानेन जुहुयाद्द्वैश्वदेविकम् । हविष्यस्य द्विजोऽभावे यथा लामं श्रुतं
 हविः । फलं वायदि वा मूलं संवायदि वा पयः । पक्वान्नप्रतिग्रहेऽपि तेनैव वैश्वदेवः । तस्य पाकाप्रयोजकत्वात् तृप्ति कृत्याकप्रयोजकतामाह ।

शुद्धलब्धेन वैश्वदेवादिनकार्यम् । आमंशुद्रस्य यत्किञ्चिच्छुद्धिकं प्रतिगृह्यते । तत्सर्वभोजनायालं नित्येनैमिचित्केन चेति पट्टत्रिंशन्मतात् ।
 वृद्धपराशरः—जुहुयात्सर्पिषाम्यक्तं गव्येन पयसापि वा । ऋतेन गोविकारेण तिलतैलेन वा पुनः । संग्रोक्ष्य पयसा वापि नानक्तं जुहुयादपि ।
 असेहायवगोधूमशालयो हवनीयकाः । इति ।
 वैश्वदेवे निषिद्धद्रव्यमुक्तं काशीखंडे—

निष्यावान्कोद्रवात्मापाक्कलायां श्रणकां स्त्यजेत् । तैलपक्वचपक्वान्नं सर्वलवणयुक्त्यजेत् ।
 तथा परान्नसंस्पृश्येति । क्षारलवणमूपरलवणमितिकल्पतरुः । व्यासः—जुहुयात्सर्पिषाम्यक्तं तैलक्षारविवर्जितम् । क्षाराश्चाग्नेये—
 तिलमुद्गादत्तेशिब्यं सस्ये गोधूमकोद्रवौ । चीनकंदेवधान्यं च शमीधान्यं तथैक्ष्ववम् । खिन्नधान्यं तथा पेंयं मूलक्षारगणः स्मृतः । जुहुयाद्भंजनक्षारवर्ज्यं
 मंत्रं हुताग्ने । व्यंजननिषेधो हविः परः केवलव्यंजनपरो वा । हविष्यव्यंजनावितैः पूर्वोक्तैः । चीनकं कलायः । चतुर्विंशतिमते—
 पयोदधिघृतैः कुर्याद्द्वैश्वदेवं लुवेण तु । हस्तेनाद्वादिभिः कुर्यादद्भिरंजलिना जले । अत्रभूसंस्कारादिनभवतीति घृत्तिः कर्कश्च । मार्कंडेये—
 संपूजयेत्ततो वह्निं दद्याच्च हुतयः क्रमात् । हविः परिमाणमुक्तं प्राक् । चंद्रोदये स्मृतिः—उत्तानेन तु हस्तेन अंगुष्ठाग्नेण पीडितम् । सह
 तांगुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्द्विविः । बहूचपरिशिष्टे—नात्रपांक्तं त्रिसिद्धं हविष्यमधिश्चित्याद्भिः प्रोक्ष्योदगुद्वासाग्नेः प्रत्यग्रदर्भेषु निधाय स
 व्यपाणितलं हृदये न्यसासकृदवदाय जुहुयादंते च परिसमुद्घापयुंक्ष्य पर्यहू नोक्षणे अपि वानकुर्वतीति । शौनकः—त्रिधा विभज्य सिद्धांत्रिभिः प्रो

१ पाकतंत्रं द्रव्याचारि रित्यादि । २ अधिश्चित्याग्नेरुपरिकृत्वा ।

क्ष्यपुरतःस्थितम् । काशीखंडे—पृष्टोदिवीतिमंत्रेणपर्युक्षणमथाचरेत् । एयोहिदेवमंत्रेणकुर्याद्बहि चसंखम् । तथादेवकृतस्याद्याजुहु
 याचपडाहुतीः । यमायतूष्णीमेकांचतयास्विष्टकृदाहुतिम् । अग्निः—साग्निःपितृयज्ञाद्बालिकर्मसमाचरेत् । अनग्निहुतशेषेणवल्कि
 कचलिहरेत् । नरयज्ञाद्येनास्त्रिनग्नेस्तुमहामखः । हुत्वाकाकचलिरेव । वसिष्ठः—अनग्निस्तुयोविप्रःसोऽन्नं व्याहृतिभिःस्वयम् ।
 हुत्वाशाकलमंत्रैश्चाशिष्टाद्भूतवलिहरेत् । व्यासः—शाकलेनविधानेनजुहुयाद्यौकिकेऽनले । व्यस्ताभिश्चव्याहृतिभिःसमस्ताभिस्ततःपरम् ।
 पङ्क्तिवकृतसे तिमंत्रवन्निर्याकमम् । अयंविधिःकातीयपरइतिकेचित् । निग्नेरपितृससूत्रोक्तएवहोमः । जयंतकृष्णभदीययोस्तुव्या
 हृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्जुहुयादित्युक्तम् । मनुः—वैश्वदेवस्यसिद्धस्यगृह्येभौविधिपूर्वकम् । आभ्यःकुर्याद्वेवताभ्योब्राह्मणोहोममन्वहम् ।
 अग्नेःसोमस्यचैवादौतयोश्चैवसमस्तयोः । विश्वेषांचैवेवानांघ्नन्वंतरयएवच । कुहैचैवानुमदैचप्रजापतयएवच । सहद्यावापृथिव्योश्चतथा
 स्विष्टकृदाहुतिः । विष्णुपुराणे—अपूर्वमग्निहोत्रंचकुर्यात्प्राग्ब्रह्मणेततः । प्रजापतिसमुद्दिश्यदद्यादाहुतिमादरात् । गृह्येभ्यःकश्यपा
 यायततोनुमतयेकमात् । अयमेववैश्वदेवःशुद्रसेतिशुद्राचारशिरोमणिः । मनुक्तइतिकौमुदीराघवानंदतीर्थीच । शुद्रस्यशाक
 लमंत्रोक्तदेवतानाम्नाहोमइतिगोविंदराजः । पाकयज्ञैःस्वयंजेतलेकेइतिगौतमोक्तेः स्वयंकरणविकल्पःशुद्रसेतिहरिहरः । पाकयज्ञाः

प्रयोगपरिजातेहेमाद्रीच । आसुरेभ्यःप्रहीणेभ्यःशिशुभ्योयच्चदीयते । वैश्वदेवंतत्कुर्याच्छ्रद्धार्थंचपच्यते । इति ।

अथभूतपशुः । मनुः—एवंसम्यगवहिर्हुत्वासर्वदिक्षुप्रदक्षिणम् । इंद्रांतकाप्यतीदुभ्यःसानुगेभ्योचलिहरेत् । मरुद्भ्यइतिद्वारिहरेद
 न्यास्याद्यापि । पनस्पतिभ्यइत्येवंमुसलोत्खलेहरेत् । उच्छीर्षकेश्रियैकुर्याद्भद्रकाल्येतुपादतः । ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यांतुवास्तुमध्यचलिहरेत् ।

१ शुक्रतमितिपाठः । २ शापिणोमन्यामिति । ३ अमयेस्विष्टकृतेस्वाहेति ।

विश्वेभ्यश्चैवदेव्योबलिमाकाशउत्क्षिपेत् । दिवाचारिभ्योनक्तुनक्तंचारिभ्यएवच । पृथवास्तुनिकुर्वीतबलिसर्वाभुभूतये । पितृभ्योबलिशेषंतुस
 र्वदक्षिणतोहरेत् । शुनांचपतितानांचश्वपचांपापरोगिणाम् । वायसानांकृमीणांचशनकैर्निक्षिपेद्भुवि । सायंत्यन्नस्यसिद्धस्यपत्न्यमंत्रबलिहरेत् ।
 वैश्वदेवंहिनामैतत्सायंप्रातर्विधीयते । यजमानतत्पुत्रादीनामसन्निधौपत्नीबलिहरोदितिकल्पतरुः । द्रवंचमुसलोलूखलयोः । मुसलोलूखलेक्षि
 स्वातत्रैकोबलिरितिसर्वज्ञनारायणः । युक्तंचैतदेवलाघवात् । मुसलोलूखलोद्देश्यत्वात्प्रत्युद्देश्यंबलिक्षेपविधेर्वलिद्वयमितिमेधातिथिः ।
 उलूखलइत्येकवचननिर्देशादितरेतरयोगः । द्रवद्विवचनापत्तेः समाहारद्रव्याश्रयणेनमुसलयुक्तमुलूखलमितिवा समासाश्रयणेनमुसलयुक्तमुलूख
 लमित्येकत्वम् । उच्छीर्षकं शय्याशिरःवास्तुशिरोवा । पादतः शय्यायावास्तोर्वा । पृथवास्तूपरिगृहमितिमेधातिथिः । पश्चाद्द्रवकाशी
 खंडे । निर्णेजनोदकांतंपावन्यां (?) यक्ष्मणेर्षेत् । कात्यायनः—अगुर्ध्वैनमइत्येवंबलिदानंविधीयते । स्वधाकारःपिटृणांचहंत
 कारोत्पत्कृतः । नारायणघृत्तौवलिदानेस्वाहाकारउक्तः । नेत्याशार्कः । शूद्रस्नानमइत्येव । आशार्कं—स्वधाकारेणनिनयेत्पित्र्यंच
 लिमतःसदा । तदप्येकेनमस्कारंकुर्वतेनेतिगौतमः । तत्रनेत्यर्थः । मार्कंडेये—स्वधानमइतिहुक्त्वापितृभ्यश्चापिदक्षिणे । हुतावशेषमन्नंवे
 तोयंदद्याद्यथाविधि । विष्णुपुराणे—तच्छेषमणिकेपृथ्वीपर्जन्याद्भ्यःक्षिपेत्ततः । द्वारेधातुर्विधातुश्चमध्येचब्रह्मणःक्षिपेत् । गृहस्यपुरुषं
 वदिग्देवानांचमेष्टुणु । इंद्रायधर्मराजायवरुणायतथेदवे । प्राच्यादिपुत्रुधोदद्याद्भुतशेषात्मकंबलिम् । द्वारेधातुर्विधातुश्चमध्येचब्रह्मणःक्षिपेत् । गृहस्यपुरुषं
 वायव्यांवायवेदिक्षुसमस्तासुततोदिशम् । ब्रह्मणेचांतरिक्षायवायवेचक्षिपेद्बलिम् । विश्वेदेवान्विश्वभूतांस्ततोविश्वपतीन्पिटृन् । यक्ष्माणंचसमुद्दि
 शोरगदैत्यसंधाः । प्रेताःपिशाचास्तरवःसमस्तायेचान्निच्छंतिमयाप्रदत्तम् । पिपीलिकाःकीटपतंगकाद्याभुमुक्षिताःकर्मनिबंधवद्धाः । प्रयांतु

१ निक्षिपेद्बलिम् ।

तेतृप्तिमिदंमयाघ्नतेम्योत्रिसृष्टसुखिनोभवन्तु । येषानमत्तानपितानघंधुर्नचान्नसिद्धिर्नतयान्यदस्ति । तस्मादहंभूतनिकायभूतमन्नप्रयच्छामिम
 वायतेषाम् । चतुर्दशोमृतगणोपियस्तुतत्रस्थितायेखिलभूतसंघाः । तृस्यर्थमन्नहिमयाविसृष्टतेषामिदंतेमुदिताभवंतु । इत्युच्चार्यनरोदघादन्नं
 श्रद्धासमन्वितः । मुविमूतोपकारायगृहीसर्वाश्रयोयतः । श्चांडालविहंगानांमुविदघात्ततोन्नरः । येचान्येपतिताःकेचिदपुत्राभुविमानवाः ।
 इदमेवबलिदानंश्रद्धसेत्सुकंशुद्राचारशिरोमणौस्मृतिकौमुद्यांच ।

घलिदेशसंस्कारः । आपस्तंबः—बलीनादेशससंस्कारोहस्तेनपरिमृज्यावोक्ष्यन्युप्यचेति । छंदोगपरिशिष्टे—नावारांध्यावल्लो
 मंचंतिमहामाजोरश्रवणप्रमाणात् । एकत्रचेदविकृष्टाभवंतितरमसंस्तकाश्चेदिति । नानास्थानेबलिदानासंभवे अतिकृष्टा अव्यवहिताः ।
 शौनकः—यदरीफलमात्रान्नमंगुल्यग्नैर्विनिक्षिपेत् । बलिहरणेविशेषोबहुचपरिशिष्टे—अथगृहबलिदेवतानाकीर्तयिव्यामोयत्र
 यत्रवसंतिताः । द्वारेपितामहंविद्यालप्रकीर्त्तुउमापतिम् । आग्नेय्यामित्यग्नेदर्शनात् द्वारे प्राच्याम् । आग्नेय्यांवलभद्रंचयमंविष्णुंचदक्षिणे ।
 नैऋत्यांस्कंदवरुणौसोमंसूर्यंचपश्चिमे । वायव्यामश्विनौ । वसवःसौम्यां । रुद्रइशान्यां । नैऋत्यांस्कंदं । वरुणसोमौपश्चिमे । सूर्योवायव्यामि
 त्यर्थः । नक्षत्रेदुःश्रद्धाःपूर्वादिशमाश्रिताः । गृहमध्येब्रह्माणंप्रतिष्ठाप्यऋद्धिर्वृद्धिःश्रीःकीर्तिरिति प्रदक्षिणंब्रह्मणःप्रागादिदिदिद्वित्यर्थः । निष्कम्य
 गृहनिवेशनाप्राशुखःप्रास्यवलीन्निनयेत् । निवेशनंमुल्यगृहम् । ऐंद्रवारुणवायव्याम्यात्रैर्नैऋतास्तथा । 'तेकाकाःप्रतिगृह्णंतुभूम्यांपिंडं
 मयापितम् । इत्तिकाकचलिः । द्वौश्वानौश्यामशवलौवैवस्वतकुलोद्भवौ । ताम्यांपिंडंप्रयच्छामिस्यतामेतावहिंसकावितिश्वचलिः । येगू
 ताःप्रचरंतिदिवानक्तंबलिभिच्छंतोविदुरस्यप्रथाः । तेम्योचलिपुष्टिपुष्टिमयिपुष्टिपतिर्देदाल्वितिभूतबलिः । प्रक्षाल्यपाणिपादौ
 गृहंप्रविश्यजपेत् शान्ताग्निवीशिवमंतरिक्षंधौनोदेव्यभयंनोबस्तु । शिवादिशःप्रदिशउद्दिशोनआपोविद्युतःपरिपांतुसर्वतःशांतिः ३ ॥

अत्रकेचित्बलिहरणेनत्यागोहरणमात्रोक्तेः यजतिजुहोतिचोदितत्वाभावाच्च । अन्यथातर्पणेपित्यागापत्तेरित्याहुः । तन्न । सूक्तवाककरणत्वा
न्यथानुपपत्त्याहर्तेर्यागकल्पवन्वादिष्विन्द्रादिपुचतुर्थीनिर्देशान्यथानुपपत्त्याअत्रापिहर्तेर्यागार्थत्वौचित्यात् । इति ॥

बलिहरणभेदानाह शौनकः—चक्राकारमथाष्टारं कुर्यादशिसमीपतः । आयुःकामोदिवारात्रौछत्राकारं बलिहरेत् । आयुरारोग्यका
मोषाध्वजाकारं बलिहरेत् । मृत्युरोगविनाशार्थीनराकारं बलिहरेत् । आयुरारोग्यसौभाग्यपुत्रविद्यापशूनि । कामश्रीधर्मभोक्षार्थीचक्राकारं
बलिहरेत् । पंचस्वैतेषुविप्राणांमुल्याचक्राकृतिर्भवेत् । बहुचानंनराकारोमुख्यइतिकृष्णभट्टीयेजयंतवृत्तौनारायणवृत्तौच । यत्तु व्यज
नाकारं बलिमापसंबाहंरंतित्रिमूलंमृग्यम् । पृथ्वीचंद्रोदये—अनुद्वल्यवलीनश्चन्प्राणायामान्यडाचरेत् । स्वयमुद्धरणैचवप्राजापत्यंसमाच
रेत् । बलिप्रतिपत्तिमाहकाल्यायनः—पिंडवच्चपश्चिमाप्रतिपत्तिरिति । यथापिंडप्रतिपत्तिर्गोजविप्राभ्यंबुपुतथाश्वादिवलिभिन्नवलीनामि
त्यर्थः । चंद्रिकायां काल्यायनः—वैश्वदेवंचपित्र्यंचवलिमशौविनिक्षिपेत् । शेषंभूतवलेर्विप्रस्त्यक्त्वाकाकवलेःसमम् । अग्निस्मृतौ—
वैश्वदेववलेःशेषंनश्रीयाद्राक्षणेगृही । काकादिभ्यस्तुतेहयंविप्रभ्योवाविशेषतः । इति ।

अथपितृयज्ञः । सद्देहाबलिहरणरूपोनित्यश्राद्धरूपश्च । श्राद्धंवापितृयज्ञःसात्पित्र्योबलिरथापिवित्काल्यायनोक्तेः । द्विविधोऽपिब
ल्युत्तरंकाकवलेःपूर्वकार्यः । मृतयज्ञस्त्वयंनित्यःसायंप्रातर्यथाविधि । एकंतुभोजयेद्विप्रंपितृनुद्दिस्ययत्नतः । पूजयेदतिथिनित्यंनमस्येदचयेत्तयेति
कौर्मात् । मृतयज्ञस्तथाश्राद्धंनित्यंत्वतिथितर्पणम् । क्रमेणनेनकर्तव्यंस्वाध्यायाध्ययनंतयेति । शातातपोक्तेः । अदत्त्वावायसवल्लिनि
त्यश्राद्धंसमाचरेदितिकाशीखंडाच्च । वसिष्ठेनतु मनुष्ययज्ञोत्तरंश्राद्धमुक्तं—श्रोत्रियायाग्रदत्त्वाब्रह्मचारिणेचानंतरंपितृभ्योदद्यादिति ।
एतद्बल्युत्तरंश्रोत्रियादेरुपस्थितावित्याचारादर्शः । मनुस्मृतौ वैश्वदेवात्पूर्वनित्यश्राद्धमुक्तम् । श्रुतौतु देवयज्ञःपितृयज्ञोभूतयज्ञोमनु

व्ययज्ञोत्रस्त्रयज्ञइतिक्रमउक्तः । अपवर्गोत्सर्वत्रनित्यमेवप्रकीर्तितमितिशातातपोक्तेः वैश्वदेवोत्तरंनित्यश्राद्धमितिगोविंदराजः ।

अथनित्यश्राद्धम् । मनुः—दधादहरहःश्राद्धमन्नाद्येनोदकेनवा । पयोमूलफलैर्वापिपितृभ्यःप्रीतिमावहन् । कात्यायनेनतर्पणेनापिनित्यश्राद्धसिद्धिरुक्ता पितृयज्ञस्तुतर्पणमिति । बौधायनोपि अपिवाअपस्तत्पितृयज्ञइति । अत्रतुल्यवद्विकल्पइतिकर्कः । शक्ताशक्तविषयत्वेनव्यवस्थेतिपितृवलिनित्यश्राद्धयोःसमुच्चयः मनुमार्कण्डेयपुराणादिभूमयोर्नित्यत्वावगतेरित्युक्तंमदनरत्ने । प्रयोगपरिजाते तुपितृवलेद्वैवपितृव्यर्थत्वात्रित्यश्राद्धसमनुष्यपितृव्यर्थत्वाहुभयोःसमुच्चयउक्तः । तत्र । देवताभेदेमानाभावात् । नारायणवृत्तिकृतुवहृचा नांपितृवलिनैवनित्यश्राद्धसिद्धिमाह । तदयमर्थः—शक्तस्यनित्यश्राद्धंवल्लिश्च । श्राद्धाशक्ताहुतान्नदानंवल्लिश्च । तदसंभवेवल्लिमात्रं । उद्धृताश्चप्रतिपत्तिश्चकौर्मै—उद्धृत्यवायथाशक्तिकिंचिदन्नंसमाहितः । वेदतत्त्वार्थविदुषेद्विजायैवोपपादयेत् । पितृवलेर्नित्यश्राद्धत्वेतत्रगोत्राद्युच्चारोपिभवति । येषांतुपितृवलयैस्वधापितृभ्यइतिमन्नाश्नान्तेपांनगोत्राद्युच्चारःमंत्रानर्थक्यापत्तेः । नित्यश्राद्धंचअमादौप्रसंगसिद्धेःपृथङ्कार्यम् । नित्यश्राद्धंनकुर्वीतप्रसंगाघनसिध्यति । श्राद्धांतरेकृतेन्यत्रनित्यत्वात्तत्रह्यपेदिदितिहेमाद्रौनागरखंडात् । यत्रद्रव्यकर्त्रैक्ये । अन्यत्रतदभावे । श्राद्धंत्वात्तुल्यैवपुनःश्राद्धंगतद्दिने । नैमित्तिकंतुकर्तव्यनिमित्तानुक्रमोदयमितिजावालिसृतेश्च । त्रिस्थलीसेतौतु—आमेनहेमावातीर्थश्राद्धेकृतेनित्यश्राद्धंपृथक् । तस्यपक्वद्रव्यकत्वनियमात् । यत्पुनांदीमुखतीर्थश्राद्धाग्यांनित्यश्राद्धस्यसिद्धिरितिहेमाद्रिरूचेततीर्थश्राद्धस्यान्नेनकरणेज्ञेयमित्याहुर्भट्टपादाः । अस्यदिवाकरणेलेपःरात्रौश्राद्धंनकुर्वीतेतिवचनात्किंतुश्रायश्चित्तमेवेत्युक्तंमदनरत्नेगोविंदार्णवेप्रयोगपरिजातेच । अत्रकेचित्—नित्यश्राद्धंरात्रावपिकार्यम् । दिवोदितानीत्यादिवृहन्नारदीयात् । रात्रौप्रहरपर्यंतमित्यादिचंद्रोदयेसंप्रहाच । नचैवंदाशिकाथपिरानौस्यादितिवाच्यम् । तिथिसंबंधित्वेनदिवासंबंधित्वादित्याहुः । प्रांचाअप्येवम् । तत्र ।—संध्यारात्र्योर्नकर्त

अत्रकेचित्बलिहरणमात्रोक्तेः यजतिहुहोतिचोदितत्वाभावाच्च । अन्यथातर्पणेपित्यागापत्तेरित्याहुः । तन्न । सूक्तवाककरणत्वा
न्यथानुपपत्त्याहतेर्यागकल्पवन्मन्वादिधिद्रादिपुचतुर्थीनिर्देशान्यथानुपपत्त्यावत्रापिहतेर्यागार्थत्वौचित्यात् । इति ॥

बलिहरणभेदानाह शौनकः—चक्राकारमघाष्टारं कुर्वादिप्रिसमीपतः । आयुःकामोदिवारात्रौ छत्राकारं बलिहरेत् । आयुरारोग्यका
मोवाध्वजाकारं बलिहरेत् । मृत्युरोगविनाशार्थीनराकारं बलिहरेत् । आयुरारोग्यसौभाग्यपुत्रविधापशूनि । कामश्रीधर्ममोक्षार्थिचक्राकारं
बलिहरेत् । पंचस्वतेषु विप्राणां मुख्या चक्राकृतिर्भवेत् । बहुचानंनराकारो मुख्य इति कृष्णभट्टीये जयंतवृत्तौ नारायणवृत्तौ च । यत्तु व्यज
नाकारं बलिमापस्तं वा हरंतितत्र मूलं मृग्यम् । पृथ्वीचंद्रोदये—अनुद्धृत्यवलीनश्चन्द्राणायामान्यडाचरेत् । स्वयमुद्धरणे चैव प्राजापत्यं समाच
रेत् । बलिप्रतिपत्तिमाह कात्यायनः—पिंडवच्चपश्चिमाप्रतिपत्तिरिति । यथापिंडप्रतिपत्तिर्गौजविप्राभ्यंबुपुतयाश्चादिवलिभिन्नवलीनामि
त्यर्थः । चंद्रिकायां कात्यायनः—वैश्वदेवं च पित्र्यं च वलिमग्नौ विनिक्षिपेत् । शेषं भूतबलेर्विप्रस्त्यक्त्वाकाकबलेः समम् । अग्निस्मृतौ—
वैश्वदेवबलेः शंपनाश्रीयाद्राहणो गृही । काकादिभ्यस्तु देवं विप्रभ्यो वा विशेषतः । इति ।

अथपितृयज्ञः । सद्देवावलिहरणरूपो नित्यश्राद्धरूपश्च । श्राद्धं वापितृयज्ञः स्यात्पितृभ्यो बलिश्चापि वेतिकात्यायनोक्तेः । द्विविधोपि व
स्तुत्तरं काकबलेः पूर्वकार्यः । भूतयज्ञस्त्वयं नित्यः सायंप्रातर्यथाविधि । एकंतु भोजयेद्विप्रं पितृनुदिस्ययत्नतः । पूजयेदतिथिर्नित्यं नमस्येदचेत्येत्तथेति
कौर्मार्त् । भूतयज्ञस्तथाश्राद्धं नित्यं त्वतिथितर्पणम् । क्रमेणानेन कर्तव्यं स्वाध्यायाध्ययनंतथेति शातातपोक्तेः । अदत्त्वावायसवर्लिनि
एतद्वस्तुत्तरं श्रोत्रियदेवरूपस्यितावित्याचारादर्शः । मनुस्मृतौ वैश्वदेवात्पूर्वं नित्यश्राद्धमुक्तम् । श्रुतौ तु देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनु

व्यञ्जोत्रद्वयञ्जइतिक्रमउक्तः । अपवर्गोत्सर्वत्रनित्यमेवप्रकीर्तितमितिशातातपोक्तेः वैश्वदेवोत्तरंनित्यश्राद्धमितिगोविंदराजः ।

अथनित्यश्राद्धम् । मनुः—दद्यादहरहःश्राद्धमन्नाद्येनोदकेनवा । पयोमूलफलैर्वापिपितृभ्यःश्रीतिमावहन् । कात्यायनेनतर्पणेनापिनित्यश्राद्धसिद्धिरुक्ता पितृयज्ञस्तुतर्पणमिति । यौधायनोपि अपिवाअपस्तस्मिन्नृत्यज्ञइति । अत्रतुल्यवद्विकल्पइतिकर्कः । शक्ताशक्तविपयत्वेनव्यवस्थेतिपित्र्यवलिनित्यश्राद्धयोःसमुच्चयः मनुमांकेड्यपुराणादिप्रभयोनित्यत्वावगतेरित्युक्तंमदनरत्ने । प्रयोगपरिजाते तुपित्र्यवलेद्वैवपित्र्यर्थत्वान्नित्यश्राद्धस्यमनुष्यपित्र्यर्थत्वादुभयोःसमुच्चयउक्तः । तन्न । देवताभेदेमानाभावात् । नारायणवृत्तिकृत्तुवृचानांपित्र्यवलिनैवनित्यश्राद्धसिद्धिमाह । तदयमर्थः—शक्तस्यनित्यश्राद्धवलिश्च । श्राद्धाशक्ताबुद्धतान्नदानंचलिश्च । तदसंभवेवलिमात्रं । उद्धृतान्नप्रतिपत्तिश्चकौर्भे—उद्धृत्यवायथाशक्तिकिचिदन्नंसमाहितः । वेदतत्त्वार्थविदुषेद्विजायैवोपादयेत् । पित्र्यबलेनित्यश्राद्धत्वेतन्नगोत्राद्युच्चारोपिभवति । येषांतुपित्र्यवलौख्यपितृभ्यइतिमंत्राग्मानंतेपांनगोत्राद्युच्चारःमंत्रानर्थक्यापत्तेः । नित्यश्राद्धंचअमादौप्रसंगसिद्धेःपृथङ्कार्यम् । नित्यश्राद्धंनकुर्वीतप्रसंगाद्यत्रसिध्यति । श्राद्धांतरेकृतेन्यत्रनित्यत्वात्तत्रहापयेदितिहेमाद्रौनागरखंडात् । यत्रद्रव्यकर्त्रैक्ये । अन्यत्रतदभावे । श्राद्धंकृत्वातुतस्यैवपुनःश्राद्धंनतद्दिने । नैमित्तिकंतुकर्तव्यंनिमित्तानुक्रमोदयमितिजाबालिस्मृतेश्च । त्रिस्थलीसेतौतु—आमेनहेमावतीर्थश्राद्धेकृतेनित्यश्राद्धंपृथक् । तस्यपक्षद्रव्यकत्वनियमात् । यत्तुनांदीमुखतीर्थश्राद्धाभ्यांनित्यश्राद्धस्यसिद्धिरितिहेमाद्रिरूचेततीर्थश्राद्धस्यान्नेनकरणेज्ञेयमित्याहुर्भट्टपादाः । अस्यदिवाकरणेलोपःरात्रौश्राद्धंनकुर्वीतेतिवचनात्किंतुप्रायश्चित्तमेवेत्युक्तंमदनरत्नेगोविंदार्णवेप्रयोगपरिजातेच । अत्रकेचित्—नित्यश्राद्धंरात्रावपिकार्यम् । दिवोदितानीत्यादिबृहन्नारदीयात् । रात्रौप्रहरपर्यंतमित्यादिचंद्रोदयेसंग्रहाच्च । नचैवंदार्शिकाद्यपिरात्रौस्यादितिवाच्यम् । तिथिसंबंधित्वेनदिवासंबंधित्वादित्याहुः । प्रांचाप्येवम् । तन्न ।—संध्यारान्योर्नकर्त

व्यंश्राद्धंखडविचक्षणैरितिचिष्णयादिवचनैर्नित्यश्राद्धस्यापिरात्रौनिषेधात् । नचेदममावास्यादितिथिसंबंधिश्राद्धपरम् । संकोचेमानाभावात् । तस्याप्यपराहसंबंधित्वेनदिवासंबंधित्वाच्च । नचैवमल्पद्वादश्यामपररात्रेनित्यश्राद्धंनस्यादितिवाच्यम् । इष्टापत्तेः अपकर्षविधेर्वर्षलीयस्त्वाद्वातत्करणम् । यदुस्मृत्यर्थसारे—नित्यश्राद्धेद्देशकालनियमोनास्तीतितदप्यपराह्ननियमोनास्तीत्येतत्परंनतुरात्रिप्राप्तिपरम् । अतएवतीर्थद्रव्योपपत्तौचनकालमवधारयेदितिदेवलोक्तावपराह्ननियमएवोक्तो नतुरात्रिग्रहणमपीत्युक्तम् । शूलपाणिनातीर्थश्राद्धे—रात्रौवायदिवादिवेतिसंपष्टरात्रिविधेरान्नानुष्ठानंयुक्तम् । नत्वत्र—श्राद्धंसायाह्वदत्तंहिराक्षसैर्विप्रलुप्यते । ग्रहोपरागसंक्रांतितीर्थश्राद्धादिकंचनेतिग्रहादिपर्युदासेनरात्रौश्राद्धनिषेधप्रतीतिश्च । अन्यथापरिगणनवैयर्थ्यापत्तेः । यदुत्रियुद्धर्तुसायाह्वस्तत्रश्राद्धंविजयेदिदितितन्ननित्यश्राद्धपरम् । स्वकालातिक्रमेकुर्याद्रात्रेःपूर्वतयाविधिरितिकालमाधवीयेच्ययासोक्तेः । पित्र्यवलेर्नित्यश्राद्धेपिनरात्रौनिषेधः । प्रतिनिधौनिषेधाप्रवृत्तेः । समुच्चयपक्षेस्थानापत्यमावाच । नित्यश्राद्धंशक्तस्याप्यनग्यादेरामेन । अनग्निश्चप्रवासीचयस्यभार्यजस्वला । आमश्राद्धंप्रकुर्वीतमाससंवत्सरा इतइतिमरीच्युक्तेः । नचनित्यश्राद्धेवृद्धिश्राद्धेचभोजनमेवप्रधानमित्याशाकोक्तेर्नामप्राप्तिरितिवाच्यम् । वृद्धिश्राद्धेपितदभावापत्तेरितिकेचित् । हेमाद्रिस्त्वनभ्यादेरपिपाकासंभवाभेनेत्युचे । युक्तंचैतत् । इंगुदेर्वदरेर्विल्वैरामस्तर्पयतेपितृन् । यदन्नःपुरुषोलोकेतदन्नास्तस्य देवताइतिरामायणात् । नित्यश्राद्धेततोदधाद्भुक्त्यत्स्वयमेवहीतिब्रह्मांडाच्च । नित्यश्राद्धस्यपक्षद्रव्यकत्वनियमादितिपितामहोक्तेश्च । अतःप्रवासादावपिपक्षेनैवेदम् । यदुस्मृत्यर्थसारे अन्ननियमोनास्तीतितदप्यन्यश्राद्धंवदृत्तपकादिनियमोनास्तीत्येतत्परं नतुपकानियमपरम् । अस्मादेववचनद्वयान्नित्यश्राद्धंनिषिद्धद्रव्येणापितैलादिनाकार्यमित्युक्तेहेमाद्रौचंत्रिकायांदिवोदासीयेच । श्राद्धेहेमाद्रौ यमः—सर्पिडीकरणेनित्येनाधिसंभवावर्जयेत् । निर्णयदीपेगार्ग्यः—नांदीश्राद्धेकृतेपथाघावन्मातृविसर्जनत् । दर्शश्राद्धंक्षयश्राद्धंखानं

शीतोदकेनच । अप्सव्यंस्वधाकारंनित्यश्राद्धतथैवच । ब्रह्मयज्ञंचाध्ययनंनदीसीमातिलंघनम् । उपवासव्रतंचैवश्राद्धभोजनमेवच । नैवकुर्युः
सर्पिडाश्रमंडपोद्वासनावधि । एतद्वर्षपर्यंतमावश्यकमूर्ध्वकृताकृतम् । नित्यश्राद्धंक्रम्य—एवंसंवत्सरमित्युक्त्वाकृताकृतमतऊर्ध्वमित्या
पस्तंबोक्तेरितिशूद्राचारशिरोमणिः कल्पतरुश्च । तन्न । आपस्तंबोक्तनित्यश्राद्धस्येतिकर्तव्यताभेदेनस्मृत्युक्तनित्यश्राद्धभेदात् ।
नित्यक्रियांपितृणांतुकेचिदिच्छंतिसत्तमाइति मार्कण्डेयपुराणात्रित्यश्राद्धेविकल्पः । सचपद्गुरुपश्राद्धोत्तरंनित्यश्राद्धंनकार्यं श्राद्धोत्तरंतुकर्त
व्यमितिव्यवस्थितइतिपितृभक्तिःश्रीदत्ताः । नित्यश्राद्धाकारणेनदोषः करणेतुमहाफलमितिकल्पतरुः । तन्न नित्यसंयोगविरोधात् फलाश्रव
णाच्च अकरणेप्रायश्चित्तोक्तेः । हेमाद्रौदेवलः—अनेनविधिनाश्राद्धंकुर्यात्संवत्सरंसकृत् । द्विश्रतुर्वीयाथाश्राद्धंमासेमासेदिनेदिने । प्रत्य
हमनुष्ठानाशक्तौमासेमासे तत्राप्यशक्तोवर्षमध्येद्विश्रतुर्वीसकृद्वाकार्यमितिहेमाद्रिश्चंद्रिकाच । नेदंनित्यश्राद्धपरम् । अनेनविधिना
श्राद्धंविशुद्धस्येहनिर्वपेत् । हेमंतश्रीश्रवणसुपांचयज्ञियमन्वहमितिमन्त्रैः । मात्स्ये—पूर्वार्धतदेव । कन्याकुंभघृपस्थैर्केकृष्णप
क्षेपुसर्वदेति । सकृदितिकन्यास्थार्कपरम् । अतःसर्वामावास्याश्राद्धाशक्तौसर्वकृष्णपक्षेपुश्राद्धाशक्तौचेदमितिश्राद्धशूलपाणिः । युक्तंचैतदेव ॥

अथविधिः । व्यासः—नित्यश्राद्धेगंधौद्विजानभ्यर्च्यशक्तिः । सर्वांनितृगणान्सम्यक्सहैवोद्दिश्यभोजयेत् । नावाहनंस्वधा
कारंपिंडान्नौकरणादिकम् । ब्रह्मचर्योदनियमोर्विश्वेदेवास्तथैवच । नित्यश्राद्धेल्यजेदेतान्नोज्यमन्नंक्रल्पयेत् । दद्यात्तुदक्षिणांशुत्तयानमस्कौ
र्विसर्जयेत् । ब्रह्मचर्यभावेदातृभोक्तोः भोक्तारंप्रतिदातारंव्रतंतत्रनविधतइतिदेवलोक्तेः मात्स्ये—नित्यंतावल्लवक्ष्येहमर्धावाहनवर्जितम् ।
अर्घ्यपात्रमेवनिषिद्धनार्घ्यदानम् । नैत्यकेपितरएतद्वोर्ध्वमितिपाणिनैवार्घ्यदद्यादितिगृह्यांतरादितिदिवोदासः । प्रचेताः—नामंत्रणंनहोमश्च
नावाहनविसर्जने । नर्षिडदानंनसुरात्रिलोकुर्याद्विजोचमः । उपवेश्यासनंदत्वासंपूज्यकुसुमादिभिः । निर्दिश्यभोजयित्वातुर्किंचिदत्वाविसर्ज

येत् । वाजेवाजेइतिमंत्रविशिष्टविसर्जननिषेधोनेकेवलस्य नमस्कौरैर्विसर्जयेदितिपूर्वमुक्तेरितिश्राद्धहेमाद्रिः । आसनादित्वोक्तेत्रपाद्यमिति स एव । किञ्चिहत्वेतिकाकिन्यादक्षिणामितिकल्पतरुः । यजुदानहेमाद्रौ—सुवर्णरजतंताम्रंतुलुधान्यमेवच । नित्यश्राद्धेदेवपूजासर्वमेतददक्षिणमिति । यदपिब्यासः—तद्युपादपुरुषज्ञेयंदक्षिणापिडवर्जितमिति । यदप्यपरांकेप्रचेताः—चावाहनाग्नौकरणेनपिडानांविसर्जनम् । अनुव्रज्योदक्षिणाचत्रिम्यथातिथिकल्पनमिति । तत्रदक्षिणाभावोद्विजानुपवेशनपक्षइतिपृथ्वीचंद्रः । त्रिभ्योधिकस्वनित्यश्राद्धेभोजनं किंत्वतिथिकल्पमित्यर्थः । पण्मुल्याइतिदिवोदासः । दक्षिणाविकल्पइतिमदनरत्नेमात्स्ये—यद्येकंभोजयेद्विप्रंत्रीनुद्दिश्यपिदृस्तथा । छंदोगपरिशिष्टेच—एकमप्याशयेद्विप्रत्रिर्थांचयन्निके । शौनकः—आर्चन्नत्रजपेन्मंत्रंशवारंसदाबुधः । नित्यश्राद्धेयदान्यूनंकुरुते नात्रसंशयः । नित्यश्राद्धशक्तौमनुः—भिक्षांवापुष्कलंवापिहंतकारमथापिवा । असंभवेसदादद्यादुदपात्रमपिद्विजे । इति ।

अथप्रयोगः । आचम्यप्राणानायम्यापवित्रःपवित्रोवेतिपुंडरीकाक्षंस्तृत्वागायत्रीपठित्वाप्राञ्जुलोदेशकालौसंकीर्त्यदक्षिणामुखःप्राचीना वीथी सव्यंजान्वाच्यास्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकशर्मणाममुकगोत्राणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपानां सपत्नीकानां मातामहानां चैवंविधानानित्य श्राद्धमहंकरिष्यइतिसंकल्प्य संकत्योत्तरमपसव्यादीतिपृथ्वीचंद्रः । पित्रादीनां मातामहादीनां च दमासनमिति द्विगुणभुंग्रकुशं वामतो दत्वा गंधा दिदत्वा मंडले निहितं भस्मादिनावेष्ट्य परि विष्य गायत्र्याभ्युक्ष्य पात्रमालभ्य पृथिवीति पठित्वेदं विष्णुरिति पंचभिर्द्विजांगुहं विपिनिवेश्य वामेन पाणिना पात्रमालभ्य नामगोत्रोच्चारणपूर्वंपित्रादिभ्यः सपत्नीकेभ्य इदमन्नं यथाशक्तिसोपस्करममृतरूपेण स्वधासंपद्यतां कव्यं नममेतित्यजेत् । एवंमाता मेहेभ्योपि । कल्पतरुरप्येवम् । त्रेधाविभज्यांत्रंभुम्भ्यं नमइति विशेषमाह । इदमन्नं तुभ्यं स्वधेति प्रत्येकं पद्भ्यो नमः पितृभ्य इति पद्भ्यः सकृद्वा त्यजेदिति श्रीदत्तः । गायत्रीमध्वितिजपित्वापोशनंदत्वागायत्रीपठित्वाभोजनोत्तरंतृप्तान्पृष्टोत्तराचमनंदत्वासुप्रोक्षितादिकृत्वा दक्षिणां दत्वाथ

दत्त्वावाविसर्जयेत् । भोक्तृभावेन्नभिक्षवेगोभ्योवादधात् । अन्नौजलेवाक्षिपेत् । दिवोदासीयेगृह्यांतरं—सहचेदशीयात्पूर्वमेवस्वधाक्षयं स्वस्तीतिचेदित्युक्तेसहाशनंनमुष्यम् इतिनिलश्राद्धम् ।

अथमनुष्ययज्ञः । सचमनुष्यभोजनात्मकः । यन्मनुष्येभ्योददातीत्याश्वलायनसत्रात् । नियुज्यैकमनेकवाश्रोत्रियं प्राञ्चुखं सदा । निवीतीतद्गतमनाऋषीन्ध्यायन्समाहितः इति चंद्रिकायांनारायणोक्तः । ऋषीन् सनकादीन्मनुष्यान् । तत्राप्यतिथिभोजनं मुष्यम् । यस्तयाज्ञवल्क्यः—भोजयेच्चागतान्कालेसखिसंधिवांधवनितितदतिथेर्भोजनोत्तरमपिपक्तौसख्यादयोभोज्याइत्येतदर्थं । मनुष्ययज्ञार्थमथितिभोजयेदित्यापस्तंबपरिशिष्टात् । पितृभ्योदद्यात्ततोतिथीन्भोजयेदिति वसिष्ठस्मृतौनित्यश्राद्धोत्तरंमनुष्ययज्ञइत्या चारादर्शः । कल्पतरौमदनरत्नेचैवम् । नित्यश्राद्धात्पूर्वमनुष्ययज्ञइतिदिवोदासः । अतिथ्यभावेन्येनापिप्राज्ञेणनमनुष्ययज्ञसिद्धिः । अहरहर्नाह्मणेभ्योदद्यान्मूलफलशकैभ्योऽप्येवंमनुष्ययज्ञमाप्नोतीतिबौधायनोक्तः । तत्राशक्तौचंद्रिकायांनारायणः—अशक्तावन्नमुद्धृत्यहतेत्येवंप्रकल्पयेत् इति ॥ ॥ यत्किंचिन्मनुष्यभोजनेनहंतकारादिनावाकृतेपिमनुष्ययज्ञेऽतिथिभोजनमावश्यकम्—अतिथिर्गृहमभ्येत्ययस्यप्रतिनिवर्तते । असत्कृतोनिराशश्चसद्योहंतितत्कुलमितिमाधवीयेदेवलोक्तः । विष्णुपुराणे—ततोगोदोहमात्रं वैकालंतिष्ठेद्रुहांगणे । अतिथिग्रहणार्थायतदूर्ध्ववायेच्छया । अतिथितत्रसंप्राप्तं पूजयेत्स्वागतादिना । अतिथिलक्षणं व्यासः—गुहूर्तस्याष्टमंभागुद्वीक्ष्योह्यतिथिर्भवेत् । दूराचोपगतंश्रांतवैश्वदेवउपस्थितम् । अतिथितंविजानीयान्नातिथिःपूर्वमागतः । मनुः—एकरात्रंनुनिवसन्नतिथिर्ब्राह्मणःस्मृतः । नैकग्राणीमतिथिर्विप्रंसांगतिकं तथा । उपस्थितं गृहेविद्याद्धार्यायत्राग्रयोपिच । शातातपः—अर्चितमनाहूतदेशकाल उपस्थितम् । अतिथितंविजानीयान्नातिथिःपूर्वमागतः । यमः—तिथिपूर्वोत्सवाःसर्वेत्यक्तायेनमहात्मना । सोऽतिथिःसर्वभूतानांशेषानभ्यागतान्विदुः । व्रतीयतिर्वैकरात्रंनिवसन्नुच्यतेऽतिथिः । आह्वहेमाद्रौशातातपः—प्रियोवायदिवाद्बैभ्योमूर्खःपंडितएववा । प्राप्तस्तुवैश्वदे

वांतेसोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः । चंद्रोदये पाद्रे—देशनामकुलं विधापृष्ठायोऽन्नप्रयच्छति । नसत्फलमावाप्नोतिदत्त्वास्वर्गगच्छति । मनुः—
 ब्राह्मणस्य नत्वतिथिर्गृहे राजन्यउच्यते । वैश्यः शूद्रः सखाचैवज्ञातयोगुरोरेवच । यदित्वतिथिर्मणक्षत्रियोगृहमात्रजेत् । भुक्तवत्सुचिवि
 त्रेयुक्रामंतमपिभोजयेत् । वैश्यशूद्रावपिप्राप्तौकुड्वेतिथिधर्मिणौ । काममिच्छया नत्ववश्यं । कुड्वेतेद्वदितिगृहे नप्रवासादौ । आपस्तंबः—
 शूद्रमभ्यागतं कर्मणिनियुज्यादथास्मिदधासावाराजकुलादाहत्यातिथिवच्छूद्रं पूजयेयुरिति । राजकुलं स्वस्वामिगृहम् । पूजामंत्रमाहपरा
 शरः—अतिथेऽमरदेहस्त्वमुत्तारार्थमिहागतः । संसारंपंकमंसासुद्धरस्वाधनाशन । अतिथिवहुत्वविशेषमाहर्षोधायनशंखौ—ब्राह्मणक्ष
 त्रियविदशूद्रानन्यागतान्यथाशक्त्यापूजयद्यदिवहूनांनशकुयादेकस्मैगुणवतेदधाधोवाप्रथममागतः स्याच्छ्रेत्रियस्तस्मादिति । आपस्तंबः—
 अतिथिनिराकृत्योपोष्यश्चोमूतेयथामनसंतर्पयित्वासंसाधयेदिति । संसाधयेत्प्रेषयेत् । पराशरः—यतिश्चब्रह्मचारीचपकात्रस्वामिनाबुभौ ।
 तयोरन्नमदत्त्वातुभुक्त्वाचांद्रायणं चरेत् । दद्याच्चभिक्षात्रितयंपरित्रादत्रब्रह्मचारिणाम् । इच्छयात्रातोदघाद्विभवेसत्यवारितम् । कौर्म—भिक्षां
 चभिक्षवेदद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे । भिक्षूनाहव्यासः—ब्रह्मचारीयतिश्चैवविद्यार्थीगुरुरोपंकः । अध्वगः क्षीणवृत्तिश्चपडेतेभिधुकाः स्मृताः ।
 वैश्वदेवात्पूर्वभ्येतेपूज्याः । अकृतेवैश्वदेवेतुभिधुकेगृहमागते । वैश्वदेवार्थमुद्धृत्यभिक्षांदत्त्वाविसर्जयेत् । वैश्वदेवकृतदोषंशक्तोभिधुर्ब्यपोहितुम् ।
 नतुभिधुकृतदोषवैश्वदेवोव्यपोहतीतिव्यासोक्तेः । चंद्रोदये श्रातातपः—श्रासमात्राभवेद्विधाचतुर्ग्रासंतुपुष्कलम् । पुष्कलानिचत्वा
 रिहतकारः प्रकीर्तितः । मदनरत्नेप्रकारांतरम्—श्रासमात्राभवेद्विधाअग्रश्रासचतुष्टयम् । अग्रचतुर्गुणीकृत्यहंतकारोविधीयते । मयूरांडप्रमा
 णोश्रासइतिमिताक्षरा । गौतमस्तु—श्रासप्रमाणस्याविकारेणेति । कुकुटांडाद्रांमलकप्रमाणमप्युक्तंस्मृत्यंतरे । श्रातातपेनप्रकारांतरमु

१ तस्यदासाः सखाभिगृहदागल्य ।

क्तम् । यावन्मात्राशयोवास्याद्भुताशीश्लितकोद्धिवः । तस्यान्नस्यचतुर्भोगंहतकारंविदुर्बुधाः । हंतकारादिदानंमनुष्यभोजनेकृतेपिनित्यमितिकेचित् ।
मनुष्यभोजनाशक्तानित्ये । ब्राह्मणे—यःपात्रपूर्णीभिक्षायतिभ्यःसंप्रयच्छति । विमुक्तःसर्वपापेभ्योनासौदुर्गतिमाप्नुयात् । व्यासः—
यतिहस्तेजलं दद्याद्भैक्षं दद्यात्पुनर्जलम् । तद्भैक्षंभेरुणात्पुन्यं तज्जलंसागरोपमम् । पाखंडेभ्योपिभिक्षां दद्यादित्युक्तं चंद्रोदये ब्राह्मे—तेभ्यो देयं
गृह्याद्ब्रह्मिहिरिति । विष्णुः—भिक्षुकामाधेऽन्नं गोभ्यो दद्याद्वाशौवाक्षिपेदिति । प्रोपित्तमर्तुकायाः पराशरः—भार्याभोजनेवेलायां भिक्षाः सप्ता
थंपंचवा । दत्त्वाशेषं समश्रीयात्सायंसाभृत्यैकैः सह ॥

अथगोत्रासः । सचशिष्टाचारात्पंचयज्ञोत्तरमिति मदनरत्ने । प्रभासखंडे—तृणान्नाद्यपरागावः कर्तव्याभक्तितोऽन्वहम् । अकृत्वास्व
यमाहारं कुर्वन्प्राप्नोति दुर्गतिम् । आत्माहारप्रमाणेन प्रत्यहं गोभुदीयते । आत्माहारप्रमाणान्नाशक्तौ चंद्रोदये ब्रह्मण्डे—सौरभेभ्यः सर्वहिताः
पवित्राः पुण्यराशयः । प्रतिगृह्णंतुमेत्रासंगावक्षैलोक्यमातरः । दद्यादनेनमंत्रेण गवांश्रासंसदैवहि । सदैवेत्युक्तेरकरणे प्रत्यवायश्रुते श्वायं नित्यइत्या
चारदर्शः । प्रभासखंडे मंत्रांतरं युक्तं—सौरभेयीजगत्पूज्यादेवी विष्णुपदे स्थिता । सर्वदेवमयी श्रासंमयादत्तंप्रतीक्षतु । अयं काम्यश्च—
तृणोदकेन संयुक्तं यः प्रदद्याद्ब्रह्महिकम् । कपिलाशतदानस्य फलं विद्यान्न संशय इति चंद्रोदये भविष्यति । इति श्रीमन्नारायणभट्टात्मजसूरिराम
कृष्णभट्टसुनिदिनकरभट्टानुजलस्मरणभट्टकृतावाचारत्वेपंचमहायज्ञप्रकरणम् ॥

अथभोजनविधिः । वसिष्ठः—वारुण्यांभोजनगृहं नैर्कल्यांसुक्तिकागृहम् । इति । याज्ञवल्क्यः—वालः सुवासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरक
न्यकाः । संमोज्यातिथिभृत्यांश्चंदपत्योः शेषभोजनम् । कन्यानूढा । मनुविष्णू—सुवासिनीकुमारांश्चरोगिणोगर्भिणीस्तथा । अतिथिभ्योऽग्रएवै

१ चतुर्यादात् । २ तेभ्योदद्याद्दशत् । इदंभोजनंशुभ्यादियर्गभुक्तेषुध्यादिकृतेविधेयं—दंपत्यो शेषभोजनमिति याज्ञवल्क्ययोक्तेः । आहारनिर्हारनिहारयोगः सदैवसद्भि
र्विजनेविधेयाइतिवचनात् ।

तान्भोजयेदविचारयन् । अग्रेप्रथमम् । नात्रयथाश्रुतेतात्पर्यं किलेतेपुस्तकवत्सुखयंभुंजीतित्यत्रेतिकल्पतरुः । वयंत्वेवकारानुपपत्तेर्यथाश्रुते एवतात्पर्यं अतएवाविचारयन्नित्युक्तमितिब्रूमः । याज्ञवल्क्यः—वालः(स्व)सुवासिनीवृद्धगभिण्यातुरकन्यकाः । संभोज्यातिथिभृत्यां श्रद्धंपत्स्योःशेषभोजनम् । भोजयेच्चागतान्कालेसखिसंबंधिवांधवात् । शक्ताविदम् । तथाचमाकंडेये—कुटुंबिनोभोजनीयाःस्वसंभविमे सति । आचारादर्शनेदिपुराणे—यतेब्राह्मणपूर्वतुभोक्तुमन्नंसदागृही । पराशरः—एकद्वित्रिचतुर्विप्रान्भोजयेत्स्नातकान्द्विजः । शंखः—पंचाद्रोभोजनंक्षुर्याद्भ्रमौपात्रंनिधायच । उपवासेनततुल्यंमनुराहप्रजापतिः । उपलिशेगुचौदेशेपादैप्रक्षाल्यवैकरौ । आचम्याद्रान्न नोद्धेवंपंचाद्रोभोजनंचरेत् । आचमनंचभोजनशालायावहिःकार्यम् । यस्तुभोजनशालायांभोक्तुकामउपस्थशेत् । आसनस्थोनचान्यत्रस विप्रःपंक्तिद्रूपकइतिचंद्रोदयेआपस्तंबोक्तेः । तस्माद्द्विहिरुपस्थश्यआचांतःप्रविशेद्गृहमित्याचारादर्शोब्राह्म्याच । यमः—आर्द्रपादस्तु भुंजानःशतंवर्षाणिजीवति । इति ॥

अथभोजनपात्राणि । चंद्रोदयेत्रिपुराणे—भुंजीतपात्रेसौवर्णेपद्मिन्यादिदलादिके । माधीयेमेधातिथिः—सौवर्णेराजतेताम्रे पद्मत्रयपलाशयोः । भुंजीतेतिशेषः । चंद्रोदयेत्रिः—पंचाशत्सलिकांसांस्त्र्यधिकंभोजनायवै । गृहस्थैस्तुसदाकार्यमभावेहेमरौप्ययोः । तत्रैवप्रचेताः—पलाद्विशतिकात्रार्वागतजर्ध्वयदृच्छया । चंद्रिकायांपैठीनसिः—एकएवतुयोभुङ्क्तेविमलेकांस्यभाजने । भाजनेभोजने चैवत्रिरात्रंफलमश्रुते । चत्वारितसवर्धतेआयुःप्रज्ञायशोषलम् । भोजनंकांस्यपात्रेणयःकरोतिसकृद्विजः । वर्धतेतस्यचत्वारिआयुःकांतिर्यशोच लम् । हेमाद्रौहारीतः—राजतपर्णताम्रकांस्यपात्राणिभोजनेइति । ताम्रपात्रेनभुंजीतभिन्नकांसेमलाविले । पलाश

पत्रपत्रेगुह्रीभुक्त्वैदं चरोदितिष्टुध्वीचंद्रः । ताम्रविधिःश्राद्धपरइत्यन्ये । यत्त्वपरांके—ससम्यांनैवकुर्वीतताम्रपात्रेचभोजनमिति तत्पूर्वो
 क्तनिषेधोपसंहारार्थदोषाधिक्यार्थवा । ताम्रवत्तैत्तलेपिनिर्णयः । यत्तु—नायसान्यपिकार्याणिपैत्तलानिनतुकचिदितिश्राद्धहेमाद्रौचाराहं तत्प्र
 करणाच्छ्राद्धपरं । मिन्नदोषोनकांसेएवकिंतुतत्रदोषाधिक्यम् । नकाण्यायसे नमृत्पात्रे नभिन्नावकीर्णइतिहारीतोक्तेः । शुद्धभाजनभिन्नमा
 जनेभुक्त्वोपवासोभिन्नकांसेत्रिरात्रमितिस्मृत्यर्थसाराच्चभिन्नदोषस्ताम्राद्यन्यपरः । ताम्रजतसुवर्णशंखमुक्ताश्मरुफटिकानांभिन्नमभिन्नमितिपै
 ठीनसिस्मृतेः । स्कांदेकार्तिकमाहात्म्ये—पत्रभोजीभवेदूर्जेकांसंस्त्याज्यंप्रयत्नतः । तथा—योत्रतीकांसभोजीस्यान्नसत्रतफलंलभेत् ।
 ज्योतिर्निबंधे—भोज्यपात्रंसुधासिधौघट्येद्वासमाहरेत् । तत्रान्नप्राशनप्रोक्तेकालेभोजनमाचरेत् । सुधासिधौ सोमे । स्मृतिरत्नवाच
 ल्याम्—वहीपलाशपत्रेषुखलजेपुष्केतथा । गृहस्थस्तुनचाश्रीयाद्भुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । करेकर्पटकैचैवआयसेताम्रभाजने । वटार्काश्वत्थ
 पत्रेषुभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । चंद्रिकायांपैठीनसिः—वटार्काश्वत्थपुष्केभूतिदुकजेपुच । श्रीकामौनैवभुंजीतकोविदारकरंजयोः ।
 आग्नेये—वटार्काश्वत्थधवलसर्जंमल्लतकीस्त्यजेत् । स्कांदेप्रभासखंडे शुद्धंप्रक्रम्य—मध्यपत्रेनभुंजीतब्रह्मवृक्षस्यभामिनि । प्रचे
 ताः—मृन्मयेपर्णपृष्ठेवाकार्पासेतातवेतथा । नाश्रीयान्नपिवैचैवकरेणंजलिनापिच । यस्तुनकदलीपत्रमितिहेमाद्रौनिषेधःसश्राद्धपरः ।
 नृसिंहं वुधिमहोदधौगोविंदार्णवेच—करंजपिप्पलवटपृष्ठकुंभ्यर्कतिदुकाः । एपांपत्रेषुनाश्रीयात्कोविदाराम्रयोरपि । विपर्यस्ते
 पुपत्रेषुतिर्यक्पत्रेचदारुजे । अजपीब्रह्मपत्रेषुशुद्धस्थूतेतदाहते । कंटकैःसीवितिपत्रेत्तथावेणुदलेनच । अत्रमूलंमृगम् । चंद्रिकायां
 पुराणे—पालशेषुचपत्रेषुमध्यमेषुविशेषतः । यःकरोत्यशनंतस्यप्राजापत्यंदिनेदिने । यदीच्छत्यूर्ध्वगमित्वंपरंस्थानंचशाश्वतम् । पत्रंपर्णेपु
 भोक्तव्यंभासमेकंनिरंतरम् । इति ॥

अथ भोजनेदिगादिनियमाः । यमः—प्राञ्चुखोन्नानिभुंजीतसूर्याभिमुखएवच । ब्राह्मे—प्राञ्चुखोदञ्चुखोवापिस्वाचातोवाग्यतः शुचिः । भुंजीतान्नंचतचित्तोद्धंतर्जानुःसदानरः । यत्तु कौर्म—योभुंक्तेवेष्टितशिरायश्चभुंक्तेउदञ्चुखः । सोपानत्कश्योभुंक्तेसर्वविद्यात्तदासुरमिति । तत्रविकल्पइतिकेचित् । भोजनेउदञ्चुखत्वादिनिषेधोनिष्कामपरइत्याचारार्दशः । पुत्रिपरइतिवयम् । पुत्रवान्खगृहेनित्यनाश्रीयादुत्तरामुखइतिस्मृतिमंजयावचनात् । प्रयोगपारिजातेस्मृतिमंजर्याम्—पितरौजीवन्तौचेन्नाश्रीयादुत्तरामुखः । तयोस्तुजीववानेकस्तथैवनियमःस्युतः । विष्णुपुराणे—विशुद्धवदनःप्रीतोभुंजीतनविदिञ्चुखः । मनुः—आयुष्यंप्राञ्चुखोभुंक्तेयशस्यंदक्षिणामुखः । श्रियंप्रत्यञ्चुखोभुंक्तेऋतंभुंक्तेउदञ्चुखः । आयुषेहितमायुष्यं । श्रियंऋतंचेच्छन्नितिशेषः । सकृदनुष्ठानेनापिफलमितिकेचित् । यावजीवंनियमः । फलायविधीयतइत्यन्ये । कौर्म—नांतरिक्षिनचाकाशेनचदेवालयदिपु । भुंजीतेतिशेषः । हारीतः—भूमावेवनिदध्यान्नोपरिपात्राणीति । यसिष्ठः—नोत्संगेनभुविनपाणौनाकाशइति । पात्राणिनिदध्यादितिशेषः । भुविकेवलायाम् । अतएवापस्तंबः—नवाविभुंजीतकृतभूमौतु भुंजीतेति । कृतत्वंनावोमृत्यक्षेपेणेतिकल्पतरुः । कृतायांगोमयादिनासंस्कृतायामितिहरदत्तः ॥

मंडलविचारः । मदनरलेब्राह्मे—अकृत्वामंडलेतुभुंजतेऽधमयोनयः । तेषांतुयक्षरक्षांसिहरत्यन्नस्यतद्वलम् । तत्रैवशंखः—आदित्यावसवोरुद्राब्रह्माचैवपितामहः । मंडलान्युपजीवंतितस्मात्कूर्वातमंडलम् । चतुष्कोणंद्वाग्म्यत्रिकोणंक्षत्रियस्यतु । मंडलाकृतिवैश्यस्यशूद्रस्यास्यशुश्रूणंस्मृतम् । मदनपारिजातेव्यासः—चतुरस्रंत्रिकोणंचवर्तुलंचार्धचंद्रकम् । कर्तव्यमानुपूर्व्येणब्राह्मणादिपुमंडलम् । तत्रैवब्राह्मे—मंडलंगोमयेनस्यादथवागौरमृत्स्त्रया । आचारादर्शवौधायनः—भस्मनावारिणावापिकारयेनमंडलंततः । अग्निस्मृतौ—नासंदीभोजनेशस्त्राविप्राणांतुकदाचन । यत्तुस्मृत्यर्थसारे—प्राणाहुत्यूर्ध्वमुत्क्षिप्यपात्रयंत्रेविनिक्षिपेदिति तत्क्षत्रियादिपरं श्लोकेविप्रग्रहणादि

तिकेचित् । पंचासांस्तुभुक्त्वादौकचिद्वेश्मनसंकटे । पात्रमुद्धृत्यशेषंभुक्षयेत्सांकाराद्भयादितिब्राह्मोक्तेः । आसंदीआपत्परेतिमदन
रत्ने । श्राद्धेआसंदीनिषेधोहेमाद्रौब्राह्मणे—पित्र्येकर्मणिमुंजानोभूमेःपात्रंनचालयेत् ॥ स्मृत्यर्थेसारे—नयत्रिकायांयतिव्रतीप्रह्वचारीवि
धवांशुंजीतेति ।

भोजनकालविचारः । श्रुतौ—सायंप्रातराश्वेवस्यादिति । गौतमः—सायंप्रातस्त्वन्नमभिषूजितमनिदंभुंजीतेति । प्रातः
शुद्धःपंचमभागापरः । सायंशब्दोघटिकात्रयोर्ध्वरानिपरः । चत्वार्यैतानिकर्माणिस्वध्यायांपरिवर्जयेत् । आहारैशुंजनंनिद्रांस्वाध्यायंचयत्
र्थकमितिशातातपोक्तेः । मुनिभिर्द्विरशनमुक्तंनिप्राणामर्त्यवासिनांनित्यम् । अहनिचतथातमस्विन्यांसार्धप्रहरयामांतइतिछंदोगपरि
शिष्टात् । अत्र सार्धप्रहरानुज्ञाआपद्विपया । निशायाःप्रथमेयोमेजपयज्ञार्चनादिकम् । स्वाध्यायोभोजनंप्रोक्तंवर्जयिन्वामहानिशासिति
शौनकोक्तेः । महानिशाशब्देनयामद्वयमुच्यतइत्युक्तंप्राक् । दिवाचनभोजनद्वयम् । सायंप्रातद्विजातीनामशनंश्रुतिचोदितम् ।
नांतराभोजनंकुर्यादग्निहोत्रसमोविधिरितियमोक्तेः । द्विजग्रहणाच्छुद्धस्नानयंनियमः । अंतरानिषेधादेवरात्रावपिभोजनद्वयंन । अत
एवापस्तंवेनहरदत्तेनचद्विभोजनविधिःपरिसंख्येत्युक्तं । परिसख्यात्वोक्तेरेतन्मतेद्वितीयभोजननावश्यकम् । विज्ञानेश्वरेणतुद्विभु
जीयादेवेतिनियमविधित्योक्तेः शक्तस्यद्विभोजनमावश्यकम् । चंद्रिकाव्येचम् । अशक्तौतुयत्किंचिदल्पंभक्ष्यम् । औपवस्तमेवका
लांतरेभोजनमित्यापस्तंबोक्तेः । औपवस्तंउपवासस्तुल्यमितिहरदत्तः । तदशक्तौअद्विर्वासायमिति चौधायनोक्तंज्ञेयम् ।
नांतरेतिफलमूलान्यपरम् । दिवाचनांतरांशुंजीतान्यत्रमूलफलेभ्यइत्यापस्तंबोक्तेः । आचारादर्शेतुद्विरशननियमःप्राणाग्निहोत्रमा
त्रपरः अग्निहोत्रसाम्यादित्युक्तम् । साम्योक्तिरुपासनापरेतिवाचस्पत्ये । साम्निकग्रहचारिणोस्तुनद्विभोजननियमः । आहिताभिरनड्वां

श्रमस्य चारी चतेत्रयः । अशंत एव सिध्यंति नैपांसिद्धिर्न श्रतामित्यपराकं वसिष्ठस्मृततेः । ब्रह्मचारी तु उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च । अनडुत्प
देन कालानियम उक्त इत्युज्ज्वला । यतु—ब्रह्मचारिणः सायं प्रातर्भिक्षे या इति नियमः समिक्षाया एव न भोजनस्य । गृहस्थो ब्रह्मचारी च योनशंस्तु
तपश्चरेत् । प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णाभवे तु स इत्यपराकं चौधायनो र्क्तेरुपवासादिरनयोर्न । एकादश्यादेस्तु नित्यत्वात्तयोरुपवासत्वा
भावाचानुष्ठानम् । अत्र गृहस्थः साग्निः । अनग्रयस्तु ये विप्रास्तेषां श्रेयोविधीयते । व्रतोपवासनियमैर्नादानैस्तथा नृपेति मदनरत्ने भविष्यो
क्तेः । अपराकं चौधायनः—प्राणाग्निहोत्रमंत्रांस्तु निरुद्धे भोजने जपेत् । त्रेताग्निहोत्रमंत्रांस्तु द्रव्यालभेयथा जपेत् । बृहस्पतिः—दि
वानिद्रापरान्नचपुनर्भोजनमैथुने । क्षौद्रं कांस्यामिपतैलं द्वादश्यामष्टवर्जयेत् । पुनर्भोजनमध्वानं भारमायासमैथुने । श्राद्धकृच्छ्राद्धमुक्चैव स
र्वमेतद्विजयेत् । हेमाद्रौ व्यासः—आदित्ये हनि संक्रांतावसितैकादशीग्रहे । व्यतीपते कृते श्राद्धे पुत्रीनोपवसेद्गृही । अपराकं—अयनेर
विसंक्रांतौ रविवारे च पर्वसु । मृताहेजन्मदिवसे न कुर्याद्रात्रिभोजनम् । हेमाद्रौ जातू कर्ण्यः—अहन्ये वतु भोक्तव्यं कृते श्राद्धे न राधिप । हेमाद्रौ
कौर्म—शकं मांसं मसूरांश्च पुनर्भोजनमैथुने । घृतमस्यं बुपानं च दशम्यांससं त्यजेत् । क्वचिद्रतपरमिति हेमाद्रिः । दशम्यां पुनर्भोजननिषेधः
चं चि कायां तु नित्येपि फलसत्वात् नित्यपरत्वमपीत्युक्तम् । इति विज्ञाय कुर्वीतावश्यमेकादशीव्रतम् । विशेषनियमाश्चोहोरात्रं भुजि वर्जित इति माघ
वीये ब्रह्मचैवर्तात् । मृताष्टम्योर्दिवा भुक्त्वा रात्रौ भुक्त्वा च प्रायणं चरेत् । एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा च प्रायणं चरेत् । अत्र—शुक्लाष्टमी कृष्णचतुर्दशी
चदर्शोऽथ राकारविसंक्रमश्चेति ग्रंथांतरे शुक्लाष्टमी कृष्णाष्टमी शुक्लचतुर्दशी परं मृताष्टमीपदम् । तेन तयोरेव दिवा भोजनं नेत्युक्तं

१ भोजनं तु गारवारम् । २ तपोरुपवाभावादि विपाठः । ३ प्राणायत्वाहेत्यादयः प्राणाग्निहोत्रमंत्राः । ४ एकादशीदिने । ५ दशमीद्वादशयोः । ६ एकादश्यां ।

निर्णयामृते । स्मृत्यर्थसारे—अष्टमीचतुर्दश्यांनक्तकार्यमेकमक्तं चेति । अत्रकेचिदुपवासात्पूर्वादिनेदशम्यल्पत्वेदशमीमध्यएवभोजनं कार्यम् । एकादश्यांनृजितेत्येकादश्यांभोजननियेधात् । निषेधस्तुनिवृत्त्यात्माकालमात्रमपेक्षतइतिन्यायाच्चेत्याहुः । तत्र । दशम्यामेकमक्तस्तुमांसमैथुनवर्जितइतिचंद्रिकायांदेवलेनमध्याह्निकैकमक्तत्रतविधानाद्विधिस्पष्टेचनिषेधानवकाशात् द्वादश्यादिवन्माध्याह्निकापकर्षकाभावाच्च । नचायंनत्रतविधिः किंतुपुनर्भोजननियेधमात्रमितिवाच्यम् । निषेधकल्पनेमानाभावात् । हविष्याशनमध्याह्नाध्याह्निसंगत् । सर्वत्रैकमक्तादौतथाप्रसंगाच्च । नचहविष्यादिकाम्यैकादशीव्रतमात्रांगं संकोचेमानाभावात् । प्रयोगपारिजातेदेवलः—श्राद्धं कृत्वातुयो मर्त्यांनचमुक्तेकदाचन । देवाहविर्नगृह्णतिकव्यानिपितरस्तथा । एकादश्यादौतुसएव—उपवासोयदानित्यःश्राद्धंनैमित्तिकंभवेत् । उपवासंतदाकुर्यादाध्यायपितृसेवितम् । प्रयोगपारिजातस्त्वेकादशीमात्रपरम् । मातापित्रोःक्षयेप्राप्तेभवेदेकादशीयदा । संभाव्यपितृदेवांश्चाजिप्नेत्पितृसेवितमितिकात्यायनोक्तेस्तेनशिवरात्र्यादौभोजनमेवेत्याह । पितृपंजनकरपरमिदं । तेनान्यश्राद्धेनावप्राणम् । हेमाद्रिस्तु—चतुर्दश्यांपदाचैवश्राद्धंनैमित्तिकंतथा । उपवासंतदाकुर्यादाध्यायपितृसेवितमितिप्रभासखंडाच्छिवरात्रावप्यवप्राणम् । एवंचयस्मिन्नुपवासैकृतपुण्यं त्यक्तेमहत्पापंतत्रावप्राणम् । यत्तद्व्यमप्यल्पंतत्रायाचितमेकमक्तंवाकार्यम् । उपवासदिनेश्राद्धकथंचिद्यदिजायते । उपवासैश्वमेघाल्यराजसूयमयाचिते । वाजपेयंलभेन्नोक्ताएकमक्तेऽग्निहोत्रमितिप्रभासखंडादित्याह ॥

अथभक्ष्याभक्ष्यनिर्णयः । याज्ञवल्क्यः—अदत्तमग्निहीनस्यनान्नमघादनपदि । कदर्यचद्धचौराणांक्लीवंगवतारिणाम् । वैणाभि शस्तवार्युगणिकागणदीक्षिणाम् । अग्निहीनःशूद्रः । शूद्रान्ननिषेधोऽसच्छूद्रपरः । गौर्भूमिरन्नहोमार्थसच्छूद्रस्यगृहेगृहेइतिब्राह्म्यादितिटोडरानंदः । तत्र । राजान्तेजआदेत्तेशूद्रान्नंरक्षवर्चसम् । आयुःसुवर्णकारान्नंयशश्चर्मावकर्तनः । सुक्त्वायोन्यतमस्यान्नमत्याक्षपणंत्र्यहमिति

मनूक्तेः । आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रान्दारांश्च पीडयेत् । लोभाद्यः पितरौ भृत्यान्सकदर्यं इति स्मृतः । घद्धोवाचा निगडैश्च । गणोत्राविभक्तभिन्नानाम् । अन्यथातेषामपि स्वाप्नाभक्षणपत्तेः । चिकित्सकातुरकुण्डपूंथलीमत्तविद्विषाम् । क्रूरो ग्रपतितत्रत्यदांभिकोच्छिष्टभोजिनाम् । अधीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितश्रामयाजिनाम् । शस्त्रविक्रयिकर्मारतंतुवायश्च वृत्तिनाम् । नृशंसराजराजककृततद्वधजीविनाम् । चैलधावसुराजीविसहोपपतिवेश्मनाम् । पिशुनानृत्तिनोश्चैव तथा चाक्रिक्रिकबंधिनाम् । एषामन्नभोक्तव्यसोमविक्रयिणस्तथा । क्रूरो भयानकः । उग्रः क्रूरकर्मतिमिताक्षरा । राजन्याच्छूद्राणामुत्पन्नइति मदनले । शंखः—भीतावगीतरुदितक्रंदितावघुष्टपरिमुक्तविस्मितोन्मत्तावधूतराजपुरोहितान्नानिवर्जयेदिति मदनले । यमः—स्वसुतान्तु यो मुक्तेसमुक्तेषु यिषीमलम् । तत्रैव चिष्णुपुराणे—विष्णुजामातरं मत्वा तस्य कोपं न कारयेत् । अप्रजायांतु कन्यायां नाश्रीयात्स्यै गृहे । मनुः—उग्रांशंसूतिकां च पर्यां चांतमनिर्देशम् । नाद्याच्छूद्रस्य पक्षाक्षं विद्वानश्राद्धिको द्विजः । आददीतामेवास्माददृष्टावेकरात्रिकम् । सूतिकांशंसूतिकासुदिरस्य पकं । पर्यां चांतमुत्तराचमनोत्तरं पात्रस्थितम् । पार्श्वी चांतमिति पाठेऽपि क्लिष्टेऽस्थिते स्वपात्रस्थमपि न भक्ष्यम् ॥

निषिद्धभोजने प्रायश्चित्तम् । शौनकः—अराइवेऽपेन्मंत्रं दशवारं न संशयः । सीमंते च यदा मुंक्ते मुच्यते कलुपात्तदा । उपासान्क्तासूक्तं तु जपे इराजलेपि वा । प्रमादाद्यस्ततो मुक्तेः सूतकांशंसूतिकांश्च मकल्मषम् । प्रविष्टः प्रजपेन्मंत्रं शतवारं शिवालये । सूतकांशंसूतिकासुक्ते तदा पापात्प्रमुच्यते । पूर्ववन्वयात्तावर्गच शतवारं जपेऽले । सूतकस्य गृहे मुक्ते तदा पापात्प्रमुच्यते । इंद्रोऽथ श्रियि मंत्रं च अयुतं चैन्न कल्मषम् । ज्ञानतो ज्ञानतः स्पृष्ट्वा मुक्तिकालेऽजस्वलात् । इदं न गोजपेन्मंत्रं सहस्रं चैन्न दुष्कृतम् । ज्ञानतो ज्ञानतोऽष्टासुक्तिकालेऽजस्त्रियाः । अग्निमाजपेन्मंत्रं दशकृत्वो विशेषतः । अंत्यजानां च निश्चुत्वापश्चाद्भुक्ते न कल्मषम् । अज्येष्ठासोजपेन्मंत्रं दशवारं न कल्मषम् । श्वानादि दर्शनं कृत्वापश्चाद्भुक्ते यदा तदा । आयेतस्थुर्जपेन्मंत्रं दशवैविष्णुमंदिरे । हस्तदत्तं यदा मुक्ते तदा पापात्प्रमुच्यते । तेऽज्येष्ठासोजपेन्मंत्रं शतं विधालयेत्तदा । दिवा हि भोजनं कृत्वा तस्मान्मुच्येत कल्म-

पात् । ह्योनप्रजपेन्मंत्रशतवारंजलेतथा । रात्रौद्विभोजनं कृत्वा कल्मषाच्चप्रमुच्यते । तं सुभेजपेन्मंत्रशवारंशिवालये । अष्टम्यांवाचतुर्दश्यांदि
 वासुक्केन किल्बिषम् । सहिद्धरोजपेन्मंत्रशतवैविष्णुमंदिरे । एकादश्यामहोरात्रेभुक्केयद्विचपातकम् । आपःपृणीतमंत्रचशतवारंन किल्बिषम् ।
 रात्रौभुक्त्वावत्सोत्तुमन्वादिपुयुगादिषु । अश्वत्थवजपेन्मंत्रशवारंजलेपिवा । नित्यश्राद्धेयदासुक्तेतदापापात्प्रमुच्यते । मयोभूश्च जपेत्सूक्तं वृषो
 त्सर्गेतुरौद्रकम् । भुक्त्वायदिविनश्येतविशद्वारंजलेतदा । त्वेपंगणजपेन्मंत्रशवैविष्णुमंदिरे । व्यतीपातेयदासुक्तेतदादोषाद्विमुच्यते ।
 आप्यायस्व जपेन्मंत्रशलक्षंशिवालये । सूर्यग्रहेयदासुक्तेतदापापात्प्रमुच्यते । अराइवेजपेन्मंत्रशवारंयदातदा । बहवश्चैकपात्रेषुजतेतन्न-
 कल्मषम् । अग्नेमश्चिर्मंत्रचशतसंख्यंजपेद्यदि । भुंजतेसहपात्रेषुबहवोब्रह्मचारिणः । मानस्तोकेजपेन्मंत्रशतवारंन किल्बिषम् । प्रमादाज्ज्ञान
 तोसुक्केगणात्रंयदातदा । यज्ञायज्ञाजपेत्सूक्तं एकरात्रंजलेपिवा । गणकान्नंयदासुक्तेतदापापात्प्रमुच्यते । अच्छानइंद्रसूक्तं तु एकवारंजलेजपेत् ।
 विधुरान्नंयदासुक्तेतदापापात्प्रमुच्यते । ईळेअग्निजपेन्मंत्रशवारंयदातदा । पंचयज्ञविहीनस्यगृहेसुक्केनपातकम् । किमंगत्वाजपेन्मंत्रमयुतं
 वैजलेसुधीः । ज्ञानतोपियदासुक्केकुष्ठान्नंचेन्नपातकम् । सत्येनोत्तमितामंत्रजपेद्विष्णुवालयेयदा । उच्छिष्टेतुयदासुक्तेतदासुच्येत किल्बिषात्
 सहस्रवारंगायत्रीव्याहृतीभिःससंपुटाम् । किल्बिषान्नंयदासुक्केदोषोनास्तितदाजपेत् । इति ।

शूद्रादेर्ग्राह्यवस्तूनि । अपराकंसुमंतुः—गोरसंचवसच्छैतिलं पिण्याकमेवच । अपूपान्भक्षयेच्छूद्राद्यचान्यत्पयसाकृतम् ।
 तथा—कंदुपंकस्नेहपंकपायसंधिसक्तवः । एतान्यशूद्रान्नसुजोभोज्यानिमनुरव्वीत् । तत्रैव कौर्मै—कंदुपकानितैलेनपायसंधिसक्तवः ।
 द्विजेतानिभोज्यानिशूद्रैरेवकृतान्यपि । मदनरत्नेगिराः—मांसंधिघृतंधान्यंक्षीरमाज्यमथौषधम् । गुडोरसस्तथोदश्विज्ञोज्यान्येता

निमित्तशः । अमृतचारनालंचकुकाःसक्तवस्त्रिलाः । सकुपदनान्द्रप्रक्षस्योपलक्षणम् । प्रायश्चित्तशूलपाणावंगिराः—स्वपात्रे
यतुविन्यस्तुंधयच्छतिमित्यशः । पात्रांतरेणतद्वाह्यंशूद्रात्स्वगृहमागतम् । शूद्रवेश्मनिविप्रैणक्षीरंवायदिवादधि । निवृत्तेननभोक्तव्यंशूद्राद्वातंद
पिस्मृतम् । तच्चश्रीश्याह्नमितिशूलपाणिः ।

निषिद्धान्नादीनि । अपराकेशातातपः—गोकारुकुशालायतैलयत्रैशुयंत्रयोः । अमीमास्यानिशौचानिस्त्रीपुचानंतरेषुच ।
कंदुपकादिचकलौनिषिद्धम् । एतानिलोकस्युर्थकलेरादौमहात्मभिः । निवर्तितानिकर्माणिव्यवस्थापूर्वकंबुधैरितितत्रैवशातातपोक्तेः ।
शंखः—नापणीयान्नमघादिति । सएव—अपूषाःसक्तवोधानास्तक्रंदधितुंमधु । एतत्पण्येषुभोक्तव्यंभांडलेपोनचेद्भवेत् । शूलपाणौ
शातातपः—दृततैलंपयःक्षीरंतथैधुरसोगुडः । शूद्रभांडस्थितंतक्रंतयामधुनदुष्यति । पयस्तुनवभांडस्थमेव । नवभांडेषुपानीयंशूद्रविदक्ष
त्रजन्मनाम् । पेयंतदपिप्राणांपयोदधितथैवचेति तत्रैवजायालोक्तेः । शंखः—दृतदधिपयस्तक्राणामाकरभांडस्थानामदोपइति । याज्ञ
वल्क्यः—अनर्चितंवृथामांसकेशकीटसमन्वितम् । युक्तंपर्युषितोच्छिष्टंश्वस्पृष्टंपतितिक्षितम् । उदक्यास्पृष्टसंघुंपर्यायान्नंचवर्जयेत् । गोघ्रातं
शकुनोच्छिष्टंपदास्पृष्टंचकामतः । अनर्चितमवज्ञातम् । वृथामांसमात्मार्यमेवपक्वं । उपलक्षणमेतत् । नपचेदन्नमात्मानइत्यात्मार्यमन्नमात्रपाकस्य
निषेधात् । पित्राद्युच्छिष्टंभोज्यम् । मातापित्रोरथोच्छिष्टंकलौभुजन्भवेत्सुखीतिचंद्रिकायामादिपुराणात् । पितुर्ज्येष्ठस्यप्रातुरित्यव्येके । इति
आपस्तंबस्मृतेश्च शुक्तंदध्यादिभिन्नम् । नपर्यायान्नमश्रीयान्नद्विःपक्वंनशुक्लंनपर्युषितमन्यत्ररागपाडवचुकदधिगुडगोधूमयवपिष्टविकारोभ्यइ
तिशंखोक्तेः । यस्यान्नस्यैकैकेनपाकेननस्वरूपसिद्धिस्तद्विःपक्वमपिभोज्यमितिमदनरत्नेत्राह्नेमादौच । एतेनयच्छाकादिसंकारार्थंजीरका
दिसंस्कारेणयत्पुनःपच्येतेतत्पुनःपक्वमितिमदनरिजातोक्तिःपरास्ता । पाकादावेवसंस्कारेषुनर्नसंस्कारः । यस्तुव्यंजनादेराल्मविनिगमार्थेषु

नःसंस्कारःसर्वज्यैष्वेतिमदनपारिजातः । अन्यदीयंस्वीयत्वेनदत्तंपर्यायान्नम् । शातातपः—केशकीटशुनास्ष्टवायसोपहतंचयत् ।
 क्लीवामिश्रस्तपतितैःसुतिकोदक्यनास्तिकैः । दृष्टंचस्याधदन्नंतुतस्यनिष्कृतिरुच्यते । अभ्युक्ष्यार्किचिदुद्धृत्यतद्गुंजीतविशेषतः । भस्मनावापिसंस्पृ
 श्यसंस्पृशेदुत्सुकेनच । सुवर्णरजताभ्यांवाभोज्यंप्रातमजेनवा । स्पृष्टमित्युक्तेःसहंपकेअभोज्यं । नित्यमभोज्यंकेशकीटावपन्नमितिगौतमोक्तेः
 हारीतः—पिपीलीकादिभिरन्नाद्युपघातेकांचनभस्मरजतताम्रवडूयगोवालाजिनदंतानामन्यतमेनाद्भिःसंस्पृष्टमन्नप्रोक्षणपर्यग्निकरणादित्यद
 र्शनान्च्युद्धमिति । मनुः—पक्षिजग्धंगवाघ्रातमवधूतमवधुतम् । दूषितंकेशकीटैश्चस्पृष्टक्षेपेणशुभ्यतीति । जमदग्निः—शुतान्नद्रोणमात्रं
 तुश्वकाकाद्युपघातितम् । आसमुद्धृत्याग्नियोगोत्प्लोक्षणंतत्रशोधनम् । माधवीयेसंवर्तः—विडालमूपिकोच्छिष्टेषंचगव्यंयिवेद्विजः । तत्रैव
 उशानाः—ग्राहणोच्छिष्टेप्राणायामशतमितियाज्ञवल्क्यः । अन्नंपर्युपितंभोज्यंखेहाक्तंचिरसंस्थितम् । अखेहाअपिगोधूमयवगोरसविक्रियाः ।
 चिरस्थितमविकृतंचेत् । पर्युपितःशार्कोपिभोज्यइतिहरदत्तः । कल्पतरुरौघमः—अपूषाश्चकरंभश्चधानावटकसक्तवः । शाकंमांसमपूपंच
 संपृक्तसरमेवच । यवांगूपायसंचैवयच्चान्यत्सेहसंसुतम् । सर्वंपर्युपितंभोज्यंशुष्कंचेत्यरिर्वर्जयेत् । मिताक्षरायांयावकमप्युक्तम् ।

पलांद्वादिनिषिद्धचर्गः । भविष्ये—लशुनंगुंजनंचैवपलांडुकवकानिच । घृताकनालिकालालुजानीयाञ्जातिदूपकम् । गुंजनलशुना
 कारकंदेशेषइतिमिताक्षरायाम् । मदनरत्ने—यदीयंचूर्णगायकाःकंठशुद्ध्यर्थमक्षयंतितानिपत्राणि । मूलविशेषोगाजरापरपर्यायइति
 माधवोहेमाद्रिश्च । तन्न । हेमाद्रावेयत्रघ्नाडे—गुंजनंचुक्तिकांचैवगाजरंजीरकंतथेति । श्राद्धेगुंजनभिन्नगाजरनिषेधात् । गुंजनो

यवनेष्टपलांडोदेशजातयइति सुश्रुतोक्तरापिनाजरंगुंजनशब्दवाच्यम् । हेमाद्रवप्युत्तरप्रपलांडुविशेषएवगुंजनमित्युक्तम् । वैजयंत्याम
 प्येवम् । राजनिघंटौ—रसनोहिमहाकंदोगुंजनोदीर्घपत्रकः । पृथुपत्रःस्थूलकंदोयवनेष्टोविलोहितः । गुंजनस्यमधुरकंदुकंदंनलमप्युपदिशं
 तिकपायम् । पत्रशथयमुशंतिचत्तिकंसुरस्योलवणमस्थिवदंति । गजरपिंडमूलंचपीतकंदःसुमूलकम् । स्वादुमूलंसुपीतंचनारंपीतमूलकम् ।
 गजरंमधुरंरुच्यंकिंचित्कडुकफापहम् । आम्भानकृमिशूलग्रंदाहपितृपापहम् । गुंजनपीतकंचान्यस्थौणेरंरक्तपित्त
 लम् । गुंजनंशीतलंआहिदाहमांधविपापहम् । तद्वीजंवीर्यंदंश्रेष्ठमुष्णंगर्भहरंपरमिति । तन्न । गजरेगुंजनशब्दोलाक्षणिकः । वैद्यके—
 गुंजनंशिखिमूलंचयवनेष्टंचवर्तुलम् । ग्रंथिमूलंशिखाकंदंकंदंडिंडीरभोदकम् । गुंजनंकटुरुष्णंचकफवातरुजापहम् । रुच्यंचदीपनंहृद्यंदुर्गधि
 गुल्मनाशनम् । मदनचिनोदेपि—गुंजनःपित्तलोयाहीतीक्ष्णोणोरोगनाशनः । गंधाकृतिरसैस्तुल्यःसूक्ष्मनालःपलांडुना । तथागुंजनो
 योग्महाकंदोजर्जरीदीर्घपत्रकइतिलशुनभेदोप्युक्तः । तथा—कासमर्दःकर्कशःस्याद्गुंजनो गजरस्तथा । गुंजनःकटुकस्तीक्ष्णस्तिकोष्णोदीपनो
 लयुः । संग्राहीरक्तपित्ताशौग्रहणीकफवातजित् । त्रिविधेपिगुंजनेगार्जर्नंतर्भवति । गुणभेदात् । लवणयुतंदुग्धयुतंदधिचनमोज्यम् ।
 चिनायकशांतौषलिदानेवाब्जणसुरामांसस्थानेतादृशयोस्तयोरुक्तेः । चतुर्विंशतिमते—मूलकंमातृमूलंचश्वेतारक्तौचसूरणौ । च
 त्वार्यमोज्यमूलानिपंचमीचार्द्रिमूलिका । मातृमूलंमाइणीमूलमितिप्रसिद्धम् । कल्पतरौत्राहो—राजमापाःस्थूलमुद्रास्तथावृषकवासकौ ।
 मसुराःतशुष्पाधुसुलकनिकेतनम् । सस्यान्येतान्यमक्ष्याणिचेदयानिकस्यचित् । तत्रैवापस्तंबः—कृष्णधान्यंचशूद्रान्नयेचान्येना
 स्यसंमिताः । वर्जयेदितिसंबंधः । कृष्णधान्यंकलिंगकानि । शूलपाणौदेवलः—कुर्विदांश्वेतवृतांककृष्णामांडंचनभक्षयेत् । कुर्विदा

घोटकः । तत्रैव हारीतः—श्लेष्मातकप्राशनेसातपनमिति । अपराकंहारीतः—कुसुमं श्वेतवृतांकुमांडचविवर्जयेत् । हेमाद्रौ विष्णुः—
 वर्जयेच्छ्वेतवृतांकमलाबुवर्तुल्यजेत् । श्वेतोक्तैः कृष्णवृताकस्यानिषेधइतिकल्पतरौ मदनरत्ने माघवीये च । स्मृत्यर्थसारेपि—शुद्धश्वेत
 कटकिधृताकानिवर्जयेदिति । तत्रैव—यतिव्रतिभ्यांसदालाबुशिशुवृताकानिजातिमात्रेणवर्ज्यानीति । व्रतहेमाद्रावग्निपुराणे—व्रतप्रक्र
 म्य—कूष्मांडालाबुवर्ताकपालंकीज्योत्स्निकास्यजेत् । मदनरत्नेपैठीनसिः—नलिकायौतकुसुंभारमंतकाश्चेतिशाकानामभोज्याइति ।
 नलिकाकलंधिकेतिशूलपाणिः । तत्रैवकौर्म—गुंजनंकिंशुकैवकंडरंचतथैवच । उदुंयरमलाबुंजग्ध्वापततिवैद्विजः । अलाबुवर्तुलः ।
 पूर्वोक्तविष्णुस्मृतैः । स्मृत्यर्थसारेप्येवम् । हारीतः—नवट्ठक्षाश्वत्थदधित्यमातुल्लिगानिभक्षयेदिति । दधित्थं कपित्थम् ।
 माघवीयेवृहद्यमः—नलिकानालिकेरीचश्लेष्मातकफलानिच । भूतृणंशिशुकं चैवखट्वांकं कनकं तथा । वर्जयेदिति शेषः । तत्रैवचतु
 र्विंशतिमते—तृणराजफलं वहीमुक्त्वाचांद्रचरेद्विजः । कंदमूलफलादीनिअज्ञात्वोपवसेत्तथा । याज्ञवल्क्यः—देवतार्थहविःशिशु
 लोहिताव्रश्चनांस्तथा । लोहितपदमुभयत्रान्वितम् । तेनरक्तशिशुनिषिद्धइतिमाघवः । स्मृत्यर्थसारेप्येवम् । विद्वानितंदुलीयादीनिनि
 पिद्धानि । विद्वानांफलानिभक्ष्याणीत्याहबौधायनः—अमेद्येषुचयेवृक्षाउसाःपुष्पफलोपगः । तेषामपिनदुष्यंतिपुष्पाणिचफलानिच ।
 तथाचोशनाः—नलिकाशणछत्रांकुसुंभालाबुविज्ञवान् । कुंभीकेकुवृताककोविदारांश्चवर्जयेत् । तथाकालप्ररूढानिपुष्पाणिचफलानिच ।
 देवलः—नवीजान्युपभुंजीतरोगापद्मतेबुधः । बीजानिकूष्मांडसेत्युक्तं कल्पतरौ मदनरत्ने च । वर्ज्यानुवृत्तौ शांखः—कुनबीकुष्ठि
 सस्पृष्टमिति । कृष्णभट्टीयेस्कां दे—आज्यपात्रेस्थितं कंमधुमिश्रं तु यद्दुतम् । ताम्रपात्रस्थितं क्षीरं त्रपुसर्पिः सुरासमम् । आद्रकंसगुडं मधं सै

क्षवंदरं तथा । नारिकेलसंक्रांसेदभासंमिश्रितोगुडः । वसिष्ठः—अभोज्यंस्वोच्छिष्टोपहृतं वसनकेयकीटोपहृतं चेति । स्वोच्छिष्टं स्वमुक्तशि
 ष्टंलकं । वसनं परिहितमिति मदनरत्ने । सुमंतुः—धुतवचोभिहतमदधिपर्युषितं श्रचांडालवीक्षितमन्नमभोज्यमन्यत्रहिरण्योदकैः स्पृष्टादिति ।
 वचोभिहतं तात्कालिकमुखवातादिदुष्टं । दधिखेहलक्षकं खेहरहितं पर्युषितमित्यर्थः । स्पृष्टात्भावोक्तः । श्रचांडालदृष्टं भोज्यमन्नांतराभावइति मदन
 रत्ने । वर्ज्यामुष्टृतौयमः—लघुनंगंजनचैव विलयः संमुखं तथा । विलयो घृतफेनसन्मंडश्च । चिष्णुपुराणे—
 भुंजीतोद्धृतसाराणि न कदाचिन्नरेश्वर । स्क्रांदे—घृताकं वृहतीचैव दग्धमन्नं मसूरिका । यस्योदरे प्रवर्तते तस्य दूरतरो हरिः । अलाघुं भक्षयेद्य
 स्तुदग्धमन्नं कलंघिकाम् । सनिर्लज्जः कथं प्रते पूजया भिजनादनम् । स्क्रांदे—शिरःकपालमंत्राणि न खचर्मतिलानि च । एतानि क्रमशो नित्यमष्टम्या
 दिषु वर्जयेत् । चर्मपदेन मसूरिका उच्यते इति कालनिर्णयदीपिका । हरिभक्तिविलासेयामले—यत्र मधंतथा मांसंतथा वृताकमू
 लकौ । निवेदयेन्नैव तत्र हरैरैकांतिकीरतिः । भारते—तिलान्मृष्टान्नचाश्रीयात्तथासायानुर्निरिष्यति । गौतमः—उद्धृतं खेहविलयनपिण्या
 कमथितप्रभृतीनिनाश्रीयादिति । मथितं जलं विना लोडितं दधीति मदनरत्ने । आमिषं पाद्मेकार्तिकमाहात्म्ये—प्राण्यंगमामिषं चूर्णेफले
 जंवीरमामिषम् । धान्ये मसूरिकात्प्रोक्ता ह्यन्नं पर्युषितं तथा । गोकोजिकंचमहिषिदुग्धादिचतथामिषम् । द्विजकीतारसाः सर्वे लवणं भूमिजंतथा ।
 ताम्रपात्रस्थितंगव्यं जलं पल्लवं संभवम् । आत्मार्यपाचितं चान्नमामिषं तस्मृतं बुधैः । नचेदं प्रकरणात्कार्तिकमात्रपरम् । अन्यत्रापि तद्ब्रह्मेवाध
 काभावात् । मदनरत्ने—घृतात्फेनं घृतान्मंडपीयूषमथवाद्भागोः । सगुडं मरिचाक्तंतु तथा पर्युषितं दधि । दीर्णतक्रमपेयंचनष्ट्वाडुचफेनवत् ।
 गुडमरीचयुक्तं पर्युषितं दधिचनभक्षयेत् । दीर्णं स्फुटितम् । हारीतः—नरजस्वलायादंतं न कुद्धयानमलद्वाससानापरयाद्द्वारापन्नमिति ।
 याज्ञवल्क्यः—घृथाकृसरसंयावपायसापूषशकुलीः । अत्र नपचेदन्नमात्सेने इत्यनेन निषेधे सिद्धे पुनर्निषेधोपाधिक्यार्थइति मदनरत्ने ।

मनुः—अनिर्दशायगोःक्षीरमौष्ट्रमैकशफ्रतया । आविकंसंधिनीक्षीरं विवत्सायाश्चगोःपयः । गोग्रहणमजामहिष्योरुपलक्षणम् । गोमहिष्यजानामनिर्दशानापयोनपेयमितिवसिष्ठोक्तेरिति मदनरत्ने । वत्सग्रहणेनसवत्साधेनुरानीयतामितिवद्गोग्रहणेसिद्धेपुनर्गोग्रहणमजामहिष्योर्व्यपत्योःपयसोनिपेयार्थमिति मेघातिथिः ।

संस्कारादिभोजननिषेधः—मदनरत्नेगिराः—जन्मप्रभृतिसंस्कारेवालस्यान्नस्यभोजने । असपिंडैर्नभोक्तव्यंचूडायांचविशेषतः । नारीप्रथमगर्भेषुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । पराशरमाघवीयेधौम्यः—ब्रह्मोदनेचसोमेचसीमंतोन्नयनेतथा । जातकर्मनवश्राद्धेमुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । तत्रैव—निवृत्तचूडहोमेतुप्राड्नामकरणात्तथा । चरेत्सांतपनंभुक्त्वाजातकर्मणिचैवहि । अतोन्व्यपुतुसंस्कारेषूपवासेन शुद्ध्यति । चंद्रिकायाम्—नवश्राद्धस्ययच्छिष्टं गृहेपर्युषितंचयत् । दंपत्योर्भुक्तशिष्टंचभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । आचारदर्पणे—मानुवारे तथारात्रावष्टम्यांचतथैवच । धात्रीफलंनरःखादन्नलक्ष्मीकोभवेत्सदा । सप्तम्यारंविवारेचदिवारात्रौतथैवचेतिकृष्णभट्टीपूर्वार्धपाठः । अभावास्यापितृश्राद्धेसंक्रांतौपारणेतथा । पराशरैवभोक्तव्यंस्यान्नंतस्यतत्फलम् । हेमाद्रौ—दिवादधित्यधानासुरात्रौचदधिसक्तुषु । श्लेष्मातकेतथाऽलक्ष्मीर्निस्यमेवकृतालया । काशीखंडे—नदिवोद्धृतसारंचभक्षयेद्दधिनोनिशि । स्कांदे—रात्रौदधिनभोक्तव्यंदिवाननवनीतकम् । यमः—नभिन्नभांडेभुंजीतनरात्रौदधिसक्तुकान् । भारतेप्येवम् । आचारादर्शेषुहारीतः—पृथग्यानंपुनर्दानं मासेनपयसानिशि । दंतच्छेदनगुणंचसप्तसक्तुषुवर्जयेत् । सक्तुतुंदिनक्षयइतिभारतेशतपथाच्च । सुमंतुः—कूर्वाण्डं वृहतीचैवतरुणी मूलकंतथा । श्रीफलंचकलिंगंचवात्रीप्रतिपदादिषु । शिरःकपालमंत्राणिनखचर्मकृतानिच । उदुंबरफलंचैवतिलानपितथैवच । यदीच्छेत्स्वर्गगमनमष्टम्यादिषुवर्जयेत् । रत्नमालायाम्—कूर्वाण्डंमालुंगंचपटोलंवृहतीफलम् । श्रीफलंपितुमंदंचधात्रीपक्षादितस्त्वजेत् ।

नालिकेरंशिरःश्रीकंकणालंतुंवकंस्मृतम् । अत्राणिलिकाशाकंनखानिग्रामशिंषिकाः । चर्माल्यपोइकाशाकंभृतांकंतिलमुच्यतइति । धर्मसारे—धात्रीफलंभानुवारेश्रीफलंशुक्रवासरे । शमीफलंमंदवारेश्रीकामःपरिवर्जयेत् । गौडनिचंधे—रविवारेचसंक्रांतौषष्ठ्यावैससमीतिथौ । आरोग्यकामस्तुनोर्नियंत्रनभक्षयेत् । भारतेदानधर्मे—आज्याहुर्तिविनाचैवयत्किंचित्परिविष्यते । दुराचारेश्चयद्भुक्तंभंगंरक्षसांविदुः । इदंश्राद्धपरमितिकेचित् ।

अथपरिवेषणम् । चंद्रोदयेगिराः—नीलरक्तेनवस्त्रेणयःपाकःश्रपितोभवेत् । तेनमुक्तेनविप्राणांदिनमेकमभोजनम् । वैद्यः—भक्ष्यंचदक्षिणेपाश्वेपयंलेखंचवामतः । हस्तदत्तानिचान्नानिभ्रत्यक्षंलवणंतथा । मृत्तिकाभक्षणंचैवगोमांसाशनवत्स्मृतम् । हेमाद्रौयमः—एकेनपाणिनादत्तंशुद्रादत्तंचयज्ञेवेत् । पैठीनसिः—लवणव्यंजनंचैवघृततैलतथैवच । लेखंपयंचविविधंहस्तदत्तंनभक्षयेत् । एतदपवादःस्मृतिरनावल्याम्—अपकंलेहपकंचहस्तेनैवप्रदापयेत् । यत्किंचित्तरद्भक्ष्यंदर्व्यादियंतुयन्नतः । कल्पतरौभविष्ये—आयसेनतुपात्रेणयदन्नमुपनीयते । भोक्ताविष्टासंभुक्तेदाताचनरकंन्रजेत् । मात्स्येपि—उभाम्यामपिहस्ताभ्यामाहृत्यपरिवेषयेत् । मनुः—दर्व्यादियंशुतान्नंतुसमस्तव्यंजनानिच । उदकंयचपकाद्वयोदर्व्यादात्तुमिच्छति । सभ्रूणहासुरापश्चस्तेनोगुरुस्तल्पगः । काशीखंडे—फ्राणितंगोरसंचैवलवणंमधुकानिच । हस्तेनत्राखणोदद्यात्कृच्छ्रंचांद्रायणंचरेत् । हेमाद्रौहारीतः—पक्ल्लौसहोस्थितानंतुभोजनादिसमंस्मृतम् । तत्रैववसिष्ठः—यद्येकंपत्नौविपमंदातिलेहाद्भयाद्वायदिवापिहेतोः । वेदेपुष्ट्यामृपिभिश्चगीतांतान्रहत्यांमुनयोवदंति ।

परिवेष्टुरुच्छिष्टस्पर्शहारीतः—द्रव्यहस्तस्तुसंस्पृष्टउच्छिष्टंवाकदाचन । भूमौनिक्षिप्यतद्रव्यमपःस्पृष्टाततःशुचिः । अद्भिरभ्युक्ष्यतद्रव्यंपुनरादापयेत् । घत्तुमनुः—उच्छिष्टेनतुसंस्पृष्टोद्रव्यहस्तःकथंचन । अनिधायैवतद्रव्यमाचांतःशुद्धिमायुयादिति । आचार

चंद्रोदये—अंगधारणयोग्यमंगेनिधायाचामेत् तदयोग्यंस्पृष्ट्वा । यद्वाभक्ष्येतरद्रव्यंमूमावनिधायाचम्यशुचिर्भवेत् । भक्ष्यंमूमानिधायाचामेत् । मार्कण्डेयः—पक्वान्नेनगृहीतेनमूत्रोच्चारंकरोतियः । धनिधायैवतद्रव्यमंगेकृत्वासमाश्रितम् । शौचंकृत्वायथान्यायमपःस्पृश्ययथाविधि । अब्रमन्युक्षयैवैवउद्धृत्यार्कप्रदर्शयेत् । त्यक्त्वाग्रासमथैतस्माच्छेषंशुद्धिमवाप्नुयात् । द्रव्यस्यैवसाक्षादुच्छिष्टस्पर्शेत्यागइतिचंद्रिका । स्मृत्यर्थसारे—परिवेपणंकुर्वन्मूत्रोच्छिष्टश्चेदन्नादिनिधायशौचाचमनेकृत्वान्नादिप्रोक्ष्याग्निमर्कंवासंस्पृश्यपरिविष्यादिति ।

आपोशनचलिप्राणाहुत्यादि । मार्कण्डेयः—अब्रंहृष्टप्राणम्यादौप्रांजलिःकथयेत्ततः । अस्माकंनित्यमस्त्वेतदितिभक्तयाथवंदयेत् । आपस्तंबः—भापांकासंक्षवयुमित्यभिमुखोन्नंवर्जयेदिति । भापांशब्दोच्चारणम् । याज्ञवल्क्यः—अपोशानेनोपरिष्ठादधस्तादश्रुतातथा । अनममृतंचैवकार्यमन्नंद्विजन्मना । अत्रयद्यपि—अद्यतेत्तच्चभूतानितस्मादन्नंतदुच्यतेइतिश्रुतौसर्वमविशेषेणान्नत्वेनप्रतीयते तथापिजलादावपितदापत्तेः । भिःसास्त्रीभक्तमंधोन्नमितिकोशादन्नमोदनः । अतएव—अन्नाश्रितानिपानीत्यत्राप्योदनवर्जनम् । तेनभक्तेष्वपोशनंनान्यत्रेतिकेचित् । अन्येतु - ससंक्षेत्रगतत्राहुःसतुषंधान्यमुच्यते । आमंविषुषमित्युक्तंस्विन्नमन्नमुदाहृतमितितिथितत्वेवसिष्ठोक्तेःस्विन्नमात्रेथापोशनम् । नचैवंगुडादावपितदापत्तिः । अन्नेनव्यंजनमित्यादिपुत्रीह्यादिविकारएवान्नपदप्रयोगात् गुडादेश्वसरसत्वात् अतोगुडादौनापोशनम् । मदनरत्नेमाधवीयेचकौर्मं—महाव्याहृतिभिस्त्वन्नंपरिष्विच्योदकेनतु । अमृतोपस्तरणमसीत्यपोशानक्रियांचरेत् । मदनपारिजातेतु—व्याहृतिभिर्गीयव्याचान्नमभिमंत्र्याभ्युक्ष्यपरिषिच्य धर्मराजादिवलीन्दद्यादिति । माधवीये—ऋतेनसायंसत्येनप्रातश्चपरिषिचयेत् । भविष्ये—भोजनार्त्तिकचिदन्नाग्रंधर्मराजायैवैबलिम् । चित्रायचित्रगुहायप्रेतेभ्यश्चेदमुद्धरेत् । यत्रकचनसं

स्थानांक्षुद्रुपोपहतात्मनाम् । प्रेतानांतृप्तयेक्षय्यमिदमस्तुयथासुखम् । स्कांदि—प्रदद्याद्भूतपतयेभुवनपतयेतथा । भूतानांपतयेस्वाहेत्यु
 क्त्वाभूमौबलित्रयम् । ब्राह्मे—ब्रह्मणेनमइत्येवंब्रह्मादिभ्योपलीन्दद्यादिति । स्मृत्यर्थसारे—यमायनमःचित्रगुप्तायनमःसर्वेभ्योभूतेभ्यइतिव
 लीन्दद्यादिति । श्रौतवृत्तिः—यःकथनास्मिन्छास्त्रेदेवतोद्देशेनद्रव्यात्मकोव्यापारोयागोहोमोभ्यादानंवलहरणादयोवामत्रेणसाध्यंतेतत्रसर्व
 त्रस्वाहाकारःकर्तव्यइति । आश्वलायनानांस्वाहांतत्वमेववलिदाने । एतानिवलिदानादीनियथाशाखंबव्यवस्थितानि । इदंचपरिपेचनो
 तांकार्यमित्युक्तंमाघवीयेमदनरत्नेच । यत्तुस्मृत्यर्थसारे बल्युत्तरपरिपेचनमुक्तंतत्पदार्थगणनमांत्रनतत्रक्रमेतात्पर्यम् । परिपे
 चनोत्तरंपदक्षालनोक्तेः । अत्रब्रह्मरुद्रंचंद्रार्कवसवोमंडलांतरात् । निवेदितंनरैरन्नयस्माद्ब्रह्मंतिनान्ययेतिब्राह्मात् ब्रह्मादिभ्योभुजिकाले
 बलिर्देयः । मंडलार्थवादोयमितिचेत् तस्यापि सालंबनत्वात् । अर्थाभावोपिस्तुतिरितिचेत्असंभवेद्वेवंस्यात् । नचवाक्यभेदः । सूक्तवाका
 दौघृत्वादित्याचारादर्शः । तत्र । तद्धितादीनामेवदेवतात्ववोधकत्वात् । सूक्तवाकस्यकरणत्वेप्युक्तं हरतौदेवताकल्पकत्वम् । अर्थ
 वेदेवतुदेवताकल्पत्वमत्यंतासंभवीत्यलंभीमांसांगधश्चन्यहृदयप्रलापेन । आद्वेबलिदानाभावमाहहेमाद्रावत्रिः—दत्तेवाप्यथवा
 दत्तेभूमौयोनिक्षिपेद्वलिम् । तदन्नंनिष्फलयातिनिराशैःपितृभिर्गतैः । स्मृत्यर्थसारे—पायसेनतथाज्येनमापन्नैरतथैवच । नकुर्वोद्वलि
 दानंतुओदनेनप्रकल्पयेत् । कृष्णभट्टीये—भोजनादौबलिमुक्तंसमुद्भूतैवभोजयेत् । अनुद्धत्युयोभुक्तेप्राणायामाष्टकंचरेत् । आसुमा
 जौरसंस्पर्शेषोडशैवतथाचरेत् । तत्रैव—दत्त्वाथचित्रगुप्तायहस्तंप्रक्षालयेत्ततः । अप्रक्षाल्यकरोभुजन्तौरेवनेरकेवसेत् ।

अपोशनविचारः । ब्राह्मे—अपोशनंचट्टहीयात्सर्वतीर्थमयंचतत् । हस्तेनलंघयेन्नान्नंसोदकेनकदाचन । आपोशनाकरणेदोप-
 स्थितामणौ—अपोशानमकृत्वातुयोभुक्तेऽनापदिद्विजः । भुंजानोयदिवाश्रायम्यश्रतंजपेत् । इदंचबलिदत्त्वाहस्तंप्रक्षाल्यकार्यमि

ल्युक्तमाधवीये—हस्तप्रक्षालयेचैवपश्चात्प्रयतमानसः । धारयेत्सव्यहस्तेनपात्रतद्वाग्यतोद्विजः । अपोशानंशूद्रेणनकार्यम् । द्विजश्रुतेः ।
 नैवेद्यभक्षणमत्रमिथ्या । लोके—उच्छिष्टभोजिनस्तस्यवयमक्लिष्टकारिणः । येनलीलावरोहणहिरण्यक्षोनिपातितः । स्मार्तोपीदंलिलेख । पात्र
 धारणेचिशेषश्चिन्तामणौ—अंगुष्ठस्पर्शनीचैवमध्यमाचतुर्थीयका । तिस्रोद्वेवांगुलीचैवप्रशस्ताःपात्रधारणे । बृहन्नारदीये—याव
 द्विजोऽन्नमश्रीयात्पानंनैवपरिलजेत् । आपस्तंबः—नापजिहीतापजिहीतवेति । अपजिहीतत्यजेत् । अतःपात्रधारणेविकल्पः । सोपि
 प्राणाहुत्युत्तरमिति । मदनरत्ने—प्राणाहुत्युत्तरपानंधृतवानमुंचेदन्यथाभुंचेदितिरूपत्परुः । यत्तुपद्त्रिंशन्मते—समुत्थितस्तुयो
 मुक्तेयोमुक्तेमुक्तभाजने । एवंवैवस्वतःश्राद्धभुक्त्वासांतपनंचरेदिति तद्भोजनोपक्रमेपात्रंधृतत्वातन्मध्यलागे । स्मृतिमंजर्याम्—पात्रस्य
 धारणंमौनंत्यजेच्चआतृमान्गृही । शातातपः—अग्रासनोपविष्टस्तुयोमुक्तेप्रथमद्विजः । बहूनांमुंजतांसोतःपंत्याहरतिकिल्बिषम् ।
 अत्रिः—मौनव्रतंमहाकाण्डंकारेणविनश्यति । एतत्पंचग्रासपरम् । पंचग्रासान्महामौनंप्राणाद्याप्यायनंचतदितिचिष्णुपुराणादिति
 माधवः । महामौनंकाष्ठमौनम् । तथाचस्मृतिमंजर्याम्—काष्ठमौनेनमुंजीतप्राणादिग्रासपंचकम् । प्राणाहुत्युत्तरंमौननियमः ।
 मीनीवाप्ययवामौनीग्रहःसंयतेद्रियः । मुंजीतविधिवद्विप्रो नचोच्छिष्टानिदापयेदितिब्यासोक्तेरितिमदनरत्ने । रत्नावल्याम्—यवी
 यान्सपितायश्चभुक्त्वाश्राद्धादिभोजनम् । प्राणाग्निहोत्रादन्यत्रनासौमौनंसमाचरेत् । यवीयान्कनिष्ठः । अतोऽत्रातृमतोमौननिषेधोजीव
 ज्येष्ठभ्रातृकरः । तत्रैव—यदिमुंजीततूष्णींतुसर्वत्रैवतुभोजने । सपापोऽत्रातरहंतिसंततिंचाचिराद्भुवम् । गोभिलः—अथातःप्राणाहु
 तिकल्पोव्याहृतिभिर्गोपय्यान्नमभिमंत्र्यऋतत्वासत्येनपरिषिंचामीतिसायं सत्यंत्वर्तेनपरिषिंचामीतिप्रातरतश्चरतिभूतेषुगुहायांविश्वतोमुखः ।

लंयन् स्वंपद्वारस्त्वं ब्रह्मत्वं प्रजापतिस्त्वं तदप आपोज्योतीरसो मृतं ब्रह्म भूषुवः सुवरो ममृतो पस्तरणमसीत्यपः पीत्वा दशहोतारं मनसानुद्भृत्या त्वरन्पंचासां नृक्षीयात् प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहाव्यानाय स्वाहोदानाय स्वाहासमानाय स्वाहेति । दशहोत्राश्चित्तिः क्षुगित्याधाः । अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेत्याचारादर्शः कृष्णभट्टश्च । तन्न स्वाहांतल्लेमानाभावात् । गोभिलाघलिल्लेखनाच्च ।

प्राणाद्दुतिविचारः । कौर्म—स्वाहाप्रणवसंयुक्तां प्राणायामाद्दुतिततः । शौनकः—तर्जनीमध्यमांगुष्ठलग्राप्राणाद्दुतिर्भवेत् । मध्यमानामिकांगुष्ठैरपाने जुहुयाद्बुधः । कनिष्ठानामिकांगुष्ठैर्व्यने जुहुयाद्भुविः । तर्जनीचवह्निः कृत्वा उदाने जुहुयाद्बुधः । समाने सर्वहस्तेन समुदायाद्दुतिर्भवेत् । एताश्च दत्तैर्नच्छेद्याः । प्राणाय स्वाहेति समस्तानि गिरतीत्याचारादर्शहारीतोक्तः । अंगुष्ठानामिकामात्रग्राह्यानान्येन ता आहुतयद्दिति हारीतव्याख्यातारः । सर्वाभिरंगुलीभिरश्रीयादिति सामान्यविधेः पंचग्रास्यपित्तैवेत्याचारादर्शः । उभयमप्ययुक्तम् । पूर्वोक्तशौनकविरोधात् । भारते—यथारसंनजानाति जिह्वाप्राणाद्दुतौ नृप । तथासमाहितं कुर्यात्प्राणाद्दुतिमंतद्रितः । अपराकंचौघायनः—अथशालीनयायवरात्मयाजिनां प्राणाद्दुतिव्याख्यासामः प्रक्षालितपाणिपादौ देशे प्राञ्जुख उपविश्य ध्रुवाद्यौरिति प्रथिवीमावाहयेद्भूतवतीमित्थमौपात्रनिधाय मूर्धानं दिवइत्युद्धृत्य तमाहियमाणं भूषुवः स्वरोमित्युपस्थाय वाचं च्छेत्प्राक्तुमहाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमन्नमुदकंपरिपिच्यसव्येन पाणिना विभुं चन्नमृतोपस्तरणमसीत्यपः पीत्वा पंचान्नेन प्राणाद्दुतीर्जुहोति प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवोमाविशाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहा अपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवोमाव्याने निविष्टोऽउदाने० इति समाने० हुत्वा तूष्णीं भूयो व्रतयेत् प्रजापतिं मनसा ध्यायन्नांतरावाचं विस्मजेत् भूषुवः स्वरोमिति जपित्वा पुनर्भुजीत त्वक्कशनखकीटासुपुरीयाणि दृष्ट्वा तद्देशात्पिडमुद्धृत्याभ्युक्ष्य मस्मावकीर्यपुनः प्रोक्ष्य वाचाशस्तं भुंजीत सर्वभक्ष्यापूपकंदमूलांसां दत्तैर्नाघेन्नातिसुहितो मृतापिधानमसीत्युपरिष्टादपः पीत्वा चांतो हृदयमभिमृशति प्राणानां ग्रंथिरसिरुद्रोमाविशांतकइत्यतस्तेनाग्नेनाप्याय

१ त्वयमस्य विष्णुस्तुत्वं वदकारः । २ विसां कुर्गतेनाग्नेन ।

स्वेतिपुनराचम्यदक्षिणपादांगुष्ठेपाणिघ्रावयति । अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वभुगितिहुत्वानु
मंत्रणमूर्ध्वहस्तः समाचरेत्—श्रद्धायां प्राणे निविश्यामृतं हुतं शिवो मा विशश्राण मन्त्रेनाप्यायस्वेतिपं च त्रह्मणिम आत्मा मृतत्वायेत्यनेन चाक्षरे
ण आत्मानं योजयेदेवमेवाहरहः सायं प्रातर्जुहुयादद्भिर्वासायमिति । अन्त्रिः—अपोशानं वामभोगे सुरापानसमं भवेत् । दक्षभागे तु यः कुर्यात्सो
मपानसमं भवेत् । पुनराप्यापोशानं सुरापानसमं भवेत् । इदं श्राद्धपरमिति क्वचित् । नित्यभोजने पीतकृष्णभट्टः ।

भोजनविचारः । प्राणाहुत्युत्तरमाहवसिष्ठः—सर्वाभिरंगुलीभिरश्रीयादिति वौधायनः । यावद्वासंसन्नयन्नस्कन्दयन्कृत्स्नं ग्रासं
ग्रसीत । विष्णुपुराणे—अश्रीयात्तन्मनाभूत्वा पूर्वतुमधुरं रसम् । लवणाम्लैतथामध्ये कद्रुतिक्तादिकंततः । प्राकृद्रवं पुरुषोऽश्रीयान्मथेतु क
ठिनंपुनः । अंतपुनर्द्रवाशीतु वलारोग्ये नमुंचति । कौर्म—ततो न्यदन्नमश्रीयात्पूरुणायोदरस्य च । स्मृतिमंजरीकाशीखंडे—दर्भ
पाणिस्तु यो मुक्केतस्य दोषो न विद्यते । केशकीटादिसंभूतस्तदश्रीयात्सदर्भकः । यत्त्वाश्वलायनः—ग्रंथीकृतपवित्रेण नमुंजीयान्नचाचमेदिति
तद्दुर्लान्यपरम् । भोजने वर्तुल इत्यत्रिस्मृततेः । विष्णुः—नवृतीयमथाश्रीयान्नापश्यंश्चकदाचन । अपश्यन्नंधकारादौ । कौर्म—नाश्री
यात्प्रक्षमाणा नाम प्रदायैव दुर्मतिः । नायज्ञशिष्टमद्याद्दानकुब्धो नान्यमानसः । आत्मार्थभोजनं यस्वर्थयस्य सैशुनम् । घृत्यर्थयस्य चाधीतं
निष्कलंतस्य जीवितम् । नोच्छिद्यो घृतमादद्यान्नमूर्धानं स्पृशेदपि । नन्नन्नकीर्तयन्वापि न निःशेषं न भार्यया । नैकवह्नस्तु मुंजीत न वापिशयन
स्थितः । नपादुकाधिष्ठितो वानहसन्विलपन्नपि । पराशरः—अदुष्टासंतता धारावांतोद्भूताश्चरेणवः । भोजनपात्रमुद्धं लजलादिनपेयमित्युक्तं
माधचीये घृहृद्भारदीये—द्विजोनाभोज्यमश्रीयात्पानेनैव परित्यजेत् । संस्थाय ह्यासने पादौ वक्षार्थपरिधाय च । मुखेन यमितिं भुक्त्वासु
रापीत्युच्यते बुधैः । खादिता र्थपुनः खादन्भोदकानि फलानि च । प्रत्यक्षं लवणं खादन्गोमांसाशीनि गद्यते । नृसिंहाब्धि महेदधौ—सा मुद्रं

सैधवंचैवलयेपरमाद्भुते । प्रत्यक्षेऽपितिश्राद्धेनिषेधस्त्वन्यगोचरः । हेमाद्रौब्रह्मांडे—सैधवंलवणंयच्चतथामानससंभवम् । पवित्रेपरमे
 क्षेतेप्रत्यक्षेऽपिनित्यशः । देवलः—नमुंजीताघृतंनित्यंशुहृत्स्थोभोजनंस्वयम् । पवित्रमथहृद्यंचसर्पिराहुरघापहम् । ब्राह्मे—यस्तुपाणि
 तलेभुङ्क्तेयथफूलारसंयुतम् । प्रसृतांगुलिभिर्यश्चतस्यगोमांसवच्चतत् । हस्त्यश्वरथयानोष्ट्रमास्थितो नैवभक्षयेत् । इमशानाम्यंतरस्थोवादे
 चालयतोपिवा । शयनस्थोनमुंजीतनपाणिस्थंनचासने । तत्रैव—नार्द्रवासानार्द्रशिरानचायज्ञोपवीतवान् । नप्रसारितपादस्तुपादारोपि
 तपाणिमान् । नावसन्नियकसंस्थश्चनचपर्यकिकास्थितः । नवेष्टितशिराश्चापिनोत्संगकृतभाजनः । नचर्मोपरिसंस्थश्चर्मवेष्टितपार्श्ववान् ।
 भारते—निषण्णश्चापिखादेतनतुगच्छन्कदाचन । क्षत्रियेविशेषस्तत्रैव—क्षत्रियःप्रावृत्तशिरामुंजीतासन्नशस्त्रभृदिति । अन्नस्य
 जन्मकालुब्धदुष्पुक्तिचनकुत्सयेत् । ग्रासशेषंचनाश्रीयात्पर्यायान्वितः । शाकमूलफलेक्ष्वादिदंतच्छेदैर्नभक्षयेत् । संवपेन्नान्नमन्नेनविधि
 संपात्रसंस्थितम् । बहूनांमुंजतांमध्येनाश्रीयात्पर्यायान्वितः । वृथानविकिरेदन्नोच्छिष्टंघृतंघृतंयजेत् । तिलकल्कजलक्षीरंदधिक्षौद्रंघृतानिच ।
 नलजेदर्धजग्धानिसकूंश्चायकदाचन । संवपेद्राशीकुर्यात् । त्रिकांडमंडनः—शिरोवेष्टयतुयोभुङ्क्तेयमुक्तेदक्षिणामुखः । वामपादेकरं
 न्यसतद्वैर्क्षांसिगच्छति ।

भोजनकालेस्पर्शास्पर्शे । शुद्धितत्त्वेष्टृद्धशातातपः—यदाभोजनकालेअशुचिर्भवतिद्विजः । भूमौनिक्षिप्यतंत्रासंस्नात्वाविप्रो
 विशुध्यति । मक्षयित्वातुंत्रासमहोरारेणशुध्यति । अशित्वासर्वेभवाच्चत्रिरात्रेणविशुध्यति । अशुचिपदंनस्नानार्हमात्रपरंस्नानविधिवैय
 र्थ्यापत्तेरित्युक्तम् । तत्रैवमार्कण्डेये—अंगुलिचोद्धरेद्यस्तुगोमांसानवस्मृतम् । अग्निः—मुखेनचात्रमश्नातितुल्यंगोमांसमक्षणेः ।
 मुखेनगवादिवत् । चंद्रिकायांपृष्टमनुः—नपिषेन्नचमुंजीतद्विजःसव्येनपाणिना । नैकहस्तेनचजलंशुद्ध्रेणावर्जितंपिबेत् । पीत्वावशेषितं

भार्ययासार्धं कचिंजुंजीतचाध्वनि । असवर्णस्त्रियासार्धमुक्त्वापततितक्षणात् । चंद्रिकायामादित्यपुराणे तु—अधोवर्णस्त्रियासार्धमिति तृतीयपादउक्तः । कचिदितिदेशकालाद्यसंभवविषयं विवाहविषयं वेति विज्ञानेश्वरः । इदमपि दाक्षिणात्यभिन्नपरम् । पंचधाविप्रतिपत्तिर्दक्षिणातोऽनुपनीतेन भार्यया सह भोजनमित्युक्त्वा इतर इतरस्मिन्दुष्यतिनेतर इतरस्मिन्देशप्रामाण्यादिति माधवीये बोधयनोक्तः । यद्युमाद्यवीये वृहथमः—माताचभगिनीवापि भार्याचान्याश्च योपितः । नताभिः सह भोक्तव्यं मुक्त्वा चांद्रायणं चरेदिति तदसवर्णपरम् । यदपि प्रायश्चित्तस्य हेमाद्रौ गालवः—एकयानसमारोह एकपात्रे च भोजनम् । विवाहेऽपि यात्रायां कृत्वा विप्रो न दुष्यति । अन्यत्र दोषमाप्नोति पश्चाच्चंद्रायणं चरेदिति तदप्यसवर्णपरम् ।

पंक्तिभेदावश्यकता । मदनरत्ने वृहस्पतिः—अप्येकपत्न्यानां शीयात्संयुतः स्वजनैरपि । कोहिजानाति किंकस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् । एकपत्न्युपविष्टानां दुष्कृतं यदुरात्मनाम् । सर्वपातत्संमतावद्यावत्पंक्तिर्न भिद्यते । वृहस्पतिः—अग्निनाभस्मना चैव स्तंभेन सलिलेन वा । द्वारेण चैव मार्गेण पंक्तिभेदे बुधैः स्मृतः । तृणेनापि पंक्तिभेद इति माधवीये मदनरत्ने च । तथा च चंद्रिकायां हारीतः—तृणेनांतरितं कृत्वा पंक्तिदोषो न विद्यते । स एव—न स्पृशेद्द्वामहस्तेन भुजानो हि कदाचन । न पादौ न शिरो वस्तिनपदाभाजनंतथा । गोभिलः—एकपत्न्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रानां शीयुरपरेषु । मोहाद्भुक्तेषु यस्तत्र ससांतपनमाचरेत् । सह एककाले ।

उदक्यादिशब्दश्रवणनिषेधः । माधवीये आश्वमेधिके—उदक्यामपि चांडालं श्वानं कुकुटमेव वा । भुजानो यदि पश्येत्क

१ इतरे निराक्षिणालाऽनुपनीतेन भार्यया च सह इतरस्मिन्दुष्यति अतीदीच्योवा इतरस्मिन्दक्षिणे न दुष्यतीत्यर्थः ।

तदग्रं तु परित्यजेत् । कात्यायनः—चांडालपतितो दक्यावाक्यं शुत्वा द्विजोत्तमः । भुंजीत प्रासमात्रं तु दिनमेकमभोजनम् । उत्तरार्धे यदीति
 शेषः । वृहन्नारदीये—खानदानजपादीनां भोजनाध्वरयोस्तथा । मध्ये शृणोति यद्येषां शब्दं कुर्यात्कदाचन । उद्धमेद्भुक्तं मखिलं ब्रह्मत्वाचोप
 वसेत्तदा । द्वितीये हि धृतं प्राश्य शुद्धिमाप्नोति मानवः । माधवीये गौतमः—काहलप्रमणं प्राव्यां च कस्यो लूखलस्य च । एते पांनिनदाया
 वत्पावत्कालमभोजनम् । कात्यायनः—नृणां भोजनकाले तु यद्दिदीपो विनश्यति । पाणिभ्यां पात्रमालभ्य भास्करं मनसा स्मरेत् । पुनश्च दीपिकां
 कृत्वा तच्छेषं भोजयेन्नरः । पुनश्च नभोक्तव्यं भुक्त्वा पापैर्विलिप्यते । अन्नं गृहीत्वैत्यर्थः । स्मृत्यर्थे सारं—अन्नभोजनकालेऽस्थनादूपिते
 खानं धृतं प्राशनं च दंतपाते चैवमिति । विष्णुपुराणे—जठरं पूरयेदर्धमन्नैर्धजलेन च । वायोः संचरणार्थं चतुर्थं भवशेषयेत् । पुलस्त्यः—
 भोजनं तु ननिःशेषं कुर्यात्प्राज्ञः कथंचन । अन्यन्नदधिसक्त्वा ज्यपलक्षीरमध्वपः । चंद्रिकायां वृद्धमनुः—भार्याभर्तृकदासिभ्य उच्छिष्टं शे
 पयेत्ततः । भारते—पानीयं पायसं सूक्तं सर्पिर्मधुदधीन्यपि । निरसं शेषमेतेषां न प्रदेयं तु कस्यचित् । टोडरानंदे विष्णुपुराणे—नाशे
 पंपुरुषो श्रीयादन्यत्र जगतीपतेः । ओदनोपिसंशेषो भोज्य इति टोडरानंदे । मदनरत्ने ब्राह्मे—कुर्यात्क्षीरांतमाहारं नदधं तं कदाचन । का
 शीखंडे—अनुपीयततः क्षीरं तं पानीयमेव च । अमृतापिधानमसीत्येवं प्राश्योदकं सकृत् । पीतशेषं क्षिपेद्भूमौ तोयं मंत्रमिमं पठन् । अप्रक्षा
 लितहस्तस्य दक्षिणां गुष्ठमूलतः ।—रौरेवे पूयनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम् । उच्छिष्टोदकमिच्छूनामक्षय्यमुपतिष्ठताम् । देवलः—भुक्तोच्छिष्टा
 त्समादाय सर्वस्मात्किंचिदाचमन् । उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि । उत्तराचमनं चाक्षालितहस्तेन कार्यम् । हस्तंप्रक्षाल्य गंडूपयः पिबे
 त्पापमोहितः । सदैवे चैव पिबेच्च आत्मानमवसादयेत् । अर्धपीत्वा तु गंडूपमर्धं त्यक्त्वा महीतले । रसातलगतानां गास्तेन प्रीणंति नित्यश इति
 व्यासोक्तेः । गंडूपममृतापिधानमसीति जलपानम् । एतदकरणे प्रायश्चित्तमुक्तं भारते—यद्युत्तिष्ठत्यनाचां तो भुक्त्वा नासनात्ततः । सद्यः

स्नानं प्रकुर्वीत सो न प्रयतते भवेत् । शांता तपः—आचम्य पात्रमुत्सार्य किंचिदाद्रं पणिना । केचिदुत्तरापेशनोत्तरं प्रथमं गंडूपः पश्चाद्धस्तप्रक्षाल
नमाहुः । तत्र । पूर्वोक्तं ग्रथविरोधात् । देवलः—भोजने दंतलग्नानि निर्हृत्या च मनं चरेत् । दंतलग्नमसंहार्यं ज्ञेयं तदपि दंतवत् । नतत्र बहुशः
कुर्याद्यन्नमुद्धरणं प्रति । मार्कंडेये—अनृत्तिष्ठन्न कुर्वीत भुक्त्वा दंतविशोधनम् । दंतलग्नकालं तरच्युते बौधायनः—तस्य कत्वैवं शुचिर्न पुन
स्त्यागोत्तरमाचमेदिति । निगिरन्नेव तच्छुचिरितियाज्ञचल्क्यः । अतस्त्यागनिगिरणयोर्विकल्पः । मदनरत्ने गौतमः—गंडूपस्याथ सम
येतर्जन्यावकर्षणम् । यः करोति समूढाल्मारौरेवरकेवसेत् । हस्तक्षालनोत्तरं हस्तादौ द्वेहशेषे न दोषः । द्वावेवोष्टौ इमं शुकरोसखेहो भोजनादनु ।
अदुष्टान् शक्तिजः प्राहृद्यालवृद्धस्त्रियोमुखमिति वृद्धपराशरोक्तैः । गंडूपप्रक्षेपश्च कांस्यपात्रेन कार्यः । तथा चांगिराः—गंडूपपादशौचं चकृ
त्वा वैकांस्यभाजने । भूमौ निक्षिप्य पणमासात्युनराहारमादिशेत् । उत्तारार्थं कांस्यपात्रमितिशेषः । पुनराहारं तक्ष्णपात्रांतरानयन्वा । माध
वीये न्यासः—तस्माद्देशान्मनागपस्यलविधिवदाचमेदिति । तदुत्तरं द्विराचामेदित्युक्तं । विष्णुपुराणे—अंतर्घलायं मे भूमेरपामइय
निलस्य । भवत्वेतत्परिणतं मास्त्वव्याहृतं सुखम् । अगस्तिकुंभकर्णचशर्निचवडवानलम् । आहारपरिणामार्थं संस्मरामि वृकोदरम् । आता
पिर्भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः । समुद्रः शोपितो येन समेऽगस्त्यः प्रसीदतु । इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमृज्यात्तथोदरम् । अत्रिः—आचातोप्य
शुचिस्त्रावघावत्पात्रमनुद्धृतम् । उद्धृत्य शुचिस्त्रावघावद्भूमिर्न लिप्यते । भूमावपि हिलिषायां तावत्सादशुचिः पुमान् । आसनादुत्थितस्तस्मा
घावन्नस्पृशेत महीम् । आपस्तंबः—यत्र भुज्यते तत्समूढानि हृत्या बोध्यते देशे लप्ये तस्येति संप्रत्ययोत्तरतः शुचौ देशे रुद्राय निनये देवं वा
स्तुशिवं भवत्विति । आश्वलायनः—ततः शतपदं गत्वा वीक्ष्यादित्यं शनैः । पाणिनोदकमालम्ब्य मंत्रमेनं ससुरेत् । काशीखंडे—
इत्यत्र परिसंकल्प्य प्रक्षाल्य चरणीकरो । ततोन्नपरिणामार्थं मंत्रानेतानुदीरेयेत् । अग्निराप्यायन्घातुं नार्थिवान्परिवारितः । दत्तावकाशो न भसो

जरयत्वस्तुमेसुखम् । प्राणपानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा । अन्नपुष्टिकरं चास्तुभमाप्यव्याहृतसुखम् । समुद्रोवडवाग्निश्चन्नधोव्रध्वास्यनं
दनः । मयाम्यवहृतं यत्तदशेषं जरयंत्वमी । विष्णुः—विष्णुः समस्तोद्रियदेहदेहिप्रधानभूतो भगवान्यथैकः । सत्येनेतेनान्नमशेषमेतदारोग्यदंभेप
रिणाममेतु । इत्युच्चार्यस्वहस्तेनपरिमृज्यात्तथोदरम् । ऋग्बिधानेशशोभवेतिद्वाम्यांतुमुक्त्वान्नप्रयतःशुचिः । हृदयंपाणिनास्पृष्ट्वाज्योग्जीवेद
गदःसुखी । हारीतः—पश्चात्तदन्नशेषं वलिहरेदिति । एतच्चपाकशिष्टेनरौद्रचलिहरणमितिजयस्वामी । धर्मप्रश्ने ब्रह्मचारिप्रकरणे—
मुक्त्वास्वयममंशालयीतेति । अमत्रंभोजनस्य । भिक्षापात्रस्यत्वन्येनशालनेनदोषइत्युज्ज्वला । उभयोरपिपात्रयोर्ग्रहणमित्यन्ये । स्नातका
दीनामप्येतत् ।

तांबूलभक्षणविचारः । विशेषानुपक्रमेण मार्कण्डेये—भूयोप्याचम्यकुर्वीततस्तांबूलभक्षणम् । माघचीयेवसिष्ठः—सुपूगं
चसुपुं चसुचूर्णेनसमन्वितम् । अदत्त्वाद्विजदेवेभ्यस्तांबूलं वर्जयेद्विजः । एकपूरांसुखारोग्यं द्विपूगंनिःफलं भवेत् । अतिश्रेष्ठत्रिपूगंच अधिकं नैवदु
प्यति । मार्कण्डेये—पर्णाग्रं पण्डुं च चूर्णपर्णं द्विपर्णकम् । दंतधावनपर्णं च शकस्यपिश्रियं हरेत् । अकृत्वाचमुखेपर्णपूगं खादतियोनरः । दशजन्म
दरिद्रस्तुवंतेचनहरिस्मृतिः । नित्यं खादतितांबूलं वक्रभूपाकरं नरः । नमुच्यत्यच्युतस्येवतस्यमंदिरमिंदिरा । चूर्णपूगदलाधिक्ये साम्ये चापिसतिक्रमा
त् । दुर्गंधारंगसौगंध्यवहुरंगान्विदुर्बुधाः । मदनरत्नेवसिष्ठः—पर्णमूलेभवेद्ब्याधिः पर्णाग्रेपापसंभवः । चूर्णपर्णं हरेदायुःशिराबुद्धिविनाशि
नी । तस्मादग्रंचमूलंचशिराश्चैवविशेषतः । चूर्णपर्णं वर्जयित्वा तांबूलं भक्षयेद्बुधः । आश्वलायनः—यतेश्चविधवायाश्चदीक्षितस्यचटोरपि ।

१ यादृष्टिं सर्वभूतानामायाचदृष्टिं स्वभावजा । तदृष्टीनाविनाशायनारदसस्स राम्यहम् । इतिचंचित्सुंजानदृष्टिदोषो न बाधते । अजनीगर्भं समभूतकुमारब्रह्मचारिणम् ।
दृष्टिदोषविनाशाय इन्द्रगर्तस्स राम्यहम् ।

तांबूलभक्षणं वर्ज्यमैथुनं च विशेषतः । विद्याकामोऽनिशं रात्रौ तांबूलं तु न भक्षयेत् । कृष्णभट्टीये—मातापित्रोः क्षयश्राद्धे तथैव क्षयसूतेके । तांबूलं च र्वयेद्यस्तु पितृहासनिगद्यते । हेमाद्रौ जायालः—दंतधावनतांबूलं तैलाभ्यंगमभोजनम् । रत्नौषधपरान्नं च श्राद्धकृत्सप्तवर्जयेत् । यत्तुकृष्णभट्टीये—नित्यश्राद्धे त्वमाश्राद्धे श्राद्धे चापरपक्षिके । तांबूलचर्वणे दोषोनेति शतातपोऽत्र वीदिति तन्निर्मूलम् । उक्तविरोधात् । लघुनारीदीये—दशम्यादिमहीपालत्रिदिनं परिवर्जयेत् । गंधतांबूलपुष्पाणि स्त्रीसंभोगं महाशयः ।

दिनशेषभागकृत्यम् । चिष्णुरहस्ये—गात्राभ्यंगं शिरोभ्यंगं तांबूलं चानुलेपनम् । व्रतस्योवर्जयेत्सर्वचान्यच्चनिराकृतम् । दक्षः—भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदत्र परिणामयेत् । इतिहासपुराणार्थैः षष्ठसप्तमकौ नयेत् । अष्टमेलोकयात्रा तु वहिःसंध्याततः पुनः । आयुर्वेदे—भुक्त्वा त्रिंशत्सुंदं वलमुत्तानशायिनः । आरोग्यं वामकुक्षौ तु मृत्युर्धावति धावतः । इति श्रीमन्नारायणभट्टात्मजश्रीमद्रामकृष्णभट्टसुतलक्ष्मणभट्टकृतावाचारसंलेखमभोजनप्रकरणम् ॥

सायंसंध्याविचारः । व्यासः—सच्छास्त्रादिविनोदेन सन्मार्गस्याविरोधिना । दिननयेत्ततः संध्यामुपतिष्ठेत्समाहितः । यमः—चत्वारिंशत्कर्मणिसंध्याकालेषु वर्जयेत् । आहारमैथुनं निद्रां स्वाध्यायं च तुर्यकम् । संवर्तः—सादित्यां पश्चिमां संध्यामर्धां स्तमितमास्कराम् । अत्र सायंसंध्यायाः कालकर्तव्यतादिसंध्याप्रकरणे ज्ञेयम् । विशेषमाह चंद्रिकायां व्यासः—प्रत्यशुखोपविष्टस्तु गायत्रीं तु जपेत्ततः । बह्वृचस्तु त्रेपि—उत्तरापराम्बुखो न्यष्टमदेशं सावित्रीं जपेदिति । श्राद्धे सुक्तवतः संध्यानिषेधमाह श्राद्धे चंद्रोदये यमः—पुनर्भोजनमध्वानं

१ पृष्ठांतरसर्वीकृष्णापीतवस्त्रांचतुर्भुजात् । शंखचक्रगदापद्मद्विहांगरुडवाहनात् । बहव्योश्रमवासांतामायां तीसुर्यमंडलात् । वैष्णवीव्यश्वरांसाक्षाद्देवीमावाह-

याम्यहम् ॥ इति ।

भारमायासमैथुने । संध्याप्रतिग्रहहोमंश्राद्धभोक्ताष्टवर्जयेत् । अयंसंध्यानिषेधःप्रायश्चित्ताकरणे । तदाह—सायंसंध्यांप्रक्रम्य—दशकृत्वः
 पिवेदापोगायत्र्याश्राद्धशुद्धिजः । ततःसंध्यामुपासीतशुध्येच्चतनंतरम् । अत्रदशकृत्वःपिवेदितिसंबंधः । इदंमनूक्तप्रायश्चित्तंश्राद्धीयविषय
 मितिमाधवः । संध्याधिकारार्थमितिपृथ्वीचंद्रः । गौडास्तु—सायंसंध्यापरात्रंचछेदनंचवनस्पतेः । अमात्रास्यांनकुर्वीतरात्रिभोजनमेवच ।
 घृतंचकलहंचैवसायंसंध्यादिवाशयम् । श्राद्धकर्तांचभोक्ताचपुनर्भुक्तंचवर्जयेदितिकामधेनौचाराहात् कर्तुरपिसायंसंध्यानिषेधमाहुस्तन्नि
 र्मूलम् । यत्तु—द्वादश्यांपंचदश्यांचसंज्ञातौश्राद्धवासरे । सायंसंध्यांनकुर्वीतकुर्वीत्तुवैश्वपितृहाभवेदितिकालकौमुद्यांचवनंतदपिनिर्मूलम् ।
 युक्तंचैतत् । ततःसंध्यामुपासीतोत्युक्तेः । तेनश्राद्धभोजननिमित्तं अन्यत्राप्रायश्चित्तम् । पार्वणश्राद्धेतुपट्प्राणायामादितिचिश्वादर्शः ।
 तदिदंनसंध्याधिकारार्थंकिंतुश्राद्धभोजननिमित्तम् । यत्तु—प्राणायामत्रयंकृत्वाप्रणवेनाभिमंत्र्यपट् । ततःसंध्यामुपासीतशुद्धिःस्याच्छ्राद्ध
 भोजिनामिति तन्नवश्राद्धपरम् । प्रायश्चित्तगौरवादितिप्रयोगपारिजातः । याज्ञवल्क्यः—उपास्यपश्चिमांसंध्यांहुत्वाग्नीन्समुपास्यच ।
 भृत्यैःपरिवृतोभुक्त्वानातितृप्याथसंविशेत् । चकारोवैश्वदेवादेरपिग्रहणार्थम् । सायंवैश्वदेवःपाकांतरेणकार्योनपुनर्भुक्तशिष्टेन । नवश्रा
 ष्टस्ययच्छिष्टंगृहेपर्युपितंचयत् । दंपत्योर्भुक्तशिष्टंचभुक्त्वाचांदायणंचरेदितिचंद्रिकायांचवचनात् । यदार्याणामभोज्यंस्यान्नतेनयजेतइत्या
 पस्तंबोक्तेश्च । चिष्णुपुराणे—तत्रापिश्वपचादिभ्यस्तथैवान्नापवर्जनम् । तत्रैव—पुनःपाकमुपादायसायमप्यवनीपते । वैश्वदेव
 निमित्तवैपढ्यासार्धवर्लिहेत् । सायंत्वन्नस्यसिद्धस्यपढ्यमंत्रवर्लिहेत् । दक्षः—अद्रोपपश्चिमौयामौवेदाभ्यासरतो नयेत् । यामद्वयंशयान
 स्तुप्रसन्नूयायकल्पते । शौनकः—निशायाःप्रथमेयामेजपयज्ञार्चनादिकम् । स्वाध्यायोभोजनंप्रोक्तंचवर्जयित्वा महानिशाम् । व्यासः—
 गृहानिशातुविज्ञेयामध्ययामद्वयंनिशि । शौनकः—पश्चात्तेनतथायामेजपयज्ञार्चनादिकम् । ब्रह्माभ्यासोपितत्रैववर्जयित्वातुभोजनम् । इति

शपनचिन्तारः । हारीतः—नसंधिवेलायांशयीतनमशोनाशुचिर्नप्रगेनोचैर्निशायांभापेतेति । प्रगेप्रातः । अतएवपृथ्वीचंद्रोदयेस्मृत्यन्तरे—आसनंशयनंयांगजायापत्यंक्रमंडलुम् । शुचीन्यात्मनएतानिपरेपामशुचीनि । कौर्मे—अश्रद्धोऽशुचिःशयितःस्वाध्यायंशानभोजनम् । वह्निर्ज्ज्वलन्चैवकुर्वीतकदाचन । नवीजयेवक्षेणनदेवायतनेस्वपेत् । चंद्रिकायांगोभिलः—स्नातकःस्नापकालेवैणवंदंडमुपनिदधातीति । स्वयादित्यनुवृत्तौशंखल्लिखितौ—नदीर्णायांखट्टायांनान्यसेवितायामनन्युक्ष्यनभूतग्रहायतनेनरमशानवृक्षच्छायासु नपर्वणिरमसोत्सवेचेति । पर्वणिप्रतिपत्तंचदशयोःसंधौ । रमसोत्सवेषुत्रज्जन्मादौ । हारीतः—नप्रत्यक्तिर्यगुदकृशिराःकोणशिराःपश्चिमशिराउत्तरशिराथेति । मार्कण्डेये—श्राकृशिरःशयनेर्विधाद्धनमायुश्चदक्षिणे । पश्चिमेप्रवलांचितांहानिमृत्पूतयोत्तरे । शून्यालयेरमशा नेचपथिवृक्षेचतुष्पथे । महादेवगृहेवापिमातृवेशमनिनस्वपेत् । नयक्षनसायतनेस्कंदसायतनेतथा । कूलच्छायासुचतथाशर्करालोष्ठपांसुषु । नस्वपेच्चतथादर्भेविनादीक्षाकथंचन । धान्यगोदेवविप्राणांगुरूणांचतथोपरि । नाकाशेसर्वतःशून्येनचचैलद्रुमेतथा । गार्ग्यः—स्वगृहेप्राकृशिराःशेतेश्राशुयैदक्षिणाशिराः । प्रत्यकृशिराःप्रवासेतुनकदाचिद्रुदकृशिराः । भारते—शुथार्धतसचाप्यत्रह्नीपूर्वमधितिष्ठति । तदक्षिणेशयीतेति । उशाना—नतैलेनाभ्यक्तशिराःस्वपेदिति । पैठीनसिः—नादीक्षितःकृष्णचर्मणिसुप्यादिति । आपस्तंबः—सदानिशायांदारान्त्रसलंकुर्वीतेति । विष्णुपुराणे—शुचौदेशेविविक्तेलुगोमयेनोपलेपिते । प्रागुदकप्रवणेचैवसंविशेशुसदांबुधः । मंगल्यंपूर्णकुंभचशिरादेशेनिधायतु । वैदिकैर्गाण्डैर्मत्रैर्क्षाकृत्वास्वपेत्ततः । हारीतः—क्षालितचरणःसर्वतोरक्षांकृत्वोदकपूर्णघटादिसंग्रालोपे तआत्साभिरुचितामनुग्रहतांसुशामाणमितिपठनशुश्यामधिधायरात्रिसूक्तंजत्वाविष्णुंनमस्कृत्य । सर्पापसर्पभद्रंतेदूरंगच्छमहाविप । जनमेजयस्य यज्ञेतिंशंस्तीकवचनंस्मर । आंस्तीकवचनंशुल्वायःसर्पेननिवर्तते । शतधाभिघतेर्मूर्ध्निशिशुवृक्षफलंयथा । इत्येतच्छ्लोकद्वयंजत्वेष्टदेवतांस्मत्वा

साधिमास्थायान्यांश्चैदिकान्त्रान्त्रस्वामंगलश्रुतिशंखचशृण्वन्दक्षिणशिराःस्वपेदिति । विष्णुपुराणे—रात्रिसूक्तंजपन्स्मृत्वादेवांश्चसुखशा
यिनः । तानाहगोभिलः—अगस्तिर्माषवमुकुन्दोमहामुनिः । कपिलोमुनिरास्त्रीकःपंचैतेसुखशायिनः । शयीतेत्यधिकृत्यहा
रीतः—नान्यपूर्वेनानुवंशास्तीर्णनाश्मपीठोपधानेनचासनेइति । अन्यपूर्वेअन्योपभुक्ते । चंद्रोदयेस्मृतिः—आसनंशयनंयानंजायाप
लंकमंडलुम् । शुचीन्यात्मनएतानिपरेपामशुचीनिनु । विष्णुः—नाकाशेनपालाशेनपंचदारुहृतेनगजभद्रकृतेनभिन्नेनाश्रियुष्टेनघटसिक्तद्रुमजे
नदेवायतनेनगणमध्येनहुताशोपरिनभस्मनिनाशुचौदेशेनपर्वतमस्तकेशयीतेति । पंचदारुजेपंचजातीयदारुहृतेइतिटोडरानंदः । तन्न ।
वक्ष्यमाणविष्णुपुराणविरोधात् । शंखलिखितौ—नविशीर्णखट्टायामन्युक्ष्यनभूतयक्षग्रहायतनेपुनश्मशानवृक्षच्छायासुशयीतेति ।
चंद्रिकायांम्रचेताः—नविशीर्णखट्टायांनान्यवर्णोपशयितायांस्वपेदिति । विष्णुपुराणे—नैकांशालानवांभद्रानासमांमलिनान्तथा ।
नचंदतमयीशय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम् । मृतदंतमयेविद्युद्गर्धेदर्भेपलाशजे । नशयीतनरोधान्येशयनेपंचदारुजे । पंचदारूणिचोक्त्वा निचूत
जंबूद्रुमास्तथा । अरमपीठोत्थितांश्चैवघटसिक्ततरूस्तथा । करिभद्रकृतेचैवनशयीतकचिन्नरः ।

संभोगेनिषिद्धदेशदिनादि माघव्यामादित्यपुराणे संगोगेनिषिद्धदेशउक्ताः—चैत्यचत्वरसौधेपुनैवदेवचतुष्पथे । नैव
श्मशानोपवनसलिलेषुमहीपते । काशीखंडे—एककाष्ठमयीशय्यानातितृप्तोऽथसंविशेत् । विष्णुः—नविद्युद्गर्धेनवाल्पधान्योपरिसं
ध्यायांनर्द्रति । कल्पतरौकाल्यायनः—पौर्णमास्याममावास्यामधःशय्याविधीयते । अनाहिताग्नेरप्येषापश्चादशेविधीयते । टोडरानंदे
तीर्थसौख्येस्कांदे—वार्षिकांश्चतुरोमासान्प्रसुप्तैवैजनादने । पंचखट्वादिशयनवर्जयेद्भक्तिमादरः । अनृतौवर्जयेद्भार्यामांसमधुपरोदनम् ।

शयनचिन्तारः । हारीतः—नसंधिवेलायांशयीतनशोनाशुचिर्नग्रेनोच्चैर्निशायांभापेति । प्रगेप्रातः । अतएवपृथ्वीचंद्रोदयेस्त्वत्संतरे—आसनंशयनंयानंजायापत्यकमंडलुम् । शुचीन्यात्मनएतानिपरिपामशुचीनितु । कौर्मै—अश्रद्धोऽशुचिःशयितःस्वाध्यायंस्नानभोजनम् । घर्हिर्निष्क्रमणंचैव न कुर्वीत कदाचन । नवीजयेच्चवर्षेणनदेवायतनेस्वपेत् । चंद्रिकायांगोभिलः—स्नातकःस्वापकालेवैणवंदंशुपनिदधातीति । स्वप्यादित्यनुवृत्तौशांखल्लिखितौ—नदीर्णयांखट्टायांनान्यसेवितायामनभ्युक्ष्यनभूतग्रहायतनेनश्मशानवृक्षच्छायासु नपर्वणिरभसोत्सवेचेति । पर्वणिप्रतिपत्यंचदश्याःसंधौ । रभसोत्सवेवृत्रजन्मादौ । हारीतः—नप्रत्यकृतिर्यगुदकृशिराःकोणशिराःपश्चिमशिराउत्तरशिराश्चेति । मार्कंडेये—प्राक्शिरःशयनेविधाद्धनमायुश्चदक्षिणे । पश्चिमेप्रवलांचितांहानिमृत्युतथोत्तरे । शून्यालययेश्मशा नेचपयिवृक्षेचतुष्पथे । महादेवगृहेवापिमातृश्मनिनस्वपेत् । नयक्षणागायतनेस्कंदस्यायतनेतथा । कूलच्छायासुचतथाशर्करालोष्ठपां सुषु । नस्वपेचतथादर्भेविनादीक्षाकथंचन । धान्यगोदेवविप्राणांगुरूणांचतथोपरि । नाक्राशेसर्वतःशून्येनचैत्यद्रुमेतथा । गार्ग्यः—स्वगृहेप्राक्शिराःशेतेश्चाशुर्येदक्षिणाशिराः । प्रत्यक्शिराःप्रवासेतुनकदाचिदुदकृशिराः । भारते—शय्यार्धतस्यचाप्यत्रक्षीपूर्वमधिष्ठिति । तदक्षिणेशयीतेति । उशना—नैलेनाभ्यक्तशिराःस्वपेदिति । पैठीनसिः—नादीक्षितःकृष्णचर्मणिसुप्यादिति । आपस्तंबः—सदानिशायांदाराप्रत्यलंकुर्वीतेति । विष्णुपुराणे—शुचौदेशेविविक्तुगोमयेनोपलेपिते । प्रागुदकप्रवणेचैवसंविशेशुसदाबुधः । मंगलं त्यंपूर्णकुंभचशिरोदेशेनिधायतु । वैदिकैर्गौरुडैर्मंत्रैश्चाकृत्वास्वपेत्ततः । हारीतः—क्षालितचरणःसर्वतोरक्षांकृत्वोदकपूर्णघटादिमंगलोपेतआत्माभिरुचितामनुपहतांसुत्रामाणमितिपठनशय्यामधिष्ठायरात्रिसूकंजस्वाविष्णुंनमस्कृत्य । सर्पासर्पभद्रंतेदूरंगच्छमहाविप । जनमेजयस्य यज्ञांतेआंस्वीक्यचनंस्मर । आंस्वीक्यचनंशुत्वायःसर्पेननिवर्तते । शतधाभिघतेर्भूधिशिशुवृक्षफलंयथा । इत्येतच्छ्लोकद्वयंजस्वेष्वेदवतांस्मृत्या

साधिमास्यायान्यांश्चैदिकानंन्त्रान्त्रस्वामंगलश्रुतिशंखचशृण्वन्दक्षिणशिराःस्वेपेदिति । चिष्णुपुराणे—रात्रिसूक्तंजपन्स्मृत्वादेवांश्चसुखशा
 यिनः । तानाहगोभिलः—अगस्तिर्माधवश्चैवमुचुकुंदोमहामुनिः । कपिलोयुनिरास्वीकःपंचैतेसुखशायिनः । शयीतेत्यधिकृत्यह
 रीतः—नान्यपूर्वेनानुवंशास्तीर्णेनाश्मपीठोपधानेनचासनेइति । अन्यपूर्वेअन्योपसुक्ते । चंद्रोदयेस्मृतिः—आसनंशयनंयानंजायाप
 त्यंकमंडलम् । शुचीन्यात्मनएतानिरेपामशुचीनि । चिष्णुः—नाकाशेनपालाशेनपंचदारुकृतेनगजभङ्गकृतेनभिज्ञेनाग्निद्युष्टेनघटसिक्तद्रुमजे
 नदेवायतनेनगणमध्येनहुताशोपरिनभस्मनिनाशुचौदेशेनपर्वतमस्तकेशयीतेति । पंचदारुजेपंचजातीयदारुकृतेइतिटोडरानंदः । तत्र ।
 वक्ष्यमाणविष्णुपुराणविरोधात् । शंखलिस्त्रितौ—नविशीर्णखट्वायामनभ्युक्ष्यनभूतयक्षग्रहायतनेपुनश्मशानवृक्षच्छायासुशयतीति ।
 चंद्रिकायांप्रचेताः—नविशीर्णखट्वायानान्यवर्णोपशयितायांस्वेपेदिति । चिष्णुपुराणे—नैकांशालानवांभगानासमांमलिनांतथा ।
 नचदंतमयीशय्यामधितिष्ठेदनास्तुताम् । मृतदंतमयेविद्युद्दग्धेर्भेपलाशजे । नशयीतनरोधान्येशयनेपंचदारुजे । पंचदारूणिचोक्तानिचूत
 जंचूडुमास्तथा । अश्मपीठोत्थितांश्चैवघटसिक्तकरूंस्तथा । करिभङ्गकृतेचैवनशयीतकचिन्नरः ।

संभोगेनिपिद्धदेशदिनादि माधव्यामादित्यपुराणे संभोगेनिपिद्धदेशउक्ताः—चैत्यचत्वरसौधेपुनैवेदेवचतुष्पथे । नैव
 श्मशानोपवनसलिलेषुमहीपते । काशीखंडे—एककाष्ठमयीशय्यानातिवृत्तोऽथसंविशेत् । चिष्णुः—नविद्युद्दग्धेनवाल्पधान्योपरिनसं
 ध्यायांनार्द्रति । कल्पतरौकाल्यायनः—पौर्णमास्याममावास्यामधःशय्याविधीयते । अनाहिताग्नेरप्येपापश्चाद्देशेविधीयते । टोडरानंदे
 तीर्थसौख्येस्कांदे—वार्षिकांश्चतुरोमासान्प्रसुप्तेवैजनादने । पंचखट्वादिशयनवर्जयेद्भक्तिमात्रः । अनृतौवर्जयेद्भार्यामांसमधुरौदनम् ।

तिथितत्वेस्कांदि—खंडनंनखकेशानामैथुनाध्यगमेतथा । आमिपंकलहंहिसावर्षवृद्धौविवर्जयेत् । पराशरः—नर्मदायैर्नमःप्रातर्नर्मदा
 येनमोनिशि । नमोस्तुनर्मदेतुभ्यत्राहिमांविपसर्पतः । यमः—भुंजीतह्यार्द्रपाणिस्तुनार्द्रपाणिःस्वपन्निशि । विष्णुः—निद्रासमयमा
 साघतांबूलंबदनात्यजेत् । पर्याकालमदांभालासुंद्रुष्याणिमस्तकात् । वौधायनः—नर्षणिनश्राद्धेनत्रतीनदीक्षितश्चेति । दीक्षितोदीक्षा
 ख्यसंस्कारवान् । सोष्यवभृथेष्टियावत् । पर्वोणिविष्णुपुराणे—चतुर्दश्यष्टमीचैवअमावास्याचपूणिमा । पर्वण्येतानिराजेंद्ररविसंकां
 त्तिरेवच । तैलक्ष्मीमांससंभोगीपर्वस्वतेपुयःपुमान् । विष्णुभोजनंनमनकंप्रतिपद्यते । सामान्यतश्चतुर्दश्यष्टमीग्रहेपिकृष्णपक्षस्येतेग्राह्ये ।
 कृष्णाष्टमीचतुर्दश्योःपूर्णिमादर्शसंक्रमइतिस्कांदादितिपृथ्वीचंद्रः । तत्र । षष्ठ्यष्टम्यावमावास्याउभेपक्षेचतुर्दशी । मैथुनंचनसेवेतद्वा
 दर्शीचमप्रियामितिदोडरानंदेयाराहवियोधात् । संस्कारदोडरानंदेकौर्मे—ब्रह्मचारीभवेन्नित्यंतद्ब्रह्मन्मत्रयाहनि । कल्पतरौच
 द्विक्रियायांचामने—नाभ्यंगमर्केनचभूमिपुत्रेशौरंचशुक्रेयकुजेचमांसम् । बुधेचयोपित्परिवर्जनीयशेषेपुसर्वोणिसदैवकुर्यात् । मूलेषुगेभाद्रप
 दसुमांसयोपिन्मघाकृत्तिकयोत्तरासुं । वज्र्येतिपूर्वाधानुपंगः । याज्ञवल्क्यः—एवंगच्छन्स्त्रियंक्षामांमघांमूलंचवर्जयेत् । यत्तुरहमा
 लायां मूलोत्तरयोरुक्तिःसैतद्विरोधादनित्या । ऋतुः—ऋतुकालाभिगामीस्यात्स्वदारनिरतःसदा । यःस्वदारानृतुखातान्स्वस्थःसत्रोपगच्छति ।
 ऋणहत्यामघप्रोतिनात्रकार्याविचारणेतदिदचलोक्तैः ।

ऋतुदिननियमः संभोगोत्तरंशौचंच । ऋतुमाहयाज्ञवल्क्यः—पोडशर्तुर्निशाःक्षीणांतस्मिन्युगमासुसंविशेत् । ब्रह्मचार्येवप

१ विष्णुपुराणे—जरकारोर्जरकरार्यासमुत्पन्नोमहायज्ञाः । आत्मीकःसत्यसंयोमांपन्नगेन्धोभिरक्षतु । रात्रीव्यव्यदायतीदतिरात्रीसूंकजप्वा नमोर्नदिकेश्वरायेतिगरवाप्रा
 च्यादक्षिणतोवाधिरःकृत्वास्वपेदितिक्रमलाकारः । २ वामनपुराणे—बुधेचयोपानयमालभेतपूर्णासुयोपित्परिवर्जनीया ।

षण्यथाश्रतश्चवर्जयेत् । मनुः—तासामाद्याश्रतश्चस्तुनिदितैकादशीचया । चतुर्दशीचशेषाःस्युःप्रशस्तादशरात्रयः । मैथुनप्रशस्तःऋतुकालिकद
 शरात्रमध्येमैथुननिषिद्धतिथिनक्षत्रवारादीनां दशानांक्रमणसंभवस्तत्रपर्वस्वपिमैथुनेदोषाभावः । ऋतातुषेयादित्यलंतायोगात्प्रयोगव्यवच्छेदस्यवि
 ध्यर्थत्वादितिशंकारोपाध्यायाः । तत्र । पर्वस्वपिनिषेधात् । अतोयत्रदृष्टार्थोनिषेधःस्मृत्यर्थशास्त्रयोर्विरोधोवातत्रार्थशास्त्रबाधः । बौधायनः—
 एवमजरोब्रजेत्काम्यंयावत्सन्निपातंचसहशय्याततो नानोदकस्पर्शनमपिवालेपान्प्रक्षाल्याचम्यप्रोक्षणमंगानामिति । यावत्स्खलनंतावत्सहवाशय्या
 ततो नाना पृथक्क्षयीयातामित्यर्थः । उदकस्पर्शनंस्नानमितिहरदत्तः । एतदतौ । अन्यत्रलेपान्प्रक्षाल्येत्यादि । ऋतौतुगर्भशंक्त्वात्स्नानंमै
 थुनिनःस्मृतम् । अनृतौतुयदागच्छेच्छौचंमूत्रपुरीपवदितिचृद्धशान्तात्पात् मूत्रपुरीपवच्छौचद्वयंकार्यमित्यर्थइतिचंद्रिका । अनृतावपिस्नान
 मुक्तंचंद्रिकायाम्—अष्टम्यांचचतुर्दश्यांदिवापर्वणिमैथुनम् । कृत्वासचैलंस्नात्वातुवारुणीभिश्चमार्जयेत् । याज्ञवल्क्यः—नम्रःस्नात्वाच
 सुस्नाचगत्वाचैवदिवास्त्रियम् । यत्तुशंखः—दिवातुमैथुनंगत्वानम्रःस्नात्वातथांभसि । नम्रांपरस्त्रियंद्वाद्विदिनमेकंनृतीभवेदिति तदन्यासपर
 मितिशूलपाणिः । अत्रमैथुनोत्तरंसहशय्यानिषेधात्तदभावेसहशय्या । सन्निहितमर्तुकायाःपृथक्क्षयनस्यदंडत्वात् । पृथक्क्षय्यातुनारीणामश
 स्त्रवधउच्यतइतिवचनात्—तस्मात्सर्वा स्त्रियोवालेभत्रसहापिवापृथक् । निशिनोशयनंकुर्युःकंचुकीकर्णभूषणैः । हारैश्चकण्ठसंसर्कैःसहचेद्विध
 वास्तुताः । भविष्यंतिनसंदेहःकुर्युःशय्यांपतिव्रताइतिसह्याद्रिखंडाच्च हारादिभिःसहेत्यर्थः । स्नानंपुंसःनस्त्रियाः । तस्याःशुचित्वात् ।
 तदाहयोगयाज्ञवल्क्यः—उभावप्यशुचीस्यातांदंपतीशयनंगतौ । शयनादुत्थितानारीशुचिःस्यादशुचिःपुमान् । वृद्धपराशरः—
 चातुर्वर्ण्याशुचिनारीकृताभिममनापिवा । विप्रैमैथुनिनिस्नानंराजकेपिशिविना । नाभियावद्विशस्तद्वह्निगशौचंचशूद्रके । स्त्रियाविशेषमा
 हसएव—नचकुर्वीतिसास्नानंनभेरधस्तुशोधयेत् । गौतमः—नमैथुनीभूयशौचंप्रतिविलंबेदिति । मनुः—अमावास्यामष्टमीचपौर्णमासी

चतुर्दशीम् । ब्रह्मचारीभवेन्नित्यमनृतीह्यातकोद्विजः । ऋतौनिरवकाशेश्राद्धादावपिगच्छेत् । यथापोडशेहनिपरदेशादागतस्याग्नेऋत्वभा
वाद्गमनेदोयोगमनेदातुर्भोक्तृशादोपः । तथाचविज्ञानेश्वरः—एवंगच्छन्नह्यचार्येवभवतीति । यत्तुहेमाद्रौशिवरहस्ये—दिवाज
न्मदिनेचैवगकुर्यान्नौथुनंप्रती । श्राद्धंदत्त्वाचभुक्त्वाचश्रेयोर्थानचपर्वस्विति तदनृतुपरम् । ब्रह्मचार्येवभवतियत्रतत्राश्रमेवसन्नितिमन्त्रुक्तेः ।
माश्रयीयेतु—ऋतुकालंनियुक्तोयानैवगच्छेत्स्त्रियंक्वचित् । तत्रगच्छन्समाप्नोतिह्यातिष्ठन्फलमेवत्वितिष्टुद्धमन्त्रुक्तेः । श्राद्धेब्रह्मचर्यमावश्यकमि
त्युक्तम् । यत्तुधर्ममदीपे—आमेहैमेतथानित्येनादीश्राद्धतथैवच । व्यतीपातादिकेश्राद्धेनियमान्परिवर्जयेदिति तन्निर्मूलम् । भारते—
ह्यातांचतुर्थेदिवसेरात्रौगच्छेद्विचक्षणः । यत्तुनारदः—रजोदर्शनतोऽस्पृश्यानार्योदिनचतुष्टयम् । ततःशुद्धक्रियाश्चैताःसर्ववर्णेष्वव्यंविधि
रिति । तत्रास्पृश्यत्वंकर्मनधिकाररूपज्ञेयम् । सृत्यंतरेचतुर्थनिषेधोऽपत्यालयायुष्ठादिदोषार्थः । चतुर्थीश्रमृत्पुत्रोत्तराःप्रजानिःश्रेयसार्थ
मित्यापस्तंबोक्तेः । रात्रौचतुर्थ्यापुत्रःस्यादल्पायुर्धनवर्जितइतिव्यासोक्तेश्चेत्तिटोडरानंदः । अन्येतुह्यानंजखलायास्तुचतुर्थेहनि
शयते । गम्यानिवृत्तेरजसिनानिवृत्तेकथंचनेत्यापस्तंबोक्तेःरजोनिवृत्यनिवृत्तिभ्यांब्यवस्येत्याहुः । सर्वास्युग्मासुगमनं युग्मास्वितिवहुवचना
दिति विज्ञानेश्वरः । अनृतावपिगमनमाहगौतमः—ऋतावुपेयात्सर्वत्रवाप्रतिपिद्धवर्जमिति । यत्तुभारते—अनृतौभैथुनं
गच्छेद्बीजसैन्त्यकरोम्यहमिति तत्त्व्यनिच्छापम् । चाराहे—यस्तुपाणिगृहीतायांमसेकुर्वीतभैथुनम् । भवंतिपितरस्तस्यतंमासं
रेतसोभुजः ॥

अगम्याःस्त्रियः । आश्वलायनः—प्राग्रजोदर्शनात्पत्नीनियाद्गत्वापतत्यथः । एतदपवादःव्यवहारचमत्कारेकश्यपसंहि
तायाम्—वर्षाद्वादशकादूर्ध्वयदिपुण्यवहिर्नेहि । अंतःपुण्यंभवत्येवपनसोडुंधरादिवत् । अतस्तत्रप्रकुर्वीततत्संगंभुद्धिमात्रः । छंदोगपरि

शिष्टे—अजातव्यंजनालोम्नीनतयासंहसविशत् । बौधायनः—खदारेयुनातीर्थउपेयादिति । तीर्थयोनिः । सएव—नदिवासंध्ययोर्न मलिनांनवयोधिकानाम्भक्तोनरोगपरइति । वयोधिकगतरजस्का । आयुर्वेदे—ग्राम्यधर्मेल्यजेत्पत्नीमनुत्तानांरजस्वलाम् । अप्रियामप्रि याचारांदुष्टसंकीर्णमैथुनाम् । अतिस्थूलांकृशांमृतांगभिणीमन्ययोपितम् । वर्णिनीमन्ययोर्निचगुरुदेववृपालये । चैत्यश्मशानायतनचत्वरांबु चतुष्पथे । पर्वण्यनंगदिवसेशिरोहृदयताडिनिम् । अत्याशितोधृतःशुब्धान्दुःस्थितांगःपिपासितः । चालवृद्धोन्त्येवैर्गार्तस्त्वजेद्रोगीचमैथुनम् । ग्राम्यधर्ममैथुनम् । वेगोविष्णुमूत्रादिः । प्रव्यक्तगर्भापतिरब्धियानंमृतस्ववाहंक्षुरकर्मसंगम् । तस्यानुयत्नेनगयादितीर्थयागादिकंवास्तुविधिंन कुर्यात् । प्रव्यक्तगर्भावनितामवेन्मासत्रयात्परम् । संगतैत्यर्थः । सांचपुराणे—नदिवाग्मैथुनंगच्छेद्रंधकीमविवक्षिताम् । प्रव्राजिनीनो त्कृष्टापिंगलांकुष्ठिनीयोगिनींचित्रिणीस्वकुलजांसंचंधिनीहीनामपस्मारिणींचवर्जयेदिति । गारुडे—शुष्कमांसाःस्त्रियोवृद्धावालाकंस्तरुणंदधि । प्रमत्तैमैथुनंनिद्रासद्यःप्राणहराणिपट्टइति ।

सुखसंभोगयोगः । तथा—शिरःसुधौतं चरणौसुमार्जितौवरांगनासेवनमल्पभोजनम् । अनशयित्वमपर्वमैथुनंचिरप्रनष्टांश्रियमान यंति । तथा—साभार्यायागृहेदक्षासाभार्यायाप्रियंवदा । साभार्यायाप्रियप्राणासाभार्यायापतिव्रता । नित्यसूतासुगंधाचनित्यंचप्रियवा दिनी । अल्पमुक्चाल्पवादाचसततंमंगलैर्युता । सततंधर्मबहुलासततंऋतुगामिनी । एवंयासत्क्रियायुक्तासर्वसौभाग्यवधिनी । यस्येहशीमवेद्भार्यासिदेवैद्रोनमात्रुपः । कौर्मे—इत्येतदखिलश्रीकमहन्यहनियद्विजाः । ब्राह्मणानांकृत्यजातमपवर्गफलप्रदम् । नास्तिव्यादथवालस्याद्ब्राह्मणो नकरोतियः । सयातिनरकान्धोरान्काकयोनौचजायते ।

अथदुःस्वप्नशांतिः । शौनकः—स्वप्नोत्पातेपुत्रैतेपुकालरात्र्यधिदेवता । पूजाविधानंपूर्वोक्तकुर्यादत्रापियत्नतः । पूर्वोक्तंरात्रिसूक्तक

ल्यत् । होमं कुर्यात्प्रयत्नेन रात्रावेव द्विजोत्तमः । उक्तेनैव विधानेन स घृतं पायसं हुनेत् । प्रत्यृचं पायसं हुत्वारत्री व्यख्यदिति क्रमात् । अष्टोत्तरशतं हुत्वा सूक्तेनैव वित्तया । स्वप्नाधिपतिभंत्रेण हुनेदष्टोत्तरशतम् । कालरात्रेर्नामंत्रेणेत्यर्थः । गुरवेदक्षिणां दद्याद्दक्षिणं हेमपशुनपि । तद्युक्तदक्षिणामावेप्यशक्ते होमकर्मणि । हिरण्यं दक्षिणां दद्यात्तदानीमेव वा बुधः । वस्त्रकुंभादिसकलं तद्धोत्रे प्रतिपादयेत् । ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्या युशीलान्चेदपारगान् । भक्ष्यैश्च पायसाद्यैश्च रत्नानि सुवहूनि च । अनेन विधिनायस्तु शांतिं कुर्वीत संयतः । तस्य वर्षशतायुष्यं भवत्येव न संशयः । इति दुःस्वप्नशांतिः ।

अथाशौचकार्याकार्यनिर्णयः । तत्र प्रयोगपारिजाते जाचालिः—संध्यापंचमहायज्ञान्नैल्यकं स्मृतिकर्म च । तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहंतेषु नः क्रिया । नैल्यकं नित्यश्राद्धम् । पंचयज्ञसाहचर्यात् । स्मृतिकर्म स्मृत्युक्तं देवतार्चनादि । पुनस्त्वर्थे । यत्पुलस्त्यः—संध्यामिष्टिचरुंहोमं यावज्जीवं समाचरेत् । नत्यजेत्सूतके वापित्यजनाच्छेदयोगतिमिति । यच्च योगीश्वरः—संध्याखानं त्यजन्विप्रः ससाहाच्छूद्रतां व्रजेत् । तस्मात्संध्यांचत्नानंचसूतकेपिनसंत्यजेदिति तन्मानससंध्यापरम् । निषेधस्तु भंत्रोच्चारणपरः । सूतके मृतके चैव संध्याकर्म समाचरेत् । मनसोच्चारयेन्मन्त्रान्प्राणायाममृतेद्विजइति पुलस्त्योक्तेः—मनसेत्यर्थं दानान्यपरम् । सूतके सावित्र्यां जलिप्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्तुर्यादिति पैठीनसिस्मृतेः । अर्घ्यं सावित्र्याः प्राप्तावपि पुनर्वचनं मानसोच्चारनिवृत्त्यर्थम् । अत्र दशसंख्यया गायत्री जप्या । आपराधाशुचौ काले तिष्ठन्नपि जपेद्देशेत्याश्वलायनोक्तेरिति प्रयोगपारिजातः । अष्टाविंशति कृत्वोत्र गायत्री मनसा जपेदिति देवजानीये भरद्वाजः । सूतके मृतके कुर्यात्प्राणायाममंत्रकम् । तथा मार्जनमंत्रांस्तु मनसोच्चार्यमार्जयेत् । गायत्रीसम्यगुच्चार्यसूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् । मार्जनं तु नवाकार्यमुपस्थानं चैव हि । अमंत्रकमिति प्राणायामे मानसोच्चारस्यापि निवृत्त्यर्थम् । मनसोच्चार्येति तु सर्वसमानसोचोः प्राप्तेः पिस्मृत्यंतरत्वाद्

दोषः । तेनार्थदानवर्जसर्वमनसाकार्यमुपस्थान्तुनेतिमाध्वप्रयोगपारिजातस्मृतिरत्नावल्यादयः । संध्यायामर्घ्यदानस्यश्रीतत्वात्तदे
 वाशौचेनुष्ठेयमितिचंद्रिका । विशानेश्वरस्तु—उक्तवचनेपुपदार्थगणनंतदन्यपरिसव्यार्थम् । अन्यथाविशेषगणनस्यवैथर्यापत्तेः ।
 तेनयावदुक्तमेमनसाकार्यं उपस्थाननेतिविकल्पार्थमित्याह । दशगायत्रीजपस्तुचंडालादिस्मृष्टसखानाघसभवरः । एकादशाहप्रातःसंध्या
 प्याशौचवदेव तत्कालसदशरातःपातात् । तदूर्ध्वंतुशुद्धिदशावत् अशुचित्वाभावात् । नचमुख्यकालवदेवगौणकालेपितत्करणमिति
 युक्तं उक्तहेतोरितिकेचित् । निष्कर्षस्तु सूर्योदयोत्तरदंडत्रयसमुल्यकालयोक्तेः प्रधानविध्यनुग्रहाच्च सूर्योदयोत्तरशुद्धकालइवसांगसंध्या
 वंदनमिति । अर्घ्यतागानसीसंध्याप्राणायामविवर्जितेतिच्यवनोक्तेरर्घ्यतासंध्येति तच्चचंद्रिकाधलिखनान्निर्मूलम् । एतेनाशौचेर्घ्याता
 संध्येतिवदन्विधानपारिजातोपपास्तः । कात्यायनः—सूतकेष्टकेचैवरोगतौतथाध्वनि । मानसीतुजपेत्संध्याकुंशवारिविवर्जि-
 ताम् । आशार्क—आशौचेकर्मणालागःसंध्यादीनाविधीयते । होमःश्रीतेतुकर्तव्यःशुष्कान्नेनापिवाफलैः । होमःसायंप्रातर्नतुवैश्वदेवः ।
 जन्महानौसगोनस्यकर्मलागोनघृते । शालग्रौकेवलेहोमःकार्यएवान्यगोत्रजैरितिजाबालस्मृतेः । विप्रोदशाहमासीतवैश्वदेवविवर्जित
 इतिसंवर्तोक्तेश्च । पंचयज्ञविधानंतुनकुर्यान्मृत्युजन्मनोरितिसंवर्तेनपंचयज्ञनिषेधाद्वैश्वदेवनिषेधेसिद्धेपुनःपृथङ्निषेधस्तैत्तिरीयाद्यर्थः । तेप
 पंचयज्ञभिन्नवैश्वदेयोक्तेः । हरदत्तस्तु—बहूचानांसूतकेष्वैश्वदेवोभवति—तानेतान्यज्ञानहरहःकुर्वन्तिसर्वेषानित्यत्वोक्तावपि—तस्यद्वाव
 नन्यायीयदात्माशुचिर्यद्देशइत्येनाशौचादौप्रसूयज्ञस्यैवविशेषतोनिषेधादित्याह । तन्न । द्वावेवेत्यन्येनानध्यायांतरस्यैवव्यावृत्तेः । अत
 एमश्रुतिः— ब्रजब्रासीनःशयानोवेति । नतुतस्यैवेत्यनध्यायांतरव्यावृत्तिर्नस्यात् । वैश्वदेवादिनिषेधविरोधाच्च । अत्रवैश्वदेवनिषेधेप्यसंस्कृ
 तान्नगोजननिषेधादन्नसंस्कारोभवत्येव । तत्रापि—वैश्वदेवासंभवेतुकुक्कुटांडप्रमाणकमितिसूतपितृकसपाकांतरपक्षइवसूतकिनोपिभवतीत्याहुः ।

जातः—अग्निहोत्रे स्वकर्तृकत्वान्यकर्तृकत्वधिकल्पः । यच्च स्पृह्यन्तरम्—वर्षयेत्सूतके कर्मनित्यनैमित्तिकादिकम् । आहिताग्नेः सदाशुद्धिः सद्य एव विधीयत इति तत्र पूर्वार्धमाशौचे कर्तव्यत्वेनाभिहितनित्यनैमित्तिकपरम् । उत्तरार्धतुवैतानिकपरमिति । तन्न । श्रौतेऽन्यकर्तृकत्वविध्यभावात् । स्वकर्तृकत्वनिषेधाभावाच्च । नचैवं श्रौतकार्यमितिवचनवैयर्थ्यं श्रौतनिषेधाभावादित्युक्तम् । अशुचित्वेन भ्रमप्राप्तश्रौतनिवृत्तिरित्यसार्थत्वात् । वैतानोपासनाइति याज्ञवल्क्योक्तिर्नित्यकर्मपरा । दीक्षितानामित्यादितु प्रारब्धकर्मणि याजमानप्राप्त्यर्थमिति स्पृह्यन्तरस्यार्थः । स्नानशौचाचमनमोजननियमास्पृश्यस्पर्शस्नानं कुर्यादिति टोडरानंदे । कालिकापुराणे—जानूर्ध्वक्षतजे जाते नित्यकर्मनचाचरेत् । नैमित्तिकंचतदधः स्रवद्रक्तो नचाचरेत् । आर्त्विज्यं ब्रह्मयज्ञं च श्राद्धं देवयुते च यत् । गुरुमाक्षिप्य विप्रं च ग्रहृत्यैव च पाणिना । न कुर्यान्नित्यकर्मोणिरतः पाते च भैरव ।

अथ भोजनोत्तरं कार्यकार्यविचारः । स्नानं कार्यसायंसंध्यादेः पूर्वतदधिकारार्थतदूर्ध्वतु । प्रदोषपश्चिमेयामेदिनस्नानसमाचरेदिति पराशरोक्तेः । एतच्च दिनासंभवे इति हेमाद्रिश्चंद्रिकाच । अतः संकल्पः स्नानांगतर्पणाद्यपि भवति । नः नानश्रद्धधिकारित्वाहोपः । स्नानाधिकारोत्तरं दशतौलोपप्रसंगात् । अतएव गौणस्नानाद्यंगीकार इति तुल्यम् । अत्रापि गौणकालांगीकार इति तुल्यम् । न ह्यस्य भोजनार्थत्वे किंचित्प्रमाणमस्ति । अतएव स्नाने जीवदधिकारित्वमित्याचारदर्शः । संध्यात्रयंचकर्तव्यं द्विजेनात्मविदासदेति मनूक्तेः । सर्वकाल उपस्थानंसंध्ययोः पार्थिवेष्यते । अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीत इति विष्णुपुराणे सूतकादिमध्ये पिकथितत्वाच्च । सायंसंध्यावद्भोजनोत्तरत्वेऽप्यविरोधाच्च । नचैवं सर्वदा तदापत्तिः कालनियमात् । ब्रह्मयज्ञस्तु न—अनिवर्त्यमहाज्ञान्यो मुक्ते प्रत्यहं गृही । अनतुरः सति धने सकृन्श्रुर्धेन शुच्यतीति दक्षोक्तावभोजने एवाकरणे प्रत्यवायोक्तेः । अकृत्वापंचयज्ञांस्तु मुक्त्वाचांद्रायणंचरेदिति च । अतएवोज्ज्वलायां हारदत्तः—ब्रह्मयज्ञस्य नित्यत्वेऽपि प्रातराग्रे कृते प्रायश्चित्तमेव न ब्रह्मयज्ञः । सर्वत्रानश्रद्धधिकारित्वनियमेऽपि ब्रह्मयज्ञप्रकरणे आपस्तंबकृतावकृतप्रात

राशइतिविशेषोक्तिरिति । अंगत्वेतर्पणमपिन अंगत्वेतुभवति । देवताश्चमुनीश्चैवपितृन्वैयोनतर्पयेत् । देवादीनामृणीभूत्वानरकंसव्रज
 ल्यथइतिहेमाद्रौब्रह्मधैवर्तैअकरणेप्रत्यवायश्रुतेः । नचात्रासुंजानस्यप्रत्यवायउक्तः । प्रातर्होमस्तुद्वादशदिनोर्ध्वमपिकिसुत—भोजनोर्ध्व
 देवपूजामकृत्वादेवतार्चनम् । भुक्तेसयातिनरकान्सूकरेष्विहजायतइत्यनर्चन्भोजनकरणेप्रत्यवायोक्तेरिति । तत्रएकरात्रपूजाविच्छेदेचौघाय
 नेनपुनःप्रतिष्ठोक्तेः । अतःपूजापिभवति । प्रातर्वैश्वदेवस्तुन अनश्नतेत्युक्तेरितिकेचित् । तत्र । पंचैतान्योमहायज्ञान्कुर्यादहरहर्द्विजइतिसं
 चर्तांक्तेः—आपद्यपिचकष्टायांपंचयज्ञान्नहापयेदितिब्र्यासोक्तेश्चावश्यकत्वावगतेर्भोजनोर्ध्वमपिभवति । अतोसंस्कृतान्नभोजननिमित्तमेवप्रा
 यधितंननुवैश्वदेवाकरणनिमित्तमिति । अमुक्त्वावलिकर्मचेतिभारताद्ब्रह्मलिदाननेतिकेचित् ॥ प्राच्यानुदीच्यानथदाक्षिणाल्यान्नात्वात्वाप्रती
 च्यान्महतोनिपंधान् । आचाररत्नसुधियाव्यधायिश्रीरामकृष्णात्मजलक्ष्मणेन ॥ निगदितमिहसाध्वसाधुवायद्दुतमतिनाप्रविचार्यलक्ष्मणेन ।
 तदखिलमपहायदोषदुष्टंचिरमवलोक्यविलोकयंतुसंतः ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजश्रीमद्रामकृष्णभट्टसुतलक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेसायंकर्त
 व्यप्रकरणम् ॥ आचाररत्नग्रंथःसंपूर्णः ॥

इदमाचाररत्नम्—

गोमांतकांतर्गतपेडणेप्रामयास्तव्येन पणशीरुरोपाह्विद्वद्रश्रीमल्लक्ष्मणशर्मतनुजनुया वासुदेवशर्मणा संस्कृतं तच्च मुंबय्यां श्रेष्ठिबैरैः
 तुकाराम जावजीयभिल्यैः स्वीये निर्णयसागराल्यमुद्रणयंत्रे रामचंद्र येसु शेडगेद्वारांकथित्वाप्राकाशयंतीतम् ।

शाकः १८३७, सन १९१५

Published by Tukaram Javaji, and Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the
 Nitraya-nagar Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay.